

004.5
Sh-51

N.SHERMUXAMEDOVA

INSON FALSAFASI

004.5.
Фк-51.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

N.A. Shermuxamedova

INSON FALSAFASI

DARSLIK

Falsafa (sohalar buyicha) magistratura mutaxassisligi uchun

-13835/8-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Toshkent
"Innovatsiya-Ziyo"
2021

UDK: 373.6
BBK: 74.200.526
Sh 95

N.A. Shermuxamedova
Inson falsafasi /darslik /. – Toshkent.: «Innovatsiya-Ziyo»,
2021, 352 bet.

Darslik Falsafa (sohalar buyicha) magistratura mutaxassislari fanlari turkumiga kiradi, uning mazmuni DTS va namunaviy dasturiga mos. Darslikda insonning bioijtimoiy mohiyati bilan bir qatorda, uning kosmik, psixologik mohiyati, dunyugarashining o'zgaruvchanligi asoslanadi. Zotan inson haqidagi mistik ta'limotlar klassik falsafiy nazariyalar, fizika, biologiya va psixologiya sohasidagi eng yangi kashfiyotlar bilan bog'liq, ammo bu insonning butunlay yangi obrazi yaratilishiga olib kelgani yo'q.

Darslikning ikkinchi qismida dindorlikning ijtimoiy sabablari, ayrim ijtimoiy va tabiiy fanlarning keng ma'lumotlari yordamida kompleks tahlil qilinadi.

Mas'ul muharrir:

f.f.d., professor J.Yaxshilikov

Taqrizchilar:

f.f.d., professor T. Gabitov
f.f.d., professor Q. Shodmonov

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 201-yil 28-iyundagi 434-sonli buyrug'i bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-6792-8-3

© N. Shermuxamedova, 2021.
© "Innovatsiya-Ziyo", 2021.

*O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining
30 yilligiga bag'ishlanadi*

KIRISH

XX va XXI asrlar chegarasida butun dunyoda yuz bergan olamshumul ijtimoiy o'zgarishlar Uyg'onish davrida vujudga kelgan sivilizatsiya tipidan, insonning kundalik hayotidan eng yangi texnologiyalar, shu jumladan, axborot texnologiyalari keng o'rin egallashi bilan bog'liq bo'lgan yangicha tipdagi sivilizatsiyaga o'tish bilan tavsiflanadi (bu yerda muhim shundaki, axborot postindustrial jamiyat kodi bo'lib xizmat qiladi). Ilgarigi jamiyalar va ularning a'zolarini bir-biri bilan bog'lagan qadriyatlar tizimlari ko'z o'ngimizda vayron bo'lmog'da, eski, aksariyat hollarda arxalk va dekadentcha tusdagi sotsiymalarning ba'zi bir unsurlarini o'z ichiga olgan yangi jamiyat vujudga kelmog'da. Rim klubining eng so'nggi ma'ruzalaridan birini tayyorlagan A. King va V. Shmayder bunday o'zgarishlarni «birinchi global inqilob» sifatida tavsiflaydilar. Ularning fikricha, mazkur inqilob «geosstrategik bo'hronlar, birkuvi noma'lumlik sari eltuvchi ijtimoiy, texnologik, madaniy va boshqa xil omillar ta'sirida shakllanadi»¹. Bularning barchasi inson muammosiga yanada dolzarbrog tus beradi, zero, u jamiyatning tizim hosil qiluvchi omili hisoblanadi. Aynan global inqilob sharoitida, sivilizatsiya hayotida tub burulish yuz berayotgan bosqichda inson fenomenining mazmun va mohiyati, uning asrlar o'sha diniy, falsafiy, badiiy va ilmiy izlanishlar diqqat markazidan chiqmay kelayotgan murakkab tabiati bo'lib namoyon bo'ladi.

Bugungi kunda insoniyat taraqqiyotida tub burulish yuz bermog'da va buni davrimizning ijtimoiy bo'hronlarigina emas, balki ekologik halokat, resurslarning kamayishi, g'iyohvandlik balosi va hokazolarda ifodalalayotgan global inqiroz ham tasdiqlaydi degan fikr ijtimoiy ongdan yanada mustahkam o'rin olmog'da. Odamlar o'rtasidagi munosabatlarning yangicha tipini, yangicha ijtimoiy qurilish shaklini, ijtimoiy dunyoda insonning yangicha maqomini topish yo'lidagi izlanishlar bilan tavsiflanayotgan global inqilob kishilik taraqqiyotida yangi bosqich boshlanganligidan dalolat beradi. O'z davrida K. Yaspers «Tarixning ma'nosi va vazifasi» asarida tarix va insoniyatning yagonaligini isbotlash uchun «dunyoviy vaqt o'qi» konsepsiyasidan samarali foydalangan edi. Ushbu konsepsiya Xitoy, Hindiston va g'arblarning jahon tarixida miloddan avvalgi 800 va 200-yillar oralig'ida alohida bosqichni ifodalaydi. «Bu

¹ Конг А., Шмайдер В. Первая глобальная революция // Религии 1991. № 2. – С. 49-50.

davrida juda ko'p g'ayrioddiy voqealar va jarayonlar yuz beradi², -deb yozadi faylasuf. Ayni shu davrda Xitoyda Konfutsiy va Laotzi yashaydi, Xitoy falsafasining yangi yo'nalishlari, Mo-szi, Chjuan-szi, Le-szi va boshqalarning g'oyalari paydo bo'ladi. Hindistonda Upanishadlar vujudga keladi, Budda yashaydi, falsafada vogelikni falsafiy nuqtai nazardan anglab yetish imkoniyatlarining barchasi (skeptisizmdan boshlab materializm, sofistika va nigilizmgacha) o'rganiladi; Eron va Markaziy Osiyoda Zardusht yovuzlik bilan kurash olib borayotgan dunyo haqidagi ta'limotni yaratadi; Falastinda payg'ambarlar - Iliya, Isayya Ieremiya va Ikkinchi Isayya faoliyat ko'rsatadi; Yunonistonda - bu Gomer, faylasuflar Parmenid, Geraklit, Platon, tragiklar, Fukidid va Arximed davri. Ushbu ismlar bilan bog'liq bo'lgan g'oyalar va asarlarning barchasi Xitoy, Hindiston va g'arbda oz sonli yuz yilliklar mobaynida deyarli bir vaqtda paydo bo'lgan². Bir-biridan geografik jihatdan farq qiluvchi bu uch madaniy dunyoning umumiy jihatlari quyidagilardir:

birinchidan, inson borligi, o'z-o'zini va o'z chegaralarini anglab yetishi natijasida vujudga kelgan yangi dunyo umumiy hisoblanadi. Bunday anglashning ikkinchi qutbi inson maqsadlar va muammolar qo'yishi, erkinlikka intilishi, dunyoning muvofiqligi va transsendentalligini tushunib yetishidir. Ekzistensiya erkinligi anglab yetiladi: ekzistensiya va transsendensiya o'rtasida farq paydo bo'ladi, individual ong shakllanadi va rivojlanadi;

ikkinchidan, yuqorida zikr etilgan madaniy dunyolarni tarixda ilk bor vujudga kelgan o'zlikni anglash, tafakkurning o'zi haqida mulohaza yuritish birlashtiradi.

uchinchidan, universal aql va din davri keladi. Bu davrda paydo bo'lgan tafakkurning universal, fundamental kategoriyalari va jahon dinlarining asoslari hanuzgacha amalda qo'llaniladi.

to'rtinchidan, refleksiya, skeptisizm, an'anaga tanqidiy munosabat va uning o'zgarishlari davri keldi;

beshinchidan, «dunyoviy vaqt o'qi» davri asosiy tamoyillarning aniqlashganligi va osoyishtalik ruhi bilan sug'orilgan mifologik bosqichning yakuni bilan tavsiflanadi. Oqilona tafakkur mifni o'rganadi, uni oqionalashtiradi, uning sabablarini aniqlaydi, eski miflarga majoziy tus berish yo'li bilan yangi miflar yaratadi. Ma'naviyat sohasida politeizmg qarshi isyon, monoteistik dinga intilish yuz beradi. Inson o'z tajribasi imkoniyatlarining cheksizligini anglab yetadi, biroq u qo'ygan muammolar o'zining uzil-kesil yechimini topmaydi. K. Yaspers ushu holga universal, madaniyatlararo tus beradi.

oltinchidan, «dunyoviy vaqt o'qi» davrida ma'naviy erkinlik, narsalar va hodisalarga masofadan turib yondashish qobiliyati, odamlar, xudo va transsendent dunyoga qarshi isyonkorlik ruhi bilan ajralib turuvchi atiqli faylasuflar paydo bo'ladi.

Qarshimizda o'ta teran abstraksiyalarga qodir bo'lgan, butun dunyoda ozodlik va baxt-saodatni barqaror etishga intilayotgan, ularga g'oya sari yuksalish, ataraksiya, meditatsiya, nirvana, Dao yoki Xudo yordamida erishishga harakat qilayotgan shaxsning yangicha tipi namoyon bo'ladi. Insonda yolg'izlik hissi, dunyodan, jamiyadan yuz o'g'irish qobiliyati paydo bo'ladi. Buyuk zotlar (autentik inson) ta'sirida xalq ommasi o'zgaradi va pirovard natijada inson ulkan sakrashni amalga oshiradi. «Dunyoviy vaqt o'qi» konsepsiyasi asosida K. Yaspers ushu davrda sinxron tarzda vujudga kelgan qadriyatlar fan tarixining ham, insoniyat tarixining ham yagonaliqni belgilovchi fundamental omil hisoblanishini, ular hosil qilgan «ideal» o'q atrofida insoniyatning real tarixi hanuzgacha aylanayotganini ko'rsatib beradi. Hozir dunyo miqyosida shunday vaziyat yuzaga keldi - eski qadriyatlar tizimlari vayron bo'lmoqda, dunyo (makon va zamon, sababiy bog'lanishlar va sh.k.), inson va jamiyatning o'zaro nisbati, yangi dunyoviy tartib haqida yangicha tasavvurlar shakllanmoqda, inson faoliyatining turli sohalarida olg'a siljishlar yuz bermogda. Yangi texnologiyalarning keng tarqalishi natijasida insoniyat o'z rivojlanishida ulkan sakrashni amalga oshirmogda. Yangi «dunyoviy vaqt o'qi» davri O'zbekiston uchun ham ulkan ahamiyatga ega, zero, bugungi kunda yuritimizning rivojlanishi uchun zamin yaratilmogda. O'zbekiston jahon sivilizatsiyasi konteksti bilan uzviy bo'lgani bois, butun dunyoda yuz berayotgan jarayonlar unga ham o'z ta'sirini ko'rsatmogda. Jahon sivilizatsiyasining o'zi esa inson shaxsiyatining yangicha tipi shakllanish jarayonlariga ko'p jihatdan bog'liq, zero, u kishilik jamiyatining o'zagi hisoblanadi. O'z-o'zidan ravshanlik, bu yerda o'zini qurshagan muhitda mo'ljall olish va sivilizatsiyaning rivojlanish yo'llarini prognoz qilishga qodir bo'lgan inson obrazi ulkan rol o'ynaydi. Inson tabiatini kosmik, biologik, psixologik, ijtimoiy va madaniy integral yaxitlik sifatida tushunish inson ekzistensiyasining vogelik bilan ozmi-ko'pmi muvofiq keluvchi obrazini yaratish va XXI asr boshida yuz berayotgan jarayonlarni tushuntirish imkonini beradi.

Inson modellari majmuini o'rganish asosida inson ekzistensiyasining inson fenomeni xaos va tartibning bir-biriga o'tishidir, inson shaxsi o'z mohiyatiga ko'ra monada hisoblanadi, ya'ni inson - bu Koinot gologrammasidir, degan tasavvur bilan bog'liq bo'lgan umumiy paradigmasi taklif qilinadi. Mazkur yondashuv (golografik tuzilmalar

² Ренне К. Смерть и бессмертие человека. - Москва. 1991. - 32-33-с.

sifatidagi) Inson va Koionoti sinergitik borliqning yagona modelida birlashtirish imkonini beradi. Bundan insonning korpuskulyar-to'liqligi tabiati haqidagi tasavvur o'z-o'zidan kelib chiqadi. Ayni paytda, ushbu yondashuv inson miyasi faoliyatining ehtimol tutilgan mexanizmini o'ziga xos tarzda tushuntirish, ya'ni asosiy fikrlash jarayonlari miyada emas, balki undan tashqarida, miyani qurshagan faol avtomat-hujayra muhitida sodir bo'ladi, deb tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Golografik modelda Koionot empirik jihatdan insoniyatda, har bir ayrim insonda ozmi-ko'pmi to'liq gavdalanganvchi Kosmik Inson (universal inson) sifatida namoyon bo'ladi. Ayni shu sababli har bir inson potentsial, virtual darajada butun dunyoni o'zida mujassamlashtiradi. Insonni monada sifatida tasavvur qilish yuz berayotgan ijtimoiy jarayonlarni tushinishda yaxshi samara beradi. Aynan inson sotsium mikrokosmosi sifatida jamiyat rivojlanish jarayonining harakatlantiruvchi kuchi sifatida maydonga chiqadi, zero, jamiyat insonning jismoniy va ma'naviy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun sharoit yaratishi yoki bunga monelik qilishiga qarab, yo faol muvozanat va harakat holatida bo'ladi, yo inqirozga yuz tutadi va o'z-o'zidan zavol topadi. Zotan inson umumiylik (ijtimoiylik) omili emas, balki monada bo'lgan sharoitda individlarning o'zaro aloqasi rezonans tamoyiliga muvofiq yuz beradi. Bu holda ayrim shunday yondashuv ekologik, iqtisodiy, axloqiy, mafkuraviy va sivilizatsion xususiyatga ega bo'lgan muammolarning butun bir majmui yechish imkoniyatini beradi. XXI asr boshida inson fenomeni eng avvalo insonparvar shaxs, insonparvar mafkura va insonparvar jamiyat mezonlariga muvofiq o'rganiladi va yoritiladi.

Bizning nazarimizda, Inson va Koionot o'zaro nisbatining golografik modeli insonga boshqa mavjudotlar ustidan ulkan hokimiyatni bergan individning evrilishlar fenomeni, individ va ijtimoiy guruhlar xulq-atvorida qo'riqning ahamiyati, «inson – o'simlik» kvant aloqasi, ya'ni axborot molekularining ichki muhitida yuz berayotgan o'ta teran kvant jarayonlari ruhiy hodisalarni faol kodlash imkonini berishi kabi hodisalarni yangicha talqin qilish uchun imkoniyat yaratadi. Mazkur model dolzarb muammo – individualizm va kollektivizmining o'zaro nisbati muammosini yechish, binobarin, sotsium va madaniyatning inqirozidan chiqish yo'lini topish imkonini beradi.

Inson ekszistensiyasining murakkab dunyosi insonning faoliyat va ijod subyekti sifatidagi virtual borlig'i bilan uzviy bog'liq bo'lib, u inson tabiati haqidagi yangicha tasavvurni beruvchi va inson ruhiyatining kosmik asoslarini namoyon etuvchi transpersonal psixologiya sari yo'l ochildi. Aynan subyekting virtual borlig'i postindustrial sivilizatsiya sari harakat

yo'lida virtual texnologiyalarning inson hayot faoliyatidagi o'zmi va ahamiyatini tushuntirish imkonini beradi. Ushbu darslik konteksti bilan inson o'zligining polisentrik modeli uyg'un bo'lib, u ichki dialogga, turli xil nuqtai nazarlarga ega bo'lgan subyektni tushinishga imkoniyat yaratadi. U voqelikni amalda har tomonlama qamrab olishga harakat qiluvchi metodologik plyuralizmining psixologik asosini tashkil qiladi. Natijada ko'p sonli axborotga ega bo'lgan, his-tuyg'ularining boyligi, moslashuvchan fikrlash qobiliyati, empatiyaga moyilligi bilan ajralib turadigan, ya'ni ta'bir joiz bo'lsa, universallik va insoniylikning ortiqcha «geni»ga ega bo'lgan shaxs paydo bo'ladi.

Hozirgi vaqtda jamiyat hayotining barcha jabhalarini tubdan o'zgartirish jarayonlari butun dunyoda kuzatilmogda, ularning ijobiy natijalari davlat va din munosabatlari sohasida ham namoyon bo'layotir. Bu yerda yangicha siyosiy tafakkur va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan ochiqlik va oshkoralik, diniy aqidaparastlikning har qanday ko'rinishlariga, o'zgacha fikrlovchilarga, shu jumladan boshqa din vakillariga nisbatan toqatsizlikka chek qo'yish ulkan rol o'ynaydi. Shu munosabat bilan hozirgi zamon diniy fanatizmga ijtimoiy-siyosiy baho berish muammosi yuzaga keladi. Ayni shu muammoning keskinlashuvi ayrim hollarda bizning mamlakatimizda ham, chet elda ham xavfli vaziyatlar yuzaga kelishiga sabab bo'layotir. XXI asr boshida diniy fanatizm va shaxsga kuch ishlatish yo'li bilan tazyiq o'tkazish hollari avvalgidek namoyon bo'lmogda, ularning xavfli darajasi begarorlik davrlarida, inqirozli vaziyatlarda ayniqsa kuchaymogda.

Butun dunyoda dinga munosabatning umumiy manzarasiga dinning kelajagi nuqtai nazaridan yondashish, bizningcha, o'rinni bo'ladi. Bugungi kunda bu muammo sotsiologiya, madaniyatshunoslik, falsafa, dinshunoslik va teologiyaga oid adabiyotlarda tadqiqotlar va mulohazalar predmetiga aylannogda. Din ustqurma hodisa sifatida jamiyat hayotida mayyan ijobiy vazifalarni bajarishi teran anglab yetilmogda. Masalan, diniy xizmatchilar ijtimoiy hayotning ichkilikbozlik va g'iyohvandlik, jinoyatchilik va axloqsizlik kabi illatlarga qarshi kurash olib bordilar, jamiyatni yangilash jarayonlarida ishtirok etadilar. Turli konfessiyalar namoyandalarning yordami va madadidan yosh avlodni ma'naviy tarbiyalashda foydalanish yaxshi samara berishi muqarrardir, zero, jahon madaniyati rivojlanishining ming yillik an'amalarini o'ziga singdirgan turli dinlarning aqidalarida umuminsoniy axloq qoidalari qayd etilgan.

O'z-o'zidan ravshanlik, dindan siyosiy amaliyotda aksilinsoniy maqsadlarda foydalanilishi ham mumkin. Aynan shunday maqsadlarga erishish uchun millatchilar, natsional-byurokratlilar, separatistlar,

ekstremistlar va diniy aqidaparastlar dindand va diniy fanatizmdan foydalanadilar. Ayni paytda diniy fanatizm, ekstremizm va diniy aqidaparastlik kabi chirkın hodisalar butun dunyoda kuzatilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy beqarorlik, madaniy inqiroz va siyosiy bo'ronlardan ham «bahra» oladi.

Ma'lumki, so'nggi yillarda turli «yangi» dinlar va mazhablar soni sezilarli darajada ko'paydi. Hozirgi ilmiy-texnik sivilizatsiyaning ma'naviy hayotida qadimgi sharq mistisizmi g'oyalarning ta'siri ancha kuchaydi. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi xalqlarining diniy urf-odatlariga qiziqish kuchaymoqda. Noyevropa madaniyatlarining diniy unsurlari Yevropa madaniyatiga faol kirib kelmoqda³. Bugungi kunda ko'z o'ngimizda yuz berayotgan madaniyatlar mulqoti, aniqroq aytganda Sharq va G'arb madaniyatlari sintezi nafaqat ijobiy, balki salbiy oqibatlariga ham olib kelayotir. Masalan, ayrim ezoterik, diniy-mistik harakatlarda va tashkilotlarga xos bo'lgan diniy amaliyot shakllari va uslublari o'z muxlislarida diniy fanatizmining muayyan unsurlarini shakllantiradi va mustahkamlaydi. Ular yalpi vayronkorlik va nigilistik xususiyatga ega bo'lgan mo'ljallar bilan tavsiflanadi. Buni ayrim g'arb mamlakatlarida mazkur «yangi» dinlarning sobiq muxlislarini asosan tibbiy vositalar yordamida normal hayotga qaytarish bilan shug'ullanuvchi maxsus agentliklar paydo bo'lgani ham tasdiqlaydi⁴.

Hozirgi vaqtda dunyoning turli mintaqalarida kuzatilayotgan dinning siyosiylashuvi jarayoni ham diniy fanatizm bilan bog'liq muammolarning butun bir majmui (u ijtimoiy, tarixiy, etnik, falsafiy, psixologik, axloqiy va boshqa muammolarni o'z ichiga oladi) dolzarblashuviga sabab bo'layotir. Ziddiyatli sharoitlarda rivojlanayotgan dunyoda odamlarni jipslashtiruvchi, insonning qadr-qimmatini yuksaltiruvchi mardlik, dovyuraklik, fidokorlik, nekinlik, do'stlik, mehr-muruvvatilik kabi yuksak axloqiy fazilatlar bilan bir qatorda, kishilar o'rtasiga nifoq soluvchi, insonning qadr-qimmatini kamситuvchi shafqatsizlik, bag'ritoshlik, riyokorlik, sotqinlik, johlilik, aqidaparastlik ham mavjud. Bularning barchasi jamiyadagi munosabatlarda keskinlik paydo bo'lishiga, inson o'z qobig'iga o'ralishiga, ijtimoiy tartibning beqarorlashuviga olib keladi. Bunga diniy fanatizm ham o'z hissasini qo'shadi.

Shunday qilib, darslikning ikkinchi qismida diniy fanatizm fenomenini madaniyat tarixi, din va hurfiylilik tarixiga oid keng ma'lumotlardan, ayrim gumanitar va ijtimoiy fanlarning bilimlaridan foydalangan holda

kompleks tahlil qilinadi. Diniy fanatizm ijtimoiy-madaniy, ijtimoiy-psixologik va biopsixologik asoslarga ega ekanligi, XXI asr boshida u hozirgi dunyoning ham g'arbda, ham Sharqda kuzatilayotgan jamiyadagi ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy ziddiyatlar ta'sirida vujudga kelgan bir qator muammolarini ifodalashi ko'rsatib beriladi. Diniy fanatizm mo'ljallarini shakllantirish maqsadida inson ongi va xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatish usullari yoritiladi, bunday ta'sir ko'rsatish mexanizmlari hozirgi zamon fani natijalari nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Diniy fanatizmining tarixiy metamorfozalariga tavsif beriladi va insonda bag'rikenglik, odamiylik prinsiplarini hamda jahon madaniyati durdonalarini o'zlashtirish jarayonida yuksak madaniyatni shakllantirish asosida mazkur chirkın hodisaga chek qo'yish yo'llari taklif qilinadi.

Darslik tabiiy va ijtimoiy fanlar sohasida qo'lga kiritilgan eng so'nggi yutuqlarga, madaniyat, mifologiya, din, san'at va falsafa tarixining inson tabiati va Koinot sirlariga daxldor bo'lgan faktlarga asoslanadi. U mutaxassislar, aspirantlar, talabalarga va keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan.

³ Qorin: Ташев А.А. Изучение мистических организаций и диалог культур. - М., 1989. New Religions Movements and Rapid Social Change. - P., 1986.

⁴ Qorin: Ташев А.А. Изучение мистических организаций и диалог культур. - М., 1989. - 42-с.

BIRINCHI BOB. XXI ASRDA INSON FENOMENI

1-mavzu: INSON MAVJUDLIGINING ONTOLOGIK OMILLARI

Inson falsafiy muammo sifatida. Falsafa tarixida insonga murojaat etmagan, inson moddiy va ma'naviy borlig'ining turli tomonlarini bevosita yoki bilvosita tahlil qilmagan faylasuf yoki falsafiy yo'nalishni topish deyarli mumkin emas. Aksariyat falsafiy va diniy tizimlar katta olam yoki makrokosmga zid o'laroq, insonga mikrokosm yoki kichik Ko'it sifatida qarab, uni butun olamni tushunish kaliti deb hisoblaganlar. Faylasuflar inson sirining tagiga yetish borliq jumbug'ining tagiga yetish bilan barobar ekanligini qayta-qayta anglab yetganlar. Zero Forobiy aytganidek – Odamlar o'zlarining xos xususiyatlariga va tabiiy ehtiyojlariga ko'ra jamiyat tuzadilar. Ularning harakat va fe'llarini dastavval bora-bora odatlarga aylanadigan tabiiy qobiliyatlar belgilaydi⁵. O'z-o'zini angla va shu orqali dunyoni anglaysan. Dunyoni insonning teran gatlamlariga kirmasdan sirdan bilishga bo'lgan barcha urinishlar narsalar haqida faqat yuzaki tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Insondan sirtga qarab harakat qiladigan bo'lsak, narsalar mohiyatini hech anglay olmaymiz, zero bu mohiyat insonning o'zida mujassamlashgan. Bu fikr qadimgi mutafakkirlarga yaxshi ma'lum bo'lgan. Unga turli ko'rinishlarda Sharqda ham, yunon-rim falsafiy an'anasida ham duch kelish mumkin. Xususan, antik davrda Delfiyadagi Apollon ibodatxonasiga kiraverishda ustunga o'yib yozilgan, rivojlanadigan qaraganda Suqrot taktorlashni yaxshi ko'rgan «O'z-o'zini angla», degan ibora ayniqsa mashhur bo'lgan. Uchinchi ming yillikda ham bu fikr o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. U nafaqat narsalar dunyosini, balki inson bori'g'ining mohiyatini, inson va jittimoy munosabatlarning asl tabiatini tushunishga harakat qilayotgan har bir odam uchun o'z-o'zini anglashga chorlovchi fikr bo'lib qolmoqda. Buni faqat shu bilan izohlash mumkin, ayni holda har bir yangi avlod o'z davri hamda tabiiy-ilmiy va falsafiy tasavvurlarning tegishli darajasi nuqtai nazaridan yechishga harakat qiladigan o'ta murakkab, «boqiy» falsafiy masalalardan biri to'g'risida so'z yuritiladi. Xususan, qadimgi xitoy faylasufi Lao Szi fikriga ko'ra, «boshqalarni biluvchi – oqil, o'zini biluvchi – donshmandir». Protagoning: «Inson barcha narsalar mezonidir», degan fikri ham juda mashhur. «Tangri saltanati bizning ichimizdadir», deb o'rgatgan Iso Masih. Buddavilarning: «O'zligingga nazar tashla, sen Buddasan», degan chorlovi ham yuqoridagi fikr bilan hamohangdir. Islomda «Kimki o'zini bilsa, u Allohni ham bilgaydir», deyiladi.

⁵ Ал-Фарофий. Философия политеизма. – Москва: 1989. – С. 529.

Qadimgi Sharq, xususan Xitoy falsafiy tizimlari asosan sotsiotsentrik kontseptsionalardan iborat bo'lib, ularda inson, odada, jamiyat, sotsium bilan uzviy bog'liq deb qaraladi. «Ideal munosabatlar qonuni»ga odamlar o'rtasida, oila, jamiyat, davlatda rioya qilish inson hayotining muhim ma'nosi hisoblanadi; bunga jamiyatda qabul qilingan me'yorlar, qoidalar, rasmlar-rusumlar va shu kabilarga izzat-ikrom bilan yondashish imkoniyat yaratadi. Boshqacha aytganda, inson o'z shaxsiy hayotini doim jamiyat ravnaqi, kamoloti bilan o'ldirishi lozim, xususan, u keyinchalik oila va davlatni takomillashtirishga harakat qilish uchun o'zini kamol topirishi lozim. Shu ma'noda mashhur qadimgi xitoy faylasufi Konfutsiy (m.l. av. 551-479-yillar)ning fikrlari diqqatga sazovor bo'lib, u shunday deb saboq beradi: «qilishlarning asoslari va tamoyillarini o'rgansang, yaxshilik va yomonlik haqidagi fikrlaring (axloqiy bilimlar) barkamollikning eng so'nggi darajasiga yetadi. Niyatlar sof va xolis bo'lsa, qalb rostgo'y va samimiy bo'ladi. qalb rostgo'y va samimiy bo'lsa, inson to'g'ri yo'lga kiradi, kamol topadi. Inson to'g'ri yo'lga kiras va kamol topsa, oilada tarbiya o'laladi. Oilada tarbiya hukm sursa, xalqlarni boshqarish osonlashadi. Xalqlarni boshqarish osonlashsa, butun dunyo tinch-totuv yashaydi»⁶.

Qadimgi hind falsafasiga dunyoning ichki dunyosini birinchi o'ranga qo'yish, ya'ni antropotsentrizm xosdir. Masalan, buddizmning nirvanaga erishish inson barcha niyatlarining pivovard maqsadi deb e'lon qilinadi. Nirvana(so'nish) jonning shunday bir holatiki, bunda har qanday mayllar yo'qoladi va ichki uyg'unlik yuzaga keladi, mutlaqo erkinlik va tashqi dunyoga qarab emaslik tuyg'usi paydo bo'ladi.

Qadimgi hindlarning boshqa bir diniy-falsafiy ta'limoti – jayнизм nuqtai nazaridan inson o'zining ma'naviy mohiyati bilan moddiy mohiyatni nazorat qilish va boshqarishga erishish uchun uzoq va og'ir yo'l – jonning erkinlashuvi yo'lini bosib o'tishi lozim.

Markaziy Osiyo mutafakkirlari qarashlarida insonni nazariy aql boshqaradi. Jumladan al-Forobiy fikricha «Inson shaxsini shakllantiradigan, uni boshqa maxluqotlardan ajratib turadigan va unda insoniy xislatlarni rivojlantiradigan narsa uning faol aqlidir. Bu kuch avval-boshda faqat qobiliyadir bu quvvat o'ylash, mulohaza yuritishga qobil, ammo hayotga tadbir etish uchun, unga tashqi kuch ta'sir etishi kerak, bu esa faol aqlidir. Faol aql – mustaqil quvvat bo'lib, o'z mohiyati, birinchi va ikkinchi va boshqa sabablar mohiyati haqida fikrlay oladi. Aynan shu faol aql odam imkoniyatlarining tashqi voqealarga ta'sir etishi va uni rivojlantirishga

⁶ Конфуций. Жизнь и учение. – Москва: 1995. – С. 139.

⁷ Ал-Фарофий. Философия политеизма. – Ташкент: Ширк, 1999. – Б. 69.

turtki beradi. Forobiy ta'bir bilan "moddiy aqldan amaliy aqlning yuqoriroq pillapoyasiga ko'tariladi va uning faol aqlga munosabati quyosh bilan ko'zni solishtiriladigan bo'ladi".⁸ Agar quyosh bo'lmasa, inson narsalarni ko'ra olmaydi. Faol aql quyoshi inson ruhi da paydo bo'lgandan keyin, aqliy quvvat faol aqlga qaraydi. Inson tabiat g'uljo'i, ya'ni aqli mavjud. Yusuf Xos Xojib fikricha inson dunyoda abadiy emas, bu dunyoga kelgan har qanday odam vaqti yetgach ketadi. Inson umrining qimmat necha yil yashagani bilan emas, qanday euzu ishlarni amalga oshirganligi, hayotda qoldirgan izi bilan belgilanadi. U kishi olamdan o'tgandan so'ng, bu dunyoda undan ikki xil, biri yomon, ikkinchisi yaxshi degan nom qoladi. Inson iloji boricha o'zidan yaxshi nom qoldirishi, yaxshi o'lgan olishi lozim, deb ta'kidlagan.

Umuman olganda, barcha zamonlarda insonda umumiy asosni izlash bilan band bo'lgan Sharq tafakkuriga hozir ham insonni va uning tashqi dunyo bilan aloqasini tushunishga nisbatan G'arb falsafasidagidan o'zgacha yondashuv xosdir. XX asr boshida hind mutafakkiri S. Vivekananda shunday deb yozgan edi: «Inson tabiatini o'ziga bo'yundirish uchun tug'iladi va bu o'rindir, ammo G'arb «tabiat» deganda faqat moddiy, tashqi dunyoni tushunadi. Bu tashqi tabiat o'zining barcha to'g'ri, okeanlari, daryolari, o'zining cheksiz kuchlari, cheksiz rang-barangligi bilan juda ulug'vor, lekin undan ham ulug'vorroq dunyo borki, bu insonning ichki dunyosidir. U quyosh, yulduzlar, yer va butun moddiy Ko'ndan yuksalmoq, bizning shaxsiy jangi hayotlarimizning tor chegarasiga sig'maydigan dunyodir. G'arb odami tashqi dunyoda «o'zini» bo'lganidek, bu ichki dunyoda Sharq odami ham xuddi shunday «o'zini»dir. Shu bois, G'arb ma'naviy dunyo nima ekanligini, xudo nima ekanligini, inson joni nima ekanligini bilmog'chi, dunyoning siri va mazmuni nimada ekanligini anglab yetmog'chi bo'lsa, u Sharq oyloqlari ostiga cho'kib gulog solishi kerak. Hamonki dunyo hozir ma'lum ma'naviy uyg'omishga muhtoj ekan, bunda u kuchni Sharqdan oladi».⁹

Ibn Xaldun fikricha, inson tabiatida ezgulik va yovuzlik mavjud. Agar odamlar o'z holiga qo'yilsa va insoniylik ruhida tarbiyalanmasa, unda Xudo ne'matini qo'lga kiritish kamdan kam kishiga muvassar bo'ladi. Xayr va shart oralig'ida qolib, har ikkisidan birini tanlash lozim bo'lganida, unda shartni tanlaydi, zero, inson tabiatida shartga moyillik ko'proq. Adolatsizlik va boshqalarga hujum qilish insonlarga xos xislat. Shuning uchun jamiyatda kishilarning bir-birlariga jabr qilmasliklari uchun

ma'rifatga erishmoq zarur. Keltirilgan so'zlar nafaqat teran ma'noga ega, balki hozirgi dunyoning globallashuvi va yagona insoniyatning shakllanishi nuqtai nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi.

Demak, inson o'zini dunyodan oldinroq va ko'proq biladi, ayni shu sababi u dunyoni o'zidan keyin va o'zi orqali anglab yetadi. Falsafa dunyoni inson orqali ichdan bilishdir, fan esa insondan tashqaridagi dunyoni yuzaki bilish demakdir. Insonda mutlaq borliq, insondan tashqarida esa – nisbiy borliq namoyon bo'ladi. Inson barcha yaxshi fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan o'ziga xos, betakror va bartamol mavjudot – cheksiz mikrokosm sifatida ham, inson tabiatining norisoliigi va buzuqligi tufayli halokatga mahkum bo'lgan tabiat xatosi sifatida ham, Xudo yaratgan banda sifatida ham, boshqa odamlar faoliyatining mahsuli sifatida ham talqin qilinadi.

Xususan, Sharq mutafakkiri Beruniy jahon fanida birinchi marta inson va tabiat, odam va olam o'rtasidagi munosabatlarni dunyoviy fan nuqtai nazaridan o'rganadi. U "odamlar tuzilishining rang, surat, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarining turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va yerning, odam yashaydigan joylarning turlichaligi hamdir. Tillarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruhlariga ajralib ketishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning har birida turli xoxishlarni ifodalash uchun zarur bo'lgan so'zlarga ehtiyoj tug'ilishidir. Uzoq zamonlar o'tishi bilan bu iboralar ko'payib, yodda saqlangan va takrorlanish natijasida tarkib topib, tartibga tushgan", deb hisoblaydi.¹⁰ Demak, Beruniy fikricha, insonning fe'l-atvori va ma'naviy qarashlari, surati va siyrati bevosita tabiiy muhit ta'sirida shakllanadi. Zero, aynan shu tabiiy muhit, geografik sharoit xalqlar, millatlar shakllanishining muhim asosi bo'la oladi. "Inson o'z tabiatiga ko'ra murakkab tanaga egadir. Insonning tanasi bir-biriga qarana-qarshi qismlardan iborat bo'lib, bu qismlar tobeklik kuchi asosida birlashgan".¹¹ Beruniy fikricha, hamma odamlarda o'zaro bi-biriga o'xshash va ayni paytda farq qilib turadigan jihatlari mavjud. Ibn Sino, "Inson boshqa barcha hayvonot olamidani so'zi, tili va aqli, tafakkur qilishi bilan farq qiladi. Inson aqli turli fanlarni o'rganish yordamida boyi'di", deb hisoblaydi. Forobiy fikricha, inson o'z tabiatiga ko'ra hayotini tartibga keltirish, mustahkamlash va takomillashtirish uchun boshqa insonlarga muhtoj bo'ladi. Yakkala holda hech kim buning ucdasidan chiqib olmaydi. "Inson shunday mahluqotki, u faqat jamiyatda o'z ehtiyojlarini qondirishi va oliy ma'naviy darajaga ko'tarilishi mumkin".¹² Inson o'z hayotining

⁸ Ad-Forobiyi Fozil sharh asosin. – Toshkent: Sharq, 1999. – B. 73.

⁹ Виноградина С.М. Философия Востока. – М.: Мир, 1992. – С. 488-489.

¹⁰ Беруний. Таъриқи асари. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – B. 16-17.

¹¹ Олиш. Ибн Сино А. Абу Райхон Беруний халқларни. – Тошкент: Ёш тарбия, 1973. – B. 40-43.

¹² Ибн Сино. Даволатнома. – Душанбе: 1957. – С. 59.

me'mori, ijodkori bo'lmog'i, o'zida fozila xislatlar, iste'dodlarni tarbiyalashi lozim. Bunga esa u jamiyatta yashab faoliyat ko'rsatgandagina erishadi. Inson ijtimoiy mavjudod. Yo'l-g'izlik uzlat uni qashshoqlashtradi, insoniy qiyofasini va baxtga olib boradigan iste'dodini yo'qotadi. Ibn Xaldun insonga ijtimoiy voqelik sifatida qaraydi. Undan ijtimoiy mohiyat izlaydi. Inson jonzoat sifatida ezgulik va yovuzlik olamidir. Shunga ko'ra, u umrining har daqiqasida ezgulikdan ko'ra ezgulikka, yomonlikdan ko'ra yaxshilikka, nafratdan ko'ra muhabbatga intilib yashashga mahkum etilgan aql sohibi, bebaho ne'matdir.

Inson barcha ijtimoiy munosabatlar majmuidir, degan fikr insonga mexanistik nuqtai nazardan yondashgan Ma'rifat davri mutafakkirlari, xususan «Inson-mashina» deb nomlangan asar muallifi fransuz J. Lametri (1709-1751) ilgari surgan g'oyalar bilan to'qnashadi.

Boshqa bir mashhur fransuz faylasufi — R. Dekart (1596-1650) asarlarida inson mohiyati masalasiga nisbatan butunlay o'zgacha yondashuvga duch kelamiz. U «inson fikrlovchi narsadir», deb hisoblaydi.

«Inson, u uzoq vaqt o'yaganidek, dunyoning statik markazi emas, balki evolyutsiyaning o'ziga va cho'qqisi bo'lib, bu ancha go'zalroqdir»¹³, deb qayd etadi atqoli fransuz faylasufi va teolog P. T. de Sharden (1881-1955). Unga zid o'laroq, A. Shopenauer (1788-1860) inson nuqsonli mavjudot ekanligini ta'kidlaydi, uni «tabiat xalkurasini» deb ataydi.

Fransuz yozuvchisi va faylasufi J. P. Sarr (1905-1980) bu fikrni butunlay rad etadi. Uning fikricha, inson kelajakka qarab intiladi va shu tariqa o'zini o'zi yaratadi. U «Inson — odamzot kelajagidir», deb ta'kidlaydi.

Fikrlarning bunday rang-barangligi sababini, avvalo, insonning o'z tabiatidan izlash lozim. Inson tabiatining siri, hech shubhasiz, «boqiy muammolar»dan biri bo'lib, falsafa o'z predmetining mohiyati va xususiyatiga ko'ra unga qayta-qayta murojaat etgan va shunday bo'lib qoladi. Bu yerda mazkur sohadagi barcha fikr-mulohazalarga mo'ljal beruvchi insonning kelib chiqishi haqidagi masala ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Inson qaeridan va qanday paydo bo'lgani haqidagi ko'p sonli g'oyalar orasidan eng muhimlarini ajratib olsak, ularning barchasini ma'lum darajada shartlilik bilan ikki asosiy kontsepsiya — insonning tabiiy va g'ayritabiiy kelib chiqishi haqidagi kontsepsiyalar doirasida birlashtirish mumkin.

Insonning kelib chiqishi haqidagi birinchi yondashuv insonning paydo bo'lishiga olib kelgan tabiatning qonuniy rivojlanishi g'oyasidan kelib chiqadi. Bunda inson jonsiz, keyinchalik esa — jonli moddaning tabiiy

evolyutsiyasi mahsuli sifatida qaratiladi. Mazkur kontsepsiya 1859-yilda inson kelib chiqishining tabiiy-ilmiy talqiniga asos bo'lgan Ch. Darvinning «Hayvon va o'simlik turlarining kelib chiqishi haqida» deb nomlangan mashhur asarini e'lon qilgan evolyutsion nazariyasiga tayanadi va hozirgi vaqtda molekulyar biologiya va gen injeneriyasi sohasida erishilgan eng so'nggi yutuqlar ta'sirida o'z shakl-shamoyilini sezilarli darajada o'zgartirib, aksariyat olimlar uchun ularning ilmiy faoliyatida o'ziga xos dasturlamal bo'lib xizmat qilmoqda.

Yana shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, insonda na'fat o'ta rivojlangan tirik jonzoatlar, balki o'ta sodda mavjudotlar bilan ham kuchli genetik o'xshashlik mavjud. Xususan, shimpanze bilan bunday o'xshashlik 98% ni, kalamush bilan — 80% ni va hatto banan bilan — 50% ni tashkil etadi. Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, «tabiiy» yondashuv tarafdorlari inson kelib chiqishining dunyoviy kontsepsiyasiga ham (masalan, darvinchilar bilan bog'liq holda bo'lganidek), kosmik kontsepsiyasiga ham tayanishlari mumkin.

Ikkinchi yondashuv insonga, Xudo yoki kosmik Aql mehnatining mahsuli sifatida qarab, uni g'ayritabiiy asosdan keltirib chiqaradi. Garchi bu kontsepsiya isbotlanganlik jihatidan birinchi ta'limotga hozirgi zamon tabiatshunosligi nuqtai nazaridan yon bersa-da, lekin falsafiy nuqtai nazaridan u insonning tabiiy-ilmiy kelib chiqishi kontsepsiyasi kabi mavjudlik huquqiga egadir, zero birinchi yondashuv ham, ikkinchi yondashuv ham oqilona asoslangan va uzil-kesil dalil-isbotlar keltirmaydi.

G'arb falsafasida inson. Kosmosentritizm nuqtai nazaridan inson avvalo kosmosning bir qismi sifatida, «kichkina dunyo» sifatida (Demokrit), ba'zan jonli organizm sifatida tasavvur qilinadigan makrokosm bilan uzviy bog'liq bo'lgan mikrokosm sifatida idrok etiladi. Antik faylasuflar Koinotni va unda mavjud tartibni tushunish orqali insonning o'zini ham anglab yetish mumkin deb hisoblaganlar (Platon, Aristotel). Bunda tafakkur, bilim, aql-zakovat va donishmandlik muhim rol o'ynagani bois, ular doim kosmosentritistlar tomonidan yuksak baholangan, inson va uning qobiliyatlarga baho berishda birinchi o'ringa qo'yilgan.

Bunday qarashlar Yevropa falsafiy an'anasida V asrgacha, ularning o'imini teosentritizm kontsepsiyasi egallagunga qadar kuzatiladi. Bu kontsepsiyaga muvofiq hamma narsani Xudo belgilaydi.

Teosentritizm nuqtai nazaridan insonning mohiyatini anglab yetish, masalan, qadimgi yunon faylasuflari yoki keyingi falsafiy kontsepsiyalaridagi kabi oqilona fikrlash yo'li bilan emas, balki Muqaddas Kitobda ta'riflangan vahyilar yordamida amalga oshiriladi. Bu vahylarni faqat Injil aqidalariga e'tiqod qilish orqali tushunib yetish mumkin.

¹³ Tellep de Illapich II. Феномен человека. — Москва: 1987. — С. 40

Teosentizm nuqtai nazaridan e'tiqod nuridan charog'on bo'lgan aql dunyodagi ilohiy tartibning tarkibiy qismi sanalgan va «Xudoning timsoli» sifatida amal qiladigan insonning o'zini emas, balki uning ba'zi bir jihatlari aniqlashga yordam beradi. Ayni shu sababli xristianlik, Xudoni oliy mohiyat deb e'tirof etadigan va insonga U yaratgan banda sifatida qaraydigan boshqa teosentrik falsafiy tizimlar kabi, insonni Xudoning o'zi singari tagiga yetish mumkin bo'lmagan sir, jumboq deb e'lon qiladi.

Uyg'onish davrida inson o'zlikni anglash tuyg'usi va jittimoiy nuqtai nazar o'sishi natijasida o'z manfaatlarini ifoda eta boshladi. Inson shaxs sifatida kamol topdi, o'zini o'z shaxsiy hayoti va taqdirining bunyodkori sifatida tobora kuchliroq anglay boshladi. Inson mustaqillikka va tabiatni o'ziga bo'ysundirishga harakat qildi, o'z ijodiy imkoniyatlari cheksiz ekanligiga ishona boshladi. Mazkur qarashlar italyan faylasufi Piko della Mirandolaning «Inson qadr-qimmatini haqida so'z» deb nomlangan mashhur asarida o'z aksini topdi. Tasviriyy san'at, me'morlik, axloq, estetika, adabiyot va pedagogikani yaxshi tushunadigan har tomonlama komil inson o'sha davrning idealiga aylandi. Uyg'onish davri bu idealga to'la mos keladigan Leonardo da Vinchi, Alberti Bottichelli, Rafael kabi atloqi shaxslarni dunyoga berdi.

O'sha davr falsafasida insonga bo'lgan qiziqishning kuchayishi bilan bir qatorda tabiatga bo'lgan qiziqish ham tiklandi. N.Kuzanskiy, J.Brunoning panteistik kontsepsiyalari xristianlar Xudosi sinqib chiqara boshladi. Yunonlarning kosmosentizm tabiiysentizm sifatida qayta anglab yetildi. Bunda antik faylasuflarning markazida Yer joylashgan pirovard kosmos haqidagi tasavvurlari cheksiz va markazsiz kosmosga o'rin bo'shatdi.

Bunday kosmos umumiyroq va kengroq tushuncha – «tabiat» bilan tenglashtirildi. Shundan beri u turli falsafiy tizimlarda faol o'rganildi. Xususan, Ma'rifat davri falsafasida fundamental tushunchaga aylandi, Shelling ijodida markaziy o'rin egallaydi, shuningdek ekologiyaga qarab mu'jal oluvchi ayrim hozirgi falsafiy kontsepsiyalarda dunyo va insonni tushinishda tayanch nuqtasi hisoblanadi. Mazkur yondashuvga ko'ra inson tabiatning ajralmas qismi sifatida qaratiladi. Bunday qarashlarning izchil taraflorlari, masalan, XX asrning ikkinchi yarmida rivojlangan jittimoiy ekologiya namoyandalari e'tiborni haddan tashqari keng qaratadigan tabiatdan uning muayyan qismiga – inson o'z hayot faoliyatini amalga oshiradigan biosferaga qaratish lozimligini qayd etadilar va bunda antropotsentristik qarashlardan voz kechib, ularni biosferotsentizm bilan almashirishni talab qiladilar. Biosferotsentizm falsafiy tadqiqotlar

markaziga inson o'miga tabiatni qo'yish taklif qilinadi va shu tariqa tabiat inson ehtiyojlari nuqtai nazaridan qaratilmaydi, inson mohiyati va uning ehtiyojlari esa tabiiy qonunlarni va biosferaning tadrijiy rivojlanish tendentsiyalarini bilish nuqtai nazaridan tadqiq etiladi.

Yangi davrda insonga qiziqish asosan, jittimoiy munosabatlardagi ishtiroki bilan bog'lanadi. Yangi davrda insonga biluvchi sub'ekt sifatida yondashildi. Masalan, Dekart insonning mohiyati, o'ziga xos xususiyatini uning tafakkuri, fikrlash qobiliyatida ko'rdi. XVIII asr fransuz materialist faylasuflari (Didero, Goltax, Gelveitsiy, Lametri) tabiiatshunoslik va mexanika sohasida erishilgan hayratomuz yutuqlar ta'sirida insonning jonini ong bilan, tanasini esa – avtomat, mashina bilan tenglashtirib, uni mexanistik talqin qildilar.

Buyuk nemis faylasufi I.Kant (1724-1804) inson betakror mavjudot va u haqda alohida falsafiy mulohaza yuritish mumkin, deb hisoblagan. Ayni vaqtda, u «inson uchun maktab bo'lib xizmat qiladigan madaniyat sohasidagi barcha muvaffaqiyatlarning maqsadi o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni amalga tatbiq etishdan iboratdir. Ammo bu bilimlar tatbiq etilishi mumkin bo'lgan dunyodagi eng muhim predmet insondir, zero u o'zi uchun pirovard maqsaddir»¹⁴, deb qayd etadi.

Dunyoning butun rang-barangligi orasida I.Kant tabiatning turli, lekin bir-biri bilan uzviy bog'langan uch darajasi: notirik tabiat, tirik tabiat va inson tabiatini farqladi. Uning fikricha, bu darajalarning har birida tabiat o'z qonunlariga, chunki notirik tabiat – mexanika qonunlariga, tirik tabiat – maqsadga muvofiqlikka bo'ysunadi, inson tabiati esa etkinligi bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda u inson tabiatini qolgan ikki tabiatga bog'lash va ular orqali bilish mumkin emasligini ta'kidlaydi. Inson tabiatini faqat uning erkinlikdan kelib chiqadigan o'z qonunlariga muvofiq anglab yetish mumkin. Shunday qilib, I.Kant inson tabiatning undagi boshqa jonli va jonsiz ob'ektlar kabi o'ziga to'q ob'ekti hisoblanishi haqidagi fikrni ilgari surish orqali insonni o'rganish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi va shu tariqa falsafiy bilimning mustaqil bo'limi sifatida falsafiy antropologiyani yaratilishiga yo'l ochdi.

I.Kantdan keyin nemis klassik falsafasida inson asosan madaniyat dunyosini yaratuvchi ma'naviy faoliyat sub'ekti sifatida, umumiy ideal asos – ruh, aql manbai sifatida tushunildi. L.Feyerbax (1804-1872) bu yondashuvga qarshi chiqdi. O'sha davrda ob'ektiv idealizm falsafasida hukm surgan tushunchalar («g'oya», «ruh»)ga zid o'laroq, u «inson» kategoriyasini ilgari surdi. Feyerbax insonga tarixiy ma'naviy rivojlanish mahsuli sifatida emas, balki avvalo biologik, hissiy-jismoniy mavjudot

¹⁴ Kant I. Coe. T. 6. – Moscow. 1966. – C.351.

sifatida yondashib, undagi tabiiy-biologik asosga murojaat etdi. Unda inson Xudo yaratgan banda emas, balki tabiatning bir qismi bo'lib, fransuz faylasufi qayd etganidek mexanizm emas, balki organizmdir.

Ayni shu sababli Feyerbax falsafasi «antropologik materializm» degan nom oldi. Uning insonga nisbatan yondashuvi shu bilan tavsiflanadiki, insondagi tabiiylik va ijtimoiylik materialistik monizm nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Bu inson bir vaqtning o'zida notirik va tirik tabiatning tadrifiy rivojlanishi mahsuli sanalgan biologik mavjudot sifatida ham, mohiyati ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadigan ijtimoiy mavjudot sifatida ham qaralishini anglatadi.

XIX asrdan boshlab Yevropa falsafiy tafakkuri F.Shelling, A.Shopenauer, M.Shtimer, S.Kerkegor, F.Nitshe, N.Berdyanov, A.Bergson kabi faylasuflarning sa'y-harakatlari bilan inson mavjudligini individual va tarixiy muayyanlashtirish sari yuz burdi. Hayot, sezilar, xohish-iroda, irratsionallik tushunchalari maxsus falsafiy tahlil predmetiga aylandi va keyinchalik eksistentzializm, intuitivizm va personalizm falsafasida rivojlantirildi.

Xususan, eksistentzializm nuqtai nazaridan ob'ektiv dunyo – bu avvalo «inson borlig'i» bo'lib, insondan tashqarida dunyo haqida biron-bir gap aytilish mumkin emas. Inson borlig'i to'g'risida so'z yuritish o'rinni bo'ladi, chunki inson borligi xususida savollar beradi, uning mazmunini tashkil etgan holda uni boshdan kechiradi, anglab yetadi.

Inson muammosiga qisqacha tarixiy-falsafiy nazar tashlash XX asr boshiga kelib falsafada bilimning yangi mustaqil sohasi – inson haqidagi ta'limot, ya'ni falsafiy antropologiya vujudga kelishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilganini ko'rsatadi.

Insonga fan nuqtai nazaridan yondashuv. Tabiat haqida bilimlar to'planishi va ularning rivojlanishiga qarab, odamzotning o'z-o'ziga bo'lgan qiziqishi ham kuchayib bordi, inson borlig'ining bu sohada tadqiqotlar uchun yanada kengroq imkoniyatlar yaratuvchi yangi va yangi o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi. Odatda, jamiyat hayotida tarixan qisqa vaqt ichida jiddiy va teran o'zgarishlar yuz bergan, insoniy munosabatlar negizini tashkil etuvchi eskicha tasavvurlar va qarashlar ta'sirida butunlay o'zgaragan davrlarda insonga bo'lgan falsafiy qiziqish ayniqsa kuchaygan. Bunday davrlarda falsafada insonning mohiyati, uning burchi, vazifasi va yuz berayotgan voqealar uchun javobgarligi haqidagi azaliy masalalarga bo'lgan qiziqish yana kuchaygan. Shunday qilib, falsafaning ontologiya, gnoseologiya, etika, estetika kabi bo'limlari bilan bir qatorda, inson haqidagi bilimlar sohasi asta-sekin shakllanib bordi. Bu yerda inson

nafqat turli tomonlardan tahlil qilindi, balki uning ijtimoiy, tabiiy va kosmik jarayonlar bilan o'zaro aloqalari ham o'rganildi.

Insonni bilish borasidagi ko'p asrlik sa'y-harakatlarni bir yerga jamlab, ularning orasidan uzil-kesil yechilgan deb hisoblash mumkin bo'lganlarini ajratib olsak, shakl-shubhasiz yutuqlar soni uncha ko'p bo'lmaydi. Ular orasida avvalo shu dalilni qayd etish lozimki, insonning paydo bo'lishi Yerdagi hayotning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, u o'z ibtidosi va muayyan tarixiga egadir. Xususan, 1982 yil Vatikandagi Rim Papasi fanlar akademiyasi tashkil etgan kongress ishtirokchilari – dunyoga mashhur antropologlar, bioximiklar va genetiklar hozirgi zamon tabiatshunosligiga tayanib, inson va hayvonot dunyosi o'rtasida yaqin aloqa mavjud, degan umumiy xulosaga keldilar.

Inson va uni qurshagan dunyo tadrifiy rivojlanishini isbotlangan deb hisoblash mumkin. Bu nafaqat arxeologiya va Yer geologik tarixi bilan tasdiqlanadi, balki Yerdagi hayotga doir hozirgi tasavvurlardan va umumiy e'tirof etilgan «kengayib boruvchi Olam» nazariyasi tushuntiradigan dunyodagi evolyutsion jarayonlardan ham kelib chiqadi.

Biroq fan, ayniqsa genetika ba'zan bizning avvalgi tasavvurlarimizni butunlay o'zgartiradigan yangi kashfiyotlar qilishda davom etmoqda. Xususan, jonli mavjudotlarning biologik nusxalarini yaratish imkoniyatini beruvchi klonlash ketidan genetiklar, shov-shuvga sabab bo'lgan eng so'nggi xabarlar ko'ra, qadimgi faylasuflarning ilgari faqat odatdagi tajribaga tayangan o'lmaydigan odam yo'qligi haqidagi taxminiy (induktiv) xulosani jiddiy shubha ostida qoldirishga qodir natijaga yaqinlashdilar. Jumladan, italyan olimlari sut emizuvchilarning qarish jarayonini P66SHC sifatida ma'lum bo'lgan alohida gen boshqarishini aniqladilar. Ular mazkur genni «mazorat osti»ga olish va shu tarqqa sinalayotgan hayvonlar umrini populyatsiya bo'yicha umrining o'rtacha uzunlik ko'rsatkichiga nisbatan 35% ga uzaytirishga muvaffaq bo'ldilar.

Shunga qaramay, bugungi kunda jismoniy umrbog'iylik ilmiy nuqtai nazaridan biologiyaning fundamental qonunlariga zid hisoblanadi. Bu qonunlarga muvofiq hujayralarning bo'linish yo'li bilan ko'payish qobiliyatining susayib borishi inson hayotini cheklaydi. Xususan, insonning yetuk organizmi taxminan 50000 milliard hujayradan iborat ekanligi aniqlangan. «Odamda uning umri mobaynida bir hujayra avlodida ketma-ket bo'linishlar soni e'liktagacha bo'ladi. Bo'linish jarayonlari maromini hisobga olganda, shuni taxmin qilish mumkin, inson umrining uzunligi (ba'zi bir istisno hollardan tashqari) 110 yoshdan oshishi mumkin emas»¹⁵.

¹⁵ Тодарья Ж. Что такое человечество. – Москва: 1996. Т. 2. – С. 10.

Biroq fan bir joyda to'xtab turgani yo'q va shu bois matbuotda vaqti-vaqti bilan paydo bo'layotgan genetik olimlarning hujayra qarishini to'xtatadigan moddani topish, shuningdek organizmda mazkur moddanning ajralishini boshqaradigan genni aniqlash borasidagi urinishlari haqidagi xabarlar o'ziga jiddiy e'tibor berishni talab qiladi.

Falsafa «boqiy» masalalarni o'rganar va butun borliqning dastlabki asoslari va muhim qadriyatlarini aniqlashga harakat qilgan ekan, u uzil-kesil yechimlar va shakl-shubhasiz javoblar olishga da'vogarlik qilmaydi. Sinovdan o'tkazilgan dalillar va isbotlangan asoslarning yo'qligi uni xijolatga solmaydi, zero falsafa intuisiya, g'oyibona ta'sir, ilhom, mantiqiy kuchga asoslangan farazlar, taxminlar, to'ldirishlar bilan kifoyalanadiki, bu unga mavjud bilimlar va shakllangan tasavvurlar doirasidan chetga chiqib, aniq isbotlangan ilmiy yechimga ega bo'lmagan narsa yoki hodisani o'zgacha tarzda, erkin tushuntirish imkonini beradi. Shu tariqa falsafa insonni bilish chegaralarini kengaytirib, uni nafaqat yuqoriroq darajaga ko'taradi, balki yangi muammolarni qo'yish imkonini beruvchi yangicha yondashuvlar, o'zgacha nuqtai nazarlar va eng muhimi — eski muammolarning yangicha talqinlari bilan boyitadi.

Shu ma'noda S. Sheroziyning «Inson nimanin boshlanadi?», degan savolga hech ikkilanmasdan: «Inson mahmunga motam tutishdan boshlanadi», deb javob beradi¹⁶ va «Dunyoga keldimu, bozorga bordim, kafanni oldimu, mozorga bordim» deb ta'kidlaydi¹⁷.

Shunday qilib, haqiqiy falsafada muayyan masalalar, ayniqsa inson bilan bog'liq murakkab masalalar xususida bir xil fikrlash hollari kuzatilmaydi. Bundan farqli o'laroq, fanda bir fikrlilik u yoki bu muammoning uzil-kesil yechimini topilganidan dalolat beradi. Masalan, «abadiy divigateln»ni yaratish masalasi xususida olimlar orasida to'la bir fikrlilik hukm suradi: hozirgi zamon tabiatshunosligi qonunlariga muvofiq bunday divigateln yaratish mumkin emas. Ammo fandan farqli o'laroq, falsafaning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u har qanday hodisani o'rganish va tushunishda tayyanladigan qadriyatlar va mo'ljallar tizimidan tashkil topadi. Ayni shu sababli bu yerda u yoki bu faylasufning dunyoni qanday tushunishi, uning hayotga munosabati, ayniqsa, muhim rol o'ynaydi. U qaysi aksiomalarni ilgari surishi, qaysi ustuvorliklarni qayd etishi, nimani muhim deb hisoblashi, nimaga ishonishi yoki ishonmasligidan faylasufning boshqa narsalarga bo'lgan tegishli munosabati, uning umumiy va xususiy masalalarga doir falsafiy pozitsiyasi kelib chiqadi.

Insonning ko'p o'lchovliligi. Insonni o'rganishga nisbatan «introvertiv» va «ekstrovertiv» yondashuvlar ayniqsa ajralib turadi.

Introvertiv yondashuv insonning ong, jon, ruhiyat, instinktlar, nuqsonlar, fazilatlar kabi muhim xususiyatlarini tahlil etib, uni «ichdan» tushunish, anglab yetishni nazarda tutadi. Bunda insonning jismiy va ma'naviy mohiyati haqidagi falsafiy mulohazalar aksariyat hollarda tabiiy fanlarning empirik ma'lumotlariga, avvalambor biologiya va psixologiya yutuqlariga tayanadi, lekin ba'zan mistika, ezoterika, okkultizm bilan belgilanadi. Bunday yondashuvlar ayniqsa nemis antropologlari M. Sheler (1874-1928) va A. Gelen (1904-1976), avstriyalik faylasuf K. Lorens (1903-1989) ijodiga xosdir.

Ekstrovertiv yondashuv insonga nazar tashlash, uning mohiyatini tahlil qilish go'yoki «sirtidan» amalga oshiriladiki, buning natijasida diqqat markazidan uning ijtimoiy va tabiiy mohiyati o'tin oladi, tegishli mo'ljallarga muvofiq insonning Xudo, kosmos, universum va shu kabilar bilan aloqasi tahlil qilinadi. Bu yerda falsafa ko'pincha tarix, sotsiologiya, ekologiya, teologiya bilan ittifoq tuzadiki, bu hol diniy falsafa vakillari N.A. Berdyayev, S. N. Bulgakov, S. L. Frank, N. O. Losskiy kabi vakillariga ko'proq xosdir.

Shunday qilib, insonni falsafiy tushunish uchun yagona asos mavjud emas, xuddi shuningdek bunday asos yaqin kelajakda paydo bo'lishiga umid qilish uchun ham asoslar yo'q. Hozircha faqat shuni qayd etish mumkinki, diqqat markazidan yuqorida sanab o'tilganlarni qaysi biri, chunonchi: kosmos, tabiat, Xudo, jamiyat yoki bevosita inson o'rin olganiga qarab, falsafa tarixida insonni tushunish bilan bog'liq masalalarni hal qilishda asos bo'ladigan turli falsafiy nuqtai nazarlar farqlanadi. Ularning orasida kosmosentrizm, teosentrizm, sotsiosentrizm va antroposentrizm ayniqsa keng tarqalgan bo'lib, turli davrlarda ularning har biri har xil ko'rinishda namoyon bo'lgan, lekin inson muammolarini o'rganuvchi falsafiy kontsepsiyalarda doim u yoki bu tarzda mavjud bo'lgan.

Biologizatorlik kontsepsiyalari. Biologizatorlik kontsepsiyalarining tarafdorlari insonni uning tabiiy, biologik asosidan kelib chiqib tushuntirishga harakat qiladi. XVIII asr oxirida jamiyat hayotiga ayrim odamlarning o'z mavjudligi uchun kurash maydoni sifatida qarashni taklif qilgan T. Maltus nazariyasini bunday tushuntirishga bo'lgan birinchi jiddiy urinish deb hisoblash mumkin. T. Maltus fikricha, bu kurashda kuchlihar g'olib chiqadi, kuchsizlar esa halok bo'lishga mahkumdur. Mazkur kurashga tabiiy omillar turtki beradi. Xususan, aholi soni geometrik progressiya bo'yicha ko'payib boradi, tirikchilik vositalari taklifi esa faqat

¹⁶ Сказані Шероші. Рязань, 1995. — С. 26.
¹⁷ Сказані Шероші. Рязань, 1995. — С. 26.

arifmetik progressiya bo'yicha o'sadi, bu esa muqarrar tarzda ocharlilik, epidemiyalar, urushlar va boshqa ijtimoiy tangliklarga olib keladi. Mazkur omillarga Maltus kuchlilarning yashab qolishini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlarning «tabiiy», muqarrar va hatto zarur tartibga solish vositalari sifatida qaraydi. Demografik muammolarning yechilmagani, shuningdek ular XX asrda yanada keskinroq tus olishi shunga sabab bo'ldi, Maltus g'oyalari neomaltuzchilar deb nomlangan o'z davomchilarini topdi va topishda davom etmoqda.

Biologizatorik yondashuvlari XIX va XX asrlar chegarasida Darvinning tabiiy tanlanish haqidagi ta'limotini mutlaqlashtirib, natijada insonning kelib chiqishi, balki uning mohiyatini, pirovard natijada esa – butun ijtimoiy munosabatlar tabiatini tushuntirishga harakat qilgan sotsial-darvinistlar ham xosdir. Hozirgi vaqtda bu yo'nalishni odamlarga ham, hayvonlarga ham teng darajada xos bo'lgan irsiyatga urg'u beruvchi sotsiobiologiya davom ettirmoqda. Sotsiobiologlar fikriga ko'ra, inson xulq-atvori ham, hayvon xulq-atvori ham irsiy omillar bilan belgilanadi va hech kim o'z irsiyati ta'sirini – u xoh yaxshi bo'lsin, xoh yomon – yengishga qodir emas.

Inson tabiati xususida shunga o'xshash qarashlarga ayrim odamlarning boshqa odamlardan ustunligini faqat ularning «oliy» yoki «past» irqqa mansublik belgisiga ko'ra e'lon qiluvchi irqchilik konsepsiyalarida ham duch kelish mumkin. Bu, xususan, «irqiy tozalik» uchun kurash olib borgan va «irqiy tanlanish»ni amalga oshirish g'oyasini faol ilgari surgan fashistik mafkurada ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Mazkur g'oyalar zamirida asosan XIX asr oxiri – XX asr boshlarida keng tarqalgan «inson irsiyatining oliy sifati»ga qanday vositalar bilan va qay tarzda erishish mumkinligi haqidagi ta'limot – yevgenika yotadi.

XX asr boshlarida bu ta'limot shu darajada keng tarqaldiki, ayrim mamlakatlarda davlat siyosati bilan uzviy bog'landi. Xususan, 1920-1930-yillarda Daniya, Shveysiya va Norvegiyada jamiyada tabiiy tanlanishni ijtimoiy mustahkamlovchi irqiy qonunlar qabul qilindi.

Sotsiologizatorik konsepsiyalari. Sotsiologizatorik yondashuvi inson tabiatini ijtimoiy munosabatlarda ko'rishga harakat qiladilar. Bunda ular ba'zan natijada insonning ijtimoiy asosini uning biologik asosiga qarama-qarshi qo'yadilar, balki so'ngi zikr etilgan asosni hayvoniy va hattoki tuban, shu bois jiddiy e'tiborga loyiq emas, deb hisoblaydilar. Asosiy e'tibor ijtimoiy munosabatlar tahliliga va individ, shaxsning shakllanishida jamiyat qanday rol o'ynashini aniqlashga qaratiladi. Pirovardida ijtimoiy asos individual asosga qaraganda ustunroq ahamiyat kasb etadi, uni o'ziga bo'ysundiradi va qamrab oladi. Mazkur yondashuv

total ijtimoiy tizimlarga va ularni asoslashga harakat qiluvchi falsafiy ta'limotlarga, xususan, Platon falsafasi ayniqsa xosdir. Umuman olganda, bu individualizm va kollektivizm muommosidir.

Passionarlar va subpassionarlar nazariyasi. Lev Nikolayevich Gumilyov (1912-1992) insonni tushunishga yangicha yondashgan va tarixiy-madaniy jarayonda individlarning uch turi: passionariy, subpassionariy va muvofiq odamlarni farqlagan. Passionarlik (lotincha «passio» – «ehtiros») deganda energiyaning «tur me'yorida og'uvchi, ammo patologik xususiyatga ega bo'lmagan» turi tushuniladi. Passionarlik har safar materiyani o'zini qayta tashkil etishga majburlovchi to'liq manbai, atrof-muhimni o'zgartirish qobiliyati hamda bunga bo'lgan intilish yoki fizika tili bilan aytganda, muhitning agregat holatini buzishga bo'lgan intilish tarzida namoyon bo'luvchi biofizik omildir. Passionar turtki mutatsiyaga olib keladi. Gumilyovning fikriga ko'ra, mutantlarning tug'ilishi passionariy – o'ta g'ayrati shaxslarning tug'ilishidir. Passionarlik turtkisi shu qadar kuchli bo'lishi mumkinki, mazkur belgi egalari o'z qilmishlarining oqibatlari haqida o'ylashga o'zlarini majbur qila olmasliklari mumkin. Shuning uchun ham passionarlikni ong belgisi deb emas, balki asab sistemasining konstitutsiyasida namoyon bo'luvchi muhim belgisi deb tushunish lozim, u, ong faoliyati bilan bog'liq faollikdan farqli o'laroq, emotsiyalar sohasida yashaydi. Passionariylarni ideal xususiyatlardan ancha uzoq xususiyatlar: takabburlik, mag'rurlik, manmanlik, ochko'zlik va b. tavsiflari ham mumkin. «Passionarlik – muayyan maqsadga (ko'pincha xayoliy maqsadga) erishishga yo'naltirilgan faoliyatga (ongli yoki ko'pincha ongsiz) ichki intilish. Mazkur maqsadni passionariy hatto o'z hayotidan hamda zamondoshlari va qabildoshlarining baxtidan afzal deb biladi»¹⁸. Passionarlik darajasi har xil bo'lishi mumkin, ammo bu hodisa tarixda aniq va qayd etiladigan tarzda namoyon bo'lishi uchun passionariy soni ko'p bo'lishi kerak, ya'ni passionarlik natijada individual belgiga, balki populyatsion belgiga ham tayanadi. Passionariy orasida ruh passionariylari va tana passionariylari ham farqlanishi mumkin. Sabiy impulslarga ega bo'lgan, hech narsaga qaramay, hatto o'z zarariga ish tutishga intiladigan odamlar passionariy deb ataladi. Ijobiy, hayotbaxsh impulslarga ega odamlar esa subpassionariy deb ataladi. L. Gumilyovning fikriga ko'ra, passionariy tubanlashgan hollarda ularning o'rni subpassionariy egallaydi. Ularni «soddal», «qolop» odamlar deb hisoblaydilar, ularning keng maydonga chiqishi etnosning intiloga yuz tutganini anglatadi, chunki ularda instinktiv impulslardan boshqa hech narsa qolmaydi.

¹⁸ Гумилов Л. Н. Концепция инстинкта. – Москва: Наука, 1994. – С. 71.

«Passionarlik» hodisasi dunyoning yagona axborot-energetik manzarasida tarixda chuqur iz qoldirgan «buyuk odamlar va xalqlar»ning faoliyati mexanizmlarini tushunish imkonini beradi. Uni tushunib yetishga «inson xulq-atvorining shakllanishiga jug'rofiy muhitning ta'siri» masalalari bilan) ulkan hissa qo'shdi. Passionarlik muammosi L. Gumilyov kontseptsiasining nazariy negizini tashkil etadi. Muallifning fikricha, passionarlik-biologik belgi, osoyishtalik inertsiasini buzuvchi dastlabki turki; bu passionariylarning ma'lum sonidan iborat avlod. Ular o'z hayoti bilan odatdagi vaziyatni buzadilar, chunki o'zlarini qiziqitgan maqsadsiz kundalik tashvishlar bilan yashay olmaydilar. Muvofiq odamlar jamiyatining umumiy qonuniyatlari va siyosiy tizimiga moslashuvchanlikda namoyon bo'ladi va ijtimoiy jarayonlar aynan muvofiq odamlarning faoliyatibilan belgilanadi.

Gumilyov ta'riflagan qonunga binoan, «etnik jamoa tomonidan amalga oshiriladigan ish passionar kuchlanish darajasiga to'g'ri proporsional» bo'lib, bunda «ethosning passionar kuchlanishi deganda etnik tizimda mavjud passionarlik miqdorining etnosni tashkil etuvchi shaxslar soniga bo'linishi tushuniladi»¹⁹. Madaniyat va turmush darajasining barqaror o'sish davrlari esa passionar kuchlanish umumiy tarzda pasaygan davrlar bilan bog'liq.

Umuman olganda, passionarlik hodisasining manbai koinot omillariga, jumladan, quyosh faolligining davriy jarayonlari bilan bog'lanadi. L. Gumilyov aniqlagan passionarlik hodisasi inson to'g'risidagi V.I. Vernadskiy ta'riflab bergan «boshqa kuchlar bilan bir qatorda, real jug'rofiy kuch», degan qarashni qabul qilish imkonini beradi. Bu kuch doimo bunyodkor kuch emas, ba'zan u halokati oqibatlariga olib keladi. L. Gumilyovning: «Biosfera odamlarni to'ydira oladi, ammo ularning butun yer yuzini biotsenzlar konversiyasi siklidan chiqarilgan ashqol-dashqollar bilan to'ldirishga bo'lgan intilishini qondira olmaydi», degan so'zlari buning real isbotidir.²⁰

Inson borlig'ining o'ziga xos xususiyati. Falsafa tarixida inson individualligining ichki, yashirin holatini aks ettiruvchi «jon» va «ong» tushunchalarining tahliliga alohida e'tibor qaratilgan.

Jumladan atiqli sofistlardan biri Protagor (mil. av. 490-420-yillar) mil. av. V asrdayoq «inson barcha narsalar mezonidir: u mavjud narsalarning mavjudligini, yo'q narsalarning esa yo'qligini belgilaydi», deb qayd etgan edi. Sugrot (mil. av. 469-399-yillar) ham haqiqat izlab insonga murojaat etadi. Inson o'z joni faoliyatini boshqara oladi, shu bois

dunyoni tushunish yo'li o'z-o'zini bilish orqali o'tadi, deb hisoblaydi. Sugrotning mashhur shogirdi Platon birinchi bo'lib jon haqidagi yaxlit ta'limotni yaratdi. U odamlar jonining qandayligiga qarab ularni har xil tiplarga ajratdi.

Keyingi davrlarda Seneka, R. Dekart, A. Navoiy, A. Jomiy, I. Kant, G. Fixte, J.P. Sartre, M. Xaydegger va boshqa mutafakkirlar insonning ma'naviy negizini birinchi o'ringa qo'yib, uning ongi, ma'naviy dunyosi va bilish qobiliyatlarini o'rganish ishiga salmoqli hissa qo'shдилar. Biroq XXI asrda deyarli ikki yarim yillik tarixiy taraqqiyot jarayonida ham inson muammosi o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Ong inson borlig'ining eng muhim xossasi. Ongning tabiati shunday: ongni o'lehash, biron-bir tarzda miqdoriy ifodalash, sezish yoki kuzatish mumkin emas, zero uning massasi ham, energiyasi ham yo'q, shuningdek, u moddiy ob'ektlar kabi muayyan shakl-shamoyilga ham ega emas.

Ong shakl-shubhasiz mavjud, ammo u mavhum bo'lib, balki bilvosita – odamlar tili va muayyan faoliyati orqali namoyon bo'ladi. Binobarin, inson borlig'ining bu elementlarini tahlil qilmasdan onging mohiyatini aniqlash mumkin emas. Mazkur tahlil onging biologik jihatini ham o'z ichiga oladi, zero uning mavjudligi inson bosh miyasi faoliyati bilan uzviy bog'liq. Shu sababli ongingning tabiati nafaqat falsafada, balki fiziologiya, psixologiya, sosiologiya, kibernetika, informatika va boshqa ijtimoiy va tabiiy fanlarda ham o'rganiladi.

A'trof muhitda, o'z ichki dunyosida yuz berayotgan o'zgarishlarga odamlar qadim zamonlardayoq e'tibor berganlar. Bu jon va ruh haqidagi mulohazalar paydo bo'lishiga olib kelgan. Shu tariqa bashariyat tarixida animizm - odamlar, hayvonlar hayoti, narsalar va hodisalarga jon va ruhlr ta'sir ko'rsatishiga bo'lgan e'tiqod paydo bo'ldi, shu asnoda shakllangan dunyo haqidagi tasavvurlar keyinchalik u yoki bu tarzda turli dinlar negizini tashkil etdi. Jon haqidagi ilk falsafiy tasavvurlar odatda muayyan birinchi asoslar (havo, olov, atomlar harakati va sh.k.) bilan bog'langan va shaxssiz bo'lgan, ya'ni inson tabiatining betakrorligi, uning individualligi bilan tenglashtirilmagan. Sugrotidan oldingi falsafa to'latigicha shunday xususiyatga ega bo'lib, bu yerda ideallik tushunchasini deyarli uchratmaymiz. Masalan, olovni ogil va oljanoq, suvni – tuban asos deb hisoblagan Geraklit jon (psixeya) olov yoki suvdan iborat bo'ladi, degan g'oyani ilgari suradi. Olov ko'proq bo'lgan «quruq» jonnii - eng ogil va maqbul deb hisoblaydi. Jon namlangach, o'z kuchini yo'qotadi, ho'llangach esa – halok bo'ladi. Shu sababli jon olovi kuchliroq yonishi uchun faol ma'naviy va aqliy hayot kechirishga harakat qilish lozim. O'z

¹⁹ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. - Москва: Наука, 1989. - С. 257-256.
²⁰ Одина joyida. - E. 418.

navbatida ayrim kishilarning jonlari butun dunyoning birinchi sababi hisoblanadigan va uni boshqaradigan dunyoviy aql o'lovi – «logos» bilan bog'liq.

Suqrot va Platon moddiy va ideal hodisalarni farqlagan. Shuningdek, Platon Yevropa falsafiy an'anasida ideal asosni qayd etibgina qolmasdan, balki undan moddiy asosni ham keltirib chiqargan birinchi faylasuf hisoblanadi. Ayrim inson ongi esa, Platon fikriga ko'ra, uning joni bilan bevosita bog'lanadi. Bu o'lmas jon u yoki bu tanaga, tana tug'ilgunga qadar o'z «zindoni»ga tushgandek kirib joylashadi va u o'lgandan keyin esa boqiy g'oyalari dunyosida mushohada yuritadi va shu tariqa ularni o'rganib yashaydi. Platon ruhiy hodisalarni tuyg'ular dunyosi (sezish va idrok etish) va intellektga ajratadi. Intellektida u aql va idrokni farqlaydi. Bunda sof g'oyalar bilan ish ko'ruvchi aql fikrlashning formal usullari bilan bog'liq (masalan, matematikada) idrokka qaraganda yuksakroq hodisadir. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, keyinchalik falsafada ideal narsalar va hodisalarni tushunishga nisbatan ko'p sonli har xil yondashuvlar paydo bo'ldi, ammo ularning barchasi ideallikni moddiylik va ko'lamlilikka qarshi qo'yadi.

Aristotelning «Jon haqida» risolasini qadimgi yunon faylasuflarining ong haqidagi falsafiy mulohazalarining muayyan yakuni deb hisoblash mumkin. Bu yerda jon tananing mohiyati, uning uyushiruvchi tamoyili sanalsa-da, lekin aql ichki faolligining in'ikosiga emas, balki kosmos hayotining umumiy qonunlariga bo'ysonadi.

O'rta asrlar Yevropa falsafasi «din cho'risi»ga aylanib, ong haqidagi masalaga butunlay o'zgacha nuqtai nazar bilan yondashdi – uni abadiy mavjud bo'lgan dunyoni, shu jumladan inson va uning jonini yo'qlikdan yaratgan Xudoning yagona dunyoviy asos sifatidagi talqini bilan bog'ladi. Bu ta'limotga binoan inson aqli ilohiy aqlning bir zarrasi sifatida muayyan darajada o'zini o'zi bilish, o'zini o'zi tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'lsa-da, ongning bu faoliyati Tangrini bilish va u bilan mulotoq qilishga qaratilgandir. Ongning mazkur ob'ektiv-idealistik talqini bilan bir qatorda o'rta asrlarda ongni «fikrlash materiya»dan keltirib chiqargan materialistik an'anada ham uzilish yuz bergani yo'q. Bunday qarashlarga Sharq falsafasi (Ibn Sino, Ibn Rushd) o'z ta'sirini ko'rsatgan yevropalik ayrim faylasuflar Duns Skott, brabantlik Sigemning asarlarida duch kelish mumkin.

Seneka qalb, ruh yetukligini, hurligini birinchi o'ranga qo'yadi. «Shunday narsani izohlash kerakki, - deb yozadi u shogirdi Lutsiliyga, - hech nima unga hukmronlik qilolmasin, hech nima unga g'ov bo'laolmasin. Bu nima deysanmi? U mag'rur, oliyanob, yuksak ruhdir.

Uni kishi vujudidan joy topgan xudodan boshqa narsa deyish mumkinmi? Vujud biqiligidan kechib ko'kka intil va shoir aytganidek, o'z ruhingni Xudoga monandligini namoyon et. Ruhning hurligi uchun tilla ham kerak emas, kumush ham, chunki haqiqiy xudo timsolini yasab bo'lmaydi. Esla xudolar bizga xayrixoh bo'lganlarida ular loydan edilar. Komil ruhni qarzga ham, sotib ham olib bo'lmaydi»²¹.

Seneka nazariida ezigulik, poklik, adolat va yetuklik izlagan kishi eng avvalo o'z ruhini ilohiy talablarga monand qilishi darkor. Ilohiylik – bir timsol, simvol, unga yetish kishi ixtiyoridir. Kishi qacda yashamasin, nimalarni izlamasin, kimlarga hamroh bo'lmasin o'zining ruhini poklamaguncha, uni yuksaklikka yo'naltirmaguncha hayotdan zavq, orom, buyuklik topolmaydi. «Yashash joyingni emas, ruhingni o'zgartir, - deb yozadi Seneka, - qancha ko'p kezsang, shuncha ruhing iztirobga botadi. Kema uchun bab-baravar o'rtilgan yuk emas, balki notekis o'rtilgan yuk halokat keltiradi»²². Ruh bezovta, xasta ekan kishini hech qanday olamgardlik, tomosha, huzur qutqara olmaydi. Qayerda va kim bilan emas, qanday qalb, ruh bilan yashashning muhim. «ruhni hur bo'lsin desang, biror makonga butun dildan bog'lanna. Men biror burchak uchun tug'ilmagannan, butun mening vatanim, degan e'tiqod bilan yasha». Bir qarashda faylasuf kosmopolitizm tarafdori bo'lib ko'rinadi, biroq barcha rimliklar kabi u ham o'z vatanning fidoyisi edi. Bu o'rinda Seneka vatansiz yashashni emas, balki ruhiy osudalikni targ'ib etadi.

Faylasuf kishidagi barcha illatlar uning qalbi, ruhidagi nopok tuyg'ular tufaylidir deb biladi. Ba'zi kishilar boshqalarni pok, sofitil, ezuu amalli, xushaxloq ko'rishni istaydi, hatto ularidan ilohiy sifatarni talab etadi. O'zida yo'q xislatlarni boshqalardan talab etish zo'ravonlik bo'lmasa-da, axloqsizlikdir. O'zi dardmand kishi o'zganing dardiga darmon bo'lolmaydi, qalbi nopok kishining o'zgalardan poklik talab etishi nokaslikdan boshqa narsa emas. Boshqani to'g'rilashdan oldin o'zingni to'g'ril. «O'z aybini bilish, ruhni sog'lom tutish tomon tashlangan birinchi qadamdir»²³. Kim o'z qalbini sog'lom ko'rishni istamasa, o'zidagi illatlardan xolos bo'lmog'chi emas; kim nugsionlarini eshitishdan qochsa, o'z nugsionlarini ezigulik deb biladi; kim poklanishni ixtiyor etmase, unga hech kim dars berolmaydi. Ruhning poklanishi, sog'lom bo'lishi uchun nima qilish kerak? Seneka, eng avvalo «etuk donishmandlik ilmi» falsafa bilan shug'ullanish lozim, deb javob beradi.

²¹ Сенека Л. А. Нравственные писания к Лупцину. – Кемеровское книж. изд-во., 1986. 66-с.
²² О'lim joyida. – Б. 79.

²³ Сенека. Эпистола. – Москва. 1977. – С. 47.

Odami ongli mavjudotga aylantirgan uning aqlidir. Aql donishmandlikka intilib odam ruhini buyuk qiladi. Donishmandlik orqaligina kishi baxtiyor sezadi o'zini; o'zini baxtiyor sezmagani baxtiyor ham, ozod ham emas. "Mubarro yashashni isasang falsafaning quli bo'lsa"²⁴

O'z illatlarini bilgan va ularni yenggan o'limdan qo'rqmaydi; o'lim ruhini qiyaydigan azoblardan biri emas, u oxirgi azobdir. Faylasuf stoiklar an'anasini davom ettirib yozadi: "Baznu ziyofatlardan oshqozon buziladi, ichkilikbozliklardan tomirlar qotadi va tiraydi, shahvatdan qo'l,oyoq, bo'g'imlar zaiflashadi. Men qashshoqlasham, demak, ko'pchilikka qo'shilaman, badarg'a qilinsam, borgan joyimni makon bilaman, zanjirband qilsalar – tashvish nega? Axir men hozir ham zanjirband emasmanmi? Tabiat meni o'z tanamga bandi etib qo'ymaganmi? Men o'lamanni? Demak, men endi xasta bo'lmayman, zanjirband qilmayman, o'lim xavfidan xoliman"²⁵. Darhaqiqat, o'limni tabiiy holda kutib olishga da'vat stoiklar falsafasidagi bosh g'oyalardan biri hisoblanadi. Unga ko'ra, kishi tug'ilganidan o'lim tomon boradi, go'daklik, o'smirlik, yoshlik, qarilik yagona haqiqat – o'limga eltadi. Umri xushbaxt o'tkazmoqchi bo'lgan kishi esa hayot quvonchlariga ham, o'lim qo'rquvlariga ham befarq yashaydi, o'lim mubarro ruhi bezovta qilolmaydi. Donishmand o'z qismatidan qochmaydi, hayotini oxiri kelganida tark etadi. Hayotdan qochish boshqa, uni tark etish boshqa, birinchisi – ruhning zaifligi, ikkinchi buyuk borliq hukmidir. "Yashash emas, munosib yashash muhim; erta o'lasanni yoki keyin – ahamiyati yo'q, yaxshilik bilan yashadigini yoki yomonlik bilan mana – nima zarur"²⁶. Ikki ming yil oldin bitilgan ushbu nasoyihlar – nasihatlar moziy qat'idan emas, ma'naviy-axloqiy yetuklik izlayotgan zamondoshimiz qalbidan chiqayotgan da'vatlardek eshitilaydimi?

Gilozizm ta'limoti. Qadimda jon - pnevma, psyu-xe, fantom, mana, kvintessentsiya deb nomlangan. Jon (lot. anima) hayvon, inson va hatto o'simlik tanasida yashaydigan va uni uyqu paytida yoki o'limdan so'ng tark etadigan alohida kuch sifatida namoyon bo'lgan. Bundan uning etimologik talqini, ya'ni joni nafas, nafas olish va nafas chiqarish sifatida tushunish kelib chiqqan. Jon uch tarkibiy qismdan iborat mohiyatga aylangan: hayotbaxsh nafas o'simlik joni deb, psyu-xe – ruhiy jon, nus esa – aqli jon deb atala boshlagan. Jonni tushuntirish o'ta og'ir muammoga aylangan (ayniqsa materialistik fikrlovchi faylasuflar uchun). Bu alohida

turdagi teran materiyaga, ko'z bilan ko'rib bo'lmaydigan ichki mohiyatga shubha tug'ilmasligi uchun ular butun tabiatni joni deb e'lon qilganlar. Demak gilozizm butun tabiatning jonli ekanligi tan olishdir.

Platonning «Davlat» asarida jon tarkibiy qismlari oqilona jon, emosional-qahrli jon, buzug jon kabilardir. Ular tegishli ravishda bosh, ko'krak va qorin bo'shlig'ida joylashgan. Aristotelning «Jon haqida» deb nomlangan risolasida jon va tana bir-biridan ajralmas mohiyatlar sifatida tavsiflanadi, jon haqidagi ta'limot esa hayot va uning shakllari haqidagi umumiy ta'lim sifatida tushuniladi. O'simliklar joni, hayvonlar joni va aqli mavjudot – inson jonini farqlar ekan, Aristotel rivojlanish g'oyasini ruhiyatga tabiiqan bilvosita ta'riflaydi. Uning fikricha, jonning yuqorida zikr etilgan uch tarkibiy qismi insonda yaxlit bir butunga birlashadi va turli funksiyalar: ovqatlanish, his qilish va mulohaza yuritishda namoyon bo'ladi. Jon unsurlarining barchasi tana unsurlari bilan uzviy bog'lanadi, ammo ular eng avvalo kosmik harakatlarga bog'liq bo'ladi. Antik davrda jon alohida hayotbaxsh kuch, ichki ma'naviy asos sifatida tushunilgan bo'lsa-da, uning faqat o'z faolligi sifatida tushuntirilgan.

O'ra asrlar falsafasida jon – dunyoviy va ilohiy faoliyat o'rtasida bog'lovchi bo'g'in, degan umumiy tasavvur shakllanadi. Foma Akvinskiy (1226–1274) jon insonni «aktualashtradi», uning asl mohiyatini belgilaydi, degan fikrni ilgari suradi. Jon imkoniyatlarini Foma potentsiyalar deb ataydi. Ular besh xil bo'ladi: o'sish, hissiy idrok etish, o'z xohish-irodasini ifodalash, makonda harakatlanish, aql yordamida dunyoni tushunish. Ayrim potentsiyalar tana bilan bog'liq bo'lsa, ba'zilari, masalan, o'z xohish-irodasini ifodalash va aql yordamida dunyoni tushunish ko'proq oliy asosga bo'ysunadi. Ammo tana zarur, chunki u jonning barcha potentsiyalarini birlashtirishni ta'minlaydi.

Cherkov otalari uchun jon faqat e'tiqodlar tizimiga mos keladigan yoki mos kelmaydigan bir mohiyatni o'zida ifodalaydi. Jonning normal faoliyatini ta'minlash ruhoniylarning vazifasi hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan jon shaxsiy hayot omili sifatida emas, balki yo'lga solish lozim bo'lgan jamoa-umumiy mohiyat sifatida talqin qilinadi. Jonning moddiyiligi g'oyasi cherkov mulozimlari tomonidan taqiqlanadi. Aql va jon Xudo atributlari sifatida shartlanadi. Faqat jonning panoh topishi haqida qayg'u urish lozimligi ta'kidlanadi, zero jon o'lmas, inson tanasi esa o'ldiriladi.

Yangi davr Yevropa falsafasida jon tushunchasi shaxsning teran, ichki dunyosi bilan ayniyilashirilgan. Xususiy tashabbus va tadbiqkorlikning rivojlanishi insonning ma'naviy intilishlari qadriyat sifatida anglab yetilishiga turtki bergan. Shunga qaramay jonning jismoniy kelib chiqishi

²⁴ Сечена Л.А. Нравственные письма к Юлианию. – Кемеровское книж. изд-во, 1986. – С. 39.
²⁵ Сечена Л.А. Нравственные письма к Юлианию. – Кемеровское книж. изд-во, 1986. – С. 98.
²⁶ О'lim joyida. – B. 100.

haqidagi kontseptsiya unutilmaydi. Fransuz faylasufi Jyulen Lametri (1709-1751) hatto jon qeyisi organdan o'rin olishini ham ko'rsatadi. «Biz tubanlashuvimiz uchun barcha kishilarning joni yashaydigan miyamizda zararcha o'zgarish yuz berishining o'zi kifoyadir». «...Bizning jonimiz ehtiyojlarimizga bevosita bog'liq bo'ladi, ularni misli ko'rinmagan tezlikda qondiradi va bu ehtiyojlarga hech narsa qarshi bora olmasligi haqida ogohlantiradi»²⁷.

Jonda butun dunyo o'zining to'liq tajassumini topadi. U serqiradir. Fransuz faylasufi va matematika Blez Paskal (1623-1662) jon ruhiy parvozlarining cheksiz darajada rang-barangligi, uning nozikligi, betakrorligi va beqarorligidan taajjublanib, inson jonining mohiyatini formula bilan ifodalash mumkin emas, u haqda faqat hayotni o'rganish va inson xulq-atvorini kuzatish orqali hukm chiqarish mumkin, degan xulosaga keladi. Jonning mazkur xususiyatlari teran ma'naviy asoslarni ichki darajadan sirtga chiqaradi. Jon individuallikning asosi sifatida amal qiladi.

Shunday qilib, falsafa tarixida mayjud jon haqidagi tasavvurlar o'z-o'zicha to'g'ri, biroq to'liq emas. Mazkur noyob fenomenmi tushuntirish uchun energetik, dinamik va temporal mezonlar zarur. Adabiyot va she'riyatda, kundalik muomalada jonning bezovtaligi, uning mayllari va harakatlari haqida ko'p gapirildi. Jon azaldan muayyan faol kuch, harakat manbai, energiya toki va harakatlantiruvchi asos sifatida tushuniladi. Tana dam jonni ifodalash maydoni sifatida, dam jon «go'ri» sifatida qaraladi. Psixanalitik K.Yung jon ham, uning ishi ham ko'pchilik uchun ko'rinnas ekanligiga e'tiborni qaratib ekan, jon uchun muhim omillar ondan tashqarida bo'lsa kerak, deb taxmin qiladi. «Faqat tunda ochiladigan gullar» haqida gapirar ekan, Yung, «jon, barcha ma'naviy asoslar yaratiladigan va shakllanadigan vaqt oralig'ini belgilaydi»²⁸ deb ta'kidlaydi.

Falsafiy oqimlar, maktablar va yo'nalishlarning deyarli barchasi jonni anglab yetish, oqilona tahlil qilish mumkin bo'lmagan, teran hodisa sifatida tavsiflaydi. Ayni paytda jonga ishora qiluvchi, jonning bokirali, uning ichki kuchlari haqida bahs etuvchi mavzular doirasi keng.

Ekzistentsializm asoschisi daniyalik faylasuf S. Kerkeger (1813-1855) o'z izlanishlari natijasida jonni tanlash mumkin va bu har kimning o'z xohish-istagi bog'liq, degan muhim xulosaga keladi. Individual ruhiy olam, intim ichki dunyoning mavjudligi inson hayotini mushkullashtiradi

va ong fenomenini anglab yetish muammosini yanada og'irlashtiradi. Ammo o'z-o'zligini saqlab qolish huquqi Yerda yashaydigan har bir insonning uzviy huquqi hisoblanadi.

Ong haqidagi tasavvurlarning rivojlanishi. Yangi davrda R. Dekart (1596-1650) ongni tafakkur bilan tenglashtirib, uni umumiyroq tushdagi «ruhiyat» tushunchasidan ajratdi va ongni mustaqil, erkin fikrlovchi substantsiya deb hisoblab, yonna-yon joylashgan boshqa – ko'lamlil, fikrlamaydigan, moddiy substantsiyaga qarshi qo'ydi. Dualizm deb nomlangan mazkur falsafiy yondashuv keyinchalik onging tabiatini tushunishga nisbatan ikki qarama-qarshi yondashuv yuzaga kelishiga zamin hozirladi. Shulardan biri ruhiy jismoniyga (Gobs), ma'naviy – moddiyga bog'lash bilan tavsiflanadi. Ikkinchi yondashuv sub'ektiv (Berkli, Yum, Fixte, Max va boshqalar) va ob'ektiv (Platon, Foma Akvinskiy, Gegel) idealizm bilan bog'liq bo'lib, moddiy va jismoniy narsalar va hodisalarni ikkilamchi, ideal, ma'naviy, ruhiy narsalar va hodisalar mahsuli deb tushunishi bilan ajralib turadi.

Ikkala yondashuv ham nemis klassik falsafasida faol rivojlanirildi. Masalan, Gegel individual ongga butun rivojlanish negizi sanalgan muliq g'oyaning pirovard shakllaridan biri sifatida yondashdi. Bu yerda ong tarixan belgilangan faol asos sifatida tushuniladi. Mazkur asosda uning tuzilishi darajalari, xususan, hissiy, mantiqiy, individual va ijtimoiy darajalar farqlanadi.

«Vulgar materializm» nazariyasida ong sof moddiy jarayon bo'lib, uning mazmuni inson yeydigan oziq-ovqat mahsulotlarining kimyoviy tarkibi bilan bog'liqligi tan olinadi. Byuxner, Foxt, Moleshot kabi faylasuflar bu nazariyani himoya qilib, jigardan safro ajralganidek, aqlan fikr ajraladi, deb hisoblagan.

Tabiatshunoslikning rivojlanishi, ayniqsa neyrofiziologiya, biologiya, eksperimental psixologiya sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlar so'nggi yillarda bizning ong tabiati haqidagi tasavvurlarimizni sezilarli darajada kengaytirdi. Shunga qaramay, sun'iy intellekt yaratish borasidagi ishlar, «fikrlovchi mashinalar»ning paydo bo'lishi va «axborot portlashi» va kompyuter inqilobining boshqa natijalari, xususan shaxmat o'yinida hatto jahon chempionlarini ham yutishga qodir superkompyuterlarning yaratilishi inson onging mohiyati va imkoniyatlari haqidagi masala yangidan qo'yilishiga sabab bo'ldi. Shunday qilib, avvalgi savollarga javob olish barobarida yangi muammolar ham paydo bo'ldi. Biroq, ular ong muammosini yechishga nisbatan har xil, ba'zan bir-birini istisno etuvchi nuqtai nazarlar va falsafiy yondashuvlar sonini aslo kamaytirgani yo'q.

²⁷ Qutub: Ламетри, Сувиненна. – Москва: 1983. 237-238-с.
²⁸ Qutub: Юнг К. Аспект и смысл. – Москва: 1991. 210-с.

Ongsizlik. Ba'zan «ong» tushunchasi «inson ruhiyati» tushunchasi bilan ayniytiladi. Bu noto'g'ri. Ruhiyat – ongga qaraganda murakkabroq tuzilma bo'lib, u aks ettirishning ikki sohasi – ong va ongsizlikni o'z ichiga oladi.

Olimlar insonda onglik va ongsizlikning o'zaro nisbati to'g'risida so'z yuritish ekanlar, ba'zan ularni okeandagi muztoqqa o'xshatadilar. Bu muztog'ning suv ustidagi ko'zga ko'rinadigan qismi ongga qiyoslanadi, suv ostidagi ko'rinmaydigan qismi esa ongsizlikka o'xshatiladi, uning miqyosi, shakli, tuzilishi va mazmuni haqida biz bilvosita belgilarga ko'ra faqat taxmin qilishimiz mumkin.²⁹

Ongsizlik sohasi – bu aqldan tashqaridagi ruhiy hodisalar, holatlar va harakatlar majmui, deb hisoblash odat tusini olgan. Bu sohaga, eng avvalo, instinktlar – inson xulq-atvorining uzoq tadrifiy rivojlanish jarayonida hosil bo'ladigan va har bir mavjudotning hayot funksiyalarini, umuman uning mavjudligini ta'minlashga qaratilgan tug'ma harakatlari majmui kiritiladi. Ongsizlikni (ong osti) tushunish yanada ko'proq qiyinchilik tug'diradi. Uning mavjudligi avstriyalik mashhur psixiater Z. Freyd (1856-1939) tomonidan XX asr boshida aniqlagan. Har xil tushlar, gallyutsinatsiyalar, xayoldan ketmaydigan g'oyalari, intuitsiya va shu kabilar ongsizlikning namoyon bo'lish shakllariga misol bo'lishi mumkin. Ular odamlar ruhiyati va xulq-atvoriga kuchli ta'sir ko'rsatadi, lekin ayni vaqtda bu jarayonlarni boshqarish nuqtai nazaridan ularga bo'yusmaydi. Shu sababli ongsizlik ongning muayyan lahza o'ng bilan boshqarishga qodir bo'lmagan parchasi, deyish mumkin.

Ongsizlik strukturasi o'ng sohasida vujudga kelishi va vaqt o'tishi bilan ongsizlik sohasiga kirishi mumkin bo'lgan intuitsiya va avtomatizmlarni ham kiradi. Intuitsiya – bu olish yo'llari va shartlarini anglamasdan, bevosita hissiy kuzatish yoki mushohada yuritish yo'li bilan olinadigan bilim. Avtomatizmlar – bu avval ong nazorati ostida paydo bo'lib, uzoq mashq qilish va ko'p karra takrorlash natijasida ongsiz harakatlar xususiyatini kasb etuvchi insonning murakkab harakatlari. Tush, gipnoz holati, somnambulizm hodisalari, hushsizlik holatlari ham ongsiz harakatlar hisoblanadi.

Ruhiy faoliyatga ongsiz harakatlarning qo'shilishi natijasida ongga tushuvchi yuk kamayadi, bu esa, o'z navbatida, insonning ijodiy imkoniyatlari maydonini kengaytiradi. Hozirgi zamon fani ong osti sohasi tushunchasi bilan ham ish ko'radi. Bu ongsizlik sohasining alohida qatlarni

yoki darajasidir. Unga faoliyat amallarining ong darajasidan avtomatizm darajasiga o'tishi bilan bog'liq ruhiy hodisalar kiritiladi.

Ongsizlik va ong inson yagona ruhiy borlig'ining nisbatan mustaqil bo'lgan ikki tomoni hisoblanadi; ularning o'rtasida tez-tez ziddiyatlar, ba'zan konfliktlar yuzaga keladi, lekin ular bir-biri bilan bog'langan, biri-biri bilan o'zaro aloqa qiladi va uyg'un birlikka erishishga qodir. Ongsizlik sohasida inson hayot faoliyatini, ayniqsa sub'ektni ijodiy faoliyatini oqionalashtirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Bu hol irratsionalistik falsafiy ta'limlarning shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ularda ongsizlikning turli shakllari: instinktlar, intuitsiya va shu kabilar inson xulq-atvorining salmoqli yoki hatto hal qiluvchi kuchi hisoblanadi. Irratsionalizmining tanikli namoyandalari orasida Artur Shopengauer (Germaniya), Syoren Kerkigor (Danya), Fridrix Nitshe (Germaniya), Eduard Gartman (Germaniya), Anri Bergson (Fransiya), Zigmund Freyd (Avstriya), Martin Xaydegger (Germaniya) kabilar ongsizlik muammosini tahlil qilganlar. Xususan, Zigmund Freyd yaratgan inson xulq-atvori modelining zamirida inson ruhiyatida jinsiy mayllarning hukmoniligi haqidagi tasavvur yotadi. Mazkur mayllar ong bilan to'qnashadi va natijada uni o'ziga bo'yusundiradi. Ammo falsafiy maktablarning aksariyati o'zgacha nuqtai nazarini ilgari suradi. Ular inson ruhiyatida yetakchi asos ong bo'lib, u ongsizlik sohasini «ozig'irlatish» va uni ko'p jihatdan shakllantirish orqali umuman olganda uni boshqarishga, shuningdek inson xulq-atvorining umumiy strategiyasini belgilashga qodir, deb hisoblaydi.

Ong inson miyasining ob'ektiv borligini ideal obrazlarda aks ettirish va bu obrazlardan fikrlash jarayonida foydalanish qobiliyati. Uni bevosita kuzatish mumkin emas. Ong faqat inson miyasi ishining natijasi, uning xossasi sifatida, shuningdek ong namoyon bo'lishining fikrlar, g'oyalar, e'tiqodlar, qadriyatlar, mo'ljallar va shu kabilar tarzida ifodalangan turli shakllari orqali tadqiq etilishi mumkin.

Individual ong borlig'ini odatdagi makon va vaqt koordinatalarida tavsiflash mumkin emas. U nafaqat doim «shu yerda va hozir» mavjud bo'ladi, balki go'yoki makondan tashqarida yotadi, chunki biron-bir hajm yoki miqdoriy o'lchanadigan chiziqli ko'rsatkichlar bilan ifodalanishi mumkin emas. Vaqtda u (dalil sifatida, hodisa sifatida), har qanday narsaning borlig'i kabi, faqat hozirgi zamonda mavjud bo'ladi, zero u o'lmishda yo'q bo'lgan, kelajakda esa hali mavjud emas. Biroq, moddiy narsalar borlig'idani farqli o'laroq, ong bir qancha o'ziga xos xususiyatlar, chunonchi: vaqt shkalasi bo'yab o'lmishga ham, kelajakka ham bir lahza ko'chish, ilgari mavjud bo'lgan narsalar, yuz bergan voqealarni xayolda aks ettirish, paydo bo'lish, yuz berishi mumkin bo'lgan narsalar

²⁹ Qarang: Шрейдлер Ю. А. Значимость притягательности философии (субъективные заметки) // Вопросы философии. 1996. №7. – С. 168.

va voqealarni tasavvurda gavdalanirish qobiliyatiga ega. Ammo o'rinli yoki kelajakning ideal obrazlari hisoblangan ongni uning haqiqiy borlig'ida o'z ekrani tasvirlarni almashituvchi aylanuvchan kaleydoskop bilangina taqoslash mumkin.

Shaxs – insonning uni qurshagan boshqa odamlar tomonidan qanday idrok etilishi, tavsiflanishi va baholanishi aks ettiruvchi ijtimoiy hodisa. Shaxs faqat jamiyatda, o'ziga o'xshash odamlar bilan mulqot qilish, o'lgan avlodlar to'plagan tajriba va bilimlarni, o'ziga qadar yaratilgan qadriyatlar va xulq-atvor qoidalarini o'zlashtirish orqali shakllanishi mumkin. Shuning uchun ham shaxs bo'lish – ijtimoiy «qiyofa»ga ega bo'lish demakdir. Bularning barchasi ijtimoiy borlig'ning turli holatlari va jarayonlarini tavsiflaydi. Ularni to'la yoritish ijtimoiy falsafa muammolarining butun majmuni tahlil qilishni taqozo etadi.

Ijtimoiy ong borlig'i borlig'ning boshqa barcha shakllardan butunlay farq qiladi. Yaxlit holda olingan ijtimoiy «organizm» hayvonlar podasidan butunlay farq qiladi. Jamiyatning bu o'ziga xos, betakror xususiyati falsafada «ijtimoiy ong», «jamao aqli», «obektivlashgan ma'naviyat» va hokazolar deb ataladi. U har xil shakllarda namoyon bo'ladi. Bu fikrni isbotlash uchun mulqot, kommunikatsiya, odamlarni tabiiy alash va ularning ijtimoiylashuvi vositasi sanalgan tilni ko'rib chiqamiz. Tilning ayrim kishilar ongi, g'oyalari, fikrlari bilan uzviy bog'liqligi aniq, ammo hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan til ijtimoiy tabiatga ega ekanligi ham shubhasiz. Xuddi shuningdek til – inson nutqi odamlar jamiyatida paydo bo'lgani va faqat shu yerda mavjud bo'lishi mumkin. Uning tashqi og'zaki, ovoz ko'rinishi, mazmuni, teranligi, kengligi, boyligi ko'plab avlodlarning ko'p asrlar o'zaro aloqasi va o'zaro kamol topishi mahsulidir. Bunda ayrim inson u yoki bu tilni faqat mulqot jarayonida o'zlashtiradi. Ayni holda umuman til haqida so'z yuritilmog'daki, u tabiiy ham, sun'iy ham bo'lishi mumkin.

Individual ma'naviy borlig'dan farqli o'laroq, ijtimoiy ma'naviy borlig' haqida uning fan, san'at, din, axloq va umuman madaniyat tarzidagi ko'rinishlariga qarab hukm chiqarishimiz mumkin. Xususan, u yoki bu ilmiy g'oyalarning paydo bo'lishi doim muayyan olimlar bilan bog'liq, ammo fan ijtimoiy hodisa sifatida muayyan shaxslar bilan bog'lanmaydi, zero u ayrim olimlar ilgari surgan nazariy qoidalar majmuidan yuqoriroq darajada turadi. Bosma, audiovizual va boshqa axborot manbalari, tegishli asbob-uskunalar va shu kabilariz fanni tasavvur qilish mumkin emas. U yaxlit hodisa sifatida mustaqil borliqqa ega. Bugungi kunda, kompyuter texnologiyalari inqilobi davrida fan jamiyatning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylandi.

San'at sohasi haqida ham shunday deyish mumkin. Qo'shiqlar, rasmlar va musiqa o'z muayyan ijrochilariga ega bo'lgani holda, o'zining odatlar, rasm-rusumlar va idealalar ko'rinishidagi nisbatan mustaqil hayoti bilan yashaydi va shu tariqa ijtimoiy makon va vaqtda harakatlanib saqlanishi, takomillashishi va ko'payishi mumkin.

Ijtimoiy ongning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, u, individual ongdan farqli o'laroq, o'z «tanasi»ni «tark eta» olmaydi, xuddi shuningdek u o'z «tanasi»dan, ya'ni jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lishi ham mumkin emas. Shu sababli ijtimoiy ong asrlar mobaynida abadiy mavjud bo'lgan, yo'q qilib bo'lmaydigan nasa sifatida qaratilgan, uning borlig'i esa butun insoniyat borlig'i yo'q bo'lishi bilan barham topishi mumkin, deb hisoblangan.

Ammo XX asrning o'rtalarida odamlar o'z-o'zini qirg'in qilish vositasi – yadro qurolini yaratdilar va shu paytdan e'tiboran insoniyat o'zining «umrbog'ligi»ni yo'qotdi va endilikda u, yashab qolishga harakat qiluvchi ayrim jonli organizm kabi, ijtimoiy hayotni o'z-o'zini qirg'in qilishdan asrab, o'z ijtimoiy borlig'ini saqlash haqida qayg'u urishi lozim.

Ong falsafiy muammo sifatida. Irratsionalizm (irrationalis – nooqilona, ongsiz) borlig'ni oqilona anglash imkoniyatini cheklaydi, ba'zan esa butunlay inkor etadi. Xususan, neofreydizmining atqoli namoyandalardan biri K. G. Yung (1875-1961) ongni ilmiy vositalar bilan bilish mumkin emas, deb hisoblagan va unga ta'rif berishga urinishlardan butunlay voz kechib, uni rasmlar va metaforalar yordamida tavsiflash bilangina kifoyalarni taklif qilgan. Ongni tushunish irratsionalizm eksizistensializm va neopozitivizm kabi falsafiy oqimlarga ham xosdir.

Ongni tushunishga nisbatan ratsional yondashuv onging paydo bo'lishini materiyaning o'zi bilan tushuntirishga intilish, ayni vaqtda uning tabiat va vaqtdan tashqarida hamda nomoddiy kelib chiqishini inkor etish bilan tavsiflanadi. Bunday qarashlarni asoslash uchun ilmiy va amaliy yutuqlardan doim keng foydalanilgan. Mazkur yo'nalish turli davrlarda sezuvchi, fikrlovchi materiyaning farqi va o'ziga xos xususiyatlari nimada?, degan mushkul savollarga javob izlagan.

Mazkur muammoni to'la va uzil-kesil tushunganlikni da'vo qilmasdan, shuni qayd etish mumkinki, hozirgi zamon fani o'zini bevosita yoki bilvosita namoyon etuvchi ong inson miyasining ish jarayoni hisoblanadi, uning funksiyasi sifatida amal qiladi va undan ayri holda namoyon bo'lmaydi, deb e'tirof etadi.

Hozirgi zamon fani inson miyasida yuz milliarddan ortiq asab hujayralari uzluksiz ishlashini, ularning har biri o'z navbatida boshqa o'n

ming hujayra bilan axborot va signallar almashishini aniqlagan. Inson miyasi, garchi uning massasi tana massasining atigi ikki-uch foizini tashkil etsa-da, organizm o'qatdan oladigan butun energiyaning yigirma foiziga yaqinog'ini iste'mol qiladi.

Mazkur o'ta murakkab biologik «kompyuter» ishini tadqiq etish mumkin bo'lib, bu bilan maxsus fanlar shug'ullanadi, ammo falsafa bunday tadqiqotlarni e'tiborga olib, o'z oldiga birinchi navbada ongning tabiati qanday, degan savolga uning vujudga kelishi va genezisini o'rganish yo'li bilan javob berish vazifasini qo'yadi. Bunda falsafa inson miyasining funksiyasi sanalgan ongni o'rganish bilangina cheklamadi, balki masalani kengroq qo'yadi: ongning boshqa shakllari, xususan o'zga moddiy tuzilmalardan paydo bo'lgan ong shakllari mavjud bo'lishi mumkinmi?, degan savolga javob izlaydi. Shuningdek, falsafa ongning materiyadan oldin paydo bo'lgan yoki u bilan mutlaqo bog'liq bo'lmagan mohiyat hisoblanishini nazarda tutadigan ta'limotlarni ham istisno etmaydi.

Shunga qaramay bugungi kun nuqtai nazaridan inson aqli tushunishga qodir bo'lgan borliqqa taylanadigan falsafiy g'oyalar ishonchliroq xususiyat kasb etadi. Shu ma'noda ong haqida hozircha faqat inson miyasi faoliyati munosabati bilan aniq so'z yuritish mumkin.

Yangi tabiiy-ilmiy ma'lumotlar olinishi ongning tabiatini tushunishga nisbatan materialistik yondashuvlar mavqeini kuchaytirmoqda. Ammo, kezi kelganda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, bu o'ta murakkab masala xususida falsafaning materialistik yo'nalishi vakillari o'rtasida ham yagona fikr mavjud emas. Masalan, XX asrning 50-yillari oxirida AQSh va Avstraliyada ilmiy materializm vujudga keldi. U «vulgar materializm» an'anasini davom ettirib, mohiyat e'tibori bilan ma'naviy hodisalarni miyaning fizik holatlari bilan tenglashtirdi (R. Rort, G. Feygl, D. Arnshton va boshqalar). 70-yillarda AQSh va Kanadada yana bir falsafiy yo'nalish – «emerjentistik materializm» shakllandi (ingl. emerge – yuzaga chiqish, paydo bo'lish, yuzaga kelish). Uning vakillari – M. Bunge, J. Margolis va boshqalar individul ruhiyat va ongning evolution son kelib chiqishi g'oyasini himoya qilib, ruhiy hodisalarni jismoniy hodisalarga bog'lashga qarshi chiqdilar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ongning ilmiy kontseptsiyasi hozircha eng mukammal va hozirgi zamon tabiatshunosligi talablari ko'proq darajada javob beradigan falsafiy kontseptsiya bo'lib qolmoqda. Ayni shu sababli unga quyida muhassalroq to'xtalaniz.

Ongning paydo bo'lishini faqat notirik materiyadan tabiiy yo'l bilan vujudga kelgan tirik materiyaning tadarriy rivojlanishi mahsuli sifatida

tushuntirishga harakat qilinishi va ong tabiatining talqiniga «in'ikos» tushunchasini kiritilishi ongning falsafiy kontseptsiyasidir. Ong materiyaning umumiy xossasi, in'ikosning oliy tipi deb tavsiflanadi va ongning genezisiga tabiiy-tarixiy nuqtai nazardan yondashilib, uning paydo bo'lishi mehnat va til bilan bog'lanadi.

Ongning strukturalari. Ong strukturalarining birinchi elementi – bilim. Bu ongning bosh tarkibiy elementi, uning o'zagi, mavjudlik vositasi. Bilim – bu insonning voqelik haqidagi tushunchasi. Inson ongida bilim anglab yetilgan hissiy va mavxum mantiqiy obrazlar sifatida aks etadi. Bilimlar yordamida inson o'zini qurshagan dunyoni va bilishning predmetini to'laigicha qamrab olishi va anglab yetishi mumkin.

Ong strukturalarining ikkinchi muhim elementi emotsiyalardir. Inson o'zini qurshagan dunyoni sovuqonlik va befarqlik bilan emas, balki qoniqlash, nafrat yoki hamdardlik hissi bilan anglab yetadi. U o'z ongida aks etgan hamma narsani his qiladi. Emotsiyalar birligining real hodisalarini individ anglab yetishini yo rag'batlantiradi, yo bunga to'sqinlik qiladi. Ko'zni quvontiradigan narsalar xotiraga osonroq o'mashadi. Ammo ba'zan dunyoning «ko'zni quvontiradigan» manzarasi o'ziga mahliyo qilishi, illyuziyalar tug'ilishiga sabab bo'lishi ham mumkin.

Ongning uchinchi tarkibiy elementi iroda hisoblanadi. Iroda inson o'z faoliyatini ongli ravishda, izchillik bilan boshqarishini o'zida ifodalaydi. Bu insonning o'z faoliyatida yuzaga keladigan, sub'ektiv va ob'ektiv qiyinchiliklar va to'siqlardan ongli ravishda oshib o'tishni talab etadigan vazifalarni hal qilishga o'z ruhiy va jismoniy kuchlarini safarbar etish va yo'naltirish qobiliyatidir. Inson mehnat qurollarini yaratishi – bu irodani shakllantirishning birinchi va eng muhim maktabidir. Iroda va maqsad bir-birini to'ldiradi. Irodasiz maqsadga erishish mumkin emas; maqsadga muvofiq faoliyatsiz iroda ham bo'lmaydi. Iroda – bu ongli intilish va harakatga mayl uyg'otishdir. Ammo insonga ongsiz mayllar ham xos. Ba'zan inson qae'gadir intiladi, lekin qae'rga va nima uchun intilayotganini uning o'zi ham bilmaydi. Bunday ong osti harakati insonga hayvonlardan o'tgan.

Ong strukturalarining yana bir elementi – bu tafakkurdir. Tafakkur – individ bilish faoliyatining voqelikni umumiy va bilvosita aks ettirish bilan tavsiflanuvchi jarayoni. Ong strukturalariga e'tibor va xotira ham kiradi. E'tibor – bu inson ruhiy faoliyatining muayyan ob'ektlarga qarab mo'ljall olishda namoyon bo'luvchi shakli.

Xotira – bu individ miyasida uning o'tmishdagi tajribasini mustahkamlash, saqlash va gavalantirishdan iborat bo'lgan ruhiy jarayon.

Xotiraning asosiy elementlari eslab qolish, saqlash, gavdalantirish va unutish hisoblanadi. Eslab qolishning fiziologik asosini bosh miya po'stlog'ida vaqtinchalik nerv aloqalarining hosil bo'lishi va qayd etilishi tashkil qiladi. Nerv aloqalarining keyinchalik jonlanishi eslab qolingani materialni gavdalantirish imkoniyatini beradi, bu aloqalarning susayishi esa xotiradagi materialning unutilishiga olib keladi.

Insomning sub'ektiv borlig'ida muhim kichik struktura – o'zlikni anglash ham bor. Bu insomning o'zini shaxs sifatida anglab yetish, o'zining mustaqil qarorlar qabul qilish va shu asosda odamlar va tabiat bilan ongini munosabatlarga kirishish, qabul qilingan qarorlar va harakatlar uchun javobgar bo'lish qobiliyatini tushunish jarayonidir. Boshqacha qilib aytganda, o'zlikni anglash – bu o'z-o'ziga, o'zining ma'naviy qiyofasiga, o'z bilimlari, fikrlari, qiziqishlari, ideallari, xulq-atvor mo'ljallari, harakatlari va shu kabilariga yaxlit baho berishdir. O'zlikni anglash yordamida inson o'z-o'ziga bo'lgan munosabatini ro'yobga chiqaradi, o'z-o'ziga his qilishga qodir bo'lgan fikrlovchi mavjudot sifatida baho bershni amalga oshiradi. Bu holda sub'ekt o'z-o'zini va o'zining ongini bilish ob'ektiga aylantiradi. Shu tariqa inson o'z-o'ziga baho beradigan, shusiz hayotda o'z o'rini belgilash va topishga qodir bo'lmagan mavjudot sifatida namoyon bo'ladi.

O'zlikni anglash – insomning o'zini o'zi tinimsiz kamol topitirishining muhim shartidir. O'zlikni anglash strukturasi o'z-o'zini his qilish, o'z-o'zini bilish, o'z-o'ziga baho berish, o'z-o'zini boshqarish kabi elementlarni ham ajratish mumkin. Umuman olganda o'zlikni anglash refleksiya bilan uzviy bog'liq. Falsafiy adabiyotlarda refleksiya tafakkurning unga o'z faoliyat shakllarini (tafakkur kategoriyalarini) tahlil qilish va anglab yetishga ko'maklashuvchi tamoyil sifatida tavsiflanadi. Ayni shu sababli refleksiya inson ma'naviy dunyosining ichki tuzilishi va xususiyatlarini namoyon etuvchi o'zlikni anglash faoliyati sifatida yondashish, bizningcha, o'rinni bo'ladi.

Ong tarkibiy elementlari bir-biri bilan o'zaro aloqaga kirishadi va ongga inson hayoti uchun o'ta muhim bo'lgan bir qancha funksiyalarni ta'minlaydi.

Ongning funksiyalari. Ongning birinchi funksiyasi bilish yoki aks ettirish, ya'ni insonni qurshagan voqelik haqida va uning o'zi haqida bilimlar olishdir. Bilish faoliyati sifatida anglash jarayoni hissiy, obrazli bilisidan boshlanadi va maxxum fikrlash sari yuksaladi. Hissiy (empirik) bilish bosqichida rang-barang ashyoviy material to'planadi va keyinchalik u maxxum fikrlash yo'li bilan umumlashiriladi. Ongning bilish funksiyasi jamg'arish funksiyasini belgilaydi. Bu funksiyaning mohiyati shu bilan

belgilanadiki, bevosita, shaxsiy tajribadan olingan bilimlarga emas, balki zamondoshlar yoki o'tmishdoshlardan olingan bilimlar ham inson xotirasida jamlanadi. Bu bilimlar zaruriyatga qarab aktualashiriladi, tiklanadi va ongning boshqa funksiyalarini amalga oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Inson xotirasi qancha boy bo'lsa, u optimal qaror qabul qilishi shuncha oson bo'ladi.

Ongning aksiologik funksiyasi (baholash funksiyasi)da inson tashqi dunyo haqida ma'lumotlar olish bilan bir vaqtda ularni o'z ehtiyojlari va manfaatlarini nuqtai nazaridan baholaydi. Ong, bir tomondan, obyektiv aks ettirish shakli, inson mayllari va manfaatlariga bog'liq bo'lmagan voqelikni bilish shakli hisoblanadi. Bilimlar olish, obyektiv haqiqatning tagiga yetish, bilish faoliyati sifatidagi anglash jarayonining natijasi va maqsadiga aylanadi. Boshqa tomondan, ong voqelikka sub'ektiv munosabat ko'rinishlarini, uni baholash, o'z bilimni va o'zini anglab yetishni ham o'z ichiga oladi. Ongning baholash funksiyasi bevosita maqsadni shakllantirish funksiyasiga o'tadi. Maqsadga intiluvchanlik – bu ongning muhim xususiyati hisoblanuvchi sof insoniy qobiliyat. Maqsad – bu insomning o'z predmetini topgan ideallashtirilgan ehtiyoj, bu faoliyat predmetining shunday bir sub'ektiv obrazini, uning ideal shaklida inson faoliyatining mo'ljallangan natijasi namoyon bo'ladi.

Ongning ijod funksiyasida insomning o'ly imkoniyatlari namoyon bo'ladi. Maqsadga intiluvchanlik, ya'ni inson o'z harakatlarini «nima uchun» va «nimga erishish yo'lida» amalga oshirishni anglab yetish har qanday ongli qilmishning zaruriy shartidir. Maqsadni ro'yobga chiqarish muayyan vositalarni, ya'ni maqsadga erishish uchun yaratiladigan va shunga xizmat qiladigan vositalarni ishga solishni nazarda tutadi. Inson tabiatda mavjud bo'lmagan narsalarni bunyod etadi. U Ongning kommunikativ funksiya (aloha funksiyasi)da odamlar umumiy mehnatda ishtirok etadilar va bir-birlari bilan o'zaro aloqalarga kirishishga doimi muhtoj bo'ladi. Fikrlarning bu aloqasi nutq orqali (ovozlik aloqa) va texnika vositalari yordamida (matnlar, kodlangan axborot) amalga oshiriladi. Shuni e'tiborga olish lozimki, yozma matnlarida (kitoblar, jurnallar, gazetalar va sh.k.)da bilim emas, balki axborotgina saqlanadi. Axborot bilimga aylanishi uchun u sub'ektivlashtirilishi lozim. Ayni shu sababli bosma so'zni targatish bayon etilgan axborot bilimga aylanishining kafolati emas, balki sharti hisoblanadi. Axborot bilimga, ya'ni sub'ektiv boylikka aylanishi uchun qo'shimcha kuch-g'ayrat sarflash talab etiladi.

Shaxs ongining mantiqiy siklini tartibga solish (boshqaruv) funksiyasi yakunlaydi. Ong omillarga baho berish asosida va qo'yilgan maqsadga muvofiq inson harakatlarini, keyinchalik esa – jamoalarning harakatlarini

ham boshqaradi, tartibga soladi. O'ngning tartibga solish funksiyasi insonning o'zini qurshagan muhit bilan o'zaro aloqasiga bog'liq bo'ladi va ikki shaklda: davlat etuvchi tartibga solish va ijroni tartibga solish shakllarida amal qiladi. O'ngning bosh funksiyalari ana shulardan iborat. Ularning uyg'un rivojlanishiga oxir-oqibatda intellektual va ma'naviy jihatdan korni insonni tarbiyalash imkoniyatini beradi.

XXI asr boshiga kelib olimlar intellektning ayrim funksiyalarini informatsion mashinalar zimmasiga yuklash uchun ancha ko'p zahmat chekdilar. Bugungi kunda kompyuterlar murakkab ishlarni bajararmoqdalar: bir tildan boshqa tilga tarjima qilmoqdalar, samolyotlarni, poezdlarni boshqarmoqdalar, shaxmat o'ynamoqdalar, hatto inson miyasiga xos bo'lgan ba'zi bir mantiqiy amallarni bajararmoqdalar. Tabiiy bir savol tug'iladi: inson aqlining o'zini bosishga qodir bo'lgan mashinani yaratish mumkin emasmi?

Texnika imkoniyatlari nuqtai nazaridan, informatsion mashinalarni takomillashtirish chegarasini belgilash o'rinli bo'lmaydi. Shunga qaramay, mashinalar bajaruvchi amallar bilan inson miyasida bajariladigan amallarning o'xshashligi mashinalarni fikrlash qobiliyatiga ega deb hisoblash uchun asos bermaydi. Mohiyat e'tibori bilan mashina inson tafakkurining faqat bir jihatini – formal-mantiqiy fikrlashiga amalga oshiradi, vaholanki, insonning fikrlash jarayoni amalda iroda, emotsiyalar, intuisiya, orzu, fantaziya va hokazolardir. Inson ichki dunyosining boyligi uning ijtimoiy aloqalari boyligi va serqirraligining mahsuli hisoblanadi. Ayni shu sababli, inson ongi, uning strukturasi va barcha funksiyalarini to'liq modellashtirish uchun miya strukturasi o'zining gavalantirish kifoja qilmaydi.

Til va ong. Ong nafaqat insonning mehnat faoliyati, balki odamlar o'zaro aloqasi va mulog'otining universal vositasi – til bilan ham uzviy bog'liqdir. Aniq, tushunarli nutqning paydo bo'lishi, nafaqat ijtimoiy munosabatlar, balki insonning o'zi, uning ongi rivojlanishining butunlay yangi va qudratli vositasiga aylandi, chunki biologik omil (irsyat)dan tashqari odamlarda til yordamida yanada qudratliroq omil – tajriba va muhim axborot berishning ijtimoiy usuli paydo bo'ldi. Bu turli avlodlar va tarixiy davrlarning bilimlari, an'analari, madaniyatlarining vorisligini ta'minladi, so'ngi zikr etilgan hol esa, o'z navbatida, tilning yanada rivojlanishi va takomillashuviga turtki berdi va zamin hozirladi.

Shunday qilib, mehnat, ong va til bir-biri bilan shu darajada uzviy bog'landiki, ulardan har birining kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishini birtanidan alohida tasavvur qilish mumkin emas. Bunda til insonning fikrlash

faoliyati amalga oshuvchi muhim shakl hisoblanadi, mehnat esa, o'z navbatida, tilni rivojlantiradi va boyitadi.

Xullas, individning ongi ijtimoiy belgilangandir, ya'ni u faqat jamiyatta shakllanadi va undan tashqarida paydo bo'lishi mumkin emas. U nafaqat kelib chiqishiga ko'ra, balki borliq usuli jihatdan ham ijtimoiy hodisa hisoblanadi, chunki odamlarning xulq-atvori, harakatlari namoyon bo'ladi, ularning faoliyat yo'nalishini belgilaydi.

Antrop tamoyil. Antrop tamoyilda inson amalda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan har qanday dunyoda emas, balki uning xususiyatlarini belgilovchi fizik konstantalarning o'ta aniq majmui bilan tavsiflanuvchi dunyodagina paydo bo'lishi mumkin bo'lgan, degan ma'no kelib chiqadi. Bu bizning Koinot aynan unda insonning mavjudligi uchun zarur bo'lgan tarzda tuzilganini anglatadi. Agar u o'zgacha bo'lganida, unda biz mavjud bo'lmaz edik. Boshqa Koinotlar (agar ular mavjud bo'lsa) bizga mos kelmaydi: ularda bizga o'xshagan aqli jonzoirlar mavjud bo'lishi mumkin emas. Shunday qilib, ontologik jihatdan o'zgacha dunyolar insonning «uyi», uning yashash joyi bo'lishi mumkin emas.

XX asrning so'ngi o'n yilliklarida astronomiyaning rivojlanishi Yerdan tashqarida sivilizatsiyalar mavjudligiga bo'lgan shubhani yanada kuchaytirdi. Birinchidan, astronomik ma'lumotlarga aniqlik kiritilish aqli hayot mavjud bo'lishi mumkin deb taxmin qilish mumkin bo'lgan kosmik ob'ektlar soni sun'iy qisqarishiga olib keladi.

Ikkinchidan, yuqorida ko'rib chiqilgan, rivojlangan sivilizatsiyalarga amalga oshirishga qodir bo'lgan kosmosni o'zlashtirish imkoniyatlari bilan Yerdan tashqaridagi sivilizatsiyalar faoliyatining amalda kuzatiluvchi biron-bir ko'rinishlari umuman mavjud emasligi o'rtasida ziddiyat vujudga keladi.³⁰ Bu ziddiyat «astrosotsiologik jumboq» deb ataladi. Yerdan tashqaridagi sivilizatsiyalar (SETI)ning radiosignallarini va ularning kosmosdagi faoliyati natijasida qolgan biron-bir izlarni qidirish hozircha hech qanday samara bergani yo'q. «Kosmos sukuti» ayniqsa g'alati, zero, texnika taraqqiyotining hozirgi darajasi o'zga sivilizatsiyaning radiosignallari payqash uchun yetarli.

Yuqorida bayon etilgan fikr-mulohazalardan bizning davrimizda insonning Koinotdagi alohida o'zini haqidagi qadimgi tasavvurlarga o'ziga xos qaytish yuz bermog'ida, degan xulosaga kelish mumkin.

O'z-o'zidan ravshanlik, bu yerda gap dunyo va insonga doir qadimgi sodda qarashlarga qaytish haqida ketayotgani yo'q. Bu qadimgi g'oyalarni

³⁰ Гинзбург Л.М. Астрофизический парадокс в проблеме SETI // Астрономия и современная картина мира. – Москва: 1996. – С.76.

tiklash ularni tubdan qayta ishlash va bilimlarning butunlay yangi darajasida talqin qilish bilan bog'liq. Eski muammo butunlay yangicha tarzda qo'yiladi va uni yechishga nisbatan hozirgi yondashuv qadimgi davr bilan taqqoslaganda o'ziga xos asoslarga tayanadi.

Insomning biojimiyo mohiyati. Falsafiy antropologiya doirasidagi muhim muammolar orasida inson biologik va ijtimoiy mohiyatining o'zaro nisbatini to'g'risidagi masala alohida o'rin egallaydi. Inson jonli tabiatning bir qismi, shuningdek biologik evolyutsiya mahsuli ekanligi hozirgi zamon tabiatshunosligi fanida nafaqat olimlar va mutaxassislar, balki ma'rifati odamlarning keng doirasi uchun ham aniq-ravshan va deyarli shak-shubhasiz dalilga aylandi. Har bir inson o'z biologik xususiyatlari: genetik kodi, vazni, bo'yi, mijosi, terisi va sochining rangi, yashash muddati va shu kabilariga ko'ra betakror. Biroq ayni vaqtda inson ijtimoiy mavjudot ekanligi, uning o'ziga xosligi va betakrorligi odamzotning ijtimoiy tabiati, u kamol topgan, ta'lim-tarbiya olgan, madaniy va axloqiy qadriyatlar va mo'ljallarni o'zlashtirgan ijtimoiy muhit bilan belgilanishi ham shak-shubhasizdir. Inson nafaqat biojimiyo mavjudot balki u fizik, kimyoviy, psixonevrofizik mavjudot hamdir. U tabiiy olamda bo'lgani kabi 70 foiz suvdan tarkib topgan suvdan paydo bo'lgan va kimyoviy elementlarning yig'indisidir. Ayni shu sababli inson individi nafaqat ijtimoiy, balki biologik mavjudot sifatida ham o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Boshqacha aytganda, insonning kamol topishi jamiyatda va faqat jamiyatda yuz beradi.

Insomning mohiyatini tushunishga harakat qilish jarayonida u nafaqat tashqi, balki ichki, pinhona xususiyatlarga ham ega ekanligini, ular jamiyat holida insonning individi, individuallik, shaxs kabi tushunchalarda aks etadigan muayyan obrazini shakllantirishini ham hisobga olish lozim. Boshqacha aytganda, insonning mohiyatini uning ichki va tashqi borlig'i birligida, uning dunyoga faol munosabatida izlash kerak.

Shunday qilib, individi muayyan insonning umumiy obrazi sifatida amal qilsa, individuallik uni muayyan o'ziga xos xususiyatlar sohibi sifatida tavsiflasa, «shaxs» tushunchasiga yanada torroq ma'no yuklanadi, chunki ayni holida inson uning barcha ijtimoiy sifatleri bilan jamiyat holida olinadiki, bu faqat ijtimoiy munosabatlarning u yoki bu tizimini nazarda tutgan holda shaxs to'g'risida so'z yuritish imkonini beradi. Ya'ni keng talqinga yo'l qo'yadigan «individi» va «individuallik» tushunchalari nafaqat insonga nisbatan, balki individual xususiyatlarga ega bo'lgan ayrim tirik mavjudot, hayvonga nisbatan ham tatbiq etilishi mumkin. «Shaxs» tushunchasi esa doim ijtimoiy mavjudot sifatidagi inson bilangina

bog'liq bo'lib, faqat shu ma'noda, ayrim insonni uning jamiyatdagi o'rni, «ijtimoiy qiyofasi» nuqtai nazaridan tavsiflaydi.

Kezi kelganda yana shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, har qanday shaxs zamirida oqilona faoliyat yotuvchi ongli-ixtiyoriy faollik tavsiflanadi. Shuningdek inson yangi moddiy va ma'naviy boyliklar yaratib, o'z ijodiy imkoniyatlarini izchil ro'yobga chiqarish orqali shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi zamon fanida shaxsning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi uch muhim omil: irsiyat, madaniy muhit va yashash sharoiti farqlanadi. Bu omillar o'zaro ta'sirga kirishishi natijasida inson shaxs sifatida o'ziga xos xususiyatlar majmui: tegishli ehtiyojlar, qiziqishlar, mijoz, qobiliyatlar, maqsadlar, mo'ljallar, ma'naviyat va shu kabilariga ega bo'ladi. Insomning mazkur betakror individual xususiyatlari asosan u yashayotgan muhitdagi ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar ta'sirida shakllanadiki, bu shaxsning shakllanishi va kamol topishida jamiyat juda muhim rol o'ynashini qayd etish imkonini beradi. Ayni vaqtda shaxs umumiy e'tirof etilgan me'yorlarga muvofiq yoki ularga zid shakllanishi va kamol topishi mumkin. Bu ma'noda ijodiy shaxslar to'g'risida ham, salbiy shaxslar to'g'risida ham so'z yuritish mumkin.

Hozirgi vaqtda aksariyat olimlar va faylasuflar inson evolyutsiyasidagi ijodiy jarayonlarni va ijtimoiy o'zgarishlar imkoniyatlarini ijtimoiy munosabatlarning insonparvarlashuvi, odamlar ongidan umuminsoniy me'yorlar mustahkam o'rin olishi bilan bog'lamogdalar. Bunda inson o'zining butun unri mobaynida, bir tomondan, o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishga harakat qilib, boshqa tomondan esa – o'zini qurshagan ijtimoiy va tabiiy muhit ta'sirini his etib, yaxlit bir butun hodisa sifatida, uzluksiz tadrjijiy rivojlanishini e'tiborga olish lozim. Boshqacha aytganda, o'zining kamol topish jarayonida u doim ham sub'ekt, ham ob'ekt hisoblanadiki, bu shaxsning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi va hayot mazmunini izlashi bilan bog'liq bo'lgan yana bir muhim falsafiy muammo yuzaga kelishini belgilaydi.

Insomni tushunishda dualizm va monizm. Qadim zamonlarda vujudga kelgan insonga nisbatan dualistik yondashuv shundan iboratki, odamzot, bir tomondan, moddiy organizmdan, boshqa tomondan esa – mustaqil mohiyat sanaladigan va bu organizmni boshqaradigan nomoddiy jondan tashkil topgan mavjudot sifatida qaraladi. Bu yondashuv, masalan, bog'iy g'oyalarda dunyosida yashaydigan o'lmas jon inson tug'ilayotgan paytda uning tanasiga xuddi zindonga tushgandek kirib o'rtnashadi, uning o'limidan keyin esa vujudni tark etib, yana g'oyalarda dunyosiga qayta, deb

hisoblagan Platon falsafasida ayiniga bo'rtib namoyon bo'ladi. Jonlarning o'limligi g'oyasi Sharq falsafiy an'anasiga ham xosdir.

Hozirgi olimlarning aksariyati qo'llab-quvvatlaydigan inson talqinining monistik kontseptsiyasi inson ruhiyatini, uning tuyg'ulari, fikrlari, emotsiyalari va kayfiyati inson organizmining tarkibiy qismi sanalgan bosh miya nerv hujayralari hayot faoliyatining mahsulidan o'zga narsa emas, degan tushunchadan kelib chiqadi. Bu yondashuv tarafdorlarining fikriga ko'ra, ruhiy hodisalar qandaydir nomoddiy asosga ega, deb hisoblash uchun yetarli dalillar mavjud emas, shu sababi ruhiyat tabiatini tushuntirishda inson organizmida yuz beradigan moddiy jarayonlar chegarasidan chega chiqishning hojati yo'q. Shunday qilib, tavsiflangan muammo inson o'z tabiatiga ko'ra faqat biologik mavjudotmi yoki faqat ijtimoiy mavjudotmi, degan masala bilan bog'lanmaydi. U, hech shubhasiz, ham biologik, ham ijtimoiy mavjudotdir.

Ammo bu ikki asosning o'zaro nisbati qanday, ularning biri ikkinchisidan ustunroqmi va inson mohiyatini nima belgilaydi – bu endi qizg'in bahs-munozaralar predmetidir. Mazkur masalalar hanzuzgacha o'zining uzil-kesil yechimini topgani yo'q, hozirda mavjud turli biologik, psixologik va falsafiy maktablar bu savollarga har xil javoblar beradi.

Yuqorida zikr etilgan muammoning yechimiga nisbatan mavjud yondashuvlar orasida insonning bioijtimoiy tabiatini tushunishga nisbatan qarama-qarshi nuqtai nazarlar ifodasi sanalgan biologizatorlik va sotsiologizatorlik kontseptsiyalari alohida o'rin egallaydi. Bunda ularning har biri boshqasini butunlay rad etmaydi, ammo insonning muayyan bir (biologik yoki ijtimoiy) tabiatini ustunroq qo'yadi yoki hatto mulqalashtiradi.

Gerontologiya – qariyalik falsafasi. «Inson» – yoshlar, o'rta yoshlar, qariyalardan iborat guruhlariga bo'lingan ijtimoiy voqelikdir.

Qariyalar ijtimoiy demografik guruh hisoblanib, ular o'z xususiyatiga egadirlar. O'zbekistonda erkaklarni 60 yoshdan, ayollarni esa 55 yoshdan pensiya sifatiga kiritish mumkin. Mana shu yoshdan boshlab shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi aloqa o'zgarib boshlaydi. Ma'lumki, qariylik ayrim holatlarda mehnatga layoqatsizlikni, yordanga muhojirlik, va turli kasalliklarni keltirib chiqaradi. Shunday holatda har bir millatga xos urf-odat, qariyalalar, diniy e'tiqod, insoniy tamoyillarga asoslangan hayot tarzi qariyalarga bo'lgan munosabatni belgilab beradi. O'zbekona, shuningdek, sharqona axloqiy qariyalalar, mehnat-muruvvat, diniy ko'rsatmalar insonparvarlik tamoyillariga asoslanib, ularning jamiyatdagi mavqeiini kamaytirmaydi. Aksincha, asrlar davomida qariyalar hayotiy tajribasi,

bilimidan komil insonni tarbiyalash jarayonida vorisilik asosida umumli foydalanib kelimmoqda.

Demak, gerontologiya qanday fan? U nimalarni o'rgatadi?

«Gerontologiya» kexasalik haqidagi fan bo'lib, u falsafa va tibbiyot uyg'unligida yuzaga kelgan qadimiy fanlardan biri.

Mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy gerontologiya – insoniyat madaniyati tengdoshi. Qariylik haqidagi fan barcha davrlarda olimlar yaratgan yangi ilmlarni o'zida mujassamlantirdi. Bular tibbiyot, fiziologiya, falsafa va biologiya, psixologiya va sotsiologiya, demografiya va etnografiya, tarix va huquqshunoslik bo'lib, XX asrda gerontologiya bioximiya, biofizika, psixanalitika, psixofiziologiya kabi yangi fan yutuqlari bilan boyidi.

Gerontologiya XVIII asrda fan sifatida haqiqiy huquqqa ega bo'ldi. Frensis Bekon (1561-1626-y.) fanlar tasnifiga bag'ishlangan maxsus ishi «Fanlarning buyuk tiklanishi»da fan haqida shunday yozdi: «U faqat endi yaratiladi, uning ishi ummi uzaytirishni o'rgatish bo'ladi». Asarda F.Bekon ummi uzaytirishga yordam beradigan ijtimoiy-gigienik xarakterga ega maslahat va tavsiyalarni aytib o'tadi. Faylasuf ummi uzaytirish bo'yicha ishlarni uch yo'nalishda olib borish kerakligini ta'kidlaydi. Bular: barqaror qarish jarayonini seklinlashtirish, yashashni qo'llab-quvvatlash va qariy boshlagan narsalarni yangilash.

XX asrda gerontologiya o'z nazariy va amaliy natijalariga boshqa fanlar uslub hamda natijalarini birlashtirgan bo'lsa shu bilan birga, fan turli sohalariga ham bo'lingan. 30-yillardan boshlab mustaqil izlanish tufayli gerontologiyadan inson gerontologiyasi, hayvonot gerontologiyasi, o'simliklar gerontologiyasi, shuningdek, molekulyar biologik, ekologik, taraqqiyot gerontologiyasi ajralib chiqdi. Ma'lum muddaddan so'ng qarilikni tekshirishning nazariy va amaliy tabaqalashtirish ro'y berdi, fan nazariy hamda amaliy sohalariga bo'lingan.

50-yillardan boshlab rivojlangan mamlakatlarda qariyalar soni, shu bilan birga ularni ta'minlash bilan bog'liq muammolar ham keskin o'sa bordi. Bu qariyalar tumushiga, ularning ehtiyojlari va ijtimoiy himoyalanganligiga e'tibor qaratishni talab etdi. Ko'plab tadqiqotchilar aholi sog'lig'ining 8-10 foizi sog'liqni saqlash tizimiga, 60-65 foizi yashash tarzi bilan ovgatlanish, tashqi muhit shart-sharoitlari bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Foizlar orasidagi nisbatga ajablanishimiz mumkin. Ammo eng muhim omillar – hayot tarzi va atrof muhit – ijtimoiy omillarning barchasi ta'sir etishi shubhasizdir.

Qariyalarning jamiyatdagi ahvoli masalarini amaliy, so'ngira nazariy yechish gerontologiyaning yangi sohasi – ijtimoiy gerontologiyani yuzaga keltirdi. Xullas, bu ilmiy yo'nalishni rivojlantirish jarayonida qarilikning

sotsiologik, sotsial-psixologik, iqtisodiy, etik muammolar ishlamlari yuqori o'ringa chiqdi. Ijtimoiy gerontologiya insonni ijtimoiy-biologik mavjudot sifatida o'rganib, o'z muammolarini hal etishda ijtimoiy va tibbiy-biologik yo'nalishlarni birlashtiradi. Ijtimoiy gerontologiya hozir, mustaqil fan huquqi va o'quv fani darajasini qo'lga kiritdi. Uning shiori: «Sog'lom keksalik» va «Saodatli uzoq umr ko'rish»dan iborat.

Falsafiy antropologiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi. Yunoncha sophia – donishmandlik, anthropos – inson va logos – ta'limot so'zlaridan kelib chiqqan «falsafiy antropologiya» atamasi etimologik jihatdan inson haqidagi falsafiy ta'limotni anglatadi. Falsafiy antropologiya insonning alohida borliq manbai sifatida kelib chiqishi, tadriijiy rivojlanishi va mavjudligining o'ziga xos xususiyatlariga doir falsafiy qarashlarni aks ettiradi.

Shu ma'noda falsafiy antropologiyaning ilk ildizlariga XVIII asr fransuz mutafakkirlarining asarlarida duch kelish mumkin. Ammo Kant, shuningdek, insonning mohiyati muammosini falsafaning «birdan-bir, universal va oliy» predmeti darajasiga ko'taruvchi antropologik tamoyillarni falsafaga kiritgan va asoslab bergan Feyerbax sa'y-harakatlari bilan falsafiy antropologiya mustaqil falsafiy fan sifatida shakllana boshladi.

Falsafiy antropologiya XX asrning 20-yillarida asosan M. Sheler, A. Gelen, X. Plesner asarlari ta'sirida uzil-kesil vujudga keldi. Xususan, M. Shelerning «Insonning kosmosdagi o'rnini» asarida inson haqida fundamental fan yaratish lozimligi qayd etiladi va uni falsafiy bilish dasturi taklif qilinadi.

M. Sheler falsafiy antropologiya insonning yaxlit kontseptsiyasini yaratib, uni muayyan ilmiy, falsafiy va diniy jihatdan anglab yetishda birlashtiruvchi rol o'ynashi lozim, deb hisoblaydi. U «Falsafiy antropologiyaning vazifasi insonning barcha o'ziga xos monopoliyalari, ishlari va amallari: til, vijdon, asboblari, qur'ol... davlat, rahbarlik, mif, din, fan... inson borlig'ining asosiy strukturasi qanday kelib chiqishini aniq ko'rsatib berishdan iboratdir»³¹, deb qayd etadi.

Jamiyat inqirozi, ijtimoiy qarama-qarshiliklar va boshqa ziddiyatlarni M. Sheler inson, uning shaxsiyati inqirozining alomatlarini deb hisoblaydi. U inson shu paytgacha (XX asrgacha) hali hech qachon bu darajada «muammoli» bo'lmaganligini ta'kidlaydi. Buning asosiy sababini Sheler insonni o'rganish antropologik tafakkurning bir-biri bilan uncha bog'liq bo'lmagan turli yo'nalishlari – teologik, falsafiy, tabiiy-ilmiy antropologiya doirasida amalga oshirilishida ko'radi. Masalan, teologik

antropologiya insonni faqat iudeycha-xristiancha an'analar nuqtai nazaridan o'rganadi. Falsafiy antropologiya asosiy e'tiborni insonning o'zligini o'rganishga qaratadi, tabiiy-ilmiy antropologiya (tabiatshunoslikning barcha tarmoqlari va genetik psixologiya) esa faqat Yer rivojlanishining eng so'nggi mahsuli sifatidagi, hayvonot dunyosidagi o'zidan oldingi shakllardan energiya va qobiliyatlar birikmasining murakkablik darajasi bilangina farq qiliuvchi mavjudot sifatidagi inson haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

M. Sheler fikriga ko'ra, falsafiy antropologiyaning vazifasi inson borlig'i strukturasi insonning barcha ishlari va amallari, shu jumladan til, fan, mif, san'at, din, jamiyat, davlat, tarix, g'oyalar, vijdon va insonni tavsiflovchi boshqa omillar qanday kelib chiqishini ko'rsatib berishdan iborat. Shu nuqtai nazardan inson falsafasi barcha fanlar fani maqomini kasb etadi.

M. Sheler fikricha falsafiy antropologiyaning predmeti – bu inson mohiyati va uning strukturasi haqidagi fandir. M. Sheler G'arbiy Yevropa jamiyatini axloqiy, falsafiy va diniy qadriyatlar odamlar uchun ikkinchi darajali ahamiyat kasb etayotgani uchun tanqid qiladi va ularga bu qadriyatlarni birinchi o'ringa qo'yishni tavsiya etadi. Jamiyatni chulg'ab olgan inqirozdan chiqish yo'lini M. Sheler aynan shunda ko'radi.

Shunday qilib, inson ongli mavjudot sifatida M. Sheler falsafasida markaziy o'ringa egallaydi, inson borlig'ining asosiy tamoyillari sifatida qudratli, biroq ke'ljakni oldindan ko'rolmaydigan yashashga intilish, hamma narsani anglab yetishga yeta oladigan, ammo hayotni belgilashga o'z bo'lgan ong amal qiladi. Sheler ta'limot hayot falsafasi va ekzisistensializmning rivojlanishiga ancha kuchli ta'sir ko'rsatdi. Uning negizida keyinchalik alohida falsafiy-antropologik ta'limotlar – biologik, psixologik, madaniy, diniy va boshqa nazariyalar vujudga keldi.

Falsafiy antropologiya fanining mohiyati. Inson haqidagi bilimlarni birlashtirish lozimligi xususida Shelerdan oldinroq ham so'z yuritilgan edi. XIX asr o'rtalariga kelib inson o'la murakkab struktura ekanligi, uni faqat falsafa yoki boshqa biron-bir muayyan fan metodlari bilan o'la anglab yetish mumkin emasligi, ya'ni inson jamuljam holda aniq bilim predmeti bo'la olmasligi aniq-ravshan bo'lib qoldi. Shuningdek, ayrim tabiiy fanlar, har biri o'z sohasida, vaqt o'tishi bilan umumiyroq xulosalarga kelishni talab etuvchi salmoqli material to'pladi. Bunday umumlashtirishga etiyaj Darvinning evolyutsion nazariyasi paydo bo'lishi bilan ayniqsa bo'rtib ko'rila boshladi. Bu nazariya insonga oid tabiiy-ilmiy tadqiqotlarga kuchli turtki berdi, shuningdek materialistik falsafiy kontseptsiyalar rivojlanishi uchun qo'shimcha asos bo'lib xizmat qildi.

³¹ Шелер М. Идеяльное провидение. – Москва: 1994. – С. 187.

Mazkur yondashuv taraflorlari inson ko'p o'lovli va muttasil o'zgaruvchi mavjudot ekanligidan kelib chiqadi. Garchi uning muhim xususiyatlari ming yillar mobaynida o'zgarishsiz qolayotgan bo'lsa-da, ular insonning mohiyatini to'la namoyon etmaydi. Bu yondashuv taraflorlari inson o'z oldiga yangi va yangi jumboqlar qo'yayotgan, tashqi dunyoni, o'zining undagi o'zini aniqlashga harakat qilayotgan, atrof muhitni o'rganish orqali uni o'z ixtiyoriga ko'ra o'zgartiradigan faol asos sifatida amal qiladigan mikrokosm hisoblanishiga ham e'tiborni qaratmoqdalar. Boshqacha aytganda, inson bunyodkor va ayni vaqtda madaniyat mahsuli, o'zini qolgan jonli dunyodan farqlash imkonini beruvchi ma'naviyat manbadir.

Falsafiy antropologiya taraflorlari insonning mazkur talqinidan kelib chiqib, bu fan ichki ilmiy qarashlarni ilgari surishga da'vogar bo'la olmashini va aytim fanlar: psixologiya, sotsiologiya, biologiya va boshqa ijtimoiy fanlarning turli yondashuvlari va xulosalarini sintezlovchi inson haqidagi bilimlar tizimini yaratishga qaratilishi lozimligini qayd etmoqdalar. Ularning fikricha, bu fan o'z predmeti sifatida inson borlig'ini belgilaydi, uning mohiyatini va o'ziga xos xususiyatlarini tahlil etib, shu tarqqa insonning o'zini ham, uni qurshagan dunyoni ham falsafa nuqtai nazaridan anglab yetishga harakat qiladi. «Antropologiya yoki aniqroq ayganda – antropologik ong nafaqat ontologiya va kosmologiyaga, balki gnoseologiya va bilish falsafasiga, har qanday falsafa va har qanday bilishga zamin yaratadi»³².

XX asrning 60-70-yillarida falsafiy antropologiya shunday bir g'oyaviy harakatga aylandiki, uning doirasida olimlar insonning hozirgi holatini nazariy jihatdan anglab yetish va talqin qilish, uning tabiatiga nisbatan yangicha yondashuvni ilgari surishga harakat qildilar. Bu davrda yuz bergan fan-texnika taraqqiyoti va insonning o'z ilmiy va amaliy faoliyati natijalari uchun javobgarlik tuyg'usining kuchayishi falsafiy antropologiyaning rivojlanishiga qo'shimcha turki berdi. Shunday qilib, u endi inson haqidagi bilimlarning umumiyroq majmui – umumiy antropologiyaning tarkibiy qismiga aylandi. Bu fan turli-tuman ta'limotlar, kontsepsiyalar va yo'nalishlarni o'z ichiga oladiki, ularning orasida falsafiy yo'nalishdan tashqari biologik, teologik (dinij), sotsiologik, psixologik, madaniy (etnografik), strukturalistik, pedagogik va boshqa yo'nalishlarni qayd etish mumkin.

Ularning har biri, falsafiy yo'nalishdan farqli o'laroq, insonning muayyan bir tomonini yoritadi. Masalan, biologik antropologiya

anatomiya, fiziologiya, irq haqidagi ta'limot va shu kabilariga tayanib, insonning qolgan barcha tirik mavjudotlardan farqini uning jismoniy tuzilishi nuqtai nazaridan aniqlaydi. Teologik antropologiya inson haqidagi tegishli tasavvurlarni uni Xudo yaratgani nuqtai nazaridan shakllantiradi. Falsafiy antropologiya esa butunlay boshqa vazifani hal qiladi – u vaziyatga yaxlit yondashadi va fanlararo xususiyatga ega bo'lgan xulosalar chiqaradi.

Falsafiy bilimning tarkibiy qismi sifatida falsafiy antropologiya ijtimoiy falsafa, axloq, sotsiologiya va psixologiya bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular bilan birgalikda inson haqidagi fanlar majmuidi tashkil etadi.

Falsafiy antropologiyaning predmeti va vazifalari. Falsafiy antropologiya izlanishlarining bosh mo'ljali va o'zagini inson va faqat inson tashkil etadi. Shu ma'noda falsafiy antropologiyani antropotsentrik falsafiy ta'limot deb nomlash mumkin, chunki unda inson atrofida borligining boshqa barcha muammolari aylanuvchi o'ziga xos «markaziy o'q» hisoblanadi.

Falsafiy antropologiyaning antropotsentrizmi falsafaning tadqiqot markazida inson turishi bilangina emas, balki uning barcha maktablari uchun inson dunyoning markazi hisoblanishi bilan ham belgilanadi. Mazkur yondashuv zaminida antik falsafaning Protogor ta'riflab bergan «Inson hamma narsalar mezonidir», degan tamoyili yotadi. Falsafiy antropologiyaning antropotsentrizmi Yevropa madaniyati asoslaridan biri sanalgan xristianlik mafkurasidan ham kelib chiqadi. Aynan xristianlik dunyoviy hayot markaziga insonni qo'yadi, uni Xudo o'ziga o'xshatib yaratgan, degan g'oyani ilgari suradi.

Shu nuqtai nazardan xristiancha madaniyat vakilining mentaliteti asosida shakllangan falsafiy antropologiyani sharq falsafiy maktablari bilan taqqoslash o'rinni bo'ladi. Shu narsa diqqatga sazovorki, sharq falsafasida inson hech qachon dunyoning markazi hisoblanmaydi, zero u tabiatning tarkibiy qismi, uning uzviy elementi, Ko'rinib, ko'p sonli darajalardan biri sifatida qaratiladi. Sharq falsafasida antropotsentrizm yo'q, umuman olganda falsafiy antropologiya ham mavjud emas. Bu falsafada inson dunyoning tabiiy bir bo'laki, tabiatning ajralmas elementi hisoblanadi. Tabiatning o'zi esa mukammal bo'lib, inson unga qarshi turmasligi, balki uning izmiga bo'ysunishi lozim.

Shunday qilib, ko'pgina faylasuflar tomonidan qo'yilgan «Inson nima?», degan savol Yevropa falsafiy antropologiyasi uchun uning falsafiy muammolari majmuidi belgilovchi bosh masala hisoblanadi (va u falsafiy tafakkurning boshqa yo'nalishlaridan ayni shu jihatdan farq qiladi). Falsafiy antropologiya insonning borlig'i nuqtai nazaridan inson haqidagi

³² Бегунев Н. А. *Смелее творчество*. – Москва: Наука, 1989. – С. 293.

ta'limotdir. Inson va uning borlig'i to'g'risidagi mulohazalar muammolarning keng doirasini qamrab oladi. Bularning barchasi antropologizm, ya'ni insonning mohiyati muammolarini izchil o'rganuvchi tadqiqotlarning alohida yo'nalishi – tor ma'nodagi falsafiy antropologiya to'g'risida so'z yuritish imkonini beradi. Keng ma'noda esa falsafiy antropologiya shu jumladan inson, uning tabiat va jamiyatdagi borlig'i haqidagi ta'limotni ham o'z ichiga oluvchi falsafiy qarashlar tizimi sifatida maydonga chiqadi.

Hayotning ma'nosi va insonning vazifasi. Inson hayoti – tug'ilish va o'lishni cheksiz zanjirning muayyan haqiqiy sifatida talqin etish qadimgi hind animistik tasavvurlardan boshlangan. Bunday tasavvurlar aslida tabiatda sodir bo'ladigan muayyan davriy hodisalar hamda ularning o'ziga xos tarzi bilan hamohang. Inson hayotining tezoqarligini yodda tutishi, uning shomini kuzatishi, odamzot hayotining bebaholigi haqida o'ylashi, o'lim haq ekanligini unutmasligi lozimligi haqidagi fikrlarga biz falsafa fani shakllanish jarayonining ilk bosqichidayoq, G'arb falsafiy an'anasida ham, Sharq falsafasida ham duch kelishimiz mumkin. Shundan beri o'tgan vaqt mobaynida bu borada deyarli hech qanday o'zgarish yuz bergani yo'q, zero, avvalgidek, odamzotning hayot yo'li tug'ilish va o'lish sanalari bilan chegaralanadi. Shuningdek, birinchi sana doim muayyan, aniq bo'lsa, ikkinchi sana inson umrining oxirgi soniyalarigacha mavhum bo'lib qoladi.

Ayni shu sababli hayotning mazmuni muammosi har bir inson qarshisida ertami-kechmi ko'ndalang bo'ladi va u o'ziga aniq va uzil-kesil javob topish mumkin bo'lmagan savollarni beradi. «Bu dunyoda nima uchun yashayapman?», deb so'raydi o'zidan inson va agar bu savolga o'zi javob bermasa, o'z hayotiga muayyan mazmun baxsh etmasa, bu ishni uning o'ziga hech kim va hech qachon bajarmasligini vaqt o'tishi bilan anglay boshlaydi. Abadiyat qarshisida, o'lim qarshisida har kim oxir-oqibatda o'zi bilan o'zi tanho qoladi. Albatta, jamiyatda inson o'zini bu darajada yolg'iz his etmaydi, biroq, eksistentzialistlar fikriga ko'ra, bu hol toki inson boshqalarning ham o'z hayoti borligi va ular ham o'z hayotining mazmuni va o'zining vazifasi haqidagi o'z shaxsiy muammolarini mustaqil yechish zaruriyati qarshisida turganini anglab yetgunga qadar davom etadi.

Bundan eksistentzializm falsafasida yolg'izlik muammosi keib chiqadi. Aslida, mazkur muammo falsafiy antropologiyada ham inson borlig'i tahlilidagi bosh muammolardan biri hisoblanadi.

Falsafiy nuqtai nazardan, hayot – jarayondir, bunda borliqning potensial sifatleri uning qadriyatlariga aylanadi. «Hayot borliqning aktuallashish jarayonidir, bu jarayonning turli shakllarida borliqning imkoniyatlari ochiladi. Hayot borligida o'ziga xos muammo bo'lib, borliq

ifodalanishining asosiy usullariga aylanadi». Bunda hayotning barcha xossalari: yashash, kurashish, lazzatlanish, jismoniy va ma'naviy ehtiyojlarni qanoatlantirish qamrab olinadi. Organizmlarning faolligi ularning harakatlanishi yoki xulqiga oid qobiliyatida namoyon bo'ladi. Jonivorlarning faolligi o'z simliklar faolligidan sezilarli darajada farq qiladi, chunki ular ovqat topib yeyishlari uchun atrof muhitda harakatlanishlari lozim. Turning yashab qolishi ota-ona avlodidagi eng muhim belgilarning kelgusi avlodga ko'payishi orqali saqlab qolinishi.

Diniy nuqtai nazardan hayotning ma'nosi Xudoni topish, Uning vasliga yetishishda namoyon bo'ladi. Sufizimda hayotning ma'nosi Xudoga ishqdir.

Hayot ma'nosi hayot maqsadidan farq qiladi, uning qamrovi keng bo'lib, minglab maqsadlarni o'z ichiga oladi. Inson hayotida biror maqsadning amalga oshmay qolishi, uning hayotini «ma'nosiz» qilmaydi.

Ba'zilar uchun hayoti ma'nosi eng yuksak qadriyatlar tizimidir. Ular o'z hayotlariga maqsadlariga erishish bilan ma'no bag'ishlaydilar va o'zining «ikkinchi umri» ya'ni «bahayotlik»ka erishadilar. Har bir jamiyatning tarqatqiy topishi yoki tanazzuli ana shunday fidoyilar ko'pligi yoki kamligi natijasida ro'y beradi. Ular «elim deb, yurtim deb, yonib yashaydigan»³³ bunday insonlar yuksak axloqli, demokratik, erkin jamiyatning ustunlaridir.

Hayotni tark etish bosqichlari. «O'limni eslab turish insonning illatlardan qutulishga, yuksak ma'naviy-axloqiy tamoyillar asosida yashashga undaydi. Ya'ni, bu foni dunyoda odamzotning bir-biriga zulm qilishi, mol-dunyo yig'ishga ruju qo'yishi, fisqu fijur bilan shug'ullanishi kabi salbiy illatlar o'limni eslash tufayli inson hayotidan chekinadi, o'limni eslash ezgulikni barqaror va yovuzlikni inkor etishning eng maqbul yo'llaridan biridir»³⁴. Biologik mavjudot sifatida har bir inson o'limga mahkumdur. Buni qadimgi mutafakkirlar ham yaxshi tushungan. Xususan, o'z muxoliflaridan birining: «O'ttiz tiran seni o'limga hukm etdi», degan gapiga Sugrot: «Ular esa o'limga tabiat hukm elgan», deb javob bergan. Ammo odamzot ijtimoiy mavjudot sifatida ham o'limga mahkumdur. Hozirgi zamon fanida o'lish jarayonining to'rt bosqichini farqlaydi. Bu bosqichlarga organizmda yuz beradigan va uning qarshini tavsiflaydigan orqaga qaytarib bo'lmaydigan biologik o'zgarishlar sabab bo'ladi.

Xususan, 25 yoshdan boshlab va ayniqsa 45 yoshdan keyin insonda har kuni u tug'ilgan paytga qadar «jamiyangan» va boshqa hech qachon

³³ Каринков И.А. Ветан қақаштоҳ кайи муқаддаслар, Т.3. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 37.

³⁴ Худайберганов Р.Х. Ҷаҳи феноменининг ақсоқойи мисаллари // Ҷаҳи забардир. – Тошкент, 2009. – М44. – Б. 116.

yangilamaydigan o'n minglab nerv hujayralari (neyronlar) halok bo'ladi. Ammo bosh miya qobig'ida bunday hujayralar soni 40 milliardga yetadi va shu sababli «qariyotgan normal miya uchun bu jiddiy oqibatlarga sabab bo'lmaydi, chunki unda yana o'n milliardlab neyronlar normal faoliyat ko'rsatishda davom etadi»³⁵.

Amalda insonning hayotini tark etishi u odamlardan o'zini olib qochib, jamiyatan uzoglashishi bilan tavsiflanadigan ijtimoiy o'lim yuz berganida boshlanadi. Surunkali givohvand moddalarini iste'mol qilish, kashandilik, ichki tikibozlik, o'z hayotidan doimiy norozilik, yo'l qo'yilgan xato va jinoyatlar oqibatida jamiyadan ajralish holatlari ijtimoiy o'limni bildiradi. So'ngra ruhiy o'lim yuz beradi, bunda inson hayot tugagani va o'limning muqarrar ekanligini va o'z hayoti davomida hech narsaga erisha olmaganini anglaydi. Miya o'lishi bilan bosh miya faoliyati butunlay to'xtaydi, organizmning turli funksiyalarini boshqarish barham topadi. Bu jarayon fiziologik o'lim bilan yakunlanadi. Bunda insonning uni tirik organizm sifatida tavsiflovchi barcha funksiyalari uzil-kesil to'xtaydi.

Shuning ijtimoiy hayotda suitsid - odamlarning o'zini qasddan o'ldirishi va parasuitsid - o'zini o'ldirishga harakat qilish holatlari ham uchraydi. Umr qisqa, hayot nihoyatda murakkab, lekin har qanday vaziyatda inson yashab qolish uchun kuch va irodaga ega bo'lishi uning aql imkoniyatlaridan unumli foydalanishining oqibatidir. Bu dunyoda hech bir sabab o'z o'zini o'ldirish uchun asos bo'la olmaydi. Hayotning ma'nosini bilmaganlarga o'z joniga qasd qiladi.

Suitsid — o'z o'zini o'ldirish (lot. sui caedere — o'zini o'ldirish) ixtiyoriy ravishda qasddan o'zini o'ldirish. Urush yoki favqulodda vaziyatlarda o'zini qurbon qilish sifatidagi o'z o'zini o'ldirish bu gahramonlik namunasi sifatida qaraladi. XIX asrda Yevropa hududida o'z joniga qasd qilish holatlari ko'paygani kuzatiladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra hozirgi kunda dunyoda har 40 daqiqada o'z ixtiyori bilan joniga qasd qilib kuniga 3 ming aholi yiliga esa 1 million aholi hayotini tark etmoqda. (bu umumiy o'lim holatining 1,5% tashkil etadi). Statistik ma'lumotlarga ko'ra 15-29 yosh oralig'idagi yoshlar o'ra o'z joniga qasd qilish holatlari ko'p uchraydi.

Lotin Amerikasi ba'zi arab va Osiyo mamlakatlarida suitsid holatlari kamligi aniqlangan. O'rta darajadagi suitsid holatlari Markaziy va Shimoliy Yevropa, Shimoliy Amerika, Janubiy-Sharqiy Osiyo va Tinch okeanning G'arbiy qismida kuzatilgan. Yuqori darajadagi suitsid Litva, Belorussiya, Rossiya, Shri-Lanka, Qozog'iston, Vengriya, Yaponiya, Ukraina, Latviya davlatlarida ekanligi haqida ma'lumotlar bor.

³⁵ Толппен Ж. ЧТО ТАКОЕ НЕЙРОННАЯ - Т. 2. - Москва: 1996. - С.11.

Suitsidning namoyishkorona va haqiqiy shakllari farqlanadi. (parasuitsid va pseudosuitsid). Pseudosuitsid affekt holatlarida amalga oshiriladi va bunda o'zini o'ldirish emas, balki yordamga muhtojlik o'ziga e'tiborni qaratish istagi ustivorlik qiladi. Parasuitsiddan farqli o'laroq haqiqiy suitsid — bu oldindan puxta rejalashtirilib keyin amalga oshiriladi va bunda yashash imkoniyati deyarli qolmaydi.

O'z o'zini o'ldirishga harakat o'zini o'ldirishga harakat deb nomlanadi, ko'p hollarda bu juda og'ir kasalliklarga olib keladi. Inson o'z joniga qadsizlanganida, xo'rangan hollarda, og'ir kasallikdan tuzalish imkoniyati qolmaganini bilganida qasd qilishi mumkin.

Aslida o'z jonig aqasd qilish bu o'jizlik alomatidir.

Parasuitsid (yunon. para — yonida, + lot. sui — o'zini + caedere — o'ldirish) — haqiqiy suitsiddan farqli o'laroq ijtimoiy shov-shuv uchun amalga oshiriladi, bu o'zini o'ldirish emas o'zining borligini eslatish, shaxslararo munosabatlarni o'zgartirish, o'z-o'zini jazolash bilan bog'liq harakat hisoblanadi.

E'tanaziya — tibbiyot xodimlari tomonidan o'ta og'ir ahvoldagi bemorning o'limni tezlashtiruvchi maqsadli muolaja, bu odatda bemor ahvolidning yaxshilamasligi dalili isbotlanganda va uning o'z ixtiyori yoki qurindoshlarining roziligi bilan amalga oshiriladi. 2500 yil davomida tibbiyotda e'tanaziya taqiqlangan, jamiyat tomonidan u jinoyat sifatida baholangan. Biroq hozirgi kunda ba'zi hollarda bu vositadan foydalanilmogda. (avtohalokatdan keyin koma holatiga tushgan va qayta tiklanishga najot bo'lmagan hollarda, saraton kasalligining 4-darajasida).

Xulosalar. Muayyan inson o'z hayoti so'nishining yuqorida sanab o'tilgan bosqichlarini anglamasligi ham mumkin (aksariyat hollarda shunday bo'ladi), ammo u o'z hayot yo'lidan ilgari ekan, bu dunyoda nima uchun yashayapman, degan savolga o'z harakatlari, qilmishlari bilan javob beradi. Agar inson ularni hali to'la anglab yetmagan bo'lsa, mazkur vazifani yechish o'z hayot yo'lini endigina tanlayotgan odam uchun ham, uningning shomida ortga nazar tashlab, o'z hayotini sarhisob qilayotgan odam uchun ham teng darajada mushkul ish bo'lib qoladi.

Inson o'z tabiatiga ko'ra o'limga mahkum, ammo, buni tushungan holda, u o'zi bilan bog'liq hamma narsa o'zining tug'ilish va o'lish sanalari bilan chegaralangan qisqa vaqt oralig'ida jamlanganini tan olishni istamaydi. U o'z taqdirini ijtimoiy muhim maqsadlar, ma'naviy uyg'onish bilan bog'lashga harakat qilishi ayni shu hol bilan izohlanadi.

Yana bir yo'lni din taklif qiladi. Bu yerda u yoki bu e'tiqodlarga qarab, hayotining mazmuni va shaxsiy umrbodiylikka erishish haqidagi

savolga shaklan har xil, lekin mazmunan juda o'xshash javoblar beriladi. Ularda asosan u dunyo chin dunyo ekanligi, bu dunyoda bajarilgan ishlarga haqiqiy baho u dunyoda berilishi va shu kabilar to'g'risida so'z yuritiladi.

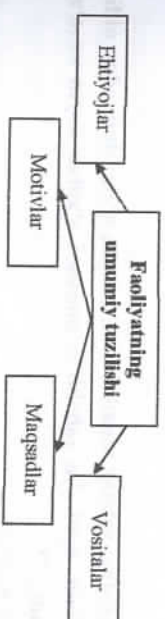
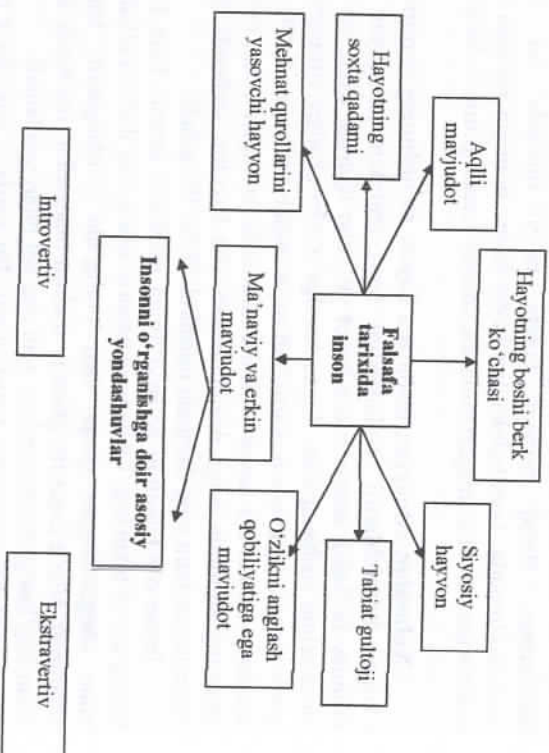
Yana bir imkoniyat – bu dunyoda o'z hayotini odamlarga, ezgulik, haqiqat va adolatga xizmat qilishga bag'ishlashdan iborat. Shu tariqa inson o'z ishlari, g'oyalari va qilmishlari bilan kelgusi avlodlar xotirasida qolish imkoniyatini qo'lga kiritadi.

Inson bu yo'llarning qaysi birini tanlashi faqat uning o'ziga bog'liq. U o'z hayotida bu yerda ko'rsatilganidan butunlay boshqa yo'lni tanlashi ham mumkin. Lekin ertami-kechmi har bir inson hayotida o'zi tanlagan yo'llarning to'g'ri yoki noto'g'riligi haqida mulohaza yuritishi muqarrardir.

Tajribaviy amaliy matnlar

Inson, hayot, tasodif, anomaliya, yerda inson paydo bo'lishi, inson ma'naviyati, insonning ko'p o'lchovliligi, kosmoisenzizm, teosentizm, sotsioisenzizm, antroposentizm, biosferosentizm, ekzisenzializm, insonning bioijtimoiy mohiyati, insonni tushunishda dualizm va monizm, biologizatorlik konsepsiyalari, sotsiologizatorlik konsepsiyalari, insonning mohiyati, hayotning mazmuni, hayotni tark etish, insonning vazifasi.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Turi falsafiy tizimlarda inson haqidagi tasavvurlar qanday shakllangan?
2. Falsafiy antropologiya qachon vujudga kelgan va u nima o'rganadi?
3. Antropologiyadagi falsafiy va boshqa yo'nalishlar o'rtasidagi farq nima?
4. Nima uchun inson mohiyati «bogi» falsafiy muammo hisoblanadi?
5. Insonda biologik va ijtimoiy asoslarning o'zaro nisbati qanday?
6. Inson haqida yagona fan bo'lishi mumkinmi?
7. Insonning bioijtimoiy tabiiat falsafiy muammo hisoblanadimi?
8. «Biologizatorlik» va «sotsiologizatorlik» konsepsiyalarini qanday baholaysiz?
9. Falsafa hayotning mazmunini anglashda yordam berishi mumkinmi?
10. Umrbog'lik mumkinmi?

Esse mavzulari

1. Insonni falsafiy tushunishning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Falsafa tarixida inson muammosi.
3. Falsafiy antropologiyaning shakllanish bosqichlari.
5. Inson kelib chiqishining falsafiy konsepsiyalari.
6. Inson biologik va ijtimoiy tabiatining birligi.
7. Inson hayotining mazmuni muammosi.
9. «Hayot», «o'lim», «umrbog'lik» falsafiy kategoriyalar sifatida.

1. Quyidagi so'zlar muallifi kim: «Inson o'zini dunyodan oldinroq va ko'proq biladi, ayni shu sababli u dunyoni o'zidan keyin va o'zi orqali anglab yetadi...»?

A. N.A. Berdyayev

B. V. Solovyev

V. V. Kuznetsov

G. A. Chumakov

2. «Inson-mashina» asarining muallifi kim?

A. J. Lametiri

B. Dj. Berkli

V. Dj. Bruno

G. B. Spinoza

3. Insonning paydo bo'lishi haqidagi evolyutsion konsepsiya asoschisi kim?

A. Ch. Darvin

B. K. Linney

V. Ch. Pits

G. A. Eynshteyn

4. Insonni o'rganishning introvertiv yondashuvi vakillari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

A. M. Sheler, A. Gelen, K. L. Lorens

B. N. A. Berdyayev, A. Gelen, K. L. Lorens

V. S. L. Frank, L. P. Karsavin, S. N. Bulgakov

G. N. O. Lossky, L. P. Karsavin, S. N. Bulgakov

5. Falsafa tarixida inson haqidagi qarashlarni «antropologik materializm» sifatida baholangan faylasuf kim?

A. L. Feyyetsbax

B. I. Kant

V. V. Gegel

G. F. Nitsche

Adabiyotlar:

1. Бердяев Н. А. О назначении человека. - Москва: Прогресс, 1993.

2. Шютев А. Inson falsafasi. - Toshkent: O'FGM, 2006

3. Шермухамедов С. Инсон фалсафаси. - Toshkent: Fan, 2009

4. Борзенков В. Г., Юдин Б. Г. Философская антропология: Учебное пособие. - Москва: АСТ, 2005.

5. Гаранина О. Д. Философия человека. - Москва: 2006.

6. Минюшев Ф. И. Социальная антропология. - Москва: Братия Карич, 1997.

7. Камо А. Бунтулоши челодек. - Москва: 1990.

8. Кувакин В. А. Твой рай и ад: Человечность и бесчеловечность человека. - СП(6): 1998.

9. Мочалов Е. В. Антропология вселенности в философии. - СП(6): 2006.

10. Олпорт Г. Становление личности: Избр. тр.: пер. с англ. - Москва: 2002.

11. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. - Москва: 2002.

12. Фромм Э. Душа человека. - Москва: 1992.

13. Кошкарлова Н. И. Бытие человека в культуре : На материале имер. культу. антропологии : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11. Уфа, 1996.

14. Мандшир Д. Социализация как философско-антропологическая проблема : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.13. - Москва: 2000.

15. Шелер М. Место человека в космосе. - Москва: 2001.

16. Курбонова Л. Инсон борлиги. - Андижон: АндУ, 2009.

17. Шермухамедова Н. А. Инсон фалсафаси. - Toshkent: Ношир, 2016.

2-mavzu: INSON MAVJUDLIGINING KOSMIK DARAJASI

Koinotda insoning o'zini. Ma'lumki, inson muammosi falsafaning azaliy muammolaridan biri hisoblanadi. Yuz yilcha muqaddam inson hayoti qanday tashkil etilishi lozim, degan savol kun tartibiga qo'yiladi. Tarixiylik, madaniy antropologiya va evolyutsionizm tamoyillari asosida amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida qo'lga kiritilgan yutuqlar bilan inson muammosiga nisbatan an'anaviy yondashuvga qaqshatqich zarba beriladi. Inson tabiati g'oyasidan insoniyat tarixida ko'plab adolatizliklar va shafqatsizliklarni oqlash uchun foydalanilgani ham bunga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Turli siyosiy, mafkuraviy va boshqa xil vositalar bilan «yangi inson»ni yaratish yo'lidagi ko'p sonli izlanishlar va vayronkor eksperimentlar inson buyum yoki o'zidan sirtidagi maqsadlarga erishish vositasi emasligini amalda namoyish qildi. Tabiat misli ko'rilgan darajada ekspluatatsiya qilinayotgan hozirgi industrial jamiyatda inson tabiati haqidagi tasavvur, ayniqsa, murakkab tus oladi. Bunday jamiyatda (shakllanayotgan postindustrial sosiumda) inson o'zini muayyan kuchlar qo'lida o'yinchoq his qiladi. Bularning barchasi insonning o'z-o'ziga bo'lgan qiziqishi ortishiga, inson tabiatiga bo'lgan e'tiborning kuchayishiga olib keladi. Shuning samarasi o'laroq, bugungi kunda insonni o'rganuvchi fanlar jadal sur'atlarda rivojlanmoqda. Xususan, odam anatomiyasi chuqur o'rganilishi, jarrohlar mahorati yuksak darajaga ko'tarilishi natijasida insonning ayrim a'zolarini sun'iy yo'l bilan yaratish va ko'chirib o'tkazish imkoniyati paydo bo'ldi. Inson ruhiyati, ayniqsa, ruhiy va fiziologik holatlarning o'zaro aloqasi haqida ko'p sonli ma'lumotlar olindi. Individrlarning ijtimoiy holatini o'rganish, shuningdek, ularning madaniy va tarixiy differentsiatsiyasini aniqlash borasida ulkan yutuqlarga erishildi. Hayvonlar va inson xulq-atvoridagi o'xshash jihlatlar va farqlar o'rganildi. Shunga qaramay hozirda mavjud bo'lgan ilmiy bilim inson haqida to'la-to'kis tasavvur hosil qilish imkonini bermaydi, zero, individlarning ekzistensial va ma'naviy ehtiyojlarini qondira olmaydi. To'plangan bilim qarshisida insonning o'z tabiatini aniqlashga, o'z mavjudligining mazmunini anglab yetishga bo'lgan intilishi kuchaydi. Ayrim tadqiqotchilar inson hayotining mazmunini Koinot mavjudligining mazmuni bilan bog'lanmoqdalar. Natijada insonni muayyan universum sifatida yoki butun Koinotni, uning barcha darajalarini o'zida aks ettirgan monada sifatida tasavvur qilish bilan bog'liq bo'lgan masalalar vujudga kelayotir.

Insonning korpuskulyar-to'liqlini tabiati. Hozirgi zamon fani qo'lga kiritgan yutuqlar insonning o'zini ko'pmi aniq obrazini yaratish, uning

tabiati haqidagi to'g'ri tasavvurga yaqinlashish uchun mistik va diniy tajriba natijalaridan foydalanish zarurligini ko'rsatadi. Ular quyidagi eski, biroq o'ta muhim masalalarga yangicha ko'z bilan qarash imkonini beradi: «Inson ongining tabiati qanday?», «Inson tabiatini tushinishda mistik va diniy tajriba qanday rol o'ynaydi?», «Bizga ma'lum bo'lgan Koinotda inson qanday o'rin egallaydi?». F. Kapra, J. Zukav, D. Postl, V. Tompson kabi olimlar o'z tadqiqotlarida hozirgi zamon fizikasi va sharq falsafasi o'rtasidagi yaqin aloqalarni o'rganib, yuqorida zikr etilgan savollarga javob topishga harakat qiladilar.³⁶ Masalan, F. Kapra sharq tafakkurining bir nechta yo'nalishlari (hinduizm, buddizm, daosizm va dzen buddizmi) bilan yangi fizikaning ajayib kashfiyotlari o'rtasida mulqotni boshladi va samarali amalga oshirdi. Nomi zikr etilgan olimlarning har biri fizikadagi yangi kashfiyotlar Koinot tabiati va uning inson bilan munosabati to'g'risida xulosalar chiqarish imkoniyatini berishini, bu xulosalar Sharqning qadimgi falsafiy va diniy ta'limotlari bilan uy'g'un ekanligini namoyish qiladi.

Ushbu tadqiqotlar hozirgi inson haqidagi mikrotasavvurga ko'rsatadigan ta'sir ularning chegarasidan chetga chiqadi. Buni F. Kapraning «Fizika daosi» kitobidan olingan quyidagi parcha ham tasdiqlaydi: «Hozirgi zamon fizikasi jamiyat hayotining deyarli barcha tomonlariga ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarish sohasidan tashqari, bu ta'sir inson madaniyati va fikrlash uslubida, xususan, uning Koinot xususidagi qarashlari va unga bo'lgan munosabatining o'zgarishida ham seziladi. Masalan, subatom fizikasidagi materiya tushunchasi klassik fizikasidagi moddiy substansiya haqidagi odatdagi tasavvurlarga mulqo zid. Ayni shu gapni makon, zamon, sabab va oqibat tushunchalari haqida ham aytish mumkin. Nima bo'lganda ham, bizning dunyoqarashimiz zamirida ayni shu tushunchalar yotadi va ular butunlay qayta ko'rilgan taqdirda bizning dunyo haqidagi tasavvurimiz ham o'zgarib boshlaydi».³⁷

Inson o'z konseptual apparatini qayta ko'rishi lozimligi haqidagi bu tasavvurlar hozirgi zamon fani bilan Sharq va G'arbnig qadimgi mistik va diniy haqiqatlari o'rtasidagi umumiy munosabati o'rganish jarayonida yuzaga keluvchi g'oyalar bilan muvofiq keladi.³⁸ Makrodunyo hodisalari qobig'idan tashqaridagi universal borliqni namoyon etuvchi kvant nazariyasi inseytlari buning yorqin dalillaridan biri hisoblanadi. F. Kapra bu haqida shunday deb yozadi: «Kvant nazariyasi olamning fundamental yaxlitligidan dalolat beradi va biz dunyoni alohida «qurilish g'ishtlariga

³⁶ Qiziq: Kapra F. *Jlao fizika*. - CIT6, 1994; Zukav G. *The dancing Wu Li masters*. N.Y. 1979; Postle D. *Fabric of the Univera*. N.Y. 1976.

³⁷ Kapra F. *Jlao fizika*. - CIT6, 1994. - 12-6.

³⁸ Qiziq: Needham J.A. *A sense of cosmos*. N.Y., 1965.

ajratishimiz mumkin emasligini namoyish qiladi. Moddani o'rganar ekanmiz, biz mustaqil tarkibiy elementlarni emas, balki yaxit bir butun narsaning turli qismlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning murakkab tizimini kuzatishimiz mumkin. Kuzatuvchi inson kuzatish jarayonlari zanjirida oxirgi bo'g'in hisoblanadi. Atomlardan tarkib topgan vogelkni o'rganishda dunyo va shaxs, kuzatuvchi va kuzatilyotgan obyektning karteziyancha tasnifiga amal qilish o'rini bo'lmaydi. Atom fizikasida tabiat haqidagi axborotni ma'lum qilish va ayni paytda undan cheida qolish mumkin emas.³⁹ Demak, vogelkni kuzatish va ayni paytda uni o'zgartirish mumkin emas. Ma'lumki, Sharqning qadimgi mutafakkirlari kuzatuvchi va kuzatilyotgan fundamental yaxitligini, inson tabiatini o'rganishi jarayonida uni o'zgartirishi muqarrar ekanligini qayd etganlar.

Dunyo zaminida Geyzenbergning nomuayyanlik tamoyilida yotuvchi kvant nazariyasi doirasida tavsiflanganida barcha elementlar inson korpuskulyar-to'liqini dualizmga ega bo'ladi. Binobarin, insonning korpuskulyar-to'liqini tabiat to'g'risida so'z yuritish mumkin, zero, inson Koinotdan alohida mavjud bo'lmaydi. Koinot esa insondan alohida mavjud bo'lmaydi. F. Kapra ushbu yagonalikni yana bir karta eslatadi: «Biz submikrodunyoga teran nazar tashlar ekanmiz, hozirgi zamon fiziigi sharq mistigi kabi dunyoga bir-biri bilan o'zaro ta'sirga kirishuvchi va tinimsiz harakat qiluvchi ajralmas elementlardan tarkib topgan tizim sifatida qarashi lozimligiga ishonch hosil qilamiz. Bunda kuzatuvchining o'zi ham mazkur tizimning ajralmas qismi hisoblanadi»⁴⁰. Bu holda dunyo (Koinot) qarshimizda inson integral tarkibiy elementi hisoblanuvchi tizim sifatida gavdalanadi. Tabiat «to'liqlari» va «kvantlaridan biz «kuzatuvchi» va uning «ongi» sari harakatlansak, «fizika psixologiyaning tarmog'iga aylanadi»⁴¹. Ushbu fikr zaminida bir qator fizikalar (A. Eddington, S. Sirag va boshqalar)ning tabiat poydevori aqlidir, degan g'oyasi yotadi.

Dekarning bir ko'nikkan inson obrazidan farqli o'laroq, insonning korpuskulyar-to'liqini tabiat obrasi an'anaviy psixologiyada qo'llanilmaydi. Buning qadimda mashhur bo'lgan va hozirgi zamon fanida olingan ko'p sonli dalillari mavjud. Patanjali o'zining mashhur (taxminan miloddan avvalgi 200-yilda yaratilgan) «Yoga Sutra» asarida inson aqlidan o'tuvchi tafakkur to'liqlarining uzluksiz oqimi (hozirgi psixologlar uni aql «assotsiatsiyalari» oqimi deb ataydilar) muammosini muhkama qilgan edi. Sharq falsafiy tafakkuri kontekstida tafakkur to'liqlari inson ruhiyati

to'liqlari, ya'ni materiya va energiya kabi Koinot bilan uzviy bo'lgan «universal to'liqlar» hisoblanadi. Shuni qayd yetish lozimki, bu yerda gap ruhiyatning aniq mo'ljali xususiyati haqida boradi. Sharq tafakkuri yo'nalishlarining aksariyatida meditatsiya yagona universumning aqlini «yagona cheksizlik»ka yoki ruhiyatning sof mo'ljaliga kiritish uchun konsepsiyani rivojlantirish vositasi sifatida qaraladi. Darhaqiqat, Patanjalinig o'zi ham yogani «aqlda tafakkur to'liqlarini boshqarish» sifatida tavsiflaydi.⁴²

Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, so'nggi yillarda inson individining «korpuskulyar-to'liqini» tabiatini o'rganish bilan shug'ullanuvchi reiyativistik kvant psixologiyasi vujudga kelgani tabiiy bir holdir. Ushbu psixologiya nazariyasiga ko'ra, inson xulq-atvori va tafakkuri (dunyoning laplascha klassik manzarasidagi kabi) oldindan aniq belgilanmaydi, balki ehtimoliy xususiyatga ega bo'lgan qonuniyatlarga bo'ysunadi. So'nggi zikr etilgan omil inson tabiatining «ruhiy», «to'liqini» tomoni bilan bog'liq, ya'ni ehtimol tutilgan harakatga moyillik zaminida insonning «to'liqlar kuchi bilan yo'lga solinadigan masbu qilish qobiliyati»⁴³ (bu yerda gap meditatsiya amaliyoti haqida boradi — muallif) yotadi. Bu inson xulq-atvori va tafakkuri oldindan aniq boshorat qilish mumkin emasligini, unga to'liqini tabiat xos ekanligini anglatadi. Ayni paytda inson tabiatining «to'liqini» va «korpuskulyar» tomonlarini inobatga oluvchi reiyativistik kvant psixologiyasi individni sof nisbiy atamalarda o'rganishi lozimligi nazarda tutiladi (xususan, erkak va ayolni ajratish, erkaklar va ayollar tafakkuri bir-biridan farqlash mumkin emas).

So'nggi yillarda o'tkazilgan tadqiqotlarning natijalari miya faoliyati kvant qonunlariga muvofiq amalga oshirilishini ko'rsatadi. Bunday imkoniyat tahlili miyaning ongli faoliyati ikkinchi darajali xususiyatga ega ekanligi va odatdagi mantiqqa bo'ysunishidan, uning ongsiz faoliyati esa asosiy bo'lib, kvantcha mantiqqa muvofiq amalga oshirilishidan dalolat beradi. Ongda tug'iladigan turli fikrlar va tasavvurlar miya faoliyatini aniq aks ettirmaydi. «Ong ishg'a tushganida xulosalar va qarorlarda muayyan tartibsizlik yuzaga keladi va u kvant mexanikasi o'lehovlaridagi tartibsizlikni eslatadi»⁴⁴.

E. Uoker miya ishini tahlili uchun kvant mexanikasi tamoyillaridan foydalanishga harakat qiladi. Miya dagi asosiy kvant-mexanik jarayonlardan biri sifatida u ta'sirlanishlarning sinapslar bo'ylab neyronning tayanch nuqtalariga o'tishini ajratadi. Sinapsning konkret fizik

³⁹ Kapra F. *Jlao fizika*. — CITI(9) 1994. — 60-e.

⁴⁰ O'sha joyda. — 20-b.

⁴¹ Zakav G. *The dancing*. — N.Y. 1979. — 56-p.

⁴² O'ring: *The metaphors of Consciousness*. — N.Y. 1981. — 430-p.

⁴³ O'sha joyda. — 432-b.

⁴⁴ Электрофизиология мозга в биосфере. Под ред. Крашенинникова. — Москва: 1984. Т. 2. — 175-176-e.

sharoitlarini o'rganar ekan, E. Uoker ta'sirlanishlarning sinapsga o'tishi kvant mexanikasining «tunnel effekti»ga o'xshash bo'lishi lozim, degan g'oyani ilgari suradi. U amalga oshirgan hisob-kitoblar ham mazkur gipoteza foydasiga guvohlik beradi.⁴⁵

Ammo ayrim sinapslar faoliyatining bunday kvant-mexanik talqini yaxlit miya ishini tushuntirib bera olmaydi, u yoki bu sinaps ishi to'g'risida axborot uzatishni qaysi omil amalga oshiradi, degan savolga javob berish uchun imkoniyat yaratmaydi. Tadqiqotchi sinaptik uzatish tizimini boshqarishni ta'minlovchi informatsion ta'sirning fizik asosini topish yo'lida izlanish olib boradi. Uning tahlili sinapslarda turli xil axborot uzatishni ta'minlovchi ikkita jarayon mavjud bo'lishi lozim, degan xulosaga kelish imkonini beradi. Bu jarayonlardan biri yaqin masofaga axborot uzatish bilan bog'liq. U sinaptik «tunnel effekti» ta'sirida yuz beradi. Ikkinchi jarayon o'z miyasi doirasida axborot uzatishni ta'minlaydi. E. Uoker inson ongli faoliyatining vujudga kelishi va yaxlit xususiyatini ayni shu boshqaruvchi omil bilan bog'laydi.

Sinapslar faoliyatini, ya'ni yaqin masofaga axborot uzatishni ta'minlovchi jarayonlar ancha aniq modellashirilgan. Boshqaruvning ikkinchi, yanada yuksakroq darajasi ishini ta'minlash uchun mas'ul bo'lgan fizik jarayonlarga kelsak, E. Uoker ushbu daraja muammosini tunnel effekti uzoq masofalarga (taxminan 100 nm) modifikatsiyalash yo'li bilan yechishga harakat qiladi. Ushbu tasavvurga ko'ra, axborot uzatish uchun butun miya bo'ylab taqsimlangan, axborotni bir sinapsdan boshqasiga uzatishga xizmat qiladigan oraliq molekular (RNK)dan foydalaniladi. Miya ishini modellashirishga nisbatan bunday yondashuv E. Uoker miyaning besh aniq parametrlari hisoblash imkoniyatini beradi. Ushbu hisob-kitob natijalari eksperimental o'lchashlarning natijalari bilan muvofiq keladi. Ammo E. Uoker nazariyasi uning bosh maqsadi – ong modelini yaratish imkoniyatini bergani yo'q. U ong funksiyasini amalda kuzatish mumkin bo'lmagan va shu tufayli ham ongli faoliyatning fizik modelini yaratish uchun asos funksiyasini bajara olmaydigan ba'zi bir «yashirin parametrlar»ga yuklash bilan kifoyalandi. Amalda E. Uoker miyada yuz beruvchi ayrim biologik jarayonlar modelini yaratadi. E. Uoker modelini aniq tekshirish uning yordamida miya ba'zi bir parametrlarning holatini bashorat qilish imkonligini aniqlash imkonini berdi. Bu miyada kvant-mexanik jarayonlar yuz berishidan va inson tabiati tahliliga to'liqini yondashuv real asosga ega ekanligidan dalolat beradi.

Biologik obyektlarni o'rganishning radioelektron metodlari qo'llaniladigan laboratoriyalarda o'tkazilgan eksperimental tadqiqotlar

ham insonning korpuskulyar-to'liqlini tabiatiga ishora qiladi. Ushbu tadqiqotlarning natijalari har qanday biologik obyekt atrofidagi, uning hayot faoliyati ta'sirida, biologik tizim haqida axborot beruvchi fizik maydonlarning murakkab manzarasi hosil bo'lishini ko'rsatadi. Bunday maydonlar sakkiz xil bo'ladi:

- elektromagnit to'liqlarning infraqizil diapazonida issiqlik tarqalishi, atmosferaning «shaffoflik darajasi» orqali uning o'tishi;
- ichki a'zolarining temperaturasi va vaqt ritmlari haqida axborot beruvchi radioissiqlik tarqalishi;
- tebranishlar chastotasi sekundiga noldan mingtagacha bo'lgan tana hujayralari bilan to'siladigan past chastotali elektr maydonlar;
- ayni shu chastotalardagi magnit maydonlar, ulardan miya faoliyatini o'rganish uchun foydalaniladi;

- ichki a'zolar, mushaklar va hokazolar infratovush diapazonida faoliyat ko'rsatganida paydo bo'luvchi akustik signallar;

- molekular va hujayralar darajasida mavjud manbalar bilan bog'liq bo'lgan yuqori chastotali shovqinsimon akustik signallar;

- organizmdagi biokimyoviy reaksiyalar ta'sirida elektromagnit to'liqlar optik spektrining yaqin infraqizil va yaqin ultrabinafsa diapazonlarida paydo bo'luvchi bioluminesensiya signallari;

- inson harakatlanganida uni qurshagan muhit va organizm o'rtasida moddalar almashinuvi ta'sirida yuz beruvchi mazkur muhit tarkibi va fizik-kimyoviy xususiyatlarining o'zgarishi.

Jismdan tashqaridagi bu va boshqa maydonlarning barchasi sezilarli darajada nostatsionaldir. Ular insonning psixofiziologik holatlariga qarab tez o'zgaradi. Ushbu maydonlarni o'rganishda organizm o'z-o'zini boshqarishni hamda biologik, geofizik va boshqacha xususiyatga ega bo'lgan tashqi ta'sirlar bilan hisoblashish talab etiladi. Bularning barchasi individ-shaxs fizik tuzilishi, uning tabiiy xossalarning fundamental asoslarini namoyish etadi.

Shunday qilib, inson (boshqa har qanday biologik tizim kabi) korpuskulyar-to'liqlini tabiatga ega. U ikki qismdan, aniqroq aytganda, atom-molekulyar strukturani o'zida ifodalovchi anato-mo-geometrik komponent va (hech bo'lmasa nazariy darajada) butun Koinot bo'ylab tarqalgan maydonlardan iborat. Ushbu tasavvur insonning to'liqlini xususiyatiga yangicha ko'z bilan qarash imkoniyatini beradi. Insonning korpuskulyar-to'liqlini tabiati inson joni haqidagi tasavvurlar tarixiga butunlay yangicha nuqtai nazar bilan yondashish insonni hamisha tashvishga solib kelgan, insonning kosmik mezoniga qarab mo'ljall oluvchi

⁴⁵ Qanar: Walker H. The nature of Consciousness // Mathematical bio-sciences. – N.Y., 1970. – 131–178-6.

din va fandan uyg'un o'rin olgan o'lim va umrbodqilik muammosining yangicha talqini ilgari surish uchun imkoniyat yaratadi.

«**Como kosmikus nazariyasi**». XXI asr boshida inson fenomenini «Men va Koinot» fundamental ijtimoiy va axloqiy muammosi kontekstidan tashqari tushunish mumkin emas. Ayni hol davrimizning olamshumul muammolarini yechish zaruriyati hamda inson mavjudligining deyarli barcha sohalarini qamrab olgan kosmizatsiya jarayoni bilan bog'liq. Yuqorida zikr etilgan muammoning dolzarb tus olishida atqoli rus olimi K. Siolkovskiyning «kosmik falsafasi» ham ulkan rol o'ynaydi. Uning ilmiy merosi fan-texnika taraqqiyotining yetakchi yo'nalishlaridan birining nazariy poydevori hisoblanadi va ayni paytda kosmosni o'zlashtirishning bir qator ijtimoiy-falsafiy, axloqiy va dunyoqarashga doir muammolarini ko'taradi.

Shu narsa diqqatga sazovorki, olim o'z asarlarida Nyutoncha mexanika chegarasidan chetga chiqmasdan, ularda ulkan ijodiy imkoniyatlarni mujassamlashtirishga muvaffaq bo'lgan. Buni falsafaning «abadiy» muammolariga nisbatan K. Siolkovskiyning no'anaviy yondashuvi bilan izohlash mumkin bo'lsa kerak. Ushbu yondashuv K. Siolkovskiyga g'oyalarni texnikada gavdalantirishning samarali usullarini kashf qilish imkonini beradi. Shu ma'noda ba'zi bir olimlarning K. Siolkovskiy «kosmik falsafasi» hozirgi ilmiy tasavvurlar bilan muvofiq kelmaydi⁴⁶, degan fikriga qo'shilish mushkul. Dunyoning ilmiy manzarasi o'zgarishi mumkin va lozim (bu ilmiy izlanish tabiatiga xos), bizni esa K. Siolkovskiy «kosmik falsafasi»ning evristik imkoniyatlari qiziqtiradi.

Eng yangi fanda insonning Koinotdagi o'rini yorituvchi va kosmosda hayot va aqlning turli shakllari mavjudligi haqidagi farazlarga muayyan munosabatlarni aks ettiruvchi antrop kosmologik tamoyildan foydalaniladi. Bu tamoyilni K. Siolkovskiy kosmobiolog A. Chijevskiy bilan subbarda ilgari surgan. Tanqiliy fizik olimlar S. Xoking va J. Uiler Koinotni «loyihalash»da insonning roli haqidagi o'z mulohazalari uchun tayanch nuqtasi sifatida aynan antrop kosmologik tamoyilni tanlaydilar (ushbu mulohazalar Koinot va insoniyatning rivojlanish imkoniyatlarini tahlil qilishda yaxshi samara beradi). O'z-o'zidan rivojlanuvchi tizimlarning (Koinot shunday tizimlarga kiradi) xususiyati shu bilan belgilanadiki, ularda vujudga keluvchi yangi strukturaviy darajalar o'zidan oldingi darajalarni boshqara boshlaydi, ikki tomonlama aloqa tamoyiliga muvofiq ularni faol o'zgartiradi. Binobarin, kosmik sivilizatsiyalar (K. Siolkovskiy ta'bir bilan aytganda «yangi kosmik odam») o'z amaliy faoliyatida

Koinotning u yoki bu xossalari «loyihalash»da o'z maqsadlari va ehtiyojlaridan kelib chiqib ishtirok etishi mumkin. Tabiiyki, bu taxminlar qay darajada to'g'ri ekanligini faqat kelajak ko'rsatadi.

Shuni qayd etish lozimki, K. Siolkovskiyning «kosmik falsafasi»ga asoslangan prognozlar hozirgi zamon odamining ma'naviy dunyosiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi, uning tafakkuri va xulq-atvorini to'g'ri soladi. Barcha kosmik dasturlar zamirida K. Siolkovskiyning raketa texnikasiga doir asarlari yotadi, ammo bu asarlar falsafiy-axloqiy dasturda bayon etilgan falsafiy g'oyalarni to'g'ri chiqarish yo'llarini topishga xizmat qiladi. Ushbu dastur tarkibidan K. Siolkovskiyning quyidagi asosiy falsafiy muammolarga doir mulohazalari o'rin olgan: kosmosning kosmik sivilizatsiyalar mavjudlik sohasi, ularning bilish faoliyati va amaliyot maydoni sifatidagi «mazmuni», insonning kosmosdagi o'rini to'g'risida; tarix va inson hayotining mazmuni va maqsadlari, baxti kelajakni yaratish yo'llari, inson axloqining mazmuni va asoslari to'g'risida.

K. Siolkovskiy konsepsiyasining o'ziga xos jihati kosmosga qarab mo'ljall olishdadir, unga ko'ra: «Insoniyat taqdiri Koinot taqdiri bilan bog'liq. Shu sababli har bir aqlli jonzor Koinot tarixi bilan hamnafas bo'lishi lozim. Bunday keng dunyoqarash bosh berak ko'chaga olib kirishi mumkin»⁴⁷. Ushbu nuqtai nazar XIX va XX asrlar chegarasida jahon falsafiy tafakkurida ilgari surilgan edi (bunda A. Umovning insoniyat – kosmosdagi negentropyga omili degan tavsifi yoki V. Vernadskiyning noosfera to'g'risidagi ta'limi misol bo'lishi mumkin). Ammo eng mukammal va har tomonlama ishlab chiqilgan «kosmik falsafa» tizimini aynan K. Siolkovskiy yaratgan. Mazkur falsafadan insonning bevostita kosmik faoliyati davrida paydo bo'lgan bir qator g'oyalar, muammolar va konsepsiyalarni yechishda foydalanilishi mumkin.

K. Siolkovskiy dunyoni tabiiy va g'ayritabiiy sohalariga ajratishga asoslangan har qanday diniy tasavvurlarga qarshi chiquvchi monistik dunyoqarashni qo'llab-quvvatlaydi. U «kosmik falsafa» fundamental qoidalarining dunyoviy xususiyatiga urg'u beradi: «Men – sof materialistman, materiyadan boshqa hech narsani tan olmayman»⁴⁸. Darhaqiqat, K. Siolkovskiy Koinotda mavjud bitta substansiya va bitta kuch – materiyani tan olgan. «Ushbu sintez va tahlil hodisalar ta'sirida materiyaning abadiy aylanma harakati yuz beradi»⁴⁹. K. Siolkovskiy kosmosni cheksiz va murakkab mexanizm deb hisoblaydi. Uning fikriga ko'ra, fizika, kimyo va biologiya mohiyat e'tibori bilan mexanikani o'zida

⁴⁶ Qanung: Селенков Г.С. Внутренняя страна «Русский космос» // Русский космос: Антология философской мысли. – Москва. 1992. – 28-с.

⁴⁷ Циолковский К.Э. Исходность космической точки зрения. 193.

⁴⁸ Циолковский К.Э. Мои идеи Вселенной // Русский космос: Антология философской мысли. – Москва. 1992. – 264-с.

⁴⁹ Циолковский К.Э. Наука и техника. – Калуга. 1930. – 15-с.

ifodalaydi. Biroq Siolkovskiyning tasavvurlarini soʻzma-soʻz tushunish va sof mexanistik ruhda talqin qilish yaramaydi. Gap shundaki, uning falsafasi baʼzi hollarda uncha aniq ifodalalmagan koʻp sonli gʻoyalari va takliflarni oʻz ichiga oladi. Boz ustiga, K. Siolkovskiy Koinotning «mazmuni» nimada, degan savolga javobning yoʻqligini eski, mexanistik materializmning kamchiligi deb hisoblaydi va uni baʼzan pampsixizm, gliozizm va buddizm gʻoyalari yordamida bartaraf etishga harakat qiladi. Uning ayrim asarlarida teosofik va hatto mistik xususiyatga ega boʻlgan fikr-mulohazalarga ham duch kelish mumkin. Xullas, K. Siolkovskiyning «kosmik falsafasi» oʻta murakkab va ziddiyatlarga toʻla taʼlimotdir.

Inson va kosmosning yagonaligi gʻoyasi K. Siolkovskiy konsepsiyasining oʻzini tashkil qiladi. Uning oʻziga xosligi shu bilan belgilanadi, olim inson va kosmosning yagonaligi haqida gapirar ekan, har doim ushbu gʻoyaning ijtimoiy-axloqiy va gumanistik jihatlarini nazarda tutadi. Mazkur gʻoyani falsafiy darajaga koʻtarar ekan, K. Siolkovskiy hayot va aql moddiy dunyoning fundamental atributlarini oʻzida ifodalaydi deb hisoblaydi. Uning fikricha, kosmik evolyutsiya jarayonlari ijtimoiy aqli jonzoqlarning turli darajada, mukammal koʻrinishda paydo boʻlishini taqozo qilgan. Ijtimoiy organizmlarning cheksiz jarayoni jamiyatning har bir aʼzosi umrini sezilarli darajada uzaytirish imkoniyati bilan belgilanadi: u tasavvur qilib boʻlmaydigan darajada uzoq boʻlishi mumkin.⁵⁰

Inson va kosmosning yagonaligi gʻoyasining muhim jihati K. Siolkovskiyning kosmosning «sababi» va «mazmuni» toʻgʻrisidagi mulohazalarida namoyon boʻladi. «Dunyo har doim mavjud boʻlgan, mavjud va bundan buyon ham mavjud boʻladi desak va bundan uyogʻiga oʻtishni istamasak, nima uchun harima narsa aynan shunday koʻrinishda namoyon boʻladi, nima uchun tabiatning aynan shunday qonunlari mavjud, degan savollardan qochib qutula olmaymiz... Buning biron-bir sababi boʻlishi kerak, umuman dunyoning ham oʻz sababi boʻlishi lozim»⁵¹. Garchi K. Siolkovskiy oʻzining ilk asarlarida ushbu birinchi sababni Xudo bilan mujassamlashtirgan boʻlsa-da, keyinchalik mazkur muammoni u butunlay boshqacha talqin qilgan, aniqroq aytganda, «kosmosning yaratilishi» gʻoyasidan butunlay voz kechgan va birinchi sababni panteizm ruhida tushungan.

K. Siolkovskiy nima uchun dunyo aynan shunday, degan savolga quyidagicha javob beradi: *hamonki insonning mavjudligi tasodifiy emas*,

*balki kosmos bilan uzviy ekan, biz biladigan bu kosmos boshqacha boʻlishi mumkin emas*⁵². Umuman olganda bu tezis yuqorida aytib oʻtilgan antrop kosmologik tamoyilning mazmunini tashkil etadi. Ayni paytda K. Siolkovskiy hayot va aqlning boshqacha shakllarini yaratishga qodir boʻlgan oʻziga «dunyolar» mavjudligi ham ehtimoldan holi emas deb hisoblaydi. Uning fikricha, bunday dunyolarga ham, agar ular mavjud boʻlsa, oʻz kosmosi bilan uzviylik xosdir. K. Siolkovskiy kosmosning «maʼnosi» toʻgʻrisida mulohaza yuritir ekan, agar Koinot organik, aqli va his qiliuvchi jonzoqlarga toʻla boʻlmasa, u qanday maʼnoga ega boʻlar edi degan savolni oʻrtaga tashlaydi va unga oʻzi bu «maʼno» kosmosning strukturasi va unda yuz berayotgan evolyutsiya jarayonlariga taʼsir koʻrsatishga qodir boʻlgan oʻta rivojlangan sivilizatsiyalarning paydo boʻlishi bilan belgilanadi⁵³ deb javob beradi.

Inson va kosmosning yagonaligi muammosining boshqa bir muhim jihatini K. Siolkovskiy oʻzining evolyutsion gʻoyalari bilan bogʻlaydi. Uning fikricha, moddiy Koinotning tadriijiy rivojlanuvchi obyektlari oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlgan atomlardan iboratdir. Bir tomondan atom cheksiz kichik moddiy zarrani oʻzida ifodalaydi, boshqa tomondan esa — sezish qobiliyatiga ega boʻladi: «Materiyaning har qanday atomi oʻzini qushagan muhitga mos ravishda sezadi. Yuksak darajada uyushgan mavjudotlardan oʻrin olar ekan, u ayni shu mavjudotlar hayoti bilan yashaydi, yoqimli va yoqimsiz narsalarni his qiladi, noorganik dunyoga tushib qolganda esa u goʻyo uyquda, hushsizlik holatida, yoʻqlikda boʻladi»⁵⁴. Umuman olganda *bunin Koinot joni strukturasi hisoblanadi va shu bois u hissiy idrok yetish qobiliyatiga ega*dir.

Evolutsiya jarayonida materiya insonni yaratar ekan bundan oʻz rivojlanish jarayonining yuksak darajasiga koʻtarilishigina emas, balki inson yordamida oʻzini oʻzi anglab yetishni ham koʻzlaydi. Koinot oʻz maqsadiga erishish — fikrlash va sezish qobiliyatlari cheksiz boʻlgan insonni yaratish yoʻlida izchil harakat qiladi. Ushbu maqsadga erishish uchun tabiat moddaning molekulyar strukturadagi oʻzining ulkan imkoniyatlarini ishga soladi. Bir necha milliard yil davom etgan bu jarayon aqlni lol qoldiradigan qobiliyatlari son-sanogsiz hujayralar faoliyati bilan bogʻliq boʻlgan inson miyasi paydo boʻlishi bilan tugaydi. Nega, nima uchun qabildagi savollarni berish inson miyasining eng gʻaroyib qobiliyalaridan biri hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, inson shakli-

⁵⁰ Qat'ing: Циолковский К.Э. Космическая философия // Русский космизм: Антология философской мысли. — Москва: 1992. — 238-б.

⁵¹ Циолковский К.Э. Этюд и эстетические основы нравственности. — Москва: Наука, 1902. — 1903. 93-б.

⁵² Циолковский К.Э. Простые мысли о вечности материи и чувства. — Москва: 1933. — 13-б.

⁵³ Qat'ing: Урсул А.Д., Шкловский Ю.А. Социально-философские проблемы освоения космоса // Философия, естествознание, современность. — Москва: 1982. — 23-б.

⁵⁴ Циолковский К.Э. Мои идеи Вечной // Русский космизм: Антология философской мысли. — Москва: 1992. — 266-б.

shamoyilidagi materiya o'z mavjudligining ma'no va mazmuni to'g'risidagi savolni o'rta qo'yib va unga javob olishga harakat qiladi. Dunyo haqida to'laqonli tasavvur hosil qilish uchun inson faylasuflar, yozuvchilar, shoiralar, rassomlar, olimlar, ko'rinlar, ilohiyotchilar va boshqalarning asarlarini o'z ichiga olgan bilimlarni jamlagach, u evolyutsiya jarayonining kosmik bosqichiga qadam qo'yadi.

K. Siolkovskiy fikriga ko'ra insonning kosmosda borlig'i to'rt asosiy bosqichdan o'tadi:

- yaqin orada boshlanadigan va bir necha milliard yilga cho'zladigan tug'ilish bosqichidan;

- insoniyat butun kosmos bo'ylab tarqalib, undan qo'nim topadigan shakllanish bosqichidan. Bu bosqich bir necha yuz milliard yil davom etadi;

- insoniyatning tanazzul bosqichidan. Ushbu bosqich ham bir necha yuz milliard yil davom etadi;

- bir necha o'n milliard yil davom etadigan terminal bosqichidan. Bu davrda insoniyat «nima uchun» degan savolga javob topadi va mavjudlikning moddiy, korpuskulyar shaklidan borligining to'liqlini «nursimon» shakliga o'tadi.

Oradan juda ko'p milliard yillar o'tgach, nursimon kosmos bosqichi o'rni avvalgidan yuksakroq darajadagi korpuskulyar kosmos davri egallaydi va yana o'sha sikl boshlanadi: tumanliklar, yulduzlar va sayyoralar vujudga keladi, evolyutsiya jarayonida kosmos aylanma harakatining oldingi siklidagidan ham barkamolroq inson paydo bo'ladi. Yuksak darajadagi bosqichlarning barchasidan o'tgach, insoniyat tag'in yanada yuksakroq darajadagi nursimon holatga o'tadi. Ushbu kosmik sikllarning almashuvi hamma narsani biladigan «o'ta yangi» inson paydo bo'lgunga qadar davom etadi. Natijada kosmos buyuk barkamollikni o'zida ifodalaydi va «gomo kosmikus» Koinot bilan bir jon-u bir tan bo'lib birlikadi.

Axloq muammosi K. Siolkovskiy falsafiy izlanishlarining tayanch nuqtasi hisoblanadi. Bunda u dunyoviy axloqni kosmik axloq darajasiga ko'taradi, zero, dunyoviy axloq tamoyillari va qoidalarining uning ta'limotida umumkosmik ahamiyat kasb etadi.⁵⁵ K. Siolkovskiy ilgari surgan kosmik axloq tizimi baxt-saodat va barkamollikka intilish Koinotida yashovchi barcha jonzorlarning asosiy va uzviy xususiyati hisoblanishidan kelib chiqadi. Uning oqilona g'oyalari kosmik faoliyat sharoitida insonlararo munosabatlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatmoqda. Shuni qayd yetish lozimki, bunday kosmik axloq abstrakt xususiyatga ega emas, u

madaniyatning kosmos darajasiga ko'tarilishi jarayoniga o'z hissasini qo'shadi. Bunga yana shuni ham qo'shimcha qilish lozimki, K. Siolkovskiyning barcha insoniy aqllar va ifodalarning yagona faol qudratli aqlga birluvi haqidagi fikri keyinchalik fransuz paleontologi va teologi Teyyar de Sharden yaratgan ayrim individlar ongining kollektiv aql – Omega nuqtasiga birluvi to'g'risidagi ta'limotga asos bo'ladi.

Teyyar eksatologiyasi. Teyyar de Sharden inson mavjudligining kosmik darajasini talqin qilishda boshqacha falsafiy nuqtai nazariga tayanadi. O'z qarashlarini u «Inson fenomeni» kitobida atroflicha bayon qilgan. Bu kitobda inson mavjudligining mazmuni va maqsadi to'g'risidagi abadiy savolga o'ziga xos javob berilgan: inson «evolyutsiya o'qi va cho'qqisi sifatida butun materiyaga azaldan xos bo'lgan inkonyutlarni namoyon etadi, ya'ni inson kosmosning barcha inkonyutlarini o'zida mujassamlashtirgan murakkab, keng «mikrokosmos»dir. Inson evolyutsiya jarayonini teran anglab yetish va uning ildizlaridagi ijodiy kuchlarni ko'rishga qodir. Bu kuchlar ixcham ko'rinishda bo'ladi va kosmik evolyutsiya jarayonida asta-sekin atrofga tarqaladi. Natijada bu evolyutsiya inson ko'rinishida o'zining kritik nuqtasiga yetadi va konvergensiya jarayoni boshlanadi, ya'ni Koinot oliy sintez – Omega nuqtasiga qarab izchil harakatlanadi. Rivojlanishning mazkur sxemasi – yagonalik, differentsiatsiya va sintez Gegel tomonidan ta'riflangan va V. Solovyov tomonidan ochib berilgan edi.⁵⁶ Biroq Teyyar bu sxemaga biologik tus beradi, zero, tabiatshunoslik uni amalda tasdiqlaydi.

Shu narsa diqqatga sazovorki, Teyyar sxemasida dunyoning birinchi asosi muammosi deyarli mavjud emas. Buni Teyyar faqat «fenomenal» gipotezalar tahlili bilan cheklanishga harakat qilgani bilan izohlash mumkin bo'lsa kerak. U materializm bilan ham, spiritualizm bilan ham kelishmaydi va ularni birlashtirishni lozim deb topadi. «Spiritualistlar inson qolgan tabiatga nisbatan ma'lum darajada transsendentdir deganda mutlaqo haq edilar. Biroq materialistlarning inson – tirik jonzorlar qatoridagi a'zolaridan biri degan fikri ham mutlaqo to'g'ri. Bu yerda ikki tezis o'rnatilgan: ziddiyat rivojlanish jarayonida o'z yechimini topadi. Bu jarayonda mutlaqo tabiiy hodisa – «holatning o'zgarishi» birinchi darajali ahamiyat kasb etadi».⁵⁷

Darhaqiqat, Teyyar ilgari surgan materiya haqidagi gipoteza materialist tomonidan ham, spiritualist tomonidan ham qabul qilinishi mumkin. Teyyar o'z tadqiqotida panpsixik ta'riflardan ham, evolyutsiya

⁵⁵ Илюминист К. С., Ортинический мир Вселенной // Софр. сов. Т. 4. Москва: - 93-с.

⁵⁶ Ортин: Соловьев В. С. Философия и наука последнего знания // Софр. сов. - СПб, 1911. Т. 1. - 250-406-с.

⁵⁷ Ортин: Тейяр де Шарден П. Феномен человека. - Москва: 1987. - 139-с.

Jarayonning empirik omilari to'planidan ham foydalanadi. U sayyoramizda ilk biologik strukturalardan spontan shakllanish natijasida paydo bo'lgan hayot va inson kosmik jarayonlar, materiyaning murakkablashuvi bilan uzviy bog'liq deb hisoblaydi. Teyyar «ichki» dunyoga ega bo'lgan insonni tadqiqotning tayanch nuqtasi sifatida oladi va shunga o'xshash «ichki» tomon hayvonlar, o'simliklar va jonsiz tabiatda ham bo'lsa kerak degan izchil xulosaga keladi. «Ichki» dunyoning asosi sifatida Teyyar materiyaning murakkablashuviga zamin yaratuvchi «radial energiya» haqidagi tasavvurni tanlaydi. Bu yerda u ilmiy bilimning rivojlanishini belgilovchi muhim omilni qayd etadi – endilikda materiyaga xos bo'lgan rivojlanish va murakkablashishga moyillik haqidagi gipoteza ko'pgina ilmiy konsepsiyalarga asos bo'lgan faktga aylangan. Teyyar bu moyillikni dunyo genezisi haqidagi xristiancha tasavvur nuqtai nazaridan talqin qiladi. U ilohiy ijodiy kuch bilan yaqinlashadi.

Kosmosning evolyutsiyasi zannirida aynan «radial energiya» yotadi. Shundan kelib chiqib Teyyar jonsiz materiya bosqichini «ilk hayot» deb ataydi. U dunyoning kelib chiqishi muammosi bilan shug'ullanmasa-da, katta portlash va kengayib borayotgan Koinot nazariyasini qabul qiladi. Uning fikricha, katta portlash elementar materiyaning barqaror birliklari hosil bo'lishiga olib keladi. «Ilk hayot», yashirin, «radial» energiya dunyoni murakkablashish yo'lidan harakatlantiradi, ya'ni evolyutsiya tirik organizmlar paydo bo'lishi va rivojlanishdan archa oldin boshlanadi. Universum hujayrasi ichki (ruhiy) va tashqi (moddiy) omillarni o'zida muvofiqlashtiradi, u elementlarning bir-biriga tabiiy o'tishini, aloqalarning jonli tizimini o'zida ifodalaydi.

Universumning bu hujayrasi tinimsiz evolyusion harakatlarda bo'ladi va natijada inson vujudga keladi. U dunyoviy hayot evolyutsiyasida yuz bergan sakrash, muttasil evolyusion rivojlanish jarayonining cho'qqisi va ayni paytda muayyan yo'nalishdagi evolyutsiya jarayonining ibtidosi hisoblanadi. Evolyutsiya jarayoni Omega nuqtasi – dunyoviy ong, dunyoning ma'naviy o'zagi sari tinimsiz intiladi. Ushbu jarayon kosmik ekspansiyada emas, balki bizning sayyoramiz doirasida yuz beradi. Biz uchun muhim shundaki, bu yerda Teyyar hozirgi zamon fanda yaratilgan dunyo manzarasida inson o'zining munosib o'rini hanzugacha egallaganiga e'tiborni qaratadi. Koinot haqidagi fan – kosmologiya insonni o'rganmaydi, mavjud inson haqidagi fanlar esa tabiatshunoslikda ikkinchi darajali ahamiyatga ega: inson mavjudligini ham o'z ichiga oluvchi kosmologiya yo'q. «Sof pozitivistik nuqtai nazardan inson – faning eng sirli va tadqiqotchilarni chalqituvchi objekti. Darhaqiqat, universumning fanda yaratilgan manzaralarida insonga o'rin ajratilmagan.

Fizika atom dunyosining shakl-shamoyilini chizishga, biologiya hayot konstruksiyalarida muayyan tartib o'rnatishga muvaffaq bo'lgan. Fizika va biologiyaga tayangan holda antropologiya o'z navbatida inson tanasining strukturasini va uning fiziologiyasi ba'zi bir mexanizmlarini tushuntirishga harakat qiladi. Ammo bu chizgilarining barchasi birlashtirilganida hosil bo'ladigan manzara voqeilik bilan muvofiq kelmaydi»⁵⁶.

Teyyar fikriga ko'ra Koinotning shakllanayotgan, yangilanayotgan manzarasini xristiancha dunyovqarash bilan uyg'unlashtirish talab etiladi. O'z-o'zidan ravshanlik, dunyoning shakllanayotgan bu manzarasi insonni o'z ichiga olishi lozim. Natijada kosmik ko'lamlar ko'nikka boshlagan tafakkur inson (insoniyat) rivojlanishining butunlay boshqacha obrazini kashf etadi. Ushbu obraz exxatologiya ruhi bilan sug'orilgan. Bu haqida Teyyar shunday deb yozadi: «Hozirgi zamon antropologiyasiga muvofiq odamzot bir yerda jamlangan elementlarning statik majmuini o'zida ifodalamaydi, balki global rivojlanish qonuniga bo'yusnagan qudratli organizmni hosil qiladi. Butun tiriklik kabi inson ham individ sifatidagina emas, balki tur sifatida ham vujudga kelgan. Binobarin, uning individual siklidan tashqari tur sifatidagi siklini ham tan olish va o'rganish o'rini bo'ladi.

Olimlar bu oliy siklining alohida tabiati to'g'risidagi masala yuzasidan hali bir to'xtamga kelganlar yo'q. Biroq insoniyatda hozir yuz berayotgan biologik jarayonning eng muhim mazmuni kollektiv insoniy ongning izchil shakllanishi bilan belgilanadi desak aslo adashmaymiz. Biokimyoviy darajada hayotning umumiy fenomeni molekulyar jihatdan o'ta murakkab birliklarning izchil shakllanishi bilan bog'lanmoqda. O'zining jonli qismi bilan Koinot o'ta murakkablik qudratli ong tomoniga bir paytning o'zida va bir maromda harakatlamoqda»⁵⁷. Bu yerda Teyyar exxatologiyasining mazmuni namoyon bo'ladi – qudratli ong aslida individlar ongini umumlashtiruvchi va ayni paytda ko'p sonli insoniy elementlar ongining individualligini saqlab qoluvchi Omega nuqtasidir.

Teyyar fikriga ko'ra Omega (planetar ong, noosfera) ongning boshqa o'choqlari boshqa Omegalar bilan aloqa o'rnatadi. Bir qancha noosferalarning uchrashuvi va boyishi yuz beradi, pirovardida planetar onglar sintezi amalga oshadi. «Noogenez istiqbolida vaqt va makon amalda insoniyatlashadi, aniqroq aytganda, o'ta qudratli inson shakl-shamoyilini kasb etadi, - deb yozadi Teyyar. – Universum va shaxs bir-

⁵⁶ Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – Москва: 1987. – 135-с.

⁵⁷ Тейяр де Шарден П. Возрожденная среда. – Москва: 1992. – 185-186-с.

birini aslo istisno qilmagan holda ayni bir yo'nalishda rivojlanadi va bir payting o'zida bir-birida kulminatsiyaga erishadi»⁶⁰.

Shunday qilib, kelajakda universum Omega nuqtasida o'ta qudratli insonga aylanadi va insoniyat Koinotni boshqarish ruhi o'z qo'lga oladi.

X. Ortega-i-Gasset taklif qilgan insonning kreativistik modeli.
X. Ortega-i-Gasset falsafasining diqqat markazida turuvchi va XXI asr boshida inson fenomenini tushinishga muayyan hissa qo'shuvchi insonning kreativistik modeli ham diqqatga sazovordir. Inson bilimi muqarrar tarzda seleksiya bilan bog'lanadi. Bunda olinadigan voqelik obrazi har doim soddalashtirilgan va deformatsiyalangan ko'rinishda bo'ladi. Biroq (bilish faoliyati natijalarining eksplikativ-prognostik samaradorligi mezon nuqtai nazaridan) foydali deformatsiyalar ham mavjud, zero, ular o'rganilayotgan obyektning tasodifiy va ahamiyatsiz jihatlari mavmushlashirish orqali uning eng muhim xususiyatlarini ajratish imkoniyatini beradi. X. Ortega-i-Gasset taklif qilgan inson modeli ana shunday foydali deformatsiyalardan biri hisoblanadi. Ushbu model hozirgi davrning asosiy jihatlari o'zida mujassamlashtirgan X. Ortega-i-Gasset falsafasida markaziy o'rinni egallaydi. Buni ispan mutafakkiri ishlatgan terminologiya ham tasdiqlaydi: hayot («inson hayoti» ma'nosida) takror va takror «radikal voqelik» deb ataladi, bu yerda «radikal» so'zi fundamental, tamoyil, tub, o'zak degan ma'noni anglatadi⁶¹. Inson va uning hayoti X. Ortega-i-Gasset falsafa tizimining poydevori hisoblanadi. Bu falsafada hamma narsaga insonning bo'lgan munosabati nuqtai nazaridan yondashiladi.

X. Ortega-i-Gasset modelining fundamental qoidalaridan biri quyidagicha yangraydi: «Men o'z dunyom bilan birga va o'z dunyomda yashayman»⁶². Xo'sh, bu qisqacha ta'rif nimani anglatadi? Inson o'zi o'zligida uni qurshagan voqelik mujassamlashtiradi. Falsafiy an'ana «inson kim?» degan savolga javob berish yo'lidagi ko'p sonli urinishlarga boy. X. Ortega-i-Gasset fikriga ko'ra ularning barchasi umumiy jihatga ega: inson – subyektni uni qurshagan dunyo bilan qarama-qarshi qo'yadi. Biroq (o'z vaqtida Dekart taklif qilgan) bunday ajratishda tamoyillat anglashilmovchilik mavjud. Sub'ektni obyektidan ajratish ontologik jihatdan ham, metodologik jihatdan ham mumkin emas. Bu yo'lidagi urinishlar inson xususiyati yo'qolishiga olib keladi. Inson jisim ham (jism – bu eng avvalo obyekt), ruhiyat yoki ong ham (ular faqat inson organizmi

⁶⁰ Teilhard de Lardin P. Феномен человека. – Москва: 1987. – 205-с.

⁶¹ Ortega y Gasset J. Historia como sistema // Obras Completas. Revista de Occidente. T. VI. Madrid, 1947. 1969. VI.

⁶² Ортега-и-Гассет X. Что такое философия? – Москва: 1991. – 161-с.

muayyan strukturasiyning faoliyat usuli hisoblanadi), jon yoki ruh ham (agar ular Platon g'oyalari ruhida mavjud bo'lsa, obyektlar «predmetlar» hisoblanadi) emas. Insonning an'anaviy obraziga kiruvchi bu elementlarning barchasi insonga o'z bo'ling'ini amalga oshirish, ya'ni yashash imkoniyatini beruvchi vositalarni o'zida ifodalaydi. Biroq kiyim-kechak, oziq-ovqat, turar-joy, texnika, madaniyat va sivilizatsiyaning barcha yutuqlari hamda har bir inson hayotiga ta'sir ko'rsatuvchi va uni shakllantiruvchi son-sanogisiz omillar ham ayni shunday vositalar hisoblanadi. Hayot kosmik fenomenining (xuddi shuningdek, konkret shakldagi har bir inson individi hayotining) mavjudligi uchun zarur bo'lgan ushbu omillar majmuni X. Ortega-i-Gasset dunyo yoki muhit deb ataydi. Inson o'zligi va u yashayotgan muhitning o'zaro aloqasi shaxsning muhit bilan, hayotning – yashash sharoitlari bilan, insonning – u yashayotgan dunyo bilan uzviyligidan dalolat beradi. Natijada antropotsentrizm tamoyili bilan bir qatorda munosabatlar ontologiyasi ham shakllanadi. Unda inson hayotining subyekti faqat o'zini qurshagan dunyo bilan munosabatlar ta'sirida mavjud bo'ladi. Ayni paytda individ faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar ierarxiyasi ham farqlanadi. Inson va uning muhiti o'rtasidagi o'zaro aloqa to'g'risida X. Ortega-i-Gasset yaratgan perspektivizm nazariyasida gap boradi⁶³. Ushbu nazariyaga muvofiq bilayotgan subyekti real dunyo bilan uchrashar ekan, o'z faoliyati bilan o'zini qurshagan muhiti serdaraja, konsentrik struktura sifatida tashkilashiradi. Ushbu strukturaning birinchi darajasi insonga bevosita ta'sir ko'rsatadi, uning o'rtida esa voqelikning inson nazari tushmagan qatlamlari yotadi. Shu tariqa inson o'zini qurshagan dunyo bilan birlikadi.

X. Ortega-i-Gasset taklif qilgan inson modelining boshqa bir fundamental qoidasi quyidagicha yangraydi: «Inson tabiatiga ega emas, u ... tarixga ega»⁶⁴. Ushbu qoidaning birinchi qismi inson invariant tabiatiga ega emasligini, unda faqat uning o'zi uchun yaratadigan tabiat mavjud bo'lishini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, insonga abstrakt darajada xos bo'lgan mutlaq xususiyatlar mavjud emas. Inson haqidagi har qanday ongli fikr har bir konkret «Men»ning individual shaxsiyatini muhit (yoki dunyo) bilan bog'lashni talab etadi. Inson reyatsion mavjudot hisoblanadi – uning mavjudligi u yashayotgan (fizik, biologik, ijtimoiy, madaniy, tarixiy, texnikaviy va h.k.) muhit bilan belgilanadi⁶⁵. Inson o'z tabiatini o'zi yaratadi, zero, bilish, loyihalash, qarorlar qabul qilish, ijod bilan shug'ullanish va o'zini qurshagan muhiti o'zgartirish jarayonida u o'z-

⁶³ Qatnig: Ортега-и-Гассет X. Размышления о «лон Космосе» // Эстетика, философия культуры. – Москва: 1991.

⁶⁴ Ortega y Gasset J. Historia como sistema. T. VII. Madrid, 1947. 1969. – 41-р.

⁶⁵ Qatnig: Ортега-и-Гассет X. Восприятие Мисс // Деятельность искусства и другие работы. – Москва: 1991.

o'zini loyihalaydi, buniyod etadi va o'zgartiradi. Hayotda birorta ham statik invariant omil yo'q, u muttasil harakat va o'zgarishdan, o'zgarayotgan muhit bilan yangi munosabatlarni o'rnatishdan iborat. O'zgarishlar jarayonining barqarorligi hayotning birdan bir invarianti hisoblanadi. Bu barqarorlik o'zining hozirgi zamon asosida kelajak bilan «samarali mavjudligi»dir. Ayni paytda inson tarixan belgilangan mavjudot hisoblanadi. Har bir inson o'z turining o'tirishi ta'sirida shakllanadi. Ayni shu sababli X. Ortega-i-Gasset o'z falsafasida hozirgi zamon odami obrazini yaratish ekanligi uning ibtidosini Odam Ato bilan bog'laydi. «Jannatda Odam Ato paydo bo'lishi bilan hayot ham paydo bo'ladi, - deb yozadi faylasuf - Odam Ato buni tushungan birinchi mavjudot hisoblanadi. Odam Ato uchun hayot muammo sifatida mavjud bo'lgan... Jannatda yashayotgan Odam Ato sof hayot, cheksiz hayot muammosi uchun tayanch nuqtasi hisoblanadi... Odam Atoning yuragi - olamning markazi, demak, butun olam Odam Atoning yurigidan o'tirib oladi. Shu ma'noda inson hayot muammosi hisoblanadi».⁶⁶ Odam Atoning ushbu ramziy obrazi insonning Koinotdan ko'chirilgan «mushax» sifatidagi, «mikrokosmos» sifatidagi, butun Koinotni o'zida aks ettiruvchi momada sifatidagi talqini belgilaydi. Abadiy harakat va o'zgarish Koinotning birdan bir invarianti sanalgani bois ham insonning tabiiyati tarixiy xususiyat kasb etadi. Bu insonning o'ziga xos xususiyati ham global tarixiy, evolyutsion jarayon, ham hayot tajribasining shaxsiy, individual kechimmalari yig'indisi bilan belgilanishini anglatadi. Shunday qilib, X. Ortega-i-Gasset taklif qilgan inson modeliga individ tarixiy o'tirishi bilan belgilanishi to'g'risidagi qoida xosdir.

Ayni paytda yashamoq - o'zini qurshagan dunyo bilan ish ko'rish, u bilan o'zaro aloqaga kirishish, u bilan shug'ullanish demakdir. Inson «jonli subyekt» sifatida o'zini qurshagan muhitga qarab mo'ljalladi va bu muhitni bilish jarayonida o'z-o'zini ham anglab etadi. Tuban mavjudotlardan inson o'z-o'zini anglab yetish va mustaqil ish ko'rish qobiliyatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Hayvonlar faolligi, aslida, atrof muhit ta'siriga bir lahza munosabdan boshqa narsa emas. Shu tufayli ham u o'z harakatlari rejalashtirish imkoniyatiga ega emas. Aqlga va bashorat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan inson juda katta faoliyat erkinligiga egaligi bilan ajralib turadi. Uning o'zini qurshagan muhit ta'siriga munosabati o'zining dunyoga bo'lgan munosabatini oqionalashtirishga, muhitni intellektual talqin qilishga va ehtimol tutilgan xulq-atvor variantlariga asoslanadi. Bunday vaziyat tirik mavjudotlar dunyosida inson ustun mavqega ega bo'lishini belgilaydi. Zero, hayot unga

tayyor holda berilmaydi, aksincha, unga nimaiki berilgan bo'lsa, sof potensiallikni o'zida ifodalaydi. Har bir inson o'z-o'zini yaratadi: u o'z kelajagi bilan belgilanadi. X. Ortega-i-Gasset taklif qilgan insonning kreativistik modeli «omma qo'zg'olonini inson ekzistensiyasining Yevropa sivilizatsiyasidagi chuqur ingroz bilan belgilangan patologiyasi sifatida tushuntirish imkoniyatini beradi. Uning «Omnia qo'zg'olon» deb nomlangan mashhur asarida inqiroz ajdodlar qadriyatlarini dunyoning vayron bo'lishidan iborat ekanligi qayd etiladi. Aniqroq aytganda, yangi avlod bu qadriyatlarini qabul qilmaydi va inson qo'qqisidan hayotda mo'ljalni yo'qotadi. Yevropa sivilizatsiyasi inqiroziga qo'yilgan «tashxis» quyidagicha yozilgan: bu omnia qo'zg'olonidir, bunda omnia deganda chakana inson yoki «inson-omma» tushuniladi. U madaniyat me'yorlariga qarab mo'ljalluvchi shaxs - «inson-individuallik» bilan to'qnashadi. «Me'yorlar bo'lmagan joyda madaniyat ham bo'lmaydi, - deb ta'kidlaydi X. Ortega-i-Gasset. - Qonuniylik asoslari bo'lmagan joyda ham madaniyat mavjud emas. Nizolarni hal qilishda aqlning asosiy tamoyillari nazar-pisand qilinmaydigan joyda ham madaniyat yo'q... Kim bilsada haqiqatning tagiga yetishga harakat qilmasa, u aqliy varvaridir».⁶⁷

«Inson-omma» patologiyasi shaxsni belgilovchi elementlar - «jon» bilan muayyan «ekzistensial struktura»ni hosil qiluvchi omillar o'rtasida muvozanatning buzilishi bilan bog'liq. Buning natijasida ijtimoiy hayotning standartlashuvi, madaniyatning «omniaviylashuvi» yuz beradi, bu esa o'z navbatida totalitarizmga va zo'ravonlikning kuchayishiga olib keladi. Inson-omma madaniyat va axloqning odatdagi me'yorlari va qadriyatlarini chega chiqarib tashlaydi, biroq ularni yangi, yaxshiroq me'yorlar va qadriyatlar bilan almashirmaydi; u madaniyat va axloq dorrasidan tashqarida yashash va ish ko'rishga harakat qiladi, u - XXI asr varvaridir.

Inson - Koinot gologrammasi. Yuqorida bayon etilgan inson modellari inson ekzistensiyasining kosmik darajasi qayd etiladi, zero, biz individni kosmik ruh-yitimoiy yaxitlik sifatida tushunishdan kelib chiqamiz. Shuni e'tiborga olish lozimki, ushbu model har hozirgi zamon ilmiy bilimi strukturasiga kirmaydi. Shu nuqtai nazaridan insonning Koinot gologrammasi sifatidagi talqini diqqatga sazovoridir. Ushbu tasavvur korpuskulyar-to'liqlik dualizm bilan bog'liq. Turli anglashilmovchiliklar kelib chiqmasligi uchun mazkur bo'limning nomi majoziy xususiyatga ega ekanligiga e'tiborni qaratmoqchimiz. Ma'lumki, o'rta asr faylasuflari majozni ilmiy tafakkurning tushunarsiz narsalar va hodisalarni tushunarli narsalar va hodisalar bilan bog'lash imkoniyatini beruvchi muhim elementi

⁶⁶ Ortega J. Dehumanización del sujeto. - V., 1980. - 55-5.

⁶⁷ Опортен-и-Гассет X. Востановление мира // Жизнь культуры и культуры культуры. - Москва. 1991.

deb hisoblaganlar. Jan Jak Russo: toki olim tadqiqot predmeti haqida yetarli bilimga ega emas ekan, u kuzatilayotgan hodisalarning mohiyatini tushuntirish uchun fanning boshqa sohalari bilan bog'lanishini o'zaro aloqasi timsollardan foydalanishga majbur, deb ta'kidlagan. Inson haqidagi yagona fan hali yaratilmagan ekan, ko'pgina muammolarni majozlar darajasida muhokama qilishga to'g'ri keladi. Maxsus ilmiy va falsafiy adabiyotlarda biologik turlar evolyutsiyasi nazariyasiga asoslangan «*inson – bu hayvon*» degan va inson bilan turli texnika moslamalari xulq-atvoridagi yuzaki o'xshashlikdan kelib chiqqan «*inson – bu mashina*» degan majoziy iboralardan foydalaniladi. «*Inson – bu Koinot gologrammasi*» degan ibora ham shunga o'xshash majoz xususiyatiga ega, zotan, inson markaziy nerv sistemasi, ayniqsa bosh miya faoliyati golografik paradigmasi bilan muvofiq keladi. Darhaqiqat, miya ishini hozirgi zamon fizikasining to'liqini jarayonlar sohasidagi yutuqlardan kelib chiqib tahlil qilish yo'lidagi harakatlar muayyan darajada diqqatga sazovordir. Bunday yutuqlar qatoriga, eng avvalo, ilk bor K. Pribram va F. Vestleyk tadqiqotlarida ta'riflangan miya ishini golografik modelini kiritish mumkin.⁶⁸ Neyrofiziologiyada neyrofiziologik tarmoqlarning taqsimlanish xususiyati yaxshi ma'lum bo'lib, u ikki qonun bilan tavsiflanadi:

- *omaviy harakat qonuniga* muvofiq ta'lim olish qobiliyatining susayishi buzilgan kortikal hujayra miqdori (massasi) bilan bevosita bog'liq;

- *ekvipotentsiallik qonuniga* muvofiq bu susayish shikastlanish joyining o'rniga bog'liq bo'lmaydi.

Shundan kelib chiqib F. Vestleyk zaminida optik golografik jarayonlar bilan o'xshashlik yotuvchi miya faoliyati modelini taklif qiladi. Golografik jarayonlarga taqsimlanish xususiyati xosligi aniqlangan. Muayyan turdagi gologrammalarga xos bo'lgan bu xususiyat shundaki, gologrammaning har qanday kichik qismiga qarab unda qayd etilgan boshlang'ich manzarani to'liq tiklash mumkin.⁶⁹

Inson miyasida tashqi dunyoning aniq aks etishiga sensorli axborotni «qism butunga o'rindosh» tamoyiliga binoan kodlash orqali enshiladi. Dunyoni simvollar yordamida tasavvur qilish zaminida ayni shu tamoyil yotadi. Buning natijasida inson xotirasida juda katta hajmdagi axborot qayd etilishi mumkin. Optik gologrammalar endilikda keng ma'lum, ular obyektni yaxlit ko'lamli tasvirini olish imkoniyatini beradi. Ushbu tasvirning fotosuratdan farqi shundaki, u tasvirlangan obyektning har

tomonlarni ko'zdan kechirish uchun imkoniyat yaratadi. Optik gologramma interferlanuvchi koherent nurlanishlarning o'zaro aloqasi muhsusi hisoblanadi. Gologrammani koherent yoritish barqaror yonug'lik to'liqni hosil bo'lishga olib keladi. Golografik jarayonlar paydo bo'lishi uchun gologrammani hosil qiluvchi o'zaro aloqalarning to'liqini xususiyati birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Mazkur fizik jarayon miya ishtirokida, bilish jarayonlarining neyrogolografik modelini yaratish uchun boshlang'ich nuqta bo'lib xizmat qiladi. Bu yerda nerv hujayralarining ish jarayonida yuzaga keluvchi to'liqini jarayonlar va impulsar miya golografik yozuvini shakllantirish manba hisoblanadi, axborot esa bir-biri bilan o'zaro aloqaga kirishuvchi neyronlar to'planida kodlanadi. Golografik model miyaning neyron tarmoqlarida axborotning taqsimlanish xususiyatlarini yaxshi tavsiflaydi. Hozirgi vaqtda axborot maydonining istalgan nuqtasida axborotning taqsimlanishini golografik matematik apparati darajasida aniq ko'rsatadigan birorta ham metod mavjud emas.

Axborotni golografik usulda kodlashning boshqa bir xususiyati uning misli ko'rinmagan darajada samaraligidir. Gologramma vositasida qayd etilishi mumkin bo'lgan axborot miqdori bilan ayni shu hajmda axborot saqlash imkoniyati beruvchi mavjud vositalardan birotasi ham teng kela olmaydi. Golografik yordamida axborotni kodlashning samaradorligi shu darajada kattaki, uni ma'lum ma'noda miya hujayralarida axborot saqlashning samaradorlik darajasi bilan tenglashtirish mumkin.

Axborotni golografik usulda kodlashning uchinchi xususiyati – golografik tamoyillariga bosh miya yarim pallalarining bilish funksiyasini modellashtirishning muayyan asosi sifatida yondashilganida, ayniqsa, bo'rtib namoyon bo'ladi. Golografik tamoyil – mazkur to'liqini jarayon vositasida kodlangan axborotni u saqlanayotgan joydan bir lahzada chiqarishga qodir bo'lgan mexanizmi tasavvur qilish imkoniyatini beradi. K. Pribram golografik yondashuvning umumpsixologik ahamiyatiga baho berar ekan, deteksiya mexanizmi va neyronlar tomonidan amalga oshirilgan belgilar tahlili, agar ularga mutaqiyyat operatsiyalarini bajaruvchi elementlar sifatida qaraladigan bo'lsa, idrok etish fenomenlarini tushuntirish uchun yetarli deb hisoblanishi mumkin emasligini ta'kidlaydi. Perseptiv jarayonlarga turli neyronlar o'rtasida dinamik harakatlilar (fazaviy munosabatlarning superpozitsiyalari) xosdir. Shundan kelib chiqib, obrazlarni shakllantirish qobiliyati zaminida fazaviy munosabatlarning ayni shu o'zaro aloqasi yotishini taxmin qilish mumkin. Neyronli strukturalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning bunday tizimi optik axborotga ishlov beruvchi tizimlarning xossalriga o'xshab ketadi. Boshqacha qilib aytganda, obrazlar vujudga kelishini ta'minlovchi

⁶⁸ Qitay: Прибрам К. Язык мозга. – М., 1975. Вестлейк Ф.О. О возможности протекания нейронного графического процесса мозга // Кибернетические проблемы бионики. – Москва: 1971.

⁶⁹ Qitay: Вестлейк Ф.О. О возможности протекания нейронного графического процесса мозга // Кибернетические проблемы бионики. – Москва: 1971. Т. 1. – 116-с.

tizimlar o'z mexanizmlariga ko'ra golografiya mexanizmlari bilan o'xshashdir⁷⁰, degan xulosaga keladi. Bilish jarayonlarini golografik modelashirishning ahamiyati shu bilan belgilanadiki, bu yerda inson tomonidan tashqi dunyo obyektlarini to'liqlik kodlash tamoyili amalga kiritiladi. To'liqlikni to'liqlik obyektlarining xususiyatlarini diskret (alifboli) tilga qaraganda aniqroq aks ettirish imkoniyatini beradi. Obyektlarning o'zlarining ularning ko'lamlilik xususiyatlari nuqtai nazaridan to'liqlik tavsiflarining muayyan tizimlari sifatida, amplitudalarning taqsimlanishi sifatida qaralishi mumkin. Boz ustiga dunyoning (Koinotning) golografik modellari ham amalda mavjud. Bu modellarda dunyo (Koinot) ulkan golografik plastinkani o'zida ifodalaydi⁷¹. Makroobyekt sifatida inson ham to'liqlik struktura hisoblanadi. *Inson va Koinotning yagonaligi, odamzot Koinotning jazzi muxxasi hisoblanishi to'g'risidagi ta'limlardan kelib chiqib, inson Koinot gologramasidir deb aytilish mumkin.* Dunyoning golografik modellari mavjudligi inobatga olinib, ayrim tadqiqotlarning quyidagi fikriga qo'shilish mumkin: «Mazkur fizik nazariyalarda dunyoning to'liqlik tuzilishini aks ettirishning eng samarali usuli ushbu dunyo obyektlarini to'liqlik tilda aks ettirishdir deb faraz qilish mumkin. Inson muayyan fizik dunyoda yashaydi va faoliyat ko'rsatadi. Binobarin, mazkur dunyoning fundamental xossalari insonning aks ettirish, ruhiy faoliyatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatmasligi mumkin emas...»⁷². Fanning rivojlanish jarayoni ushbu fikrni tasdiqladi: bugungi kunda «*inson – Koinot gologramasi*» majoziy iborasi insonning gen inženýrasida ham, borliqning avtomat-hujayrali talqinida ham ishlatiladi. Darhaqiqat, fan bugungi kunda o'z rivojlanish jarayonining «postklassik» bosqichiga qadam qo'yishga tayyorlik ko'rmogda. Buning muhim belgisi shundaki, ko'p darajali, ierarxiyaviy, o'z-o'zini tashkil etuvchi tizimlarni bilish va ularning evolutsiyasi ssenariylarining ko'p variantligini tushunib yetish yuz berayotir. Bu yerda sof dinamik fizik jarayonlar bilan bir qatorda o'zini o'zi tashkil etuvchi faol tizimlar yoki muhitlarda simvoli axborotga ishlav berish, uni saqlash, uzatish va yaratish bilan bog'liq informatsion-simvolik jarayonlar, ayniqsa, muhim rol o'ynaydi. Ayni holda gap tabiatning o'zi yaratgan faol taqsimlangan pochiziq muhitlar haqida boradi. Bunday muhitlarni o'rganish bilan yaqinda vujudga kelgan sinergika shug'ullanadi. Ushbu fan doirasida inqilobiy kashfiyotni o'zida ifodalovchi «determinatsiyalangan хаос» haqidagi tasavvuridan ancha samarali foydalaniladi (u bizning Koinot haqidagi asosiy tasavvurimizni butunlay

⁷⁰ Qitang: Приграм К. Язык мозга. – Москва: 1975.

⁷¹ Qitang: Минский И. Квантовая симфония. – Харьков: 1992. – 192-c.

⁷² Qitang: Тринкин В.Н. Моделирование познавательных процессов // Зарубежные исследования по психофизиологии познания. – Москва: 1977. – 191-c.

o'zgartiradi). Shu nuqtai nazardan sinergetik borliqning yagona avtomat-hujayrali modeli diqqatga sazovordir. Ushbu model o'z-o'zidan tashkil topuvchi fizik jarayonlarga ham, shu jumladan, ruhiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan informatsion jarayonlarga ham teng darajada tabiiq etilishi mumkin⁷³. Avtomat-hujayrali borliq haqidagi tasavvur doirasida kvant mexanikasining ko'pgina paradoksal xususiyatlari, eng avvalo, «*to'liqlik – zarf*» dualizmi o'zining tabiiy talqini topadi, inson miyasi faoliyatining ehtimol tutilgan mexanizmi o'ziga xos tarzda tushuntiriladi. S.Ya.Berkovich taklif qilgan bu model zaminida anchayin sodda informatsion struktura – o'zaro bog'langan siklik hisoblagich «panjarasi» va o'zgartirishni amalga oshirishning ancha sodda va tabiiy qoidasi yotadi. Navbardagi bosqichda hisoblagichning ko'rsatuvlari unga qo'shni hisoblagichlar ko'rsatuvlarining o'rtaqi qiymati bilan belgilanadi. Hujayrali avtomatlar modeli «moddiy formativlarni o'ziga xos tarzda tarqaluvchi to'liqlik yechimlar sifatida»⁷⁴ tavsiflaydi. Boz ustiga taqsimlangan hujayrali avtomatlar tamog'i tez tarqaluvchi diffuzion faolliklarni vujudga keltiradi. Bu faolliklar axborotga ishlav berish jarayonlarida, shu jumladan, golografik tamoyillar asosida ishtirok etishi mumkin. Mazkur modelda inson miyasi hisoblash mashinasi sifatida qaratiladi, uning axborot protsessori sifatidagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Bu uning misli ko'rimagan qobiliyatlarining barchasi uchun yagona operatsion mexanizmi aniqlashni talab qiladi. Ko'rsatilgan qobiliyatlar qatoriga protsessoring ulkan quvvati, cheksiz virtual xotira, nuqsonlarga misli ko'rimagan darajada chidamlilik va mustahkamlik, funksiyalarining ring-barangligi, markazlashitirilgan va markazlashitirishdan chiqarilgan boshqaruvning uyg'unligini kiritish mumkin⁷⁵. Bir marta olingan axborot miyada abadiy qayd etiladi, zero, obrazlar vaqt o'tishi bilan xiralashmaydi va oradan ko'p yillar o'tganidan keyin ham ongda aks etishi mumkin.

Ammo eng qizig'i shundaki, mazkur model doirasida golografik yondashuv quyidagi xulosaga kelish imkoniyatini beradi: «Bilish funksiyasini bajarishga ko'maklashuvchi axborot protsessori miyadan tashqarida mavjud bo'lishi, golografik muhit sifatida fizik dunyoning avtomat-hujayrali foidan foydalanishi mumkin»⁷⁶.

Xulosa. Demak, asosiy fikrlash jarayonlari inson miyasida emas, balki undan tashqarida, miyani qurshagan faol avtomat-hujayrali muhitda

⁷³ Qitang: Беркович С.Я. Кислотные автоматы как модель реальности: поиски новых представлений физических и информационных процессов. – Москва: 1993.

⁷⁴ Qitang: Neumann J. von. The computer and brain. – L., 1979.

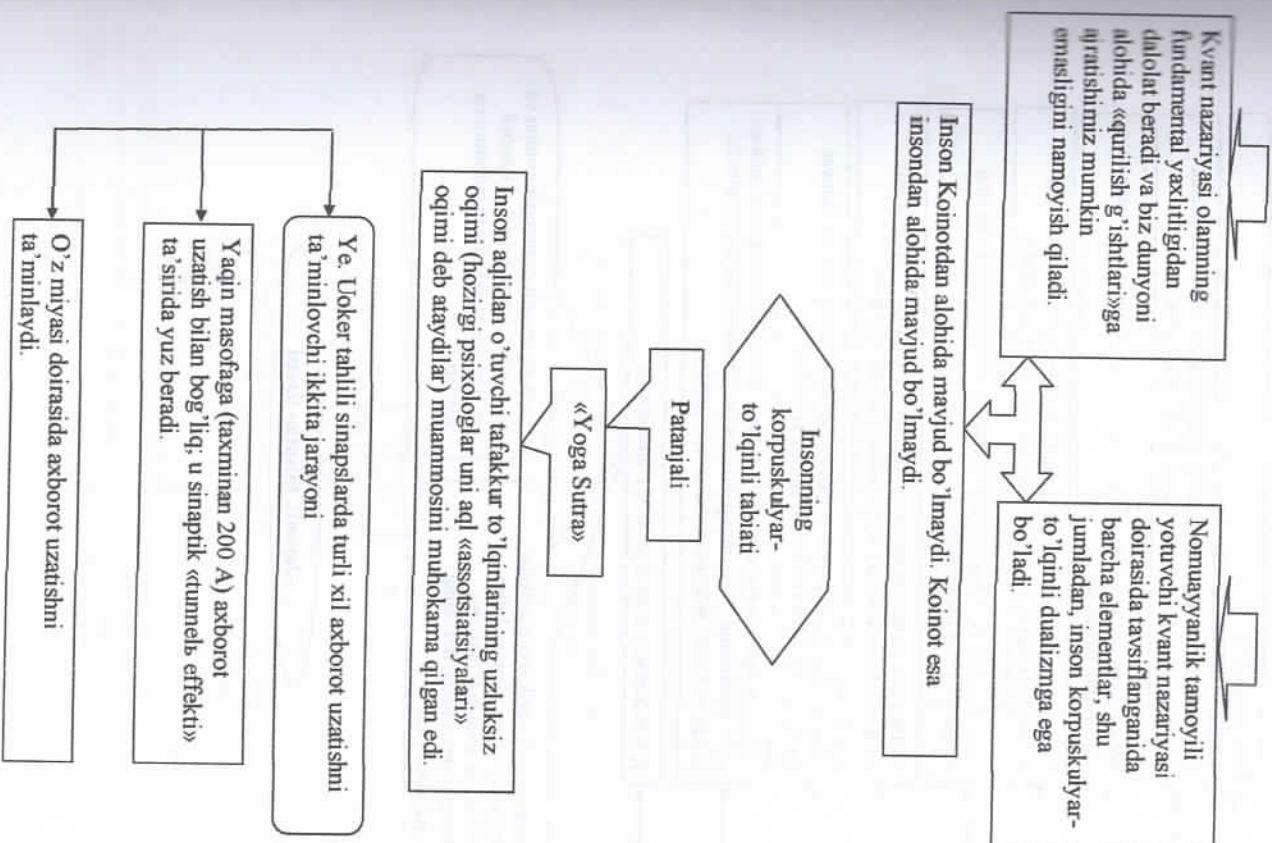
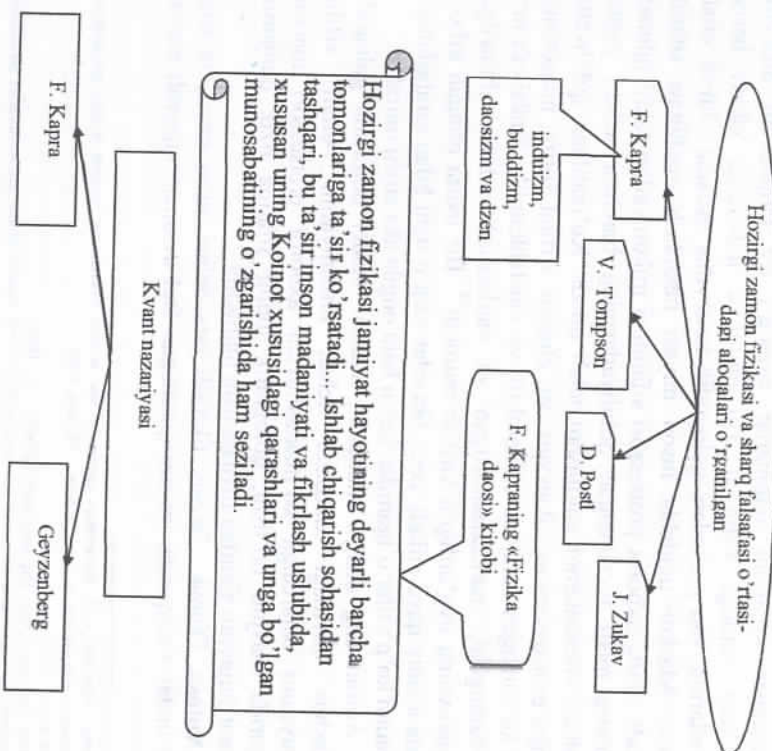
⁷⁵ Беркович С.Я. Кислотные автоматы как модель реальности: поиски новых представлений физических и информационных процессов. – Москва: 1993. – 91-c.

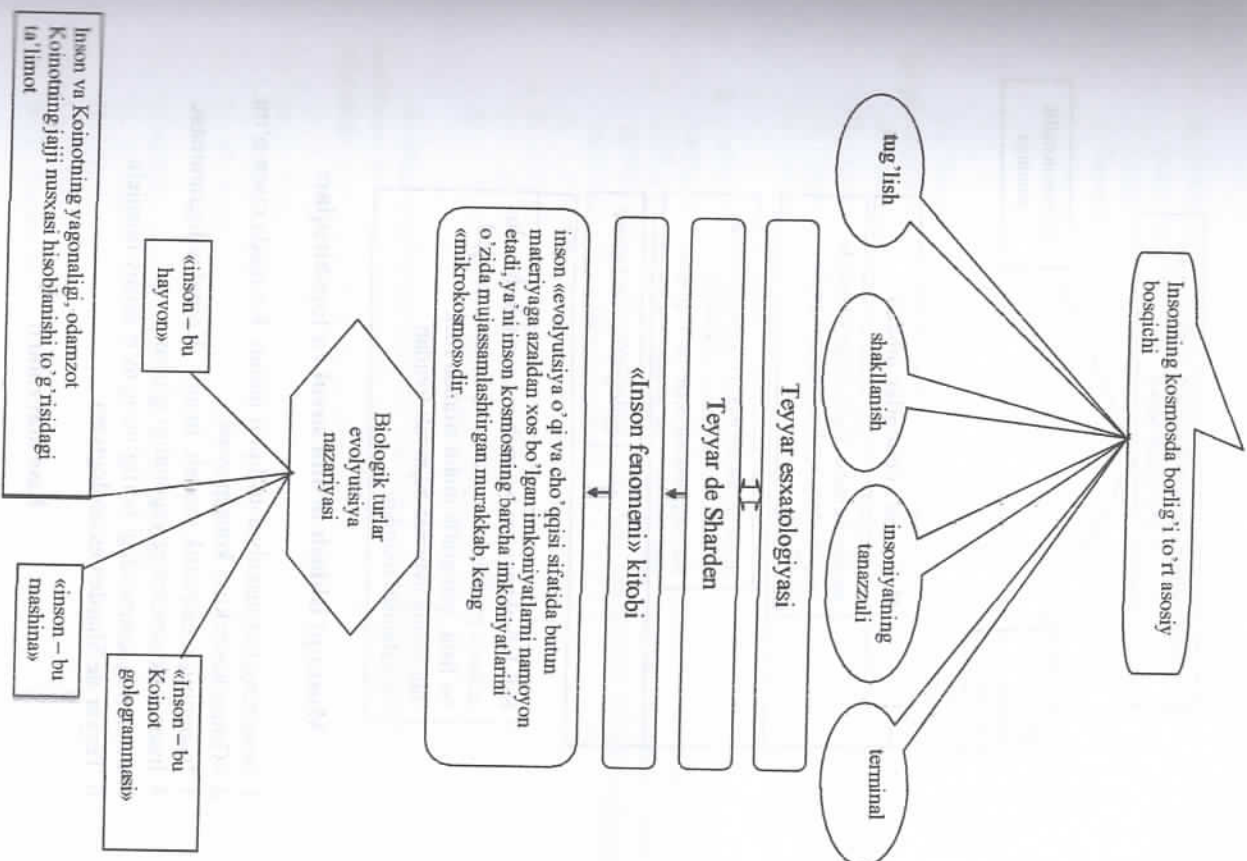
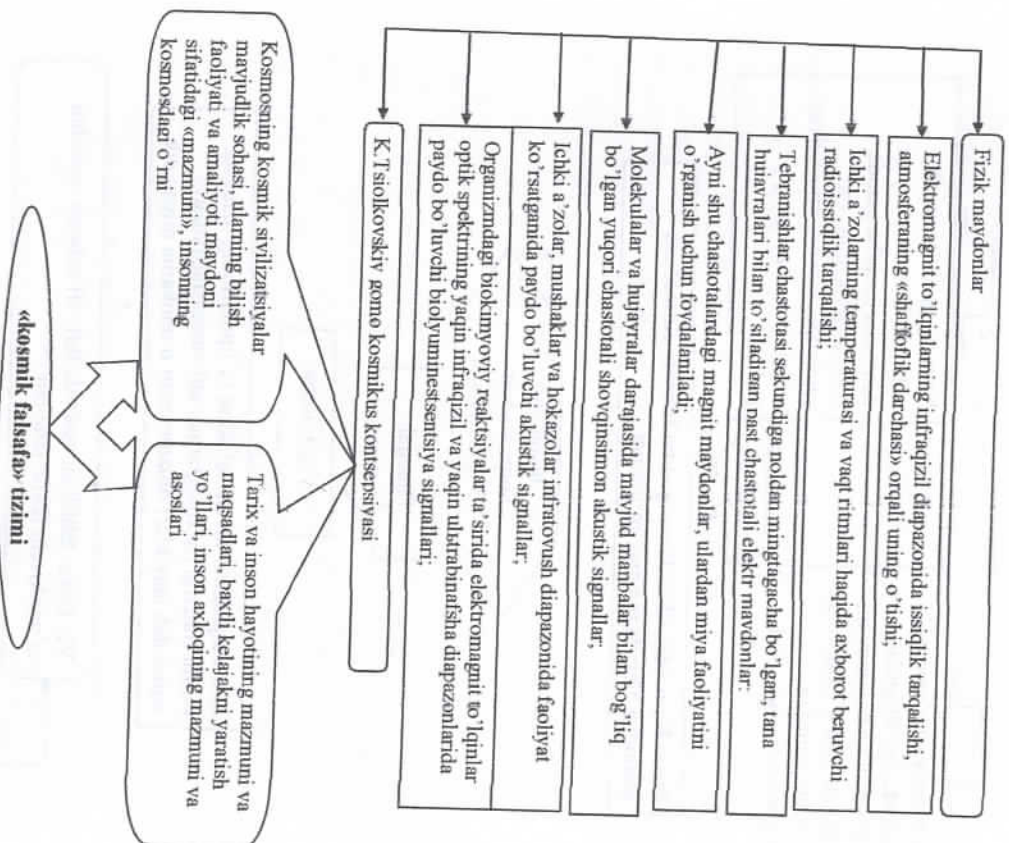
yuz beradi. «Inson – Koinot gologrammasi»,- degan majoziy ibora ayni shu xulosaga kelish imkonini beradi.

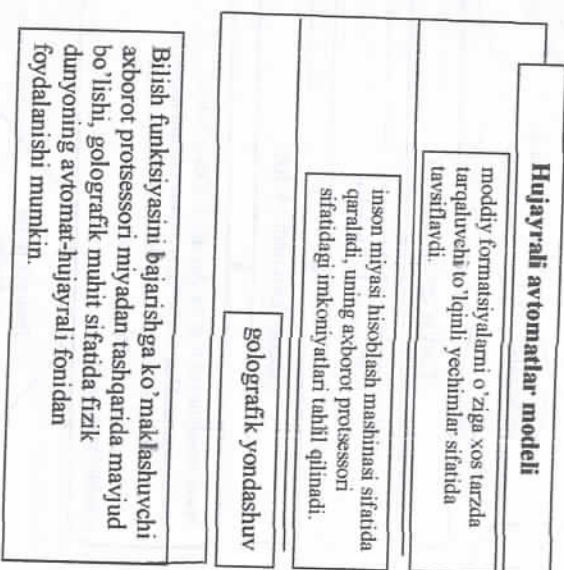
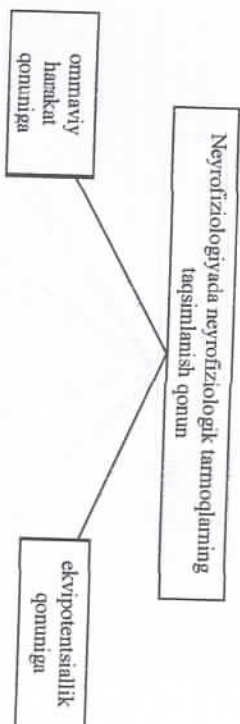
Tajribaviy amaliy matnlar

Inson falsafaning azaliy muammosi. Insonning korpuskulyar-to'liqlini tabiati. Koinotda inson o'rni. Inson haqidagi mikrotaasvurlar. Miya faoliyati kvant qonunlariga muvofiq amalga oshirilishi. Miya ishini modellashtirishning ahamiyati. Inson ichki a'zolarining temperaturasi va vaqt ritmlari haqida axborot beruvchi radioisotoplikning tarqalishi. «Gomo kosmikus» konsepsiyasi. Inson va kosmosning yagonaligi g'oyasi. Insonning kosmosdagi borlig'ining to'rt asosiy bosqichi Teyyar de Sharden esxatologiyasi. Insonning kreativistik modeli. Inson – Koinot gologrammasi.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Insonning korpuskulyar-to'liqni tabiati. Koinotda inson o'rni...
2. «Gomo kosmik» konsepsiyasi.
3. Insonning kreativistik modeli. Inson – Koinot gologrammasi.
4. Inson va kosmosning yagonaligi g'oyasi.
5. Insonning kosmosdagi borlig'ining to'rt asosiy bosqichi
6. Teyyar de Sharden esxatologiyasi.

Esse mavzulari:

1. Inson falsafaning azaliy muammosi.

2. Insonning korpuskulyar-to'liqni tabiati.
3. Inson haqidagi mikrotasavvurlar.
4. Falsafiy antropologiya metodlari.
5. Kundalik turmush strukturası.
6. Psixanaliz va psixotripsiya, deskursiv tajribaning tahlili.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari:

1. Inson muammosiga nisbatan an'anaviy yondashuvga qaqshatqich zarba berishda qaysi tamoyillardan foydalaniladi?
 - A. tarixiylik, madaniy antropologiya va evolyutsionizm tamoyillari
 - B. izchillik, davomiylik, tarixiylik tamoyillari
 - D. davomiylik, tarixiylik evolyutsionizm tamoyillari
 - V. tarixiylik, madaniy evolyutsionizm tamoyillari
2. «Inson ongining tabiati qanday?», «Inson tabiatini tushunishda mistik va diniy tajriba qanday rol o'ynaydi?», «Bizga ma'lum bo'lgan Koinotda inson qanday o'rin egallaydi?» yuqorida zikr etilgan savollarga javob topishga harakat qilgan olimlar qaysi?
 - A. F. Kapra, J. Zukav, D. Postl, V. Tompson
 - B. F. Kapra, J. Zukav, D. Postl
 - C. D. Postl, V. Tompson, J. Zukav, D. Postl
 - V. F. Kapra, J. Zukav, Geyzenberg, F. Kapra
3. Sharq tafakkurining bir nechta yo'nalishlari induizm, buddizm, daosizm va dzen bilan yangi fizikaning ajoyib kashfiyotlari o'rtasida mulqotni boshlagan olim kim?
 - A. F. Kapra
 - B. J. Zukav
 - C. V. Tompson
 - V. D. Postl
4. «Fizika daosi» kitobining muallifi kim?
 - A. F. Kapra
 - B. J. Zukav
 - C. D. Postl
 - V. V. Tompson

5. "Tabiat poydevori aqlidir", - degan g'oyani qaysi fiziklar ilgari surgan?

- A. A. Eddington, S. Sirag
- B. F. Kapra, J. Zukav
- C. D. Postl, V. Tompson
- V. Geyzenberg, F. Kapra

6. «Yoga Sutra» asari muallifi kim?

- A. Patanjali
- B. Geyzenberg
- C. D. Postl
- V. J. Zukav

7. Aql «assotsiatsiyalari» oqimi bu?

- A. inson aqlidan o'tuvchi tafakkur to'liqlarining uzluksiz oqimi
- B. dunyoga bir-biri bilan o'zaro ta'sirga kirishuvchi va tinimsiz harakat qiluvchi ajralmas elementlardan tarkib topgan tizim
- C. axborotni ma'lum qilish va ayni paytda undan chetda qolish oqimi
- V. inson tabiatini o'rganishi jarayonida uni o'zgartirishi muqarrar ekanligini qayd etadigan harakat

8. Materiya va energiya kabi Koinot bilan uzviy bog'liq bo'lgan «universal to'liqlar» qaysi?

- A. tafakkur to'liqlari, inson ruhiyati to'liqlari
- B. inson madaniyati va fikrlash uslubi
- D. tabiat «to'liqlari» va «kvantlari»
- V. makrodunyo hodisalari qobig'ridan tashqaridagi universal borliqni namoyon etuvchi kvant nazariyasi

9. Qaysi olim yogani «aqlda tafakkur to'liqlarini boshqarish» sifatida tavsiflaydi?

- A. Patanjali
- B. E. Uoker
- D. K. Siolkovski
- V. F. Kapra

10. Qaysi olim miya ishining tahlili uchun kvant mexanikasi tamoyillaridan foydalanishga harakat qilgan?

- A. E. Uoker
- B. J. Zukav

- D. K. Siolkovski
- V. F. Kapra

11. E. Uokerining fikriga ko'ra, inson ongli faoliyatining vujudga kelishi va yaxlit xususiyatini boshqaruvchi omil nima?

- A. «tunnel effekti»
- B. aql «assotsiatsiyalari»
- D. «korpuskulyar-to'liqin»
- V. «Yoga»

12. Har qanday biologik obyekt atrofta, uning hayot faoliyati ta'sirida biologik tizim haqida axborot beruvchi fizik maydonlarning murakkab manzarasi hosil bo'lishini ko'rishimiz mumkin. Bunday maydonlar necha xil bo'ladi?

- A. 8 xil
- B. 7 xil
- D. 9 xil
- V. 6 xil

13. Inson tabiati qanday tizimga ega?

- A. korpuskulyar-to'liqinli
- B. universal to'liqinli
- D. tunnel effekti
- V. tafakkur to'liqinli

14. Korpuskulyar-to'liqinli tabiat qismlariga qaysilar kiradi?

- A. atom-molekulyar strukturani o'zida ifodalovchi anatomogeometrik komponent va butun Koinot bo'ylab tarqalgan maydonlar
- B. ichki a'zolarining temperaturasi va vaqt ritmlari haqida axborot beruvchi radioisotoplik tarqalishi
- D. ichki a'zolar, mushaklar va hokazolar infratovush diapazonida faoliyat ko'rsatganida paydo bo'luvchi akustik signallar
- V. molekulyar va hujayralar darajasida mavjud manbalar bilan bog'liq bo'lgan yuqori chastotali shovqinsimon akustik signallar

15. Tanikli fizik olimlar S. Xoking va J. Uiler Koinotni «loyihalash»da insonning roli haqidagi o'z mulohazalari uchun tayanch nuqtasi sifatida qaysi tamoyilni tanlaydilar?

- A. antrop kosmologik
- B. kosmik falsafasi

- D. abadiy Koinot
- V. Men va Koinot

16. Hamonki insonning mavjudligi tasodifiy emas balki kosmos bilan uzviy ekan, biz biladigan bu kosmos boshqacha bo'lishi mumkin emas degan fikr kimga tegishli?

- A. K. Siolkovskiy
- B. V. Vernadskiy
- D. A. Umov
- V. S. Xoking

18. K. Siolkovskiy fikricha, moddiy Koinotning tadrijiy rivojlanuvchi obyektlari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u nimadan iborat?

- A. atomlardan
- B. universal to'liqin
- D. korpuskulyar-to'liqin
- V. ruhiy-to'liqin

19. K. Siolkovskiy fikriga ko'ra, insonning kosmosda borlig'i to'rt asosiy bosqichdan o'tadi. Bu qaysilar?

- A. tug'ilish bosqichidan, shakllanish bosqichidan, insoniyatning tanazzul bosqichidan, terminal bosqichidan
- B. tug'ilish bosqichidan, shakllanish bosqichidan, insoniyatning tanazzul bosqichidan, qayta tiklanish bosqichidan
- D. qayta tiklanish bosqichidan, shakllanish bosqichidan, insoniyatning tanazzul bosqichidan, terminal bosqichidan
- V. tug'ilish bosqichidan, tiklanish bosqichidan, shakllanish bosqichidan, insoniyatning tanazzul bosqichidan

20. K. Siolkovskiy falsafiy izlanishlarining tayanch nuqtasining muammosini toping?

- A. axloq muammosi
- B. inson muammosi
- D. kosmos muammosi
- V. «gomo kosmikus» muammosi

21. «Inson fenomeni» kitobi muallifi kim?

- A. Teyyar de Sharden
- B. Gegel

- D. K. Siolkovskiy
- V. Vernadskiy

22. Koinot o'liy sintez – Omega nuqtasiga qarab izchil harakatlanadi. Evolyutsiya jarayoni Omega nuqtasi nimaga intiladi?

- A. dunyoviy ong, dunyoning ma'naviy o'ziga
- B. «radial energiya» va «ilk hayot» bosqichiga
- D. inson fenomeniga
- V. «gomo kosmikus»ga

23. Sof pozitivistik nuqtai nazardan fanning eng siri va tadqiqotchilarni chalgituvchi obyekti bu?

- A. inson
- B. kosmos
- D. koinot
- V. falsafa

24. XXI asr boshida inson fenomenini tushunishga muayyan hissa qo'shuvchi insonning kreativistik modeli qaysi olinga tegishli?

- A. X. Ortega-i-Gasset
- B. Teyyar de Sharden
- D. V. Vernadskiy
- V. S. Xoking

25. «Men o'z dunyom bilan birga va o'z dunyomda yashayman»-bu qisqacha ta'rif qaysi faylasufga tegishli?

- A. X. Ortega-i-Gasset
- B. Gegel
- D. K. Siolkovskiy
- V. V. Vernadskiy

Adabiyotlar

1. N.Y. 1979. Postle D. Fabric of the Univers. N.Y., 1976.
2. Needleman J.A sense of cosmos. N.Y., 1965.
3. The metaphors of Consciousness. – N.Y., 1981. – 430-p.
4. Электроматнитные поля в биосфере. Под ред. Красногопольской. – Москва: 1984. Т. 2. – 175–176-c.

5. Циолковский К.Э. Простые мысли о вечности материи и чувства – Москва: 1933. – 13-с.
6. Оатанг: Урусил А.Д., Школенко Ю.А. Социально-философские проблемы освоения космоса // Философия, естествознание, современность. – Москва: 1982. – 23-с.
7. Циолковский К.Э. Монизм Вселенной // Русский космизм: Антология философской мысли. – Москва: 1992. – 266-с.
8. Ortega y Gasset J. Historia como sistema // Obras Completas Revista de Occidente. T. VI. Madrid, 1947-1969. VI.
9. Ортега-и-Лассер Х. Что такое философия? – Москва: 1991. – 161-с.
10. Семенова Г.С. Вступительная статья «Русский космизм» // Русский космизм: Антология философской мысли. – Москва: 1992. – 28-с.

3-мавзу: INSON MAVJUDLIGINING BIOLOGIK DARAJASI

Inson biosfera evolyutsiyasining zaruriy bosqichi. XXI asr boshida inson fenomenini o'rganish insonning jismoniy asoslariga daxli qiluvchi gen inženýeriyasining rivojlanishiga sabab bo'lgan biologiyadagi inqilob bilan tavsiflanuvchi yangi vaziyatni e'tiborga olishni taqozo qiladi. Inson biosfera evolyutsiyasining zaruriy bosqichi hisoblanadi; binobarin, insoniyatning biosferaga o'ld funksiyasi haqida va jamiyatning ekologik javobgarligi to'g'risida so'z yuritish mumkin. Zotan, V. Vernadskiy tomonidan ilgari surilgan va asoslangan biosferaning boshqa evolyusion holat – **noosferaga** o'tishi haqidagi g'oyasi boshqariladigan rivojlanish davri boshlanayotganini anglatadi. O'z navbatida bu eng avvalo ekologiya va biotexnologiyaning «qaynoq» nuqtalariga qarab mo'ljall oluvchi bir qator falsafiy va axloqiy muammolarni kun tartibiga qo'yadi.

So'nggi yillarda ilgari surilgan «yangi ekologik tartib» konsepsiyasi sivilizatsiyaning o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantirishni nazarda tutadi. Bu tuyg'u insonning tabiatga bo'lgan optimal munosabatining tayanch nuqtasi hisoblanadi. Shu munosabat bilan ekologiyaning ikki falsafiy muammosi atrofi qizg'in bahs-munozara ketmoqda. **Birinchi** muammo, tabiatning huquqlari to'g'risidagi mulohazalarni o'zida ifodalaydi: *tabiat o'z-o'zicha qimmatga egami va uning mohiyati nimada? Ikkinchi* muammo, *ekologiya va hozirgi dunyo o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash bilan bog'liq.* Bu yerda tabiat bilan o'zaro aloqa jarayonida inson faollik, murakkablik, nochiqlik, nozhaftolik, ishonchli emaslik, oldindan aytib bo'lmalik, tasodifiylik kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadigan (inson, iqtisodiyot, texnika tizimlariga o'xshash) ekologik tizimlar bilan to'qnash keladi. Bilishning evolyutsion nazariyasiga muvofiq inson miyasi o'z funksiyalari, ayniqsa, uning kognitiv qobiliyatlari bilan eng avvalo makrodunyo darajasida yuz berayotgan biologik evolyutsiya mahsuli hisoblanadi. Inson xulq-atvoriga ijtimoiy-madaniy tizimlar faoliyatining xususiyatlari ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Pirovardida inson ekologik tizimlariga nisbatan xatolarga yo'l qo'yadi. Bu xatolar chiziqli fikrlash, chiziqli ekstrapolyatsiya, ekologik muammolarni yechishdan o'zini olib qochishga (javobgarlikdan bo'yin tovlashga) moyillik va hokazolar bilan belgilanadi.

Mutaxassislar va keng jamoatchilik e'tiborini bioetika muammolari o'ziga tortmoqda, zero, gen inženýeriyasi metodlaridan foydalanish insonga ilgari unga ma'lum bo'lmagan sohalarga kirish va ularning tizimini o'z qo'lliga olish imkoniyatini beradi. Bunday sohalar jumlasiga genetik kodni, irsiyatni nazorat va modifikatsiya qilish, inson aqlini maxsus tibbiy texnika

yordamida boshqarish imkoniyati va hokazolar kiradi. Fan qarshisida inson shaxsiyatini modifikatsiya qilish, individning jismoniy asoslarini o'zgartirish borasidagi faoliyatning cheksiz maydoni ochildi. Ilmiy yutuqlardan g'ayrimisoliy maqsadlarda foydalanilishidan insoniyatni asrash uchun ma'naviy-axloqiy kategoriyalar birinchi o'ringa chiqayotgani ham tasodifiy bir hol emas. Ayni shu sababli ushbu bobda asosiy e'tibor molekulyar evolyutsiya hamda insonning atrofi muhit bilan o'zaro aloqasi bilan bog'liq bo'lgan genom muammolariga qaratiladi.

Hozirgi zamon odamining fenomeni sayyoralar va jamiyat o'z evolyutsiyasining butunlay yangi bosqichiga kirganligi munosabati bilan anglab yetishni taqozo qiladi. Ma'lumki, bu faktga birinchi bo'lib tabiatshunos olimlar e'tiborlarini qaratganlar⁷⁷ – V. Vernadskiy «insoniyatning geologik roli»ga e'tiborni qaratgan, so'ngra Le Rua va Teyyar de Sharden «noosfera» atamasini ilmiy muomalaga kiritgan va h.k. Natijada shunday bir vaziyat yuzaga keladiki, «inson faoliyatining atrofi muhitga kuchli ta'siri uning evolyutsiyasini belgilovchi omilga aylanish bilan bir vaqtda shu darajada ildam o'sib boradiki, biosferaning qandaydir muvozanati haqida va ayni paytda homo sapiens turining gomeostazini saqlab qolish haqida gapirish imkonini bermaydi»⁷⁸. Bundan tashqari, o'z ekologik bo'g'inida monopoliyachi bo'lgan biologik turlardan birortasi ham ekologik inqirozni chetlab o'tishi mumkin emas degan tezisni ham inobatga olish lozim. Bu yerda faqat ikki yo'l bor: *turning degradatsiyasi boshlanadi yoki tegishli o'zgarish jarayonida* (bunda xulq-atvor standartlari va tabiat bilan o'zaro munosabatlar o'zgaradi) *yangi ekologik bo'g'in vujudga keladi*. Ma'lumki, insoniyat ana shunday monopoliyachi hisoblanadi.

Bugungi kunda insoniyat global ekologik inqiroz hodisalarini bilan to'qnash kelmoqda. U tabiat bilan yagona tur sifatida o'zaro aloqaga kirishadi. Insoniyat degradatsiyasining oldini olish mashgaqatli yo'l – yangi ekologik bo'g'inni topish yo'lida tinimsiz izlanishni taqozo qiladi. Hozirgi zamon fanida biosfera va jamiyat koevolyutsiyasi sayyorada inson saqlanib qolishining mutlaqo zaruriy shartidir, degan fikr ilgari surilgan. Bu yondashuvga ko'ra, noosfera bosqichi faqat jamiyat va tabiatning kvazimuvozanati amalga oshgandan keyin boshlanadi. Shu tufayli ham «tabiat va jamiyatning bunday nisbatini yuzaga keltirish mumkinligi to'g'risidagi masala, ya'ni biosfera elementi sifatidagi insoniyat degradatsiyasining oldini olish to'g'risidagi masala mohiyat e'tibori bilan

yangi sivilizatsiyaning (yoki yangi sivilizatsiyalarning) shakllanishiga borb taqaladi»⁷⁹. Bu masala ochiq qolayotgan bo'lsa-da, jamiyat va biosferaning o'zaro nisbatida kuchayib borayotgan nomutanosiblik inson va tabiat fenomenini tushunishga nisbatan yangicha yondashuvni talab qilishi shak-shubhasizdir.

I. Prigojin yuzaga kelgan vaziyatni tavsiflar ekan, shunday deb yozadi: «Yangi kuzatish vositalari – izotoplardan sun'iy yo'l dolshargacha – ekologik tizimlarning beqarorligini bizga namoyish etdi; ayni paytda nochiq dinamika bizga bunday tizimlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan fluktuatsiyalar va bifurkatsiyalarning o'sishini nazariy jihatdan tavsiflash imkonini berdi. Ekologik tizimlarning beqarorligi sabablarini va sayyoramiz istiqbollarini o'rganish vazifasi birinchi o'ringa chiqdi. Ma'lumki, bir necha o'n ming yil muqaddam sayyoramizda optimal iqlim hukm surgan, hatto, Gobi cho'lida va Sahroi Kabirida ham sivilizatsiyalar mavjud bo'lgan edi. Hech bo'lmasa o'sha zamonlarni qaytarish haqida orzu qilish mumkin-ku»⁸⁰. Yuqorida bayon etilganlar tabiatga yangicha ko'z bilan qarashni va insonning undagi o'rniga qayta baho berishni talab qiladi.

Tabiiy ekologik tizimlarda insonning o'rnini va ahamiyatiga qayta baho berish allaqachon boshlangan va buni shu jumladan L. Ferrining «Yangi ekologik tartib» kitobi ham tasdiqlaydi. Ushbu kitobda tabiatga qadriyat sifatida yondashish muammolari muhokama qilinadi, bunda tabiat huquqlari muammosi birinchi o'ringa qo'yiladi⁸¹. Hozirgi zamon ekologiyasida tabiat huquqlari xususida uch nuqtai nazar mavjud.

Birinchi nuqtai nazarga ko'ra, *tabiatning hech qanday huquqlari yo'q, u biron-bir ichki qimmatga ega emas*. Tabiatni asrash va muhokaza qilish zarur, chunki u inson mavjudligi uchun zarur bo'lgan muhit hisoblanadi. Bu yerda inson birinchi o'rinda turadi, tabiat esa ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Faqat inson huquq subyekti hisoblanadi (falsafa tilida bu inson – birdan bir maqsad, deganidir). AQShda mazkur nuqtai nazarni envayromentalistik yondashuv deb ataydilar – tabiat yuridik maqomga ega bo'lishi mumkin emas va u mustaqil qimmatga ega bo'lgan yaxlit obyekt hisoblanmaydi.

Ikkinchi nuqtai nazar ko'ra, *tabiat miyadan huquqlarga ega ekanligini tan oladi*. Utilitaristlar ilgari surgan bu yondashuv huquq egalari qatoriga lazzatlanish yoki azob chekishga qodir bo'lganlarning barchasini

⁷⁷ Qattag: Вернадский В.И. Философия жизни натуралиста. – Москва: 1988. – 35-с.

⁷⁸ Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные риски // Вопросы философии. 1995. № 1. – 4-с.

⁷⁹ Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные риски // Вопросы философии. 1995. № 1. – 4-с.

⁸⁰ Пригожин И. Новый союз науки и культуры // Курсер ЮНЕСКО. 1988. Июнь. – 11-с.

⁸¹ Qattag: Интервью Л. Ферри // Курсер ЮНЕСКО. 1993. Июнь.

kiritadi. Utilitarizm ta'limotining asosiy tamoyili Koimolda farovonlik keng miqyosda hukm surishiga, azob-uqubutlar esa mumkin qadar kam bo'lishiga erishishni nazarda tutadi. Bu axloqiy va yuridik huquqlar doirasida hayvonlarni ham kiritishni tagozo qiladi. Utilitaristlar mavqei AQShda va Avstraliyada, ayniqsa, kuchli, ularning soni 120 mln dan ortiq, ular hayvonlarni asrash va ularning xavfsizligini ta'minlash yo'lida kurash olib boradilar.

Uchinchi nuqtai nazar ko'ra, gumanistik an'anada hukm surayotgan tartibni o'zgartirishni talab qiluvchi «chuqur ekologiya» tarafdorlari tomondan ilgari surilgan. Odatda, bu tartib quyidagi ko'rinishga ega: inson – hayvon – o'simliklar va minerallar. «*Chuqur ekologiyachilar*» bu borada boshqacha tartibni taklif qiladilar: biosfera (yoki Yer) – butun tiriklik – insoniyat. Bu yerda inson mazkur tartibning salbiy elementi sifatida namoyon bo'ladi, zero, faqat u tabiatni yo'q qilib tashlashi mumkin. Aynan inson zoti tabiatga dushmanlik ko'zi bilan qaraydi, aynan u tabiatni ifoslaydi. «Chuqur ekologiyachilar» safida faylasuflar X. Yonas (AQSh) va M. Serr (Fransiya) ham bor. Ular 1789-yilgi «Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi» bilan asos solingan kishilar o'rtasidagi ijtimoiy shartnomaga zid o'laroq tabiat bilan shartnoma tuzish zarur deb hisoblaydilar. Bu yerda ekolog J. Lavlokn ham eslash o'rini bo'ladi. U o'zining «Geya» deb nomlangan kitobida Yerni tirik mavjudot sifatida bioferani esa birdan bir huquq subyekti sifatida tavsiflaydi. Uning fikriga o'z kitobiga «Daraxt, hayvon, inson» degan kichik sarlavha qo'ygan L. Ferri ham qo'shildi, zero, yangi ekologik tartib birinchi darajali omillarning shunday ketma-ketligini talab qiladi.

Hozirgi vaqtda biologik siyosatni amalga oshirish masalalariga alohida e'tibor berilmoqda. Bu masalalarni yechish yo'lidagi harakatlarni muvofiqlashtirish uchun «**Biologik siyosat xalqaro tashkiloti**» tuzilgan. Texnologik taraqqiyot jarayonini oqilona boshqarish biologik muhitda uyg'un mavjudlik hukm surishiga olib kelishi mumkin. Bunga erishish uchun barcha ijtimoiy institutlarni yangi g'oyalar – biologik siyosat g'oyalari bilan boyitish zarur. Inson bilimlari ufqi kengayishidan foyda olish uchun eng avvalo bu g'oyalar ta'lim dasturlarida mujassamlashtirilishi lozim. Texnologik taraqqiyot hozirgi zamon ta'lim tizimining o'ta ixtisoslashuviga olib keldi. XXI asr boshida universitet talabalari yaxlit dunyoqarashni shakllantirish zarur, bu esa ustuvorliklar va qadriyatlarini yangidan belgilashni talab qiladi.

«**Biologik siyosat xalqaro tashkiloti**»ning asosiy vazifasi biosni va uni asrash yo'llarini yaxshiroq tushinishga ko'maklashuvchi qadriyatlarining

«*universal*» to'plamini yaratishdan iborat⁸². Aynan turli ilmiy fanlarda va turli mamlatlarning ilmiy davralarida yaratilgan asosiy tushunchalar, qadriyatlar va mo'ljallardan tarkib topirilgan tizim hayotning har g'anday ko'rinishlariga hurmat va tabiiy muhitni asrash uchun mas'uliyat tuyg'ularini odamzot ongiga singdirish imkoniyatini berishi mumkin. Dunyo haqida yaxlit tasavvur biosni asrash uchun muhim bo'lgan g'oyalar va qadriyatlarining barchasini o'z ichiga olgan biologik tuzilmaning global modeli asosida hosil qilinadi. Biologik siyosat globallik bilan tavsiflanadi – lokal ekologik halokatlarni chegaralarni bir lahza kesib o'tadi va internatsional tus oladi (bunga ishonch hosil qilish uchun Chernobil AESdagi avariya eslashning o'zi kifoya qilsa kerak). Ta'limni istloh qilish antropotsentritizmdan biosentritizmgacha o'tishni, texnologiyalarga biologik baho berish xalqaro miqyosda qo'llanishini nazarda tutadi. «Biologik siyosat xalqaro tashkiloti» asoschisi va prezidenti A. Arvanitis shundan kelib chiqib, insoniyat biologik tur sifatida yagona ekanligini, jahon hamjamiyati millardlab hujayralar o'zaro bog'langan va ayni paytda alohida xususiyatga ega bo'lgan yagona vujud sifatida qaralishi lozimligini ta'kidlaydi⁸³.

Biologik siyosatni amalga oshirishga nisbatan bunday yondashuv dolzarb ahamiyat kasb etadi, biroq jahon hamjamiyati yaqinlashib kelayotgan ekologik inqiroz xavfini hali to'la anglab yetganicha yo'q. To'g'ri, bu yo'lida muayyan qadamlar tashlandi – 1992-yilda Rio-de-Janeyroda hukumatlar darajasida ekologik kongress tashkil etildi, biroq u, N. Moiseev fikriga ko'ra, muayyan illyuziyalar, shu jumladan, barqaror tartibga solish illyuziyasi paydo bo'lishiga olib keldi⁸⁴. Buning hayron bo'ladigan joyi yo'q, zero, mutaxassislar orasida global ekologik muammo va uni yechish yo'llari xususida yagona nuqtai nazar hanzugacha mavjud emas.

Ayrim ekologlar sayyoramiz biosferasini o'z-o'zini tartibga soluvchi tizim deb hisoblaydilar. Buni J. Lavlokn «Geya davri: bizning tirik Yerimiz biogeografiyasi» kitobida bayon etilgan gipotezasi ham tasdiqlaydi. Ushbu gipotezaga muvofiq Yerdagi hayot evolutsiya jarayonida atrof muhit sharoitlariga Darvin nazariyasida ko'rsatilganidek moslashish bilan bir vaqtda, kimyoviy elementlarning inert majmuni o'z-o'zini tartibga soluvchi ulkan tirik organizmga aylantirgan⁸⁵.

⁸² Оппенг. Доктонов Д. В. Биополитика и ее программные цели // Вопросы философии. 1993. №7.

⁸³ О'йла ювди. – 186-б.

⁸⁴ Оппенг. Моисеев Н. Н. Современный антропогенез и цивилизационные риски // Вопросы философии. 1995. №1. – 5-с.

⁸⁵ Оппенг. Кэули Дж. Наша Земля – единая система // Америка. 1989. №397.

Mazkur gipoteza uchun boshlang'ich asos bo'lib shak-shubhasiz fakt xizmat qiladi – litosferaning ustki qatlamlarida, sayyora gidrosferasi va atmosferasida ulkan o'zgarishlar aynan jonli modda paydo bo'lishi natijasida yuz bergan. Milliardlab yillar muqaddam kislorodsiz muhitda o'simliklar quyosh energiyasidan fotosintez yo'li bilan foydalana boshlaganlar, buning qo'shimcha mahsuli o'laroq kislorod paydo bo'lgan, o'simliklar massasining ko'payishi esa son-sanoqsiz yangi biologik turlardan iborat atmosfera hosil bo'lishiga olib kelgan. Shundan beri o'tgan bir necha yuz million yillar mobaynida quyosh energiyasidan fotosintez yo'li bilan foydalanuvchi organizmlar atmosferada kislorod miqdorini o'zgarmas darajada saqlab kelmogdalar.

Jonli modda Yer iqlimiga ham o'ta samarali ta'sir ko'rsatadi. J.Lavlok va uning xodimlari dengizda yashaydigan eng mayda organizmlar – planktonlar sayyoramiz temperaturasi tartibga solishda ishtirok etishlarining dalillarini keltirdilar. Bunday organizmlardan ayrimlari dimetilsulfid (DMS) moddasini ishlab chiqaradi. Mazkur modda okeanlarda jamlanadi va asta-sekin atmosferaga tarqaladi. Havoda DMS oksidlanadi va bulutlar hosil qiluvchi suv bug'larining «kondensatsiya o'zaklari» bo'lib xizmat qiladigan sulfat zarralarini ajratadi. Binobarin, plankton ishlab chiqaradigan DMS miqdori issiqlikni qaytaruvchi bulutlar pardasining zichligiga ta'sir ko'rsatadi va shu tariqa yer yuzasining temperaturasi tartibga soladi. Biosfera jonli moddasining barcha jarayonlarga (yog'ingarchiliklardan tortib okeanlardagi suv sho'rtligining o'zgarishigacha) ta'sirini aksariyat olimlar inkor etmasa-da, J. Lavloknining jonli organizmlar o'zlarini yashaydigan muhitga ta'sir ko'rsatish bilan bir vaqtda o'zlarini optimal sharoitlarni birgalikda quvvatlaydilar degan tezi ilmiy davralarda qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. Xo'sh, jonli organizmlar global miqyosda zaruriy natijalarga erishish uchun o'z sharoitlarini qanday qilib muvofiqlashtirishlari mumkin? J. Lavlok sirtidan o'ziga xos va oqilona global tizimi tabiiy tanlanish jarayonida o'z-o'zidan vujudga kelishi mumkinligini kompyuter yordamida ko'rsatib berdi.⁸⁶ Geyra faol tizim hisoblanadi, u o'zini geologik davr mobaynida o'zining barcha kimyoviy va fizik ko'rsatkichlarini optimallashtiruvchi yagona murakkab jonli organizm kabi tutadi. J. Lavlok gipotezasi bugungi kunda ilmiy anjumanlarda qizg'in muhokama qilinmoqda, u o'zining romantik xususiyati, boshqa gipotezik g'oyalar bilan bog'lanishi bilan e'tiborni tortadi.

J. Lavlok modelida o'ta rang-barang ekologik tizimlar ayniqsa barqaror hisoblanadi. «Mening sayyoramda biologik turlar qancha ko'p

bo'lsa, u shuncha barqarorlashadi»⁸⁷, - deydi olim. Geyra gipotezasi tabiatni muhofaza qilish tarafdorlari tomonidan qabul qilinganligiga qaramay, J.Lavloknining o'zi tabiiy jarayonlarga (Geyra elementi hisoblanadigan) insonning aralashuvi xususida tashvish bildiradi. Darhaqiqat, inson o'z faoliyati jarayonida sayyoramizdan o'ziningina emas, balki ko'p sonli biologik turlarni ham supurib tashlashi mumkin. Masalan, Yerdagi temperatura o'z miqdorida ko'tarilishi ham insoniyat va boshqa ko'plab jonli organizmlar uchun halokati bo'lishi mumkin. Ma'lumki, sayyoramizda mavjud bo'lgan biologik turlarning 99% butunlay qirilib kelgan. Ammo yuzaga kelgan og'ir ekologik vaziyatdan chiqish yo'li bor va uni retrogenozga asoslangan prognoz tasdiqlaydi. Insoniyatning o'sib borayotgan texnik imkoniyatlari uning ekologik madaniyati bilan yanada kuchliroq to'qnashayotgani bois Yerning va insoniyatning o'tmishdagi rivojlanish qonuniyatlarini bilish asosida kelajakni boshqarish va ta'sirchan choralar ko'rish mumkin. Insoniyat tarixida burilish yasagan ikki muhim bosqich qayd etilgan: paleolit davrida amalga kiritilgan tabu tizimi biologik-jitmoijiy qonunlarning amal qilishini cheklagan va homo sapiens rivojlanish jarayonini biologik yo'nalishdan jitmioy yo'nalishga o'tkazgan, neolit davrida esa ekologik bo'lgan insoniyat natijasida insoniyat ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tgan. Bu qayta qurishlar natijasida inson biologik evolyutsiyasining keskin susayishi va hozirgi ekologik bo'lgan insoniyat qayta qurilish yuz bergan. N. Moiseev insoniyat tarixida uchinchi burilish zarurigi haqida shunday deb yozadi: «Insoniyat uchunchi ulkan qayta qurish bo'sag'asida turganiga ishonchim komil. Boshqacha qilib aytganda, bizni yangi, kengroq ekologik bo'lgan insoniyat zaruriyatiga emas, balki antropogenez jarayonini qayta qurish, shu jumladan, sivilizatsiyaning mazmunini, uning maqsadlarini, tabiat bilan o'zaro aloqalarini, kishilarning o'zaro munosabatlarini o'zgartirish kutmoqdam»⁸⁸. Bu esa ekologik xulq-atvor inson ongining teran qatlamlariga kirishi va uning evolyutsiyasi jarayonida yangi bosqichni belgilashi, lo'nda qilib aytganda, inson yangi sotsial sharoitida faoliyat ko'rsatayotgan biologik tur sifatida namoyon bo'lishi lozimligini anglatadi.

Inson va biosferaning kvant-to'liqligi aloqasi. Insoniyat tarixi homo sapiens o'zining bilish qobiliyatlarini eng avvalo bu dunyoda yashab qolish uchun rivojlantirishini namoyish etadi. Nemis olimi G. Folmer bu qobiliyatlar biologik omillar bilan belgilanishini ta'kidlaydi: «Biologik belgilangan kognitiv strukturalar atrof muhit bilan (imkoniyat darajasida)

⁸⁶ Кэвин Дж. Лавлок – единия система // Америка. 1989. № 397 36-й.

⁸⁷ Кэвин Дж. Лавлок – единия система // Америка. 1989. № 397.

⁸⁸ Моисеев Н.Н. Современный антропоген и цивилизационные процессы // Вопросы философии. 1995. № 1. -9-с.

muvofig keladi, chunki ular mazkur real dunyoga moslashish jarayonida shakllangan. Tegishli ravishda bilish evolyutsion nazariyasi myani eng avvalo bilish organi sifatida emas, balki yashab qolishni ta'minlovchi organ sifatida tushuntiradi»⁸⁹.

«Ekologik bo'g'in»ga (real dunyoning u idrok etish va harakatlanish yo'li bilan o'zlashtirishi mumkin bo'lgan muayyan qismiga) moslashgan organizm kabi inson dunyoning ma'lum sohasini anglab yetadi, o'z ongida gavalantiradi va identifikatsiya qiladi. U muayyan «*kognitiv bo'g'in*»da yoki «*mezokosmos*»da yashaydi. «Mezokosmos – bu o'rta kengliklar dunyosi: o'rta masofalar, vaqtlar, o'lchovlar, temperaturalar dunyosi, kichik tezliklar, tezlanshlar, kuchlar dunyosi, shuningdek, mo'tadil murakkabliklar dunyosidir. Bizning bilish strukturalarimizni shu kosmos yaratgan, ular ayri shu kosmosga moslashtirilgan, uning uchun va uning yordamida tanlab olingan, unda sinovdan o'tkazilgan va o'zining ishonchligini namoyish etgan»⁹⁰. Mezokosmos chegarasi aniq emas, u turli individlarda har xil. *Mezokosmos – bu real dunyoning bir bo'laki bo'lib, undan tashqarida o'la kichik, o'la yirik va o'la murakkab tizimlar joylashgan*. Insonning bilish apparati (sezgi organlari, markaziy nerv sistemasi va miya) eng avvalo shu mezokosmos bilan o'zaro aloqaga kirishadi, biroq inson dunyoni eksperimental o'rganish va nazariy bilish yo'li bilan mezokosmos chegarasidan ancha chetga chiqadi.

Nomusayyanlik, ehtimollik va nochiqlik bilan tavsiflanuvchi kvant-to'liqlik hodisalar dunyosi ham mezokosmosdan tashqarida joylashgan. Inson bu dunyoni turli gipotezalarini ilgari surish va majozlarda foydalanish yo'li bilan anglab yetishga qodir. Birinchi bobda ko'rib chiqilgan «inson – Koionot gologrammasi»⁹¹ degan qoida ham ana shunday majoziy iboralaridan biri hisoblanadi. Bu keng evristik imkoniyatlarga ega bo'lgan qoidadir. Inson muayyan fizik dunyoda harakat qiladi. Binobarin, bu dunyoning xossalari, teran qatlamlari insonning bilish va amaliy faoliyati shakllariga ta'sir ko'rsatmasligi mumkin emas. «Koionot – ulkan golografik va kvant-mexanik tizim bo'lsa, inson va hayvonlar xulq-atvorini boshqaruvchi ruhiyat kvant-to'liqlik tabiatiga ega bo'lgan golografik elementlarini o'z ichiga olishi lozim»⁹², deb ta'kidlaydi I. Miklyayev.

D. Borm va K. Pribram fikriga ko'ra, biologik tizimlar, sayyoramizning jonli moddasi va atrof muhiti Yer yaqinidagi yagona ulkan «gologramma»ga o'xshab ketadigan yagona fizik tizim sifatida

tavsiflanishi mumkin⁹³. Bu «golografik» tizimda biologik strukturalar, shu jumladan, inson, uning ruhiy funksiyalari Koionot miqyosidagi ulkan «soxtiraning tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur axborot myudomida biosferaning jonli moddasi o'rta aloqalarning yangi yo'llari ochilishi mumkin. Bu yerda inson o'z asabiy-ruhiy va ijtimoiy faoliyati bilan alohida o'rin egallaydi.

Yuqorida bayon etilgan asosida olimlar V. Kaznachev va L. Mixaylova ilgari surgan gipotezaga ko'ra, insonning obrazli va ayniqsa verbal fikrlash uslubini mehnat faoliyati va to'plangan tajriba mahsuli hisoblanadi, u kollektiv va individual faoliyatni tartibga soladi va tegishli munon – axborot muhitini tashkillashtirish jarayonini o'z ichiga oladi. Inson organizmidan tashqarida joylashgan axborot maydoni kishilarning bir-biri bilan va tabiat, shu jumladan, biosfera bilan o'zaro aloqalari jarayonida tashkillashtiriladi. Ijki muhit (inson organizmi) ham shunday tashkilliy tuzilishga ega bo'lsa kerak. Lo'nda qilib aytganda, inson organizmini murakkab maydon tuzilishiga ega bo'ladi. Bu maydonda asosiy rolni elektromagnit maydon kvantlari yoki biofotonlar o'ynaydi. Ayni paytda mazkur maydon strukturalari inson ongingning faol sohasiga kirmaydi⁹⁴.

Ushbu yondashuvda asosiy e'tibor ruhiyatning hamda tabiat (biosfera) va inson o'rtasidagi aloqaning kvant-to'liqlik xususiyatiga qaratiladi. V. Kaznachev va uning xodimlari uzor yillar mobaynida o'tkazgan tadqiqotlar jarayonida hujayralararo distansion o'zaro aloqalar fenomenini aniqlandi. Bu o'zaro aloqalar elektromagnit informatsion aloqa universal xususiyatga ega ekanligidan, bunda tirik hujayralarda axborot uzatish elektromagnit kanallardan keng foydalanilishidan dalolat beradi. Bir tomondan, jonli sistema o'z tuzilishining muayyan ko'rsatkichlari haqidagi axborotni muhitga uzatadi, boshqa tomondan esa – u o'z mavjudligi va o'zgartmas nomutanosib tashqi muhitni ta'minlash uchun zarur bo'lgan informatsion «izlar»ni shu darajada izchil idrok etadi.

Shu naqda nazardan inson jonli biologik tizim sifatida tafakkur to'liqlarining alohida turkumini o'zida ifodalovchi xotiraga ega bo'ladi. Bu xotira biosfera bilan elektromagnit kanal orqali bog'lanadi. Ma'lumki, biosferaning o'zi ham xotiraga («ekologik ti»ga) ega, uning rang-barang komponentlari – turli xil o'simliklar, hayvonlar, inson axborotini jamlaydi va o'zini qurshagan dunyo manzarasini qayd etadi. Elektromagnit

⁸⁹ Фоллар Л. По разнице строения мезокосмоса // Человек. 1993. № 2. – 7–8 с.

⁹⁰ О'ша joyida – 8-б.

⁹¹ Микляев И. Квантоптика жизни. – Харьков, 1993. – 185 с.

⁹² Уинберг Вольф Д. Quantum theory as an indication of new order in physics // Foundations Phys. 1971. – 139–146 с.; Прибрам К. Problem concerning the structure of Consciousness // Consciousness and the Brain. – N.Y., 1976. – 81–120 p.

⁹³ Уинберг Вольф Д., Микляев И. Л. Биоинформационная функция естественных электромагнитных полей. – Новосибирск, 1985. – 186 с.

to'liqlar dunyo haqida bu axborotni kodlangan ko'rinishda biosfera doirasida tarqatadi, bu insonning biosfera bilan o'zaro aloqasini izohlaydi.

V. Kaznacheyevning eksperimental tadqiqotlari va nazariy qoidalari tiriklikning eng avvalo biologik tizimlardagi kvant jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan sirli xususiyatiga oydinlik kiritish imkoniyatini beradi. Organizmning o'sishi va faoliyat ko'rsatishi, uning boshqa organizmlar bilan aloqasi aynan axborotni elektromagnit kvantlar bilan kodlash asosida amalga oshadi. O'simliklar va inson o'rtasidagi aloqa faktlarini namoyish qilgan psixologo-botanik eksperimentlar ayni shu natijalar bilan izohlanadi. Ular eng avvalo *nerv sistemasiga ega bo'lmagan o'simlik insonning nerv sistemasida yuz berayotgan jarayonlarga o'z ta'sirini ko'rsatishidan dalolat beradi*.⁹⁴ Psixologo-botanik eksperimentlar insonda (va hayvonlarda) ruhiyat va nerv sistemasining genezi haqidagi, ular o'simliklar hujayralarining axborot tizimlaridan kelib chiqqani haqidagi farazlarni ilgari surish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur farazlar tahlili ruhiyatni kodlash hujayralar va molekular darajasida emas, balki yanada teranroq darajada yuz beradi, degan xulosaga kelish imkonini beradi. «Shu munosabat bilan informatsion molekularning ichki muhiti yordamida yuz beruvchi teran kvant jarayonlari g'oyasi vujudga keladi. Aynan shunday maxsus psixologik fizika ruhiy hodisalarni dinamik kodlash uchun imkoniyat yaratadi».⁹⁵

«Inson – o'simlik» kvant aloqasini o'rganishga bag'ishlangan psixologo-botanik eksperimentlar ruhiyat moddiy asosining ushbu submolekulyar fizik gipotezasi foydasiga guvohlik beradi. Maxsus fizik tadqiqotlar miyaga kvant-mexanik hodisalar xos ekanligini namoyish etdi. Binobarin, to'liqlik jarayonlar ta'sirida inson miyasi o'simliklar bilan va umuman har qanday biologik tizimlar bilan uzozda turib o'zaro aloqaga kirishadi. Tiriklikning bunday yalpi informatsion birligi o'z vaqtida V. Vernadskiy aytib o'tgan biosfera birligining muqarrar sharti hisoblanadi.

Fanda mavjud bo'lgan yana bir o'ziga xos konsepsiya inson va biosferaning kvant-to'liqlik aloqasidan kelib chiqadi, bu **torsion maydon** konsepsiyasidir. Uning doirasida inson murakkab spinli tizimlardan biri sifatida qaraladi. «Inson ko'lamli-chastotali torsion maydonning murakkabligi uning organizmidagi kimyoviy moddalarning ulkan to'plami va ularning organizmda taqsimlanishi, shuningdek, almashinuv jarayonida biokimyoviy o'zgarishlarning murakkab dinamikasi bilan belgilanadi. Har bir inson individual torsion maydon manbai (generatori) sifatida qaralishi

mumkin».⁹⁶ Uning torsion maydoni atrof muhitda spinli qutblashuv yuz berishiga sabab bo'ladi, u muhit haqidagi axborotni o'zida aks ettiradi va kiyimda ham, fizik bo'shliqda ham o'z izini (spinli replikani) qoldiradi.

Shu o'rinda torsion maydon va uning xossalari haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz. 1913-yilda taniqli olim E. Kartan fundamental fizik konsepsiyani ta'rifladi: *tabiatda aylanish burchak momentining zichligini shakllantiruvchi maydonlar mavjud bo'lishi lozim*. 20-yillarda A. Eynshteyn ham ushbu konsepsiyaga nisbatan o'z yondashuvini taklif qildi; natijada 70-yillarga kelib fizikani yangi sohasi – torsion maydonlar nazariyasining bir qismini o'zida ifodalovchi Eynshteyn-Kartan nazariyasi vujudga keldi. Hozirgi tasavvurlarga ko'ra, elektromagnit maydonlar zaryad ta'sirida, gravitatsion maydonlar – massa ta'sirida, torsion maydonlar esa – spin yoki aylanish burchak momenti ta'sirida vujudga keladi. Massaga ega bo'lgan har qanday obyekt gravitatsion maydonni yaratganidek, aylanadigan har qanday obyekt torsion maydonni yaratadi.

Torsion maydonlar bir qator noyob xossalalar bilan tavsiflanadi. Ular o'z-o'zidan paydo bo'lishi ham, elektromagnit maydonlar ta'sirida vujudga kelishi ham mumkin. Torsion nurlanishlar o'ta o'tuvchanligi bilan ajralib turadi, ya'ni ularni tabiiy materiallar bilan to'sish mumkin emas. Torsion to'liqlar tezligi yorug'lik tezligidan bir necha baravar katta. Spinli qutblashgan muhitlar va fizik bo'shliq torsion maydon ta'sirida o'ta burqaror spinli masofalar hosil qiladi.⁹⁷

Torsion paradigmaning muhim yo'nalishlaridan biri o'z idizlari bilan kosmos tarixiga borib taqaluvchi inson va biosferaning birligi bilan bog'liq. Tadqiqotlar odamzot vakillarining aksariyati o'ng torsion maydonga ega ekanligini ko'rsatadi (chap torsion maydon har million kishidan birida mavjud). Fikrlash aktlari natijasida ularga yo'lidosh bo'lgan biokimyoviy jarayonlar molekulyar strukturalarni paydo qiladi. Bu strukturalar torsion maydon manbalari – spinli tizimlar hisoblanadi. Ularning ko'lamli-chastotali strukturalari fikrlash aktlarini aniq aks ettiradi. Tashqi torsion maydon ta'sirida miyada ayni shu maydonning ko'lamli-chastotali strukturasini takrorlovchi spinli strukturalar vujudga keladi. Ular ong darajasida obrazlar yoki sezgi sifatida yoki miyaun fiziologik funksiyalarni boshqarish signallari sifatida aks etadi. Shu narsa diqqatga sazovoriki, torsion maydon modeli biologik tizimlar, shu jumladan, inson miyasi va kosmos tarixining birligi qirralaridan birini amalda qayd etadi.⁹⁸

⁹⁴ Qutep: Миселен И. Квантитативная жизнь. – Харьков, 1993. – 215-217-с.

⁹⁵ O'sha joyda.

⁹⁶ Арнон А. В. Что нас ждет в торсионном поле? // Человек. 1994. № 5. – 43-с.

⁹⁷ O'sha joyda. – 40-б.

⁹⁸ Qutep: Салицкий Х. Статистическая механика нейронных сетей // Физика за рубежом. Сер. А. М. 1991.

Umuman olganda torsion maydonning yuqorida keltirilgan modeli ulkan evristik imkoniyatlarga ega va inson bilan biosferaning kvant-to'liqini aloqasini anglab yetishga ko'maklashuvchi omillardan biri hisoblanadi.

Genom golografik kompyuter sifatida. Inson tanasi (va ruhini)ning real dunyo, eng avvalo biosfera bilan fundamental aloqasi Yerdagi jonli modda tarixini o'zida aks ettiruvchi hujayra organi amalga oshadi. Darchiqat, inson tanasi ko'p hujayrali organizm hisoblanadi. «Har qanday tirik hujayra uning ajdodlari millard yil mobaynida o'tkazgan eksperiment tajribasini o'zida mujassamlashtiradi».⁹⁹ Oqsillar va DNK tirik hujayraning muhim tarkibiy elementlari hisoblanadi. Uning «qo'sh spirali» qaynoq ko'inishining sovuvi jarayonida vujudga kelgan deb taxmin qilinadi. Hozirgi vaqtda olimlar DNKda shifrlangan axborotni nollar va bitlar ko'rinishidagi kompyuter kodi bilan ifodalashga harakat qilmog'dalar. «Informatiklar» ishi biologlarga o'rganilayotgan obyektlarning mohiyatini anglab yetish va yangi aloqalarni topish uchun imkoniyat yaratadi. Bu borada qo'lga kiritilgan dastlabki yutuqlar eng mushkul vazifa – biologlar va kompyuter dasturlarini yaratuvchilar o'rtasidagi tafovutni qisqartirib hal etilishiga umid qilish imkonini beradi.¹⁰⁰

Yaqin vaqtgacha genom organizmning eng barqaror strukturasi hisoblanadi, zero, u irsiy aloqalarni avlodidan avlodga o'tkazish imkonini beradi degan tasavvur hukm surar edi. Ammo bu barqarorlik beqarorlik bilan ajabovur tarzda birlashib aniqlandi.¹⁰¹ Genom organizmning barcha darajalarida harakatchanlik bilan tavsiflanadi. Shu paytgacha olingan ma'lumotlar hozirda umum e'tirof etilgan DNKning moddiy genetik xossalari haqidagi tasavvurlar yetarli emasligidan dalolat beradi. Shundan kelib chiqib bir guruh olimlar eksperimental ish asosida inson genomi bilan bog'liq hodisalarni tushuntirish uchun golografiya tamoyillaridan foydalanish zarur degan xulosaga keladilar.¹⁰² Ko'p hujayralilar genomi assosiativ-golografik xotirasining nazariy-biologik tahlili uning ta'sirida rivojlanayotgan biologik tizimning makon va vaqti shakllanishini ko'rsatadi. Bunda golografik kodning birlamchi substat sifatida aynan xromosomal olinadi, zero, ular organizm makonining meros bo'lib o'tadigan qismi – uning biologik shaklini aks ettiradi.

Xromosomal «golografik biokompyuter» faoliyatining umumiy tamoyillarini quyidagi qoidalar bilan ifodalash mumkin:

- u morfogenezing maydon vektorlarini shakllantirish, biologik tizim sintezlagan morfologik strukturalarni ularning golografik obrazlari bilan birga tanib olish, u yoki bu maydon strukturalarini shakllantirish to'g'risida qaror qabul qilish kabi rejimlarda faoliyat ko'rsatadi;

- uni tartibga solish ikki tomonlama aloqalar tizimi yordamida amalga oshiriladi, mazkur aloqalar golografik panjaralarning modifikatorlari, repressorlari va depressorlari bilan tutashadi, bunda modifikatorlar, repressorlar va depressorlar sifatida genomning turli harakatchan elementlari amal qilishi mumkin;

- xromosomal golografik biokompyuter faoliyatining boshlanishi har qanday hujayradan o'sib yetuk organizmga aylanuvchi to'qimaning muayyan «kritik massasi» bilan belgilanadi;

- xromosomal kontinuum xromosomal golografik biokompyuterining asosiy strukturaviy-funksional substrati sifatida bir-birini istisno qiluvchi ikki jarayon – muayyan final morfostrukturalarni kodlovchi statik gologrammalarining to'planishini hosil qilish va rivojlanayotgan biologik tizimni uning dinamik makoni va vaqtini kodlovchi dinamik gologrammalar reestrlari bilan ta'minlashini shakllantiradi.¹⁰³

Ayni shu qarama-qarshilik biologik tizimning rivojlanishini harakatlantiruvchi kuchlardan biri hisoblanadi. Bu yerda yana shuni ham e'tiborga olish lozimki, biologik tizimlar rivojlanish jarayonining dinamik xromosomal golografik panjaralar in'ikoslarining fraktallik xususiyati bilan bog'liq. «Natijada biologik tizimning potentsial strukturasi tavsiflovchi maydonli obrazlar (fantomlar) tizimi hosil bo'ladi. Bu oliy biologik tizimlar turli diapazonlarda kogerent maydonlarga ega ekanligini ko'rsatadi».¹⁰⁴ Ular xromosomal golografik biokompyuter faoliyat ko'rsatishi mumkin emas (bu insonni modda va maydonning organik birligi sifatida tushunish foydasiga yana bir dalil bo'lib xizmat qiladi).

Genomning golografik modeli (fantom effekti bilan bir qatorda) yana bir asos – tashqi kosmologifizik maydonlarga ega. Bunday maydonlar bo'lmasa, biologik tizimlar o'z faoliyatini to'xtatadi. Masalan, yumshoq rentgen maydoni ko'p hujayrali biologik tizimlar morfogenezida muayyan rol o'ynashi mumkin. Bu rol asosan biogologrammaning axborotini o'qish funksiyalarida namoyon bo'ladi. Agar xromosomal golografik biokompyuter gologrammalari o'qilmasa yoki to'g'ri o'qilmasa (biologik

⁹⁹ На пути к теоретической биологии. – Москва: 1970. – 49-с.
¹⁰⁰ Овнинг: Эриксон Д. Разделение генома // В мире науки. 1992. № 6. – 80-с.
¹⁰¹ Овнинг: Хесин Р. Е. Непостоянное генома. – Москва: 1984.
¹⁰² Овнинг: Гурвич П. П., Васильев А. А., Березин А. А. Геном как голографический компьютер // Гипотеза. 1991. №1. – 24-43-с.

¹⁰³ Овнинг: Гурвич П. П., Васильев А. А., Березин А. А. Геном как голографический компьютер // Гипотеза. 1991. №1. – 30-31-с.
¹⁰⁴ О'zida joyda. – 31-б.

tizimning ichki nurlanishlari buning uchun yetarli bo'lmase, organizm, to'qimalar va hujayralar halok bo'ladi. Biologik tizimning ichki va tashqi maydonlari muayyan sinergizmda faoliyat ko'rsatadi deb hisoblash mumkin. Axborotni o'qish maydonlari tomonidan amalga oshiriladi (bunda ular ichki yoki tashqi ekanligi ahamiyatga ega emas), ayni holda genom-gologramma yozish yuz bergan chastotalarni tanlab oluvchi spektral filtr rolini o'ynaydi. «Organizm strukturasi o'z axborotini yozish – o'qish biologik tizim maydonlarining signallari to'planishi yuz beradi. Ushbu signallar biologik tizim bilan o'zaro aloqaga kirishish natijasida joni modda substratlarining topologik tillariga aylanadi va shu tariqa o'z-o'zidan tashkili topuvchi ichki tizim shakl-shamoyili kash etadi. Bular epigenetik tillardir. Genetik til DNK nukleotidlari ketma-ketligini o'zida ifodalaydi. Xromosomalarning boshqa, shu jumladan, golografik informatsion ko'rsatkichlari organizmning epigenetik tillari to'plami hisoblanadi. Irsiyatning xromosomal va DNK sifatidagi moddiy manbalarini tan oladigan bo'lsak, ularning DNK-substratlar bilan uzviy bog'langan to'liqlik ko'rinishlari mavjudligini ham tan olishga majburiy»¹⁰⁵. Ushbu xossalarning o'zida maydon hodisalarini avlodlar almashuvida organizmlarning vorisligi xususiyatlarini tushuntirish imkonini beradi.

Xromosomalardan o'qiladigan va xromosomalarga yoziladigan maydonli tuzilmalar biologik tizimlar o'z-o'zidan tashkili topish jarayonining asosiy elementlari hisoblanadi. Bu elementlar DNK va boshqa hujayra komponentlarining alohida tebranish va kvant-mexanik xossalarga bog'liq bo'ladi. Mazkur tebranishlarning xususiyati ularning kogetiligi bilan belgilanadi, bu organizmda lazersimon jarayonlar mavjudligini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, biologik tizimlar o'z-lazerlariga ega bo'ladi. Ushbu lazerlarning maydondagi harakatlari «*fantom effekti*»da namoyon bo'ladi. Biologik tizimlarning kogetil maydonlari amalda interferentsligi mumkin emas va bu, umuman olganda, golografik jarayon hisoblanadi. Ular o'zlarini yaratgan, organizmning ko'p darajali strukturasi haqida axborot beradigan biologik tizim bilan o'zaro aloqaga kirishishi va bu axborotdan olib biologik tizimlarning o'z-o'zidan tashkili topish jarayonlarida foydalanishi muqarrardir.

Ayni paytda biologik tizimning maydonlari haqidagi tasavvurni ularning biologik funksiyalari nuqtai nazaridan mutlaqlashtirish ham yaramaydi. «Chigirtkalar, baliqlar, qurtlarning yaltirashi, qushlarning sayrashlari, nihoyat, insonning so'zlashi – biologik tizimlarning bu fizik

maydonlari biogolografika doirasiga sig'maydi. Inson, hayvonlar, o'simliklarning o'z maydonlari yordamida o'zini-o'zi boshqarish mexanizmlari kengroq va maydon-simvollar, maydon-belgiar strukturalarining plyuralizmini o'z ichiga oladiki, ularning golografik maydonlar butunining bir qismi hisoblanadi, xolos»¹⁰⁶. Bu biz tahlil qilayotgan muammolar kontekstida «inson – Koinot gologrammasi» degan tasavvur ma'lum darajada majoziy hisoblanishini anglatadi.

Shu nuqtai nazardan genetik kodning o'zlashtirilgan, sun'iy, ekzobiologik simmetriyalari ham diqqatga sazovordir. Ekzobiologik axborotning asosiy qismi genomning speyserli, intron va mobil sohalarida jamlanadi. Ayni paytda unda o'z dasturlariga ega bo'lgan xromosomal golografik biokompyuter mavjudligi ham taxmin qilinadi. Ekzobiologik axborot joni modda evolyutsiya jarayonining avvalida abiogen shakllangan polimerlarga DNK va RNKni kiritgan bo'lishi, u avlodidan avlodga o'tuvchi axborotni shakllantirishi ham ehtimoldan xoli emas.

Biologik tizimlarning rivojlanish jarayoni fraktallik, ya'ni o'z-o'ziga o'xshashlik, o'z-o'zini takrorlash xususiyati bilan ham tavsiflanadi. O'z vujudida G. Leybnis o'zining monadalar haqidagi ta'limotida amalda fraktallar to'g'risida mulohaza yuritgan edi. Uning «*Monadologiya*» asarida quyidagi so'zlarni o'qish mumkin: «...materiyaning eng kichik qismida mavjudotlar, tirik jonzorlar, hayvonlar, entelekiyal, jonlarning butun bir dunyosi mavjud... Materiyaning har qanday qismini o'simliklarga to'la bog' va baliqlarga to'la ko'l sifatida tasavvur qilish mumkin. Ammo o'simlikning har bir novdasi, hayvonning har bir a'zosi, uning shubhatlarining har bir tomonchisi ham ayni shunday bog' yoki shunday ko'l»¹⁰⁷. U yaratgan metafizika zaminida ayni shu tamoyil yotadi. Bu metafizikada monada mikrokosm (Koinotning jaji ko'rinishi) hisoblanadi.

Fan Leybnisga ergashgani yo'q, u o'z-lahmlarining har bir shkalasi o'z chegarasiga ega bo'lgan atomizm ta'limotini tanladi. Endilikda esa fraktal yondashuv ilmiy tadqiqotlarda tobora keng qo'llanilmoqda. Fraktal tushunchasidan matematika o'z bilimlarini tabiiylikka tabiiy qilishda samarali foydalanmoqda. «Fraktal matematik tushunchasi tutli xil ko'lamga ega bo'lgan strukturalardan iborat obyektlarni ajratadi va shu tariqa tashkili qilish ierarxiyaviy tamoyilini aks ettiradi. Mazkur tushuncha zaminida vogelkni ideallashtirish yotadi: fraktal obyektlar o'z-o'ziga o'xshashdir. Bu ideallashtirish... tabiatga berilgan matematik tavsifning

¹⁰⁵ Г. Гартен П. И., Васильев А. А., Березин А. А. Генном как гомографический компьютер // Типогр. 1991. №1. – 41–42-б.

¹⁰⁶ Г. Гартен П. И., Васильев А. А., Березин А. А. Генном как гомографический компьютер // Типогр. 1991. №1. – 41–42-б.

¹⁰⁷ Лейбниц Г. В. Сочинения. – Москва: 1982. Т. 1. – 425-б.

teranlik darajasini sezilarli darajada oshiradi»¹⁰⁸. Fraktal – ko‘lam cheksiz darajada o‘zgaranda ham o‘z-o‘ziga o‘xshashlikni saqlab qoluvchi nochiqizq struktura. Bu yerda saqlanib qoluvchi nochiqizqlik xususiyati birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Fraktallar dunyoga va insonga yangicha yondashish imkoniyatini beradi. Shu nuqtai nazardan «inson – Koinot gologrammasi» majoziy iborasi real dunyoning muayyan jihatini ifodalaydi. Koinot nochiqizdir, monada sifatida inson ham golografik kompyuter sifatidagi genom «o‘rnatilgan» nochiqiz biologik tizimini o‘zida ifodalaydi. Bu insonning jismoniy olamiga biotexnologiya usullari bilan aralashishga ham boshqacha ko‘z bilan qarash imkonini beradi.

Gen texnologiyasi va insonning jismoniy olami. Hozirgi zamon odami fenomenini tushinishda biologik fanlar tizimi asosida vujudga kelgan gen texnologiyasi (yoki gen injeneriyasi) ancha katta rol o‘ynaydi. U insonning jismoniy olamini o‘zgaritishga, genetik material bilan manipulyatsiyalarni amalga oshirishga qasd qiladiki, bu atom va yadro energiyasini ishga solishdan ham samaraliroq bo‘lishi mumkin. Endilikda gen injeneriyasi kelajakning butunlay yangi, eng muhim texnologiyasi sifatida qaraladi. Bunda gen injeneriyasi deganda tirik organizmlarning ixtiy materialini izchil o‘zgaritish tushuniladi. Ayni holda gap faqat genlar almashinuvi haqida yoki yangi genlarni kiritish haqida borishi mumkin (bu organizm ilgari ma‘lum bo‘lgan va ongli ravishda kiritilgan yangi xususiyatlarni kasb etishini anglatadi)¹⁰⁹. Gen texnologiyasining fundamental tadqiqotlarda bilimlar olish metodi sifatida rivojlanishi yuz beradi, u tabiat va insonga izchil ta‘sir ko‘rsatishning mustaqil kuchiga aylanadi.

Gen texnologiyasi rivojlanishining ijtimoiy-madaniy oqibatlar haqida mulohaza yuritganda ilmiy-texnika taraqqiyotini bashorat qilish muammosi bilan hisoblash zarur. Fanning neopozitivistik talqimida (Popper, Kun va boshqalar) fanning bo‘lg‘usi natijalari bashorat qilib bo‘lmaydigan hodisalar sifatida qaraladi, biroq ular fan (va texnika) taraqqiyotini belgilaydi. Bu fikr gen texnologiyasiga ham tegishi, biroq uning qo‘llanish sohalari baholash imkoniyati mavjud. Shu ma‘noda gen texnologiyasi «boshqa fanlarga qaraganda yaxshiroq prognozlanishi mumkin bo‘lgan fan»¹¹⁰ sifatida tavsiflanishi mumkin va insonning jismoniy olamiga gen injeneriyasi metodlarining kirishi bilan bog‘liq muammolar majmuni o‘rganishda buni e‘tiborga olish zarur.

Gen texnologiyasi insoniyat qarshisida misli ko‘rilmagan imkoniyatlarni ochadi. Xususan, u tibbiyotning ta‘sirchanlik darajasini kuchaytiradi (gormonal preparatlar, fermentlar, monoklonal aksitijimlar va hokazolarni olish imkoniyatini beradi), oqsil ishlab chiqarish, atrof muhitni muhofaza qilish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi (sanoat chiqindilarini mikroorganizmlar yordamida zararsizlantirish va sh.k.). Yaqin kelajakda gen injeneriyasi oldindan berilgan yangi xususiyatlarga ega bo‘lgan o‘simliklar va hayvonlarni olish imkoniyatini beradiki, bu inson uchun ulkan ahamiyat kasb etadi. Gen texnologiyasining inson tabiatiga aralashuvi esa unga tug‘ma nuqsonlar, bepushtlik va hokazolardan xalos bo‘lish imkonini beradi.

Ammo gen texnologiyasi yaratadigan imkoniyatlar ikki yoqlama xususiyatga ega. Ulkan ilmiy va iqtisodiy imkoniyatlar yaratish bilan bir qatorda u inson va insoniyatga potentsial tahdid soladi. Shu tufayli ham ilmiy davralar gen texnologiyasi sohasida ish olib borishda ehtiyot choralarini ko‘rishni, xususan yangi yaratilgan organizmlarni laboratoriyadan chiqarmaslik imkonini beruvchi biologik va fizik to‘siqlar yaratishni talab qiladi. Bundan tashqari, mazkur sohada ilmiy tadqiqotlarni faqat xavfsizlik to‘g‘risidagi ko‘rsatmalar va yo‘l-yo‘riqlarga rioya etgan holda o‘tkazish tavsiya etiladi (bunday yo‘riqnoma 1976-yil AQSh va Buyuk Britaniyada, 1978-yil GFRda e‘lon qilingan). Biroq bu yo‘riqnoma qonun kuchini kasb etgani yo‘q va ayni hol GFRda bahs-munozaralarga sabab bo‘ldi. Gen texnologiyasi xavfdan himoya qilish to‘g‘risida qonun qabul qilish yo‘lidagi urinishlar samara bermadi. Gen texnologiyasidan foydalanish umidida iqtisodiy va boshqa manfaatlar bilan birlashgan manfaatdor shaxslar (tadbirkorlar, sanoat korchalonlari, ilmiy xodimlar)ning guruhlar tashkil etilmoqda. Gen texnologiyasining qo‘llanish sohasida ko‘ngilsiz oqibatlar xavfi kuchaymoqda (bunga Yaponiyadagi ilmiy laboratoriyalarning biridan gen injeneriyasi metodlari bilan o‘tkazilayotgan tadqiqotlarning obyektlari bo‘lgan baliqlar okeanga chiqib ketgani misol bo‘lishi mumkin). Gen texnologiyasining rivojlanishi ustidan davlat nazoratini o‘rnatish bilan bir qatorda, «gen texnologiyasini jamoachilik tomonidan boshqarish»¹¹¹ tashkil etish va rivojlantirish zarur, chunki bozor iqtisodiyoti mexanizmi unga faqat daromaddorlik nuqtai nazardan baho beradi, uning jamiyat va inson uchun oqibatlarini esa hatto xayoliyga ham keltirmaydi.

Texnologiyalarning oqibatlariga baho berish konsepsiyasi AQShda o‘tgan asrning 60-yillaridan rivojlana boshladi. Bunday baho berish deganda «texnologiyadan foydalanishning barcha iqtisodiy, ijtimoiy va

¹⁰⁸ Ilkhitron X.-O., Pustep II. X. Kpacaora opanaxanon. – Moccan: 1993.

¹⁰⁹ Quring: Die Herstellung der Natur. Bonn., 1985. – 146-p.

¹¹⁰ O‘sha joyda. – 15-b.

¹¹¹ Quring: Die Herstellung der Natur. Bonn., 1985. – 39-p.

ekologik ko'ngilisiz oqibatlarini aniqlash, identifikatsiya va tahlil qilish»ni tushunadi¹¹². Baho berishdan maqsad – texnologiyani siyosat yordamida muammoni ochiq muhokama qilish orqali oqionalashtirish. Buning uchun GFRda «Gen texnologiyasining imkoniyatlari va xavfi» masalasi bo'yicha Komissiya tuzilgan. Bu fanning yangi tarmog'ini parlament asosida demokratik boshqarishni tashkil etish yo'lidagi ilk urinishlardan biri hisoblanadi. Mazkur komissiyaning vazifalari quyidagilardir: ilmiy manfaatlar erkinligi va fuqarolarning huquqlari o'rtasida chiqishi mumkin bo'lgan konfliktlarni o'rganish; gen texnologiyasining yangi metodlarini insonga qo'llash imkoniyati chegarasini belgilash uchun mezonlarni, mazkur texnologiyadan sanoatda foydalanishda rioya etilishi lozim bo'lgan yo'riqnomalar va xavfsizlik qoidalarini ishlab chiqish; gen texnologiyasi sohasida ilmiy tadqiqotlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash hajmlarini belgilash.

Gen texnologiyasi insonga tabiiy muhitni izchillik bilan va jadal sur'atlarda o'zgartirish imkoniyatini beradi (tabiatga buning uchun millionlab yillar talab etiladi). Mikroelektronikada birinchi o'ranga «inson – mashina» muammosi qo'yilgan, gen texnologiyasida «inson – inson» muammosi birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Inson o'z hokimiyatini tabiat va texnika bilan muomalada bo'lishning yangicha axloqiga muvofiq tasarruf eta oladimi? Gen injeneriyasi industrial jamiyat muammolarini yechishga qodirmi? U insoniyatni jar yodasiga olib kelib qo'ygan yo'qmi? Bu savollar biolog olim X. Nordxofning diqqat markazida turadi; u ta'riflagan o'n tezis quyidagicha yangiradi:

birinchidan, gen texnologiyasi – universal vosita emas, balki biotexnologiya, hujayralar biologiyasi va genetikada qo'llanilishi mumkin bo'lgan metod;

ikkinchidan, gen texnologiyasi yordamida insoniyat tabiatni o'zlashtirish uchun uning sirlari tagiga yetishi mumkin;

uchinchidan, bu bilimlar kelajakda inson irsiyati asoslarini yaxshilash imkonini beradi;

to'rtinchidan, ular energiya va ish vaqtini tejashi, kasalliklarni yengishi, lo'nda qilib aytganda, biotexnologiyalarni amalga keng tatbiq etish industrial jamiyatning insonparvarlashuvi omili sifatida maydonga chiqishi mumkin;

besinchidan, bu imkoniyatlardan faqat gen texnologiyasi yordamida olingan bilimlarning tibbiy, ekologik, siyosiy va ijtimoiy bilimlar bilan o'zaro nisbati aniqlanganidan keyin foydalanilishi mumkin, ayni paytda

gen texnologiyasini amalga joriy etish, yashash sharoitlarini yaxshilash konsepsiyasiga muvofiq bo'lishi talab etiladi;

oltinchidan, gen texnologiyasining turi va qo'llanish sohasi bo'lgan siyosiy va jamoatchilik o'rtasidagi munozaralar jarayonida aniqlanadi;

yettinchidan, gen texnologiyasida yangi bilimning paydo bo'lish tezligi ortadi va bundan uning samaraliligi kelib chiqadi;

sakkizinchidan, biologik bilimning o'sishi u bilan suiste' mol qilish holatiga olib kelishi mumkin emas;

to'qqizinchidan, yangi bilim inson ustidan genetik nazorat o'rnatish uchun yangi imkoniyatlar ochadi, biroq «mugsonli» genlar sifatidagi ballast hajmlari haqidagi bilim ijtimoiy va kasbiy kamitishlarga, og'ir ruhiy oqibatlarga olib kelishi mumkin;

o'ninichidan, gen texnologiyasiga nisbatan ikki xil nuqtai nazar paydo bo'ldi – bu yerda skeptik munosabat munozaralarda ishtirok etgan ozchilikka, optimistik munosabat esa – ko'pchilikka tegishli¹¹³.

Ko'pgina mutaxassislar fikriga ko'ra, biotexnologiyaning qo'llanishi so'nggi yillarda, ayniqsa, rivojlangan mamlakatlarda yaxshi samara berayotir. Biroq, shunga qaramay, gen texnologiyasi axloqiy muammolarining dolzarblik darajasi oshib bormoqda. Ushbu muammolar (ular jamuljam holda fanda yangi yo'nalish – bioetikani hosil qiladi) milliy muassasalarda va nohukumat tashkilotlarida muhokama qilinmoqda. Bu yerda ilmiy-texnika taraqqiyoti va axloq normalari o'rtasida to'qnashuv ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. F. Saragosa bu xususida shunday deb yozadi: «Fan bilan vijdon, texnika bilan axloq o'rtasidagi to'qnashuv hech qachon hozirgidek keng tus olmagan, butun dunyoga tahdidga aylannagan edi. Molekulyar genetika va yadro energiyasi – son-sanog'siz misollardan ikkitasi – odamlar hukmiga binoan mo'jiza yaratish ham, halokatga sabab bo'lishi ham mumkin. Hamma gap ilmiy bilimlardan qanday foydalanilishida»¹¹⁴.

Bioetikaning ahamiyati insonning genetik xaritasini yaratish imkoniyatini beruvchi «inson genomi» loyhasining ishlab chiqilishi bilan ham belgilanadi. «Inson genomi xaritasini yaratishdan ulkan maqsadlar ko'zlanayotir, - deb ta'kidlaydi F. Mayor. – Insonning o'zi ilk bor avaylab asrasi zarur bo'lgan butunjahon merosining bir qismi sifatida qaraladi»¹¹⁵. Biologiya va gen texnologiyasi sohasidagi tadqiqotlar bunday fikr-mulohazalar uchun asos beradi. Hozirgi vaqtda Darvin g'oyasi va DNK asosidagi irsiyat konsepsiyasining birikmasini o'zida ifodalovchi

¹¹² Die Herstellung der Natur. Bonn, 1985. – 39-p.

¹¹³ Qarang: Die Herstellung der Natur. Bonn, 1985. – 79–80-p.

¹¹⁴ Сапарова Ф. М. На пути к новой эре // Космос КОСМОС. 1988. Июнь. – 4-с.

¹¹⁵ Майор Ф. Коммунистический ЮНЕСКО и новый мир // Космос КОСМОС. 1993. Июнь. – 47-с.

evolyutsiya sintetik nazariyasini rivojlantirishga e'tibor qaratilmog'da. Aks holda biologiyada va umuman fanda miya faoliyati va uning idrok etish, xotira, emosiyalar va o'zlikni anglash kabi qobiliyatlari bilan bog'liq bo'lgan yirik muammolarni yechish mumkin emas. Mazkur «tutqich bemas nerv fenomenlarini belgilovchi fizik mexanizmlar oxir-oqibat yoritib berilishiga ko'pgina olimlar, shu jumladan, F. Krik (DNK strukturasini kashf qilganlardan biri)ning ishonchi komil»¹¹⁶.

Shuni qayd etish lozimki, biologik tadqiqotlarni gen texnologiyasi metodlari yordamida rivojlantirish jarayonlari bioximiklar darvincha evolyutsiyani molekulyar darajada amalga oshirishlariga olib keldi. Darvin nazariyasi tabiada kuzatiladigan evolyutsiya bilan muvofiq keladi; hozirgi vaqtda olimlar evolyutsiya jarayonini laboratoriyada makromolekulalar bilan o'tkazilayotgan tadqiqotlar jarayonida gavdalantirishga harakat qilmoqdalar. Bu turdagi eksperimental maqbul xossalarga ega bo'lgan molekulalarni olish imkonini beradi. Darvin nazariyasiga muvofiq evolyutsiya mutatsil takrorlanuvchi jarayonlar – tanlanish, amplifikatsiya va mutatsiya bilan o'zaro aloqada amalga oshadi. Amplifikatsiya – meros bo'lib o'tgan genlardan nusxa ko'chirish demak; tabiada u tanlanish bilan bog'liq; organizmlar nasl qoldirish uchun o'ziga juft tanlaydi va ushbu jarayon ota-ona geni ularning avlodlariga o'tishiga olib keladi.

Olimlar endi molekulyar evolyutsiya bilan laboratoriya sharoitida shug'ullanmoqdalar. «Tabiiy evolyutsiyadan farqli o'laroq, laboratoriyadagi evolyutsiyani qo'l bilan ushlab ko'rish mumkin, - deb yozadi J. Joys. – Rekombinativ DNK texnologiyasi asosidagi zamonaviy metodlar to'liq nukleotid ketma-ketlikni aniqlash va katalitik xossalarni aniq baholash uchun har qanday avloddan individual molekulalarni ajratish imkonini beradi. Molekulyar evolyutsiya jarayonini to'liq rekonstruksiya qilish mumkin. Hatto evolyutsiya tarixining istalgan lahzasida orgaga qaytish va tanlanishning avvalgi yoki yangi mezonlaridan foydalanib, jarayonni qaytadan boshlash mumkin»¹¹⁷.

Garchi darvincha evolyutsiya (selektiv amplifikatsiya strategik takrorlanuvchi randomizatsiya bilan uyg'unlikda) hozircha faqat DNK va RNK bilan amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, oqgillar va boshqa xil makromolekulalarning yo'naltirilgan evolyutsiyasini ta'minlovchi tizimlarni yaratish ustida olib borilayotgan ishlar oxiriga yetib qoldi. «Yo'naltirilgan evolyutsiya bioximiklarga tabiat bilan uning qoidalariga muvofiq o'ynash usulini beradi. Laboratoriyada yaratilgan yangi molekulalar tabiiy molekulalar bilan o'ziga xos tarzda bog'lanishi

mumkin»¹¹⁸. Yangi katalizatorlarni ishlab chiqish yo'naltirilgan evolyutsiyani qo'llash mo'ljallanayotgan muhim sohalaridan biridir. Bu yerda makromolekulalarning o'z replikatsiyasini katalizatsiya qilish qobiliyati diqqatga sazovor; bunday makromolekulalar evolyutsiyasi o'z-o'zini quvvatlovchi bo'lishi lozim. Ma'lumki, ayni shu xossa egalari sayyoramizdagi hayotga asos solgan. «O'z-o'zini quvvatlovchi molekulalar biokimyoviy nuqtai nazardan tirik molekulalar hisoblanadi. Dastavval hayotni imitatsiya qilishga urinishdan boshqa narsa bo'lmagan yo'naltirilgan evolyutsiya uni yangidan kashf qilish usuliga aylanishi hech gap emas»¹¹⁹. Agar bu prognoz amalga ohsa, har qanday organizmni, shu jumladan, inson organizmini ham laboratoriyada yaratish imkoniyati paydo bo'ladi.

Inson gen texnologiyasidan foydalanishning ijtimoiy-madaniy oqibatlarini, ayniqsa, inson tabiatiga aralashishning ijobiy va salbiy jihatlarini hozirgi zamon falsafiy tafakkurining dolzarb muammolaridan biriga aylangan tasodifiy bir hol emas. Axir inson ma'naviy va jismoniy omillar birligini o'zida ifodalaydi, organizm inson shaxsiyatining asosi hisoblanadi. Ayni shu sababli insonning jismoniy olamiga gen texnologiyasining aralashuvi muammolari o'rganishda quyidagi qoidalarini e'tiborga olish talab etiladi:

- genetik material bilan manipulyatsiya qilish hollari insonning qudratini va ayni paytda uning o'zligini namoyish qiladi;
- inson bioevolyutsiyasi sur'atlarini gen texnologiyasi metodlari yordamida sezilarli darajada jadallashtirish insoniyatning rivojlanishida tub o'zgarishlar yuz berishiga olib keladi;
- inson tabiatini o'zgartirish natijalari ular qaysi axloq tizimida amalga oshirilishiga bog'liq bo'ladi, ya'ni axloqiy kodekslarning ko'p sonligi omili hisobga olinishi lozim;
- inson tabiatini o'zgartirish masalalariga noarxivmed vaqti konsepsiyasiga muvofiq yondashish talab etiladi (bu yerda vaqt modeli tartibga solingan va tartibsiz to'plamlardan tarkib topadi); bu esa «post-gomo» paydo bo'lishi mumkin degan xulosaga kelish imkonini beradi;
- gen texnologiyasining ijtimoiy-madaniy oqibatlarini dialektikaning uch elementliliigi g'oyasidan kelib chiqib prognoz qilish zarur;
- insonning axloqiy xulq-atvori faning kichik tarmog'ini o'zida ifodalovchi texnologiya etikasi (bioetika) bilan ham belgilanadi;

¹¹⁶ Ошпеге, Хорган Дж. Русская версия // В мире науки. № 2-3. - 9-с.

¹¹⁷ Джойс Дж. Ф. Направленная молекулярная эволюция // В мире науки. № 2-3. - 39-с.

¹¹⁸ Джойс Дж. Ф. Направленная молекулярная эволюция // В мире науки. № 2-3. - 40-с.

¹¹⁹ Джойс Дж. Ф. Направленная молекулярная эволюция // В мире науки. № 2-3. - 40-с.

- insoniyatning biosfera funksiyasi va jamiyatning ekologik mas'uliyati asosida klassik talqindagi insoniylik tamoyilini butun tiriklikning o'ziga to'g'ri haqidagi g'oya bilan to'ldirish zarur.

Shu nuqta nazaridan olib qaraganda, biolog A. Oleskin: «Sun'iy biotexnologiya tiriklikning tabiiy «konstruktorlik faoliyati», tabiiy biotexnologiya bilan muvofiq holatga keltirilishi lozim... Biotexnologiya doirasida insoniylik jonli tabiiy yordamchisi vazifasini inson o'z zimmasiga olishini anglatadi»¹²⁰ deganda, bizningcha, to'la haq edi. Boshqacha qilib aytganda, bu yerda gap biotexnologiya (va gen texnologiyasi)ning «yunshoq» metodlari haqida boradi. Bugungi kunda Osiyo, Yevropa va Amerikaning turli mamlakatlarida gen texnologiyasi muammolarini (qadimgi Sharq tafakkurida yaratilgan) mazkur texnologiyani og'ir vazifalarini tabiiy-ilmiy va gumanitar yondashuvlarni birlashtirish yo'li bilan hal qiluvchi fanlararo ijodiy jamoa g'oyasi asosida o'rganishga harakat qilmog'dalar. Faqat shundagina insonning jismoniy olamiga gen texnologiyasining aralashuvi muammosining oqilona yechimini topish va bu bilan bog'liq masalalar to'planini yechish mumkin.

Go'zallik tuyg'usining biologik asoslari. XXI asr boshida inson fenomenini tushunishda go'zallik tuyg'usining biologik asoslarini aniqlash birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Zotan go'zallik tuyg'usiz inson so'zning tom ma'nosida inson bo'lishi mumkin emas. Hozirda yuz berayotgan axborot inqilobi sharoitida mazkur muammo alohida dolzarb ahamiyat kasb etadi, zero, yangi axborot texnologiyalari estetik tasavvurlar tarixiga, individning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish masalalariga boshqacha ko'z bilan qarashga majbur etadi. Shu jumladan, go'zallikni ham o'rganuvchi estetikaning ijtimoiy va tirixiy jihatlari ancha muassal tavsiflangan va tadqiq etilgan. Ammo muammoning evolutsion-biologik tomoni kam yoritilgan, zero: «Nima uchun tabiiy tanlanish go'zallik tuyg'usini rivojlantirgan?», -degan savolga to'liq javob hali olinganicha yo'q. Tanqli genetik olim V. Efrimson bu muammoga evolutsion-genetik nuqta nazaridan yondashar ekan shunday deb yozadi: «Muammoning ushbu tomoni mavjudmi? O'z-o'zidan ravshanlik, bizning Nefertiti boshi, Gomer gekkemetlari, Sofokl va Essxil dramalari, Islandiya xalq dostonlaridan maxsus tayyorlangan hayratlanish qobiliyatimiz vaqt, tarix va sinfiylik mezonlariga bo'yusmaydigan, lo'nda qilib aynganda, umuminsoniy ahamiyatga molik estetika omili mavjudligidan darak beradi»¹²¹.

Hozirgi vaqtda inson tabiatini anglab yetish jarayonida estetikaning ayni shu umuminsoniy omili yoki go'zallik tuyg'usining biologik asoslari birinchi darajali ahamiyat kasb etmoqda. Amerikada nashr etiladigan «Scientific observer» jurnali 1995-yilning bahorida «Kompyuter Mauglisi» deb nomlangan eksperimentning katta shov-shuvg'a sabab bo'lgan natijalarini e'lon qildi. Ushbu eksperiment g'oyasi yangi emas - u o'tgan asrning 30-yillarida fantast yozuvchi A. Belyaevning «Professor Duelling boshi» romanida ilgari surilgan edi. G'oyaning mohiyati ancha sodda: inson miyasidan uning o'limidan keyin foydalanish. Mashhur fantast yozuvchi va mutafakkir S. Lerming «Texnologiyalar yig'indisi» deb nomlangan falsafiy asarida ham gap mazkur g'oyani ro'yobga chiqarish haqida boradi. Xususan, bu yerda yangi axborot texnologiyalari vositasida shaxsning ichki dunyosini to'liq «yoziq olish» va elektron «jannat»da uning «umrbog'ligi»ni ta'minlash imkoniyatlari haqida bahs yuritiladi.¹²² «Kompyuter Mauglisi» deb nomlangan eksperiment doirasida amerikalik olimlar o'limga mahkum bo'lgan chaqaloq Siding miyasini klasterlardan, ya'ni AQShdagi barcha personal kompyuterlar tarmog'idan tarkib topgan superkompyuterga kiritdilar va uning rivojlanish jarayonini uch yil mobaynida o'rgandilar.

Inson miyasi Koinotdagi eng murakkab tuzilma hisoblanadi. U yuz milliardga yaqin neyronlardan iborat.¹²³ Ba'zan inson miyasi har sekunda 10 mlrd. tagacha hisoblash amallarini bajaruvchi hisoblash-yechish moslamasi sifatida qaraladi. Amerikalik tadqiqotchilar miya elektrik potensiallarining taxminan 60% ni mental skanerlash yo'li bilan oldilar, ularni raqamlar bilan kodladilar va virtual klasterli kompyuterga kiritdilar. Shu tarqqa Siding modellashirilgan miyasi «kompyuter Mauglisi»ga aylandi va o'z hayotini kasb etdi. Bolaning ota-onasi uni tan oldilar va multimedia sistemalari, virtual vogelik vositalari bilan jhozlangan personal kompyuter vositasida u bilan muomala qila boshladilar. Avvaliga ular faqat ekranda o'z farzandining tasvirini ko'rar edilar, keyinchalik golografik qurilmalar uning hajimli tasvirini aks etira boshladi.

«Kompyuter Mauglisi» bilan o'tkazilgan eksperiment ma'lumotlarini bayon etar ekan, A. Valentinov shunday deb yozadi: «Chaqaloq tasvirini ekranga chiqarishdan osoni yo'q. Ammo uning tasviri vaqt o'tishi bilan «ulg'aydimi»? Bu savolga aniq javob yo'q, xuddi shuningdek, boshqa ko'pgina savollarga ham javob mavjud emas. Chunonchi: Sid va uning ota-onasi o'rtasida muayyan ma'naviy aloqa o'rnatilganmi? U ota-onasi bilan muloqot qilish jarayonida ularning mehri ni his qiladimi? Jin va Nadin uni

¹²⁰ Олескин А.В. Голотрапная мифа // Человек. 1990. № 3. - 38-с.

¹²¹ Эфримсон В.П. Генетика этника и эстетика. - СПб(О), 1995. - 107-с.

¹²² Лем С. Сумма технологий. - Лубин, 1984.

¹²³ Qarang: Монт. - Москва: 1984. - 10-с.

o'zlarining «tabiiy» o'g'li deb hisoblashlari tasodifiy bir hol bo'lmasa kerak. Kompyuterda oddiy dastur emas, balki qandaydir jonzo yashar? Albatta, bu savol g'ayratabiiy yangraydi, ammo ushbu voqeaning o'zi ham g'ayratabiiy emasmi?»¹²⁴

Ammo qarshimizda – inson miyasining rivojlanish qonunlarini o'rganishga bag'ishlangan real eksperiment. Ayni holda insonga o'zining asl mohiyatini namoyon etish imkoniyatini beruvchi go'zallik tuyg'usi muammosi birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda «inson – kosmobiopsixo jittimoy birlik»¹²⁵, degan fikrga qo'shilish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, «inson tabiiyati uning estetik didi va tasavvurlari bo'lishi mumkinligidan darak beradi. Insonni qurshagan muhit mazkur imkoniyatning vogelikka aylanishini belgilaydi: u mazkur jittimoy odam ayni shu estetik did va tasavvurlarga ega ekanligini, boshqacha estetik did va tasavvurlar unda bo'lishi mumkin emasiligini tushuntiradi»¹²⁶. Ayni payda, estetik emotsiyalarning biologik asoslari bilan ham hisoblashish talab etiladi. «Estetik emotsiyalar biologik asoslarning paydo bo'lishi muammosini o'rganish jarayonida biz mazkur emotsiyalarning rivojlanishi tabiiy tanlanish natijasida ajdodlarimizda boshlangan bo'lishi mumkinligining eng muhim uch sababini aniqladik.

1. Umumiy estetik emotsiyalar jamoani jipslashiradi va shu tariqa u o'ziga yot bo'lgan tabiat qo'ynida va boshqa hanjamyatlar davrasida yashab qolishga ko'maklashadi (ushbu qoidaning to'g'riligini isbotlovchi primitiv dalillar sifatida baxshilar, skaldlar, afsonalar, qo'shiqlar, nivoatlar, nihoyat, harbiy musiqa va orkestrlar, mardlik va qo'rqqoqlik haqida kitoblarning mavjudligini keltirish mumkin).

2. Badiiy ta'sirchanlik dunyoni, ta'bir joiz bo'lsa, «ekspress-metod» yordamida anglab yetish imkoniyatini beradi.

3. Badiiy ta'sirchanlik yaxshilik va yomonlikning moddiy timsollarini teran anglab yetish imkonini beradi va shu tariqa o'zining evolyusion-genetik rivojlanish jarayonida o'zaro altruizmining evolyusion-genetik rivojlanish jarayoni bilan uzviy birikadi»¹²⁷. Boshqacha qilib aytganda, go'zallik tuyg'usiz «kompyuter Mauglisi» hech qachon homo sapiens bo'la olmaydi.

Estetik ta'sirchanlik (go'zallik tuyg'usi) insonda biologik, jittimoy va tarixiy omillar bilan belgilanadi. Insoniyat tarixida kuzatiladigan estetik didlar va tasavvurlarning rang-barangligini ma'lum darajada shu bilan izohlash mumkin. Go'zallik moddiy shakllarining rang-barangligi, turli-

tuman estetik tasavvurlar va didlar go'zallik tuyg'usining umumiy biologik ildizlariga asoslanadi. Go'zallik tuyg'usi estetik tasavvurlarda umuminsoniy omilning asosiy elementi hisoblanadi. Uning ichki imkoniyatlari evolyusion-genetik rivojlanish va biologik jihatdan tug'ma geterogenlik bilan belgilanadi. Hozirgi zamon fanida biokimyoviy estetikani rivojlantirish zarurligi g'oyasi ilgari surilayotgani tasodifiy bir hol emas. Rossiyalik biolog S. Shnol fermentlarning tebranish chastotalari va morfogenez geometrik masalasini yechish uchun javob beruvchi tovushli maydonlarning o'zaro aloqasini o'rganar ekan shunday deb yozadi: «Shu narsa oydek ravshanki, gap faqat uzunligi hujayra o'lchamlari darajasida bo'lgan to'liqlar haqida, ya'ni taxminan 1-100 mm bo'lgan tovushli to'liqlar haqida borishi mumkin; tovushning normal tezligida ularning chastotalari taxminan 10^7 - 10^9 Gs bo'ladi. Biroq jelsimon protoplazmatik strukturalarda asosan siljish to'liqlari tarqaladi. A. Sarvazyan o'z xodimlari bilan o'tkazgan tadqiqotlar bunday to'liqlar tezligi taxminan 1 m/s bo'lishini ko'rsatadi. Tegishli ravishda, to'liqlarning zaruriy uzunligi taxminan 10^4 - 10^6 Gs chastotalarda olinishi mumkin. Chastotalarning bu diapazoni biokimyoviy jihatdan realdir. Bunday chastotalarda asosiy fermentlar ishlaydi. Hozir esa aksariyat fermentlarning aylanishlari soni chastotalarning eshitish mumkin bo'lgan diapazoni bilan muvofiq kelishini qayd etishning o'zi kifoya qiladi. Bu eshitish qobiliyatining tabiiyati, musiqani idrok etish qobiliyatining kelib chiqishi va hokazolar haqida mulohaza yuritishga turtki beradi. Ammo bu mulohazalar morfogenez biokimyosi sohasiga emas, balki biokimyoviy estetika sohasiga tegishlidir»¹²⁸. Ma'lum bo'lishicha, inson organizmining mavjudligi va faoliyati uchun amalda javobgar bo'lgan fermentlarsiz musiqani idrok etish mumkin emas ekan.

Aynan musiqani idrok etish jarayonida vujudga keladigan go'zallik tuyg'usi misolida uning biologik asoslari, fundamental, yarim instinktiv xususiyati ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Ma'lumki, musiqa universal til hisoblanadi, zero, deyari barcha individlar ohanglar va ritmlar tizimlariga ta'sirchandirlar. Umuman olganda, bunday ta'sirchanlik odamzotga xos va u bizga inson miyasida yuz berayotgan tamoyilal jarayonlarni tushunishga yordam beradi. Tadqiqotlar musiqani idrok etish qobiliyatini belgilovchi sohalar bosh miya chap yarim pallasi po'stlog'ida joylashganligini ko'rsatadi. Musiqaga bilan alohida aloqa qiluvchi sohalar esa chakka qismida, eshitish faoliyati uchun javobgar bo'lgan bo'g'inlar yaqinida joylashgan¹²⁹. Musiqaning fundamentalligi shu bilan

¹²⁴ Валентин А. Жизнь после смерти в компьютере? // Российская газета. 1995. 10 июня.

¹²⁵ Политарков В.С. Время и культура. – Харьков, 1987.

¹²⁶ Плещинский Г.В. Искусство. – Москва, 1922. – 46-с.

¹²⁷ Фрономов В.Л. Генетика этики и эстетики. – СПб(6), 1995. – 107-108-с.

¹²⁸ Шнел С.Э. Физико-химические факторы биологической эволюции. – Москва, 1979. – 160-с.

¹²⁹ Оливе: Young J. Progany mozga. – Warszawa, 1984. – 346-347-р.

belgilanadiki, u kodi qisman genlar darajasida dasturlashtirilgan va inson organizmidan o'rin olgan, qisman madaniyat bilan belgilanadigan san'at hisoblanadi. Ayni paytda musiqa vaqt modeli sifatida ham namoyon bo'ladi. Zero, musiqa ritmi inson ekzistentsiyasining muhim ko'rsatkichi – vaqt tabiiati haqidagi g'oyalarni aks ettiradi.

Ma'lumki, go'zallik tuyg'usini alohida biologik tizim sifatidagi insonning psixofizik jarayonlarisiz tasavvur qilish mumkin emas. Bu qoida insonning o'z qobiliyatlarini o'zi ro'yobga chiqarish imkoniyatlariga tobora ko'proq e'tibor berilayotgan hozirgi davr sharoitida ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ayni paytda kosmosni o'zlashtirish jarayoni ham estetik qadriyat sifatidagi tabiat haqidagi tasavvurlarga tuzatishlar kiritilmoqda. Dunyoviy tajribaga va Koinotni o'rganish amaliyotiga asoslangan kosmos g'oyalari ilgari ma'lum bo'lmagan, odamzotning biologik va ma'naviy imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lgan «estetik effektlar» uchun zamin yaratmoqda.¹³⁰ Hozirgi vaqtda ramzlari insonning Koinot bilan aloqasini ifodalovchi yapon bog'lari qiziqish kuchaygani tasodifiy bir hol emas. Dzen qonunlariga xos bo'lgan nasihatgo'ylik uslubi yapon bog'lari san'ati bilan birikadi. Dzen qonunlari meditatsiya, ekstaz, trans va boshqa psixofizik usullar bilan bir qatorda insonga Koinot bilan bevosita aloqa qilishga imkoniyat yaratuvchi ongning o'zgartirilgan holatiga erishish imkonini beradi.¹³¹

Bugungi kunda inson ijodida go'zallik tuyg'usining ahamiyatiga e'tibor ham kuchayib bormoqda. So'nggi o'n yilliklar mobaynida ijodiy psixofizik jihatlarni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar ayniqsa faollashdi. Insonga real makon-vaqt strukturasiidan chiqish imkoniyatini beruvchi «arxitekturaliy mashinalar»ni yaratish mazkur tadqiqotlarning yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bunda «arxitekturaliy mashina»ning alohida usulda tashkillashtirilgan ko'lamli strukturasi insonda ijod uchun zarur bo'lgan yangi obrazlar va assotsiatsiyalar paydo bo'lishiga ko'maklashishi taxmin qilinadi. Izlanishlarning mazkur yo'nalishi elektron ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi bilan bog'liq. «Insonni haqiqiy borliqdan ajratadigan, uni boshqariyadigan illyuzion effektlar dunyosiga joylashtiradigan «xususiy muhit» eng yangi audiovizual texnika yordamida yaratildi»¹³². Masalan, arxitektorlar P. Kuk, D. Krompton, R. Xetton yaratgan «xayoliy shaharlar» loyihalarida elektronika turli xil proyeksiyalar va golografik effektlar, rang, chiroq va tovushli dasturlar yordamida urbanistik peyzaj xayoliy manzarasini yaratadi.

¹³⁰ Хатисевич Д.Х. Природа как эстетическая ценность. – Москва. 1987. – 31-с.

¹³¹ Дзэн-инг. Николсона Н. Японские сады. – Москва. 1975. – 97-98-б.; Штейнер Е.С. Икоро Солгон. – Москва. 1987. – 73-76-с.

¹³² Рейбушин А., Дворжак К. Прогностика в архитектуре и градостроительстве. – Москва. 1983. – 50-51-б.

«Videomadaniyat» fenomeni ham ulkan imkoniyatlarga ega bo'lib, bunda o'z uyidagi «yalpi videomuhit» har qanday tasavvurdan kuchli bo'lgan audiovizual effektlarni yaratish imkoniyatini beruvchi sintezatorlar bilan to'ldiriladi. «Bunday tizimni biologik aloqa moslamalariga ulab, o'z kechinnalari, tushlarini vizual gavdalantrish va eshitish mumkin. «Mediatekura» sohasidagi eksperimentlar inson tasavvurini «o'ta ta'sirchan maydonlarga ko'chiruvchi tovushli optik obrazlarni yaratish va insonning odatdagi sezgilarini butunlay yangi sensorli «interpersonal» psixologik reaksiyalar bilan almashtrish imkonini beradi»¹³³.

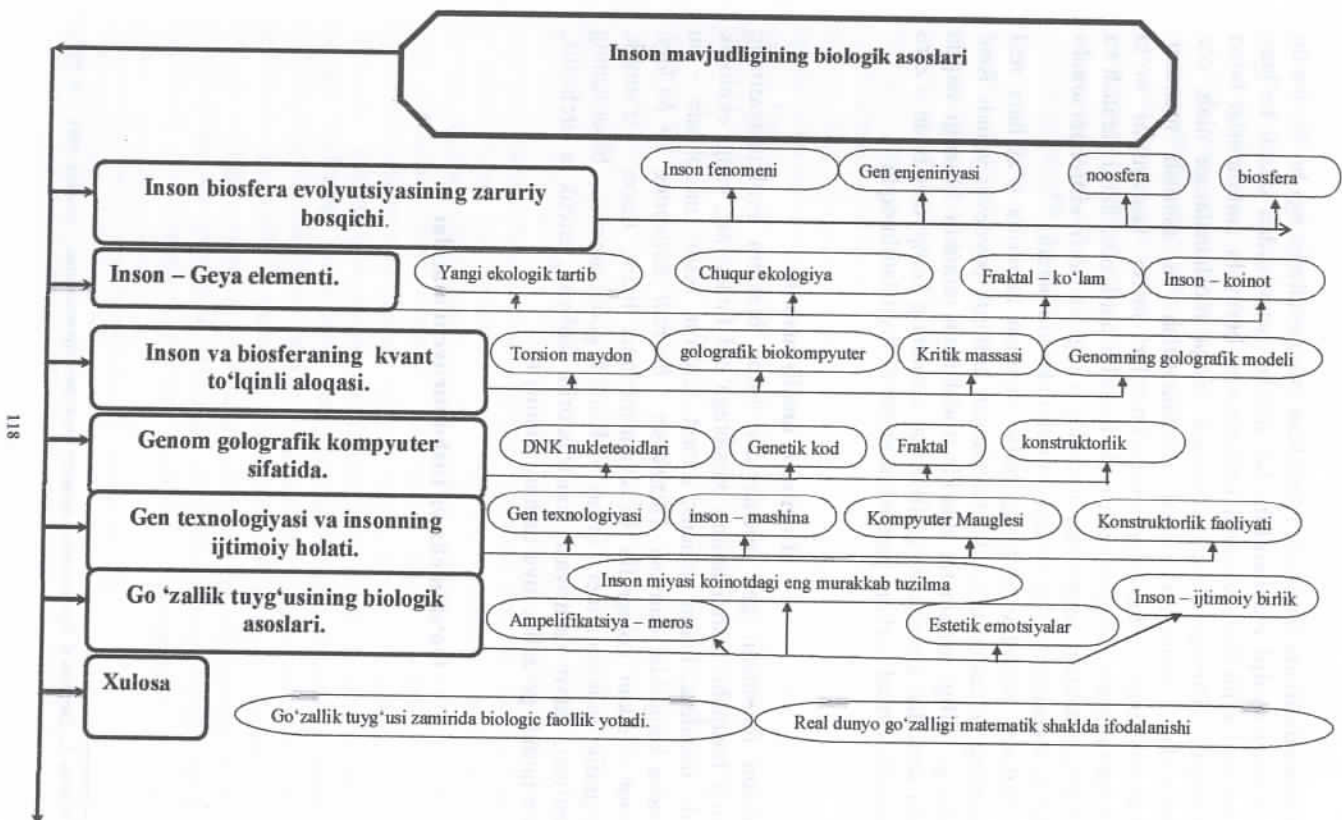
Xulosa. Shunday qilib, go'zallik tuyg'usi zaminida o'zi ham real dunyoning go'zalligi ta'sirida shakllangan biologik poydevor yotadi. Real dunyo go'zalligi matematik shaklda ifodalanishi mumkin. Hozirgi vaqtda ushbu shakldan kompyuter grafikasida, insonning kompyuter bilan o'zaro aloqasida, virtual borliqni yaratishda samarali foydalanilmoqda.

Tajribaviy amaliy matnlar

Inson fenomeni, gen injeneriyasi, inson biosfera evolyutsiyasining zaruriy bosqichi, insoniyatning biosferaga oid funksiyasi, yangi ekologik tartib, noosfera, homo sapiens, daraxt, hayvon, inson, mezosom – bu o'rta kengliklar dunyosi, *Mezosom – bu real dunyoning bir bo'lagi*, Koinot – ulkan golografik va kvant-mexanik tizim, Inson – o'simlik, golografik biokompyuter, inson – Koinot gologrammasi, bioetikaning ahamiyati, darvin nazariyasi, konstruktorlik faoliyati, estetik ta'sirchanlik, inson ijodida go'zallik tuyg'usining ahamiyati.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

¹³³ Рейбушин А., Дворжак К. Прогностика в архитектуре и градостроительстве. – Москва. 1983. – 50-51-б.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Inson biosfera evolyutsiyasining zaruriy bosqichi.
2. Gen texnologiyasi va insonning jismoniy olami.
3. Inson va biosferaning kvant-to'liqlik aloqasi.
4. Genom golografik kompyuter sifatida.
5. Inson – Geya elementi.
6. Go'zallik tuyg'usining biologik asoslari.

Esse mavzulari

1. Inson falsafaning azaliy muammosi.
2. Insonning korpuskulyar-to'liqlik tabiati.
3. Koinotda inson o'rn.
4. Inson haqidagi mikrotasavvurlar.
5. Miya faoliyati kvant qonunlariga muvofiq amalga oshirilishi.
6. Miya ishini modellashirishning ahamiyati.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Noosferaga o'tish haqidagi g'oya kim tomonidan ilgari surilgan?

- A) Vernadskiy
- B) Moiseev
- S) Serr
- D) Yonas

2. Insoniyatning geologik rolga e'tibor qaratgan olim kim?

- A) Vernadskiy
- B) Moiseev
- S) Serr
- D) Yonas

3. Noosfer atamasini ilmiy muomlagaga kiritgan olim kim?

- A) Le Rua va Sharden
- B) Moiseev
- S) Serr
- D) Yonas

4. „Yangi ekologik tartib“ kitobini kim yozgan?

- A) Yonas
- B) Ferri
- S) A va B
- D) Prigojin

5. Utilitaristlar mavqiyi qaysi davlatda kuchli?

- A) AQSH va Avstraliya
- B) Xitoy
- S) Yaponiya
- D) Hindiston

6. Utilitaristlarning soni hozirda qancha?

- A) 120 mlndan ortiq
- B) 100 mln
- S) 70 mln
- D) 11 mln

7. „Geya davri: bizning tirik yerimiz biografiyasi“ asarini kim yozgan?

- A) Lavlok
- B) Ferri
- S) A va B
- D) Prigojin

8. Sayyoramizda mavjud bo'lgan biologik turlarning qanchasi qirilib ketgan?

- A) 33%
- B) 31%
- S) 73%
- D) 99%

9. Kim „mening sayyoramda biologik turlar qancha ko'p bo'lsa, u shuncha barqarorlashadi“?

- A) Lavlok
- B) Ferri
- S) A va B
- D) Prigojin

10. Kim „Insoniyat uchunchi ulkan qayta qurish bo'sag'asida turganiga ishonchim komil“ degan?

- A) Vernadskiy
- B) Moiseev
- S) Serr
- D) Yonas

11. Kimlar biologik tizimlar sayyoramizning joni moddasi va atrof-muhit Yer yaqinidagi yagona ulkan gologrammaga o'xshab ketadigan yagona fizik tizim sifatida tasniflanishi mumkin degan?

- A) Bom va Pribram
- B) A. King
- S) V. Shnyder
- D) Motoori Norinagi

12. Insonning obrazi ayniqsa verbal fikrlash uslubi mehnat faoliyati va to'plangan tajriba mahsuli hisoblanadi degan olim kim?

- A) Patanjali
- B) Eddington
- S) Dekart
- D) Kaznacheev

13. Kimni tajribalari tiriklikning eng avvalo biologik tizimlardagi kvant jarayonlari bilan bog'liq holda sirti xususiyatga oydinlik kiritish imkonini beradi?

- A) Patanjali
- B) Eddington
- S) Dekart
- D) Kaznacheev

14. 1913-yil fundamental fizik konsepsiyani kim tarifi?agan?

- A) Patanjali
- B) Eddington
- S) Kartan
- D) Kaznacheev

15. Qachon Eyneshiya-Kartan nazariyasi vujudga keldi?

- A) B va S javoblari to'g'ri
- B) XX asr 70-yillar
- S) XX asr 50-yillar
- D) XX asr 60-yillar

16. Kim „Monadologiya“ asarini yozgan?

- A) Patanjali
- B) Eddington
- S) Leybnes
- D) Kaznacheev

17. Kim „materiyaning eng kichik qismida mavjudodlar, tirik jonzorlar, hayvonlar, entelixiyalar, jonlarning butun bir dunyosi mavjud“ degan?

- A) Patanjali
- B) Eddington
- S) Leybnes
- D) Kaznacheev

18. Qayerda texnologiyalarning oqibatlarga baxo berish konsepsiyasi rivojlana boshladi?

- A) AQSH
- B) Xitoy
- S) Yaponiya
- D) Turkiya

19. Qachon texnologiyalarning oqibatlarga baxo berish konsepsiyasi rivojlana boshladi?

- A) B va S javoblari to'g'ri
- B) XX asr 70-yillar
- S) XX asr 50-yillar
- D) XX asr 60-yillar

20. Qayerda gen texnologiyasining imkoniyatlari va xavfi masalasi bo'yicha Komissiya tuzilgan?

- A) AQSH
- B) Xitoy
- S) Yaponiya
- D) GFR

21. Mikroelektronikada birinchi o'ringa qaysi muammo qo'yiladi?

- A) inson-mashina
- B) inson-inson
- S) mashina-inson
- D) hammasi to'g'ri

22. Kim „fan bilan vijdon, texnika bilan axloq o'rtasidagi hech qachon hozirdidek keng tus olmagan...“ degan?

- A) Patanjali
- B) Eddington
- S) Leybnes
- D) Saragosa

23. Kim „inson genomi xaritasini yaratishdan ulkan maqsadlar ko'zlanayotir“ - deb ta'kidlaydi?

- A) Patanjali
- B) Eddington
- S) Mayor
- D) Saragosa

24. Kim „Tabiiy evolyutsiyadan farqli o'laroq, laboratoriyadagi evolyutsiyani qo'l bilan usshab ko'rish mumkin“ degan?

- A) Joys
- B) Eddington
- S) Mayor
- D) Saragosa

25. „Professor Duyhning boshi“ asarini kim yozgan?

- A) Patajali
- B) Belyayev
- S) Mayor
- D) Saragosa

Adbiyotlar

1. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – Москва: 1988. – 35-с.
2. Монсеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы // Вопросы философии. 1995. № 1. – 4-с.
3. Халкевич Д.Х. Природа как эстетическая ценность. – Москва: 1987. – 31-с.
4. Николаева Н. Японские сады. – Москва: 1975. – 97-98-б.; Штейнер Е.С. Икко Садзон. – Москва: 1987. – 73-76-с.
5. Яббушин А., Дворжак К. Прогностика в архитектуре и градостроительстве. – Москва: 1983. – 50-51-б.
6. Bohm D. Quantum theory as an indication of new order in physics // Foundations Phys. 1971. – 139-168-б.; 7. Pribram K. Problem conceiving the structure of Consciousness // Consciousness and the Brain. – N.Y., 1976. – 83-120-р.
8. Qatani: Казначеев В.П., Михайлова Л.П. Биониформационная функция естественных электромагнитных полей. – Новосибирск, 1985. – 186-с.
9. Валентинов А. Жизнь после смерти в компьютере? // Российская газета. 1995. 10 июня.
10. Пелликартов В.С. Время и культура. – Харьков, 1987.
11. Плеханов Г.В. Искусство. – Москва: 1922. – 46-с.
12. Эфроимсон В.П. Генетика этики и эстетики. – СПб(б), 1995. – 107-108-с.

4-мавзу: INSON MAVJUDLIGINING IJTIMOIV MAQOMI

Inson fenomenining ijtimoiy omillari. XXI asr boshida inson fenomeni ulkan ijtimoiy o'zgarishlar fonida bo'lib namoyon bo'lmog'da. Hozirgi sotsiologik va siyosiy nazarialar bu ildam o'zgarishlar o'tidan qaytib yetla olayotgani yo'q. Ayni hol bu nazariyalarning aksariyati XVIII asrda vujudga kelgan dunyoning ilmiy manzarasi asosiy qoidalarga tayanishi bilan belgilanadi. Vaholanki, hozirda shargona va g'arbora tasavvurlar sinteziga, izchil oqilona bilishga va ijodiy tasavvur ravoziga asoslangan dunyoning yangi manzarasi shakllanmog'da. Chiziqli dunyoqarashga asoslangan laplascha mexanik determinizm o'zini murakkablik, noaniqlik va nochiqlik hukm suruvchi dunyoning stoxastik manzarasi egallamog'da.

Hozirgi zamon sotsiologiyasi uchun insonni o'zini qurshagan soltsium bilan bog'liq bo'lmagan universal mavjudot sifatida o'rganish muhimdir. Bunda asosiy e'tibor inson va universumning, makrokosmos va mikrokosmosning o'zaro aloqasiga qaratiladi. Bu inson va jamiyat o'zaro aloqasining mohiyati inson ijtimoiy-tabiiy fenomenida namoyon bo'lishini anglatadi. Endilikda inson fenomeni tarix sahnasiga chiqmog'da, ayni shu labirinti u ham mutaxassislar, ham oddiy odamlar e'tiborini o'ziga tortmog'da. Inson – umumiylkning ayrim ko'rinishi yoki monada, degan g'oya jamiyat ongidan tobora mustahkam o'tin olmog'da.

Hozirgi davr voqealigi inson tabiatini eng yangi ijtimoiy va tabiiy fanlarning bilimlarini hisobga olgan holda o'rganishni taqozo qiladi. «Inson – universum» («monada») muammosiga ijtimoiy nuqtai nazardan yondashish ko'p sonli masalalarni, chunkinchi: yangi ijtimoiy tuzum shakllanayotgan sharoitda insonning iqtisodiy xulq-atvotini, tarixiy-falsafiy an'ana doirasida vujudga kelgan simfonik shaxs haqidagi tasavvurni, totalitar va demokratik tizimlarda inson maqomi, uning giperindividualligi muammosini o'rganishni talab qiladi. Bularning burchasi mazkur bob mazmunini tashkil etadi.

Inson xulq-atvoriga nisbatan iqtisodiy yondashuv. XXI asr boshida inson fenomenini tushunish uchun eng avvalo uning xulq-atvotini iqtisodiy nuqtai nazardan o'rganish talab etiladi. Bu erda jiddiy kelishmovchiliklar bilan tavsiflanuvchi iqtisodiy nazariyaning holati muhim rol o'ynaydi. Aynim nazariyachi-iqtisodchilar hozirgi zamon neoklassik nazariyasining o'z tamoyillari universalidir, degan fikrni asoslashga harakat qiladilar (G. Bekker va boshqalar, ba'zi olimlar esa iqtisodiy nazariyaning tor talqinini

himoya qiladilar (R. Xaylbroner va boshqalar)¹³⁴. Biroq inson xulq-atvoriga nisbatan iqtisodiy yondashuv amalda mavjud, faqat u turli iqtisodiy nazariyalarda turlicha talqin qilinadi.

Hozirgi zamon neoklassik nazariyasi vakili G. Bekker «Iqtisodiy tahlil va inson xulq-atvori» asarida shunday deb yozadi: «Men iqtisodiy yondashuv keng ko'lami ekanligiga, uni insonning har qanday xulq-atvoriga tatbiq etish mumkinligiga ishonch hosil qildim»¹³⁵. Bu yerda «iqtisodiy fan – ijtimoiy fanlar malikasi», degan tanish ibora beixtiyor yodga keladi. Dalillar keltirish uslubining izchilligi, matematik apparat qo'llanishi, ta'riflarning ixchanligi va mantiqning aniqligi iqtisodiy nazariyani yuksak darajaga ko'tardi va nisbatan «erkin» ijtimoiy fanlar unga tenglasha boshladilar degan fikr mavjud. «Iqtisodiy nazariya ijtimoiy fanlarning barchasiga kirib boradi, xuddi shuningdek, ijtimoiy fanlar ham iqtisodiy nazariyaga kirib boradi... Iqtisodiy nazariyaning begona hududlarni egallash imkoniyatlari shu bilan belgilanadiki, u foydalanuvchi analitik kategoriyalar – resurslarning cheklanganligi, xarajalar, afzalliklar, yo'l tanlash – bularning barchasi o'z qo'llanish sohasiga ko'ra tom ma'noda universal hisoblanadi. Iqtisodiy nazariya – ijtimoiy fanlarning tom ma'noda universal grammatikasidir»¹³⁶.

Shu o'rinda tabiiy bir savol tug'iladi: iqtisodiy nazariya uni boshqa ijtimoiy fanlar (sotsiologiya, antropologiya, psixologiya va boshqalar)dan yuqori qo'yadigan muayyan fundamental attributlarga chindan ham ega? G. Bekker: «Iqtisodiy yondashuv o'z qudratiga ko'ra betakroridir, chunki u inson xulq-atvorining ko'p sonli rang-barang shakllarini birlashtirishga qodir»¹³⁷, deb hisoblaydi. Iqtisodiy yondashuv inson xulq-atvoriga boshqa yondashuvlarga qaraganda kengroq yondashishi umum e'tirof etilgan. Bundan tashqari, iqtisodiy yondashuv o'zaro kelishilgan xulq-atvoriga erishish uchun turli ishtirokchilar (individuallar, firmalar va millatlar)ning harakatlari turli darajada muvofiqlashtiruvchi bozorlar mavjudligidan kelib chiqadi. Nihoyat, iqtisodiy yondashuv vaqt o'tishi bilan sezilarli darajada o'zgarayotgan afzalliklar boylar va kambag'allarda, shuningdek, turli jamiyatlar va madaniyatlarga mansub bo'lgan shaxslarda uncha farq qilmaydi.

Hozirgi zamon biologiyasi doirasida yaratilgan iqtisodiy yondashuv va tabiiy tanlanish nazariyasi bir-biri bilan uzviy bog'liq va yagona,

yanmunda fundamental nazariyaning turli tomonlarini o'zida ifodalasa kerak. G. Bekker iqtisodiy yondashuvni faqat moddiy ne'matlar va ehtiyojlar, hatto bozor iqtisodiyoti bilan ham cheklash to'g'ri bo'lmaydi deb hisoblaydi. Inson xulq-atvoriga nisbatan iqtisodiy yondashuv yangi emas, u bozor iqtisodiy tizimiga ham qo'llanilishi mumkin. Shuni qayd etish lozimki, A. Smit siyosiy xulq-atvorni tushuntirishda, I. Bentam inson hazzalari va azob-uqubatlari hisoblash uchun iqtisodiy yondashuvdan foydalanган edi.

Iqtisodiy yondashuvdan keng foydalanish mumkinligi haqidagi insoniyat o'rgan asrining so'nggi choragida paydo bo'lgan ko'p sonli ilmiy adabiyotlarda qo'llab-quvvatlanadi. Ularda iqtisodiy yondashuvdan ko'p sonli, rang-barang muammolarni, chunkinchi: tilning rivojlanish jarayonini (J. Marshak), cherkovlarga qatnash darajasini (K. Ezzi va R. Erenberg), siyosiy faoliyatni (J. Buxanan va J. Tullok), huquqiy tizimni (R. Pozner), hayvonlarning qirishini (D. Xamernesh va N. Soss), shuningdek, nikoh, tug'ilish va ajrashishlar darajasini (T. Shuls, V. Lends va R. Mikael) tahlil qilish uchun foydalaniladi¹³⁸. Shunday qilib, iqtisodiy yondashuv inson xulq-atvori tushuntirishining umumiy sxemasini o'zida ifodalaydi. Ayni paytda sotsiologiya, sotsiobiologiya, psixologiya, tarix, antropologiya, huquqshunoslik va boshqa fanlar o'rganuvchi rang-barang iqtisodiy ko'rsatkichlarni ham hisobga olish talab etiladi.

Biroq ijtimoiy fanlar tizimida iqtisodiy nazariyaning o'rni xususida boshqacha nuqtai nazar ham mavjud. R. Xaylbroner fikriga ko'ra, iqtisodiy nazariyani ijtimoiy fanlarning «malikasi» deb hisoblash to'g'ri bo'lmaydi. U amalga oshirgan ijtimoiy formativiyalar tahlili insoniyat tarixida o'rgan jamiyatlarining aksariyatida iqtisodiyot mavjud bo'lmaganini ko'rsatadi¹³⁹. Shundan kelib chiqib, R. Xaylbroner iqtisodiy mehnatni ijtimoiy tashkil etish fundamental tamoyilidan izlash lozim deb hisoblaydi. Zotan, har qanday jamiyat o'zining moddiy ta'minoti haqida o'ylashi lozim ekan, bu muayyan darajada rivojlangan mehnat taqsimotini va jamiyat a'zolari kuch-g'ayratini muvofiqlashtirishni talab qiladi. Shu ma'noda iqtisodiy fan mehnatni jamiyat xizmatiga qo'yish usullarini o'rganish yoki tushuntirish vositasi sifatida maydonga chiqadi¹⁴⁰.

Mazkur yondashuv nuqtai nazaridan iqtisodiy fan bozor iqtisodiyoti tizimini o'rganish uchun amalda ulkan ahamiyat kasb etadi, zero, inson xulq-atvori boshqarishda ijtimoiylashuv mexanizmlari va buyruqlarga

¹³⁴ Qarang: Bekker G. Экономический анализ и человеческое поведение. Москва: 1993. Хайлбронер Р. Экономическая теория как универсальная наука // Thesis. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – Москва: 1993.

¹³⁵ Bekker G. Экономический анализ и человеческое поведение. Москва: 1993. – 29-с.

¹³⁶ Hirschfeld J. The expanded Domain of Economics // American Economic Review. 1985. Vol. 75. – 53-р.

¹³⁷ Bekker G. Экономический анализ и человеческое поведение. Москва: 1993. – 26-с.

¹³⁸ Landis W. Fear of Flying: An Economic Study of U.S. – N.Y., 1987.

¹³⁹ Хайлбронер Р. Экономическая теория как универсальная наука // Thesis. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – Москва: 1993. С.42.

¹⁴⁰ О'йла joyda. – 46-б.

bo'ysunish unda birinchi o'rinda turmaydi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyatda yangi etos hamda mehnatni tashkil etishning sof «iqtisodiy» usulini imkoniyatdan voqelikka aylantirgan yangi institutsional dinamika amal qiladi.

Biz o'rganayotgan muammo nuqtai nazaridan R. Xaylbroning iqtisodiyot ildizlarini ijtimoiy institutlardan izlash kerak degan fikri diqqatga sazovordir. Umuman olganda, insonning ko'p darajali eksistensiyanisi faqat uning iqtisodiy xulq-atvori bilan bog'lash to'g'ri bo'lmaydi – «iqtisodiy odam»ni mutlaqlashtirish inson tabiatining deformatsiyalanishiga va oxir-oqibat uning inkor etilishiga olib keladi. Boshqa tomondan esa «iqtisodiy odam» o'z qobiliyatlari va imkoniyatlarini aynan bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat doirasida ayniqsa to'liq ro'yobga chiqargani ham hech kimga sir emas. M. Veberning «Protestantcha axloq va kapitalizm ruhi», V.Zombartning «Burjua. Hozirgi zamon iqtisodiy odamining ma'naviy rivojlanish tarixidan etyudlar» asarlari ayni shu masalaga bag'ishlangan. Bu asarlarda burjua jamiyati paydo bo'lishi bilan ijtimoiy etosning o'zgarishi ko'rsatib berilgan. Xususan, V. Zombart hozirgi zamon iqtisodiy odamiga xos bo'lgan umumiy jihatlarni sanab o'tadi:

birinchidan, u o'z hayotida mo'ljalladigan asosiy qadriyatlardan – bu mo'lay daromad va biznesdir;

ikkinchidan, u qo'lga kiritishi, tashkillashtirishi, muzokaralar olib borishi, spekulatsiya va kalkulyatsiya qilishi lozim;

uchinchidan, uning faoliyati o'z faolligini mutlaqo oqilonlashtirish va kengaytirish tamoyillariga to'la bo'ysunadi;

to'rtinchidan, tirishqoqlik, tejamkorlik va farovonlik kabi xususiyatlar amaliy mexanizmining tarkibiy qismlariga aylanadi.¹⁴¹

Ayni paytda amerikalik tanigil tadqiqotchi P. Berger industrial kapitalizm insoniyat tarixida misli ko'rilmagan ishlab chiqarish kuchlarini yaratganini, bu kuchlar jamiyatni demokratlashtirish asosi bo'lib xizmat qilganini ta'kidlaydi va zamonaviy ma'rifati munosabatlarning rivojlanishi jamiyat barcha qatlamlarining moddiy farovonligini ta'minlaydi, individ huquq va erkinliklarining kafolatlarini yaratadi degan xulosaga keladi. Shuni e'tiborga olish lozimki, uning «Kapitalistik inqilob» deb nomlangan tadqiqoti turli gipotezalar to'planini o'zida ifodalaydi, zero, «ijtimoiy fandan bundan ortig'ini kutish mumkin emas»¹⁴². Albatta, gipotezalar ilmiy bilimni rivojlantirishning zaturiy omili hisoblanadi, biroq fan o'z

mohiyatiga ko'ra bashorat qilish apparati hisoblanadi. Agar u o'zining ushbu muhim funksiyasini bajarmasa, u fan deb atalishga haqli emas.

Hozirgi dunyo voqeligi, uning rivojlanish jarayonlari bozor iqtisodiyotining mazmuni va shakl-shamoyili o'zgarгани haqida gapirish uchun asos beradi. Endi inson faqat qo'rim to'ydirish uchun ishlashni istamaydi. «To'g'chilik» asosiy maqsad sifatida allaqachon erishilgan Yaponiya, AQSh, Shveysiya kabi ilg'or mamlakatlarda bu ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Bu yerda odamlar faqat to'g'chilik uchun ishlashni istamaydilar. Natijada mehnatga rag'batlantirishning ishlab chiqarishni boshqarishda ishtirok etish, «sifat to'garaklari», «insoniy munosabatlardan» durumda ishlab chiqarish kabi noan'anaviy omillari paydo bo'ladi.¹⁴³ Boshqacha qilib aytganda, iqtisodiy odam XXI asr boshida inson fenomenining qirralaridan faqat bittasini o'zida ifodalaydi.

L. Karsavinning «simfonik shaxs» konsepsiyasi. Shaxs muammosi davrimizning eng dolzarb ma'naviy muammolaridan biri hisoblanadi. L. Karsavin tomonidan yaratilgan shaxs konsepsiyasi ayni shu muammoni yechish yo'lidagi ko'p sonli urinishlardan biridir. Olimning «Shaxs haqida» asarida u ishlab chiqarish tizim o'zining uzil-kesil shakllanmoyligini kasb etadi. Ushbu asar zaminida quyidagi g'oya yotadi: uch elementdan iborat birlik (voqelik dinamikasini tavsiflovchi tamoyil) – universal birlik (voqelik statikasini tavsiflovchi birlik) ontologik strukturasi borliqning shaxsiy obrazida gavdalanadi, shaxsning tuzilishi va hayotini tavsiflaydi. «Shunday qilib, shaxs o'zini borliqdan ajratmaydi va o'zini unga qarshi qo'ymaydi. U o'zini yagona va birdan-bir borliq sifatida anglab yetadi. Biroq shu bilan birga u borliqning alohida obrazi ham hisoblanadi va o'z-o'zini mazkur alohida obrazda namoyon bo'luvchi va mujassamlashuvchi borliq sifatida tushunib yetadi»¹⁴⁴, deb ta'kidlaydi L. Karsavin. Mazkur g'oya ta'sirida universallik metafizikasi shaxs konsepsiyasini birinchi o'ranga qo'yadi.

Simfonik shaxs haqidagi ta'limot L. Karsavin ijtimoiy konsepsiyalarining o'zagini tashkil qiladi. U universallik ierarxiyaviy konstruksiyasini ijtimoiy borliqqa to'g'ridan to'g'ri tatbiq etish maqsadidir. Inson individualligi o'zini qurshagan dunyo bilan o'zaro aloqaga kirishar ekan, unda muayyan dinamik harakatchan birlik vujudga keladi. U shaxsi endigina shakllanayotgan, nomukammal tuzilishga ega bo'lgan insonning boshlang'ich individualligini va u o'zlashtirayotgan borliqni qamrab oladi. Individualni o'z ichiga olgan bunday «shaxsiy tuzilma»ni L. Karsavin «simfonik shaxs» deb ataydi. Ko'rinot inson o'zaro aloqa qiladigan

¹⁴¹ Зомбарт В. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. – Москва, 1994. – 128–145-с.

¹⁴² Бергер П. Капиталистическая революция. – Москва, 1994. – 24-с.

¹⁴³ Маркс С. Н. Введение в построение экономики. – Москва, 1993. – 30-с.

¹⁴⁴ Карсавин Л. О. Личность // Религиозно-философские сочинения. – Москва, 1992. Т. II. – 30-с.

ierarxiyaviy tuzilishga ega bo'lgani bois simfonik shaxslarning ham tegishli ierarxiyasi mavjud. Simfonik shaxslarga dunyoning istalgan qismida duch kelish mumkin: ular bir-biri bilan o'zaro aloqa qilish va birlashish, bir-biriga o'tish orqali ierarxiyaviy strukturalar hosil qilishlari mumkin. Binobarin, quyi va yuqori darajadagi simfonik shaxslar mavjud bo'ladi, ular boshqalarning omillari hisoblanadi yoki ularni omil sifatida o'z ichiga oladi. «O'z vaqti va makonida yagona bo'lgan dunyo o'zining shaxsiy borlig'ini hech bo'lmasa insoniyatda ro'yobga chiqaradi. U hech shubhasiz universal simfonik shaxs yoki turli darajadagi simfonik shaxslar to'plamining ierarxiyaviy birligidir... Biz yashayotgan dunyo shaxsiy borligisiz bo'lishi mumkin emas, zero, bunday borliq unda mavjud. Biroq, o'z-o'zidan ravshanlik, simfonik shaxs muayyan shaxsiyatlarda ro'yobga chiqarilgan taqdirda o'zining barkamol holatiga yaqin bo'ladi va o'z tabiatini yaxshiroq namoyon etadi»¹⁴⁵.

Ijtimoiy borliq (sotsium) ham turli darajadagi simfonik shaxslar to'plamining ierarxiyaviy birligi hisoblanadi. *Turli xil kishilik hamjamiyatlari – butun insoniyat, millatlar, ijtimoiy guruhlar, konfessional birlashmalar va hokazolar simfonik shaxslar sifatida namoyon bo'ladi.* Bunday shaxslardan har biri muayyan ierarxiya doirasida mavjud bo'ladi, o'zida muayyan oliy shaxslarni aktuallashtiradi va o'zi ham quyi darajadagi muayyan shaxslarda aktuallashadi. Mazkur aloqa qadriyat ahamiyatini kasb etadi. Simfonik shaxsning shakllanishi barkamollikka intilish bilan hamohangdir. Bunda barkamollik yo'li va mezon ierarxiyaviy model bilan belgilanadi: har qanday shaxs uchun kamolotga yetish oliy simfonik shaxslarni o'zida aktuallashtirishning oliy darajasiga erishishdan iboratdir; kamolotga yetish uchun «har qanday shaxs o'zini oliy darajadagi shaxsiyatning erkin ro'yobga chiqarilishi sifatida anglab yetishi lozim»¹⁴⁶.

L.Karsavin ijtimoiy falsafasida izchil «sotsiotsentrizm», kollektivlikning individuallikdan ustunligi biz uchun birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Individual shaxs sifatidagi inson bu falsafada quyi darajadagi simfonik shaxs sifatida, butun ijtimoiy ierarxiyaviy piramidaning asosi sifatida maydonga chiqadi. L.Karsavin ierarxiyani atroflarga tadqiq etadi, quyi daraja elementlarining yuqori daraja elementlariga bo'yusinishi masalalarini sinchiklab o'rganadi, biroq ierarxiyaning asosi haqida mohiyat e'tibori bilan hech narsa demaydi. Individual mavjudlik kategoriyalariga u kam e'tibor berishi, individualning

vazifasi oliy shaxslarni o'zida aktuallashtirishdan iborat deb hisoblashi tusodifiy bir hol emas. Karsavinning universallik metafizikasi – bu kollektiv shaxs, hatto ki, ta'bir joiz bo'lsa, global shaxs falsafasidir. *Ushbu falsafada individualning iktelamchiligi, yuqoriroq darajadagi kollektivga uning bo'yusinish g'oyasi ilgari suriladi, bu esa individualda o'z mohiyati va haqiqiy ekzistensiyasi mavjudligi inkor etilishiga olib keladi.*

Ierarxiyaviy tuzilishga ega bo'lgan ijtimoiy piramidada insonning «tubani» mavqei texnikaviy-strukturaviy ma'nodagina emas, balki aksiologik ma'noda ham tushuniladi. Inson simfonik shaxsga (kollektivga, davlatga va hokazolarga) nisbatan o'z mohiyatiga ko'ra ham iktelamchidir, chunki u mazkur shaxsning imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun zarur. U faqat simfonik shaxs qo'lida quril bo'lib xizmat qiladi. N.Berdyayev o'z kitoblaridan birida bunga e'tiborni qaratib, jumladan, shunday degan edi: «*Simfonik shaxs haqidagi ta'limot, aslida, qullikni metafizik nuqtai nazaridan asoslashdan boshqa narsa emas*»¹⁴⁷. Qizig'i shundaki, xristiancha ontologiyada insonning L.Karsavin taklif qilgan talqini uchun asoslar mavjud emas. Hatto ma'naviy ierarxiyaviylik ham xristiancha ong uchun shak-shubhasiz emas, chunki u o'z ildizlari bilan dunyoning xristiancha manzarasiga emas, balki neoplatoncha manzaraga borib taqaladi. L.Karsavin konsepsiyasida ma'naviy ierarxiya o'zini moddiy ierarxiya egallaydi va semantik siljish yuz beradi, zero, ijtimoiy borliq ierarxiyasida oliy shaxslar amalda «oliy» emas balki faqat «nisbatan yirikroq», «son yoki hajm jihatidan kattaroq» hisoblanadi. Miqdor, hajm, massaning bunday ustunligi uchun xristianlik ma'naviyatida asos mavjud emas. L.Karsavin yaratgan izchil sotsiotsentrik konstruksiyada gap Rossiya haqida boradi. Bu mamlakat mutafakkir uchun jonli birlik sifatida, shaxs sifatida amal qiladi.

V. Nalimovning giperindividuallik konsepsiyasi. XXI asr boshida inson fenomeni haqidagi tasavvurga, ma'naviyat muammolarini yechishga ularning talqinidagi qadimgi sivilizatsiyalar g'oyalari bilan hamohang bo'lgan yangicha yondashuvlar o'z ta'sirini ko'rsata boshlaydi. Inson tabiati ko'p darajali hisoblanadi, bizni esa shaxsda namoyon bo'luvchi ijtimoiy mezonlar qiziqitiradi. Endilikda shaxs qiyofasi uning shaxslararo munosabatlar tizimidagi aloqalariga bog'liq ekanligi hech kimda shubha uyg'otmaydi. Yapon olimi K. Yamamoto shunday deb yozadi: «Boshqa shaxslarning guruhlari ta'siri ostida bo'lmagan va ayni paytda o'zi ham bu shaxslar guruhlariga ta'sir ko'rsatmagan aytim shaxs dunyoda topilmasa

¹⁴⁵ Карсавин Л.О. Личности // Религиозно-философские сочинения. – Москва: 1992. Т. II. – 98-с.

¹⁴⁶ Церковь, государство и личность. – СПб(6), 1927. – 6-с.

¹⁴⁷ Бердяев Н. О природе и свободе человека. – Париж: 1972. – 30-с.

kerak. Bu esa biz odamlarning guruhlariga individualliklardan alohida yondashishimiz mumkin emasligini anglatadi»¹⁴⁸

Mazkur qoidadan kelib chiqib, V. Nalimov shaxslararo munosabatlarga shaxslararo struktura – gipershaxs hosil bo'lishiga olib keluvchi jarayon sifatida qaraydi: «Eng oddiy holda gipershaxs – bu ikki darajali taqsimlash funksiyasidir. Bu yerda alohida-alohida mavjud bo'lgan, alohida taqsimlash funksiyalari bilan tavsiflangan ikki shaxs taxminiy beriladigan, endilikda bir paytning o'zida ikki jisimda mavjud bo'ladigan bitta shaxsga birlashtiriladi»¹⁴⁹. Boshqacha qilib aytganda, eng oddiy holda gipershaxs ikki individual jismlar o'rtasida taqsimlangan shaxslararo struktura o'zida ifodalanadi. Murakkabroq hollarda gipershaxs ko'p sonli shaxslardan hosil bo'lishi mumkin.

Gipershaxs haqidagi tasavvurning o'rinitilishi foydasiga bir qancha omillar guvohlik beradi. V. Nalimov shunday omillardan biri sifatida muhabbatni keltiradi – u o'z tuyg'ulari kuchi bilan gipershaxsni ikki shaxsning taxminan berilgan strukturalari o'rtasidagi bog'lanish (korrelyatsiya) koeffitsienti nolga yaqin yoki teng bo'lgan holda ham yaratishi mumkin. «Ammo bunday gipershaxs barqaror emas, - deb yozadi olim. – Barqarorlik faqat tuyg'ular kuchi gipershaxsni shunday qayta qurish uchun yetarli bo'lgan holda vujudga kelishi mumkinki, bunda korrelyatsiya koeffitsienti ahamiyatga molik qiymat kasb etadi, hatto birga yaqinlasha boshlashi ham mumkin»¹⁵⁰.

Hanima gap shundaki, sivilizatsiya taraqqiyotining hozirgi bosqichida muhabbat aksariyat hollarda insonning o'zi sevgan mavjudot bilan qo'shilishga azaliy intilishini qanoatlantirishga qodir emas. «Erkak va ayol, agar ular alohida-alohida qaraydigan bo'lsak, butunligi qismlari, mutlaq haqiqatning oxiriga yetkazilmagan mohiyati, xolos, - deb yozadi J. Beyns. – Botiniy darajada erkak va ayoldan iborat jiftlik aynan shunday yaxlit strukturalarni yaratishga intiladi. Biroq vogelik ularning fantaziyalari xom xayol ekanligini tasdiqlaydi»¹⁵¹. Madaniyat tarixida ma'naviy barkamol jiftlik (gipershaxs)ni yaratish usullari ma'lum. Ular Qadimgi Misr, Qadimgi Yunoniston, Qadimgi Sharq ibodatxonalarda ma'naviy ta'lim berish jarayonida qo'llanilgan. Buning uchun ezoterik tushadagi maxsus ta'limotlar yaratilgan. Ushbu ta'limot doirasida insonning jismoniy, ma'naviy va ruhiy sohalariga ta'sir ko'rsatuvchi udum xususiyatini kasb etgan qadimgi texnika qo'llaniladi. Ayni holda shaxsiy semantik kapsulizatsiyaning susayishi yuz beradi va shaxs boshqa shaxs bilan erkin

o'zaro aloqaga kirishish imkoniyatiga ega bo'ladi, natijada ikki darajali gipershaxs vujudga keladi.

Boshqa bir omil qadimdan foydalaniladigan gipnoz hisoblanadi. Ma'lumki, gipnoz jarayonida gipnoz qilinayotgan shaxsning tasavvurlari tizimi gipnoz qiluvchining ongida aks etadi. Bu yerda individ e'tibori to'laigicha gipnoz qiluvchining so'zlariga qaratiladi, bunda ularga qat'iy ishonch bilan qaraladi. Gipnotik holatda gipnoz qiluvchi va gipnoz qiluvchi o'rtasida yaqin aloqa o'rnatiladi, ta'sirchanlik darajasi kuchayib boradi va hatto alohida giperta'sirchanlik darajasiga ko'tarilishi mumkin¹⁵². Gipnoz yo'li bilan onga singdirilgan fikrlar o'z-o'zidan e'tiqod maqomini kasb etadi. Ong ularga tangidiy yondashishga ham, ularni boshqarishga ham qodir bo'lmaydi. Ikki jismoniy kapsulada joylashgan ikki shaxsdan o'ziga xos «yagona semantik dominantaga» (V. Nalimov) ega bo'lgan bitta gipershaxs vujudga keladi.

Qizig'i shundaki, ko'p sonli tadqiqotlar hozirgacha gipnoz holatiga ishora qiluvchi fiziologik belgini aniqlash imkoniyatini bergani yo'q. Tanqidi psixoterapevt L. Sherok gipnozni «organizmning psixologik reaktivligini ma'lum darajada o'zgartirishni nazarda tutuvchi ongning alohida holati» sifatida tavsiflaydi¹⁵³.

Shu o'rinda o'zaro gipnoz alohida qiziqish uyg'otadi. Bunda A shaxs V shaxsni gipnoz qiladi, V shaxs esa gipnoz holatida bo'la turib o'z navbatida A shaxsni gipnoz qiladi. Ushbu amal sikli xususiyat kasb etadi va shu tufayli ham chuqurlashtirib boradi. Natijada mazkur amal ishtirokchilarining bir-biri bilan to'la birlashtirishga erishilishi mumkin. Bu ular kuchi taassurot qoldiradi va ayni paytda ularni vahimaga soladi. Amerikaik tadqiqotchi Ch. Tart bu haqida shunday deb yozadi: «Bu qisman shaxslarning birlashtirishini, qisman MEN va SEN o'rtasida farqning yo'qolishini eslatadi. Mazkur lahzalarda patsientlarga bu yoqimli bo'lib tuyuladi, biroq keyinchalik ular buni o'z erkiga tahdid sifatida idrok eta boshlaydilar»¹⁵⁴. Sun'iy yo'li bilan yaratilgan mazkur gipershaxsni vayron qilish uchun kuchi gipnozchining harakatlari talab etiladi. Ch. Tart bir-biri bilan birlashtirish va individuallikni yo'qotishning shunga o'xshash natijasi er-xotin LSD qabul qilishi oqibatida yuz bergan holatni ham keltiradi.

Ba'zan oyoqqa turgan olomon xulq-atvorini ham yaxlit bir butun organizm harakatlari sifatida tavsiflaydilar. Hozirgi zamon psixologiyasi ong osti fenomenining fiziologiyadan ham, oliy nerv faoliyatidan ham

¹⁴⁸ Yamamoto K. My Problems in Understanding Human Beings // Journal of Humanistic Psychology. 1984. №4. – 67-p.

¹⁴⁹ Haiman B.B. Сознательность сознания. – Москва: 1989. – 198-c.

¹⁵⁰ O'sha joyda.

¹⁵¹ Белл Дж. Наука о любви. – Москва: 1994. – 12-c.

¹⁵² Овчинникова О.В., Писменновская Е.Е., Итани Н.Г. Типология экспериментальных исследований личности. – Москва: 1989. – 35-c.

¹⁵³ Шерок Л. Изменения в поведении человека. – Москва: 1989. – 106-c.

¹⁵⁴ Tart C.T. Psychodelic Experiments Associated with a Novel Hypnotic Procedure // Altered States of Consciousness. – N.Y., 1969. – 306-p.

ustunligidan kelib chiqadi. Omma bilan qorishish jarayonida bo'lgan individ ong osti darajasida agressivlik impulsini tarqatishni to'xtatadi. Insonning ong osti sohasida shunday bir genotip borki, u «qiddodlar qoldirgan va butun bir irqning ma'naviy dunyosini yaratish uchun konstruktiv material bo'lib xizmat qiladigan izlar majmuidi»ni o'zida ifodalaydi.¹⁵⁵ Omma saifdagi individga kuchli sensorli saturatsiya (jumbushga kelgan tuyg'ular) ta'sir ko'rsatadi va uni fikrlash qobiliyatidan mahrum qiladi. U umumiy harakatga ergashadi va omma, ya'ni giperxaxs strukturasi elementlaridan biriga aylanadi.

V. Nalimov rivojlanirgan tasavvurlar tizimida ham gap giperxaxsni yaratish haqida boradi. Buning foydasiga transpersonal davolash bilan bir qatorda psixanaliz amaliyoti ham guvohlik beradi. Bunga ishonch hosil qilish uchun Z. Freyd kashf qilgan **transfer fenomeni**ni eslashning o'zi kifoyadir. Ushbu fenomen tamoyili bir-biridan hech qachon ajralmaslikni, har doim bir-biri bilan birkam holatda bo'lish va shu tariqa yagona mavjudotni hosil qilishni nazarda tutadi.¹⁵⁶ Shu narsa diqqatga sazovorki, giperxaxsni psixanaliz metodi bilan yaratish uchun zarur vaqt tinimsiz ko'payib bormoqda va endilikda o'n yilni tashkil qiladi.

Shu o'rinda **tushni gipnoz bilan taqqoslash** ham hech bo'lmasa sof evristik nuqtai nazardan diqqatga sazovordir. Bunday taqqoslash tush ko'rish san'atidan ko'p darajali giperxaxsni yaratish uchun foydalanish imkoniyatini beradi. K. Kastaneda o'zining «Tush ko'rish san'ati» deb nomlangan kitobida tushning kuchi yordamida insonning ma'naviy dunyosini kashf qilish usulini bayon qiladi. Uning ustozlari don Xuan avval unga tush ko'rish san'ati tamoyillarini o'rgatadi, so'ngra unga amaliy usullarni namoyish etadi. Buning uchun don Xuan tush ko'rish san'ati sirlarini shogird bilan o'rtoqlashish uchun alohida magik muhitni yaratadi. K. Kastaneda ushbu sirlar bilan tanishish jarayonida o'zlashtirgan tajriba inson ruhiyati o'ta murakkab fenomen ekanligini ko'rsatadi. Ushbu tajriba inson ruhiyatining teran qatlamlariga nazar tashlash va tush ko'rish jarayonini boshqarish uchun giperxaxslarni yaratish imkoniyatini beradi.

Tush ko'rish jarayonini boshqarish insonga shaxslararo munosabatlarda yuzaga keluvchi ko'pgina muammolarni yechish imkonini beradi. Hozirda tadqiqotchilar qadimgi madaniyatlarda, shuningdek, hindularning madaniyatlarida mavjud bo'lgan, ijtimoiy munosabatlarni uyg'unlashtirish imkoniyatini beradigan tush ko'rish jarayonini boshqarishning ahamiyatiga e'tiborni qaratmoqdalar. P. Garfild bu

xususida shunday deb yozadi: «Hindularning madaniyatlari tushlardan hayotning turli sohalarida foydalangan. Ba'zan ular diniy qarashlarning tarkibiy qismi hisoblangan, insonga g'ayritabiiy kuchlar bilan muloqot qilish imkoniyatini ta'minlagan. Tush ta'birini aytuvchilar ijtimoiy tizimda maxsus maqomga ega bo'lgan. Tushlardan ko'pincha kelajakni bashorat qilish uchun foydalanilgan, yomon tushlar maxsus marosimlar o'tkazish yo'li bilan haydalgan, yaxshi tushlar esa qo'llab-quvvatlangan. Ba'zan ular xuddi ruhiy davolash usuli kabi shaxsiy muammolarni yechishga xizmat qilgan, muayyan shifobaxsh rasm-rusumlarni o'z ichiga olgan. Har bir qabila tushlardan foydalanishning o'z usulini ayniqsa muhim deb hisoblagan».¹⁵⁷ Shunday qilib, tushlar u yoki bu muammolarni hal qilish uchun giperxaxslarni yaratish imkoniyatini beradi. Buni etnograflar va qadimgi madaniyatlarning boshqa tadqiqotchilari ham tasdiqlaydilar.

Shuni qayd etish lozimki, giperxaxs haqidagi tasavvurlarga qadimgi miflarda ham duch kelish mumkin. Ularda giperxaxs, bir tomondan, muayyan yaxlitlik sifatida namoyon bo'ladi, boshqa tomondan esa – bir-biri bilan korrelyasion bog'langan qismlarning har biri o'z individual qiyofasiga ega. Masalan, oliy asosning uch qiyofaligi haqidagi tasavvur *platonizm*, *induzm*, *buddizmga* (Budda, Draxma, Sangxa), *induzmga* (Trimurti), *xristianlikka* (Trois) xosdir. Hozir aksariyat hollarda mitologiya «libosi»ga burkangan qadimgi bilimlarning jonlanishi jarayonlari butun dunyoda kuzatilmog'da. Bizning davrimizda giperxaxs shaxslararo munosabatlarning teran darajasida namoyon bo'layotir (yuzaki daraja – bu madaniyatimizga xos bo'lgan tashqi munosabatlar darajasi). Individlar o'zaro aloqasining transpersonal darajas, ayniqsa, murakkab va samarali: «Giperxaxsning vujudga kelishi nozik jarayon bo'lishi ham mumkin – ayni holda shaxs unga to'la singib ketmaydi, balki u bilan o'zining ko'p sonli tarkibiy elementlari orqali birkadi. Ammo buning uchun boshlang'ich shaxs o'z ichida ko'p sonli shaxsiyatni yaratish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim».¹⁵⁸ Shunday qilib, giperxaxs haqidagi tasavvur XXI asr boshida inson tabiatini tushunishga o'z hissasini qo'shayotir.

Totalitar va demokratik tizimlarda inson maqomi. XXI asr boshida inson fenomenini tushunish uchun totalitar va demokratik tizimlarda to'plangan tajriba bilan hisoblash talab etiladi. Shuni e'tiborga olib ularda inson maqomi muammosiga batafsilroq to'xtalaniz. Demokratiya muhitida o'sib ulg'aygan individlar davlatning totalitar hukmronligi sharoitida yashash nimaligini bilmaydilar. Totalitar tizimlar

¹⁵⁵ Бернар П. К. К вопросу о феномене подсознательной агрессивности // Общ. науки и современность. 1993. № 3. – 184-с.

¹⁵⁶ Гарфилд П. Гипноз и влечение человека. – Москва: 1989. – 182-с.

¹⁵⁷ Гарфилд П., Ринголд Т. Т. Управление сознанием. – Москва: 1994. – 50-с.

¹⁵⁸ Налимов В. В. Спонтанность сознания. – Москва: 1989. – 202-с.

yoki ekstremistik davlat formativlarida butunlay boshqacha vaziyatni kuzatish mumkin. V. Kayukov o'zining «Mustabidlik evolyutsiyasi» deb nomlangan monografiyasida bunday tizimlarning asosiy xususiyatlarini sanab o'tadi: «Ekstremistik davlat formativlari tazyiq o'tkazish usullari, vositalari va qurollaridan keng foydalanishga asoslangan davlat tuzumini o'zida ifodalaydi. Tazyiq doirasiga sotsiuning barcha qatlamlari, shu jumladan, mustabid tuzum siyosatini amalga oshiruvchilarning o'zlarini kiradi. Tazyiq o'tkazish apparati o'z faoliyatida byurokratiyaga, politsiyaga, maxsus xizmatlarga, armiyaga va mafkuraviy apparatga tayanadi»¹⁵⁹.

Ekstremistik davlat formativlarining yana bir xususiyati shundaki, ular uzoq yashamaydi. Ayni hol o'z yaxlitligini saqlab qoluvchi va ayni paytda madaniyatdagi o'zgarishlarga ta'sirchanligi bilan ajralib turuvchi inson tabiati bilan belgilanadi¹⁶⁰. Odamlar, aytaylik, totalitar tizim sharoitlariga moslashishlari mumkin, biroq bu uning inson tabiati bilan muvofiq kelishini anglatmaydi. Aksincha, totalitar tizim inson tabiatiga zid va shu tufayli ham u uzoq yashamaydi.

XX asrda bunday ekstremistik davlat formativlari totalitar tizimlar degan nom oldi. Ularga eng avvalo Stalin rejimini va natsistik siyosiy rejimlarni kiriyadilar. «Totalitar» rejimlarning eng muhim jihatlari xususida sotsiologlar va siyosatchilarning orasida yagona fikr mavjud emas. Ammo ularga alohida mafkuralar – bunday rejimlarning (tizimlarning) mavjudlikka bo'lgan huquqini qonunlashtiruvchi g'oyalari majmui xos degan fikrga barcha olimlar qo'shiladilar. Mazkur mafkuralarning o'zi ham totalitar, zero, ular ijtimoiy va shaxsiy hayotning barcha jabhalarini qamrab olishga harakat qiladi, hamma uchun majburiy hisoblanadi. Ular eski qadriyatlar tizimlarini ulotqirib tashlash va ularni «*yong' kelajak*» yoki «*ming yillik reyx*»ni barpo etishga qaratilgan yangi qadriyatlar tizimlari bilan almashirish g'oyasini ilgari suradi, jamiyatni yalpi qayta qurishni, «*yangi inson*»ni hamda individ manfaatlarini va erkinligi jamiyat manfaatlariga bo'yundirilgan «*yangi jamiyat*»ni yaratishni e'lon qiladi.

Totalitarizm tizimi faqat zo'ravonlik muhitida faoliyat ko'rsatishi mumkin – unda inson va ijtimoiy guruhlariga nisbatan terror ichki siyosat vositasi sifatida qo'llaniladi. Bunday tizimga jamiyatning harbiylashuvi, ya'ni inson ulkan harbiy mexanizm ushug'aylanishi ham xosdir¹⁶¹. Kezi kelganda yana shuni ham qayd etib o'tish lozimki, amalda mavjud bo'lgan totalitar rejimlarda totalitarizm tamoyillari amalda to'liq tatbiq etilgani

yo'q: oila, din, san'at, fan va madaniy an'ana yo'q bo'lib ketmadi, totalitar tizimga bo'yundirildi. Ammo bizni qiziqitayotgan masalada muhim shuki, totalitar tizim insonga (o'z-o'zidan ravshanlik, ijtimoiy guruhlariga ham, butun jamiyatga ham, zero, ular individlardan tarkib topadi) tazyiq o'tkazish uchun usullar va vositalarning butun bir majmuidan foydalanadi.

Totalitar tizimga yalpi zo'rquv muhiti xosdir. Inson va jamiyat ustidan qattiq politsiya nazoratining o'tirilishi shaxsning o'ziga xos dunyosi rivojlanishiga to'sqinlik qiladi, individni mavjud siyosiy zo'ravonlik voqeeligiga moslashishga, vijdonli insonga munosib bo'lmagan xatti-harakatlar sodir etishga majbur qiladi. Totalitar tizimda zo'rquv yalpi xususiyat kasb etadi, qarshi harakat qilish haqidagi fikr hatto insonning xayoliga kelishiga ham imkon bermaydi. Bunday zo'rquv iskanjasi inson «sog'ov» bo'lib qoladi va o'ziga har qanday jabr-zulm ko'rsatishiga yo'l qo'yib beradi.

Natsistlar Germaniyasi Ikkinchi jahon urushida mag'lubiyatga uchragan (GFRda g'arb demokratiyasi qadriyatlarini o'zlashtirgan yangi avlod voyaga yetgan) bo'lsa, Sovet Ittifoqida kommunistik eksperiment natijasida insonning totalitar tizim xususiyati bilan belgilangan muayyan maqomni vujudga keldi. Bu xususiyat quyidagilar bilan belgilandi:

birinchidan, individ va davlat o'rtasida bog'lovchi bo'lgan – guruhaviy identifikatsiyalar mavjud emas edi: «Totalitar davlat va yakka individ o'rtasida o'ziga bo'lsa ham muhim o'rinni egallagan, kasb-kor, mashg'ulotlar, manfaatlar va hokazolar bilan bog'liq bo'lgan biron-bir ijtimoiy-psixologik birlik yo'q edi»¹⁶².

ikkinchidan, sho'ro (kommunistik) jamiyati individlardan emas, balki kommunalardan tarkib topgan edi. Shu tufayli ham shaxsiy asos manbai sifatida aynan insonga davlat bilan o'zaro munosabatlarga kiritish imkoniyatini beruvchi kishilarning yaxlit jamoasi amal qiladi;

uchinchidan, sho'ro davlati o'z mohiyatiga ko'ra jamiyat hayotining kriminogen va huquqni buzuvchi omili hisoblanar, bu inson huquqlari sohasida o'zining aniq ifodasini topgan edi.

XXI asr boshida O'zbekistonda iqtisodiyot va siyosat sohasida tarkibiy o'zgarishlar yuz berayotgan, huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish bosh vazifa sifatida belgilangan hozirgi sharoitda demokratiya hamda inson va davlatning o'zaro munosabatlari siyosiy va huquqiy masalalarini yechishda uning imkoniyatlari muammosi alohida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ammo o'zimizni qiziqitgan muammo tahliliga bevosita kirishishdan oldin demokratiya tushunchasining

¹⁵⁹ Kayukov V.M. Эволюция диктатора. – Москва: 1992. – 55-с.

¹⁶⁰ Гурвич П.С. Человек: война или ошибка природы? // Наука в России. 1993. № 2. – 33-с.

¹⁶¹ 50/50. Опыт словари нового мышления. – Москва: 1989. – 371-с.

¹⁶² Пустофф непонек: опыт сопинаного портрета на рубеже 90-х годов. – Москва: 1993. – 14-с.

mazmuni va uning ijtimoiy tizimdagi o'zini masalasiga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarida demokratiyani va jamiyatning rivojlanish jarayonida uning o'zini va ahamiyatini talqin qilishga nisbatan turli xil yondashuvlarga duch kelish mumkin. Masalan, K. Lefor demokratiyaning tabiati tushunchasining mazmuniga oydinlik kiritar ekan, demokratiyaning xalq hokimiyatiga asoslangan tuzum sifatidagi talqini mukammal emasligini ta'kidlaydi. «Hozirgi zamon demokratiyasining tabiati antik demokratiya tabiatiga umuman o'xshamaydi. Uni jamoatchilik fikriga asoslangan zo'ravonlikda, hukumatlarning beqarorligida va «saroy fitnalari»da ayblash mumkin. Ammo, nima bo'lganda ham, uni qonunsizlik rejimi deb ayitish mumkin emas. Xalq suvereniteti bu yerda konstitutsiyada belgilangan doirada og'ishmay amalga oshiriladi. Har kim biron-bir guruh yoki mavjud hokimiyatning tahdidi yoki tazyiqidan qo'rqmasdan o'z fikrini bildirish huquqiga ega bo'ladi»¹⁶³.

Totalitar rejimdan farqli o'laroq hozirgi zamon demokratik tizimida yangicha siyosiy mantiq «ishlaydi», ya'ni hukumat va vakillik organlari faoliyati tortishuv tamoyillariga muvofiq amalga oshiriladi. Umuman olganda, demokratiyaning hozirgi idealari qadimgi yunon (miloddan avvalgi IV asr) demokratiyasining idealaridan deyarli farq qilmaydi. Faqat bugungi kunda ayrim shaxs alohida qadrlanadi. Qadimgi yunon demokratiyasi idealari vakillik demokratiyasiga emas, balki to'g'ridan to'g'ri demokratiyaga kiradi.

Ayni holda indivudning huquq va erkinliklarini amalga oshirish uchun fuqarolik jamiyatining davlat bilan o'zaro aloqasi birinchi darajali ahamiyat kasb etishini e'tiborga olish lozim. Hozirgi zamon nazariy tafakkuri negizida shakllangan tasavvurlarga ko'ra¹⁶⁴, fuqarolik jamiyati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- odamlarning ixtiyoriylik asosida spontan tarzda shakllangan o'z-o'zini boshqaruvchi boshlang'ich birliklari (oilalar, kooperatsiyalar, assotsiatsiyalar, xo'jalik korporatsiyalari, jamoat tashkilotlari, kasaba uyushmalari, ijodiy, sport, etnik, konfessional va boshqa xil birlashmalar)ni;
- nodavlat (nosiyosiy) iqtisodiy, sotsial, ma'naviy, axloqiy va boshqa xil ijtimoiy munosabatlar majmuni;
- kishilarning ishlab chiqarish faoliyati va shaxsiy hayoti, ularning odatlari, an'analari va xulq-atvorini;

- erkin indivudlar va ularning tashkilotlarining davlat hokimiyati va siyosatining to'g'ridan to'g'ri aralashuvidan qonun bilan muhofaza etilgan o'z-o'zini boshqarish sohasini.

Yuqorida bayon etilganlar fuqarolik jamiyati turli belgilarga ko'ra birlashgan fuqarolarning ular individual ehtiyojlarini qondirish, potentsial inkomiyatlarini hamma va har kimning ravnaqi yo'lida ro'yobga chiqarish maqsadlariga xizmat qiluvchi muayyan nodavlat uyushmasini o'zida ifodalaydi degan xulosaga kelish inkomiyatini beradi.

Fuqarolik jamiyatining rivojlanish qonunialari tahlili hozirgi vaqtda Gegelning mazkur jamiyat va davlatning bir-biriga o'tishi haqidagi bashorati ro'yobga chiqayotganidan dalolat beradi. XX asrning ikkinchi yarmida ijtimoiy bozor iqtisodiyoti konsepsiyasi amalga oshirila boshladi. Mazkur iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy erkinlik va ijtimoiy adolat tamoyillarining birikuvini yuz beradi. Bu davlat o'z-o'ziga yordam berishga qodir bo'lmagan va o'z insoniy qadr-qimmatini saqlab qolishni istagan kishilarga ijtimoiy himoyani ta'minlash uchun bozordagi iqtisodiy kuchlar o'zining qo'shilishini anglatadi.

Inson nuqtai nazaridan demokratik tizimda bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish ijtimoiy funksiyasi ulkan ahamiyat kasb etadi. Birinchiidan, jamiyatning barcha a'zolari haqida g'amxo'rlik qilish zarurligi to'g'risidagi g'oya ro'yobga chiqariladi. Hamonki, bozor iqtisodiy farovonlikka erishishning ijtimoiy vositasi sifatida amal qilgan ekan ijtimoiy adolati qaror topirish uchun aholining kam ta'minlangan yoki nochor qatlamlarini ta'minlashga mablag'lar ajratilishi lozim. «Daromadni ikkinchi marta taqsimlash» tarzidagi qayta taqsimlash tamoyilining mohiyati aynan shunda namoyon bo'ladi. Ikkinchiidan, demokratik kuchlar davlatni ishlab chiqarish munosabatlari insoniyatlashirishga, cheksiz raqobat oqibatlarini yengillashirishga, insofli tushabbus va ijtimoiy mas'uliyatni har tomonlama rivojlantirish tamoyillarini amalga oshirishga majbur qildilar. Uchinchiidan, aholining kam ta'minlangan qatlamlariga nisbatan adolati qaror topirish uchun sotsial-liberallar olib borgan kurash norozilik darajasini va inqilobiy talohiyatni sezilarli darajada pasayitirdi. Shuni unutmashlik kerakki, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ijtimoiy funksiyasi zamirida demokratiyani inqilobdan himoya qilishga intilish yotadi.¹⁶⁵ Demokratik tizimda davlat ijtimoiy funksiyani amalga oshirishi uni umumiy farovonlik davlati deb nomlash uchun asos berdi.

Biroq ijtimoiy tizim rivojlanish jarayonini boshdan kechirmoqda. Bugungi kunda umumiy farovonlik davlati g'arb mamlakatlarida yuz

¹⁶³ 50/50. Опыт социализма нового мышления. - Москва. 1989. - 464 с.
¹⁶⁴ Дампьер Ю. А. Соотношение понятий политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества // Государство и право. 1994. № 7. - 30 с.

¹⁶⁵ Шлезингер А. М. Циклы американской истории. - Москва. 1992.

bergan vakillik demokratiyasi inqirozi ta'sirida permanent o'zgarishlar boshqichiga kirdi. «Siyosiy shakl sifatidagi demokratiyaga nima tahdid solmoqda?»-degan savolni o'rtaga tashlaydi J. Sartori.¹⁶⁶ Elita boshqaruvimi? Yo'q, zero, hozirgi vaqtda demokratik hukumatlarning barchasi avvalgi obro'si pasaygan, bajarish mushkul bo'lgan son-sanoqsiz talablar qo'yilgan sharoitda ish olib borayotgani hech kimga sir emas. Haqiqiy demokratiya har doim kuchli bosim ostida bo'ladi, boshqarish qobiliyatining pastligi bilan tavsiflanadi. Shu tariqa liberalizm g'arbda vakillik demokratiyasi inqirozini qayd etadi.

Amalda siyosiy demokratiya qadriyatlarini inson va omma e'tiborini o'ziga tortishda davom etayotir. So'nggi yillarda siyosiy demokratiyaga bo'lgan qiziqish ayniqsa kuchaydi. «g'arb demokratiik jamoatchiligi siyosiy demokratiya mexanizmlariga uzluksiz ishlaydigan, kishilarning ijtimoiy maqomiga ta'sir ko'rsatadigan tus berish yo'llarini izlamogda, - deb ta'kidlaydi A. Panarin. - jamoatchilikning noroziligi saylovlar oralig'idagi davrda fuqarolik jamiyatining majburiy siyosiy harakatsizligiga sabab bo'layotir. Ijtimoiy muammolarning yig'ilishi hokimiyat tepasidagi partiyalarning almashishi va deputatlar vakolatlarining tugashidan ildamroq yuz berayotir».¹⁶⁷ Yana shuni ham e'tiborga olish lozimki, siyosiy vakillik tizimi turli (katta va kichik) ijtimoiy guruhlar manfaatlarining evolyutsiyasi va rang-barangligiga to'la moslashishga qodir emas. Bularning barchasi siyosiy tizimni fuqarolarning to'g'ridan to'g'ri ishtiroki va vaqtinchalik birlashmalarini ularni qiziqitayotgan u yoki bu muammoni yechish uchun siyosiy va huquqiy institutsionalashtirish yo'nalishida o'zgaritirishni talab qiladi.

Hozirgi zamon g'arb nazariy tafakkurida plyuralistik demokratiya nazariyasidan ishtirokchilik demokratiyasi nazariyasi sari siljish kuzatilayotgani tabiiy bir holdir. Ishirokchilik demokratiyasi nazariyasida milliy darajadagi vakillik demokratiyasi elementlarini shahar va qishloq jamoalari darajasidagi siyosiy jarayonlarda fuqarolarning to'g'ridan to'g'ri ishtiroki bilan birlashtirish zarurligi tan olinadi. Demokratiya jamiyatni tashkil etish usuligina emas, balki maqsadi hamdir degan tasavvurga qaytilishi sababini ayni shu hol bilan izohlash mumkin.¹⁶⁸ Endilikda demokratiik tizim (huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati) faoliyatining makaziga inson, uning ehtiyojlari va manfaatlarini qo'yilayotgani ham ayni shu omil bilan bog'liq.

«**Como creator»ga erishish yo'lida.** Hozirgi vaqtda inson fenomenini tushunish diqqat markazida sinf yoki ijtimoiy qatlam emas, balki aynan individ turishini teran anglab yetishni taqozo qiladi. Nazariy darajada inson butun dunyoda eng oliy qadriyat deb qaraladi, biroq amalda bu tamoyilga hamma joyda ham rioya etilavermaydi. Har qalay g'arb jamiyatida ayrim individning ehtiyojlarini uning qobiliyatlariga mos ravishda qondirishga intilish kuzatiladi. G'arb jamiyati doirasida vujudga kelgan «**giperindividualizm**» konsepsiyasi inson jamoadan ajralgani, o'z holiga tashlab qo'yilgani va o'ziga o'xshashlar bilan o'zaro aloqaga kirishishni anglatadi. G'arb sivilizatsiyasining individual avtonomiyasi zaminida erkin iqtisodiy kuchlar «o'yini» yotadi, zero, tadbirkorning ehtiyojlari amalda shaxs huquqlariga, ayrim shaxs ehtiyojlari esa - tadbirkorning huquqlariga aylandi. Individning kollektiv birdamlikdan bunday xalos bo'lishini Dyurkgeym «**anomiya**» deb nomlagan edi. Individning mazkur erkini yuridik sanksiyalar ahamiyatining oshishi, «**shartnomaga asoslangan jamiyat**» vujudga kelishi bilan muvozanatga solinadi.

Giperindividualizm va «shartnomaga asoslangan jamiyat» industrial kapitalizming rivojlanish mahsuli deb aytilish mumkin. Ammo ularning industrial kapitalizm bilan aloqasi oddiy aloqa emas, boz ustiga, D. Bell fikriga ko'ra, u «madaniy ziddiyat»ni o'zida ifodalaydi.¹⁶⁹ Bu g'arb kapitalizmi individual tadbirkorlikka asoslangani, uni harakatga keltiruvchi kuch bo'lib innovatsiyalar va mobillik xizmat qilishini anglatadi. Ayni paytda tadbirkorlik mustaqil ish ko'ruvchi individlarning huquqlari va burchlarini tartibga soluvchi qonunlarning fundamental to'plamisiz rivojlana olmaydi. Binobarin, huquqiy normalar tizimi amalda boshqacha shaklda mavjud bo'lgan va qonunlarda kodekslashtirilgan kollektiv struktura hisoblanadi. Nazariy jihatdan olib qaraganda, bu qarama-qarshiliklar faoliyati g'arb sivilizatsiyasini vayron qilishi lozim edi, biroq amalda bunday bo'lgani yo'q. Ayni shu hol P. Bergerga quyidagi fikrni ta'rifiash imkoniyatini beradi: «Empirik voqeelik g'arb jamiyatlarida muvozanatga soluvchi qudratli kuchlar chindan ham mavjudligini ko'rsatadi. Individual erkini tarixan har doim erkini va javobgarlik o'rtasidagi, jamoa tizimlaridan xalos bo'lish va kollektiv doirasida xavfsizlik o'rtasidagi omonat muvozanatga asoslangan. Mazkur muvozanat tasodifiy bir hol emas, balki qonun yo'li bilan mustahkamlangan voqeelik hisoblanadi».¹⁷⁰ Jamiyatda shartnomaga asoslangan «soviq» munosabatlarni muvozanatga soluvchi bunday kuchlar sifatida an'anaviy

¹⁶⁶ Сапронов Л.К. Бертрантинская демократия // Полит. №2, - 87-с.

¹⁶⁷ Россия. Опыт национально-республиканской демократии. - Москва, 1994. - 125-с.

¹⁶⁸ Оганесян К.М. Политическая демократия // Полит. №4, - 39-с.

¹⁶⁹ Bell D. The Culture Contradictions of Capitalism. - N.Y., 1976.

¹⁷⁰ Бертран П. Капитализм и новая демократия. - Москва, 1994. - 144-с.

ijtimoiy institutlar – **oil**, **din** va **individl**lar **birlashmasi** amal qiladi. G'arb mamlakatlarining barchasida oila diniy qadriyatlar yordamida qonuniylashtirilgan. Ayni shu sababli liberal tafakkur namoyandalari ijtimoiy institutlarga baho berishda «o'zining pirovard maqsadi sifatidagi individ erkinligidan yoki bo'lmasa oila erkinligidan kelib chiqadi»¹⁷¹.

Oila va din qadriyatlari burjua madaniyatining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi va jamoat birlashmalari vositasida muvozanatga solish funksiyasini bajaradi. Bularning barchasi individga erkinlik ehtegsasini belgilash va noaniqlik bilan tavsiflanuvchi tadbirkorlik sohasida o'z faoliyatini uchun ijtimoiy bazani ta'minlash imkoniyatini beradi¹⁷². Shundan kelib chiqib P. Berger quyidagi xulosaga keladi: «Kapitalizm individual erkinlikning shaxsiylashtirilgan jihatlari va jamoaviy birlamlikni muvozanatga soluvchi ijtimoiy institutlarga muhtojdir. Bunday institutlar orasida oida va din birinchi darajali ahamiyat kasb etadi»¹⁷³. Shunday qilib, burjua oilasi va diniy qadriyatlariga tahdid soluvchi omillarning barchasi industrial kapitalizmning ijtimoiy muhitiga putur yetkazadi (tadbirkorlikka qarab mo'ljallangan shaxssiz va faoliyat ko'rsata olmaydi). Ayni paytda g'arb bozor iqtisodiyoti shaxsiy erkinliklarni keng rivojlantirish, oila va din o'z funksiyalarini samarali bajarishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, g'arb sivilizatsiyasi doirasida inson erkinligi va uning individualizmi mazkur sivilizatsiyaning ikki tomonini o'zida ifodalaydi. «G'arbda kapitalizm bayroq qilib ko'targan shaxs erkinligi jamiyat strukturasiidan uyg'un o'rin olishi lozim, aks holda u yo giperindividualizm anarxiyasi orgali, yo tiyib turuvchi huquqiy normalarning butun bir to'plami yordamida o'zini o'zi tugatadi»¹⁷⁴, – deb yozadi P. Berger. Individ jamiyat strukturasiidan uyg'un o'rin olganligi amalda individualizm va kollektivizmning uzviyligini anglatadi. Davlatning hukmronligidan insonning ustunligiga o'tish jarayonida mulkni xususiy lashtirish bosh onil bo'lib xizmat qiladi. Buning bir qancha sabablari bor:

birinchidan, davlat kompaniyalarining daromaddorlik darajasi yildan yilga pasayib bormoqda;

ikkinchidan, aksariyat hukumatlar naqd pul mablag'lariga kuchli ehtiyoj sezadi va davlat korxonalarini sotish orgali ular aksiyalarni sotishdan daromad oladi va xususiy lashtirilgan kompaniyalardan soliqqlar undiradi;

uchinchidan, hukumat zararga ishlaydigan xususiy kompaniyalarni subsidiyalamaydi.

Inson va davlatning o'zaro munosabatlarida ustunlik individ tomoniga o'tishi kengroq ma'noda quyidagilarni anglatadi:

- davlatga qarashli bo'lgan turar joylardan unga xususiy egalik qilishga o'tishni;

- davlat tibbiy ta'minotidan xususiy dasturlarga o'tishni;

- iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarishdan bozor mexanizmlariga o'tishni;

- kollektivizmdan individualizmga o'tishni;

- davlat monopoliyasidan raqobatga asoslangan munosabatlarga o'tishni;

- davlat kompaniyalaridan xususiy kompaniyalarga o'tishni;

- davlat mulkidan mehnat jamoalari mulkiga o'tishni;

- davlat ijtimoiy sug'urta dasturlardan xususiy sug'urtalash va investitsiyalar tizimiga o'tishni;

- soliqdarning o'sishidan ularning pasayishiga o'tishni.

Bunday dastur inson va davlat o'zaro aloqasi yaxlit tizimining «umumiy farovonlik davlati o'rni»ga keladigan» yangi modelini yaratish zarurligi davlat tomonidan teran anglab yetilganligini anglatadi¹⁷⁵.

Shu nuqta nazaridan umumiy farovonlik davlati skandinaviyacha modelning rivojlanish imkoniyatlari diqqatga sazovordir. Norvegiyalik tanqid siyosatshunosi S. Kyunle fikriga ko'ra, ushbu model «hozirgi zamon davlatlari orasida ayniqsa jalb qiliuvchan» hisoblanadi¹⁷⁶. Mazkur model amalda erishgan yutuqlariga qaramay, ma'lum darajada yangilashga muhtojdir. Gap shundaki, «mazkur davlat beradigan afzalliklar insonning asosiy ehtiyojlarini qondira olgani yo'q»¹⁷⁷. U insonning ijtimoiy va iqtisodiy himoyaga bo'lgan asosiy ehtiyojini qondirishga muvaffaq bo'ldi, jamiyatda imkoniyatlar strukturasi ma'lum darajada yaxshiladi va tenglashtirdi. Ammo bir qator muammolar (g'yohvandlik, yoshlar jinoyatchiligi, oila barqarorligi va sh.k.) hanuzgacha o'z yechimini topmagan yo'q va bu davlatning mazkur modelini takomillashtirishni talab qiladi.

Umumiy davlat farovonligini yanada rivojlantirish imkoniyatlari «segmentar» jamiyat sari harakat bilan bog'liq. Ushbu model aralash iqtisodiyotning ikki sektori bilan bir qatorda «uchinchi» sektor – jamiyat faolligini rag'batlantiruvchi, etnik madaniyat an'analari, me'yori va qadriyatlarini qo'llab-quvvatlovchi, ijtimoiy ta'minot davlat organlari bilan

¹⁷¹ Фришман Н. О. Европа // Отечественная история. 1995. № 1. – 50-с.

¹⁷² Даранг. Еуертин Д. Американичи. Демократический опыт. – Москва: 1993.

¹⁷³ Бергер П. Капитализм и социальная революция. – Москва: 1994. – 146-с.

¹⁷⁴ О'ша joyida.

¹⁷⁵ Нисебитт Лекс. Экспресс П. Что нас ждет в 90-е годы? – Москва: 1992. – 202-с.

¹⁷⁶ Кошине С. Государство и общество в Норвегии. – Москва: 1994. – 239-с.

¹⁷⁷ О'ша joyida. – 150-б.

hamkorlikka ko'maklashuvchi va demokratiyani rivojlantiruvchi jamoat tashkilotlari majmuni paydo bo'lishini nazarda tutadi. Mazkur sektor hozirgi bosqichda faoliyat ko'rsatish uchun zarur shart-sharoitlarga ega. Jamoat tashkilotlari davlatning tegishli madadi bilan quyidagi yo'nalishlarda o'z samaradorligini oshirishi mumkin: ijtimoiy yordam ko'rsatish, atrof muhitni muhofaza qilish, turar joyga bo'lgan huquqlarni himoya qilish va h.k. O'z-o'zidan ravshaniki, Skandinaviya mamlakatlarida «segmentlashgan» jamiyat sari harakat yo'lida umumiy farovonlikka erishish uchun zarur resurslar mavjud.

Umumiy farovonlik davlati skandinaviyacha modelining mazkur evolutsiyasi milliy makon bilan cheklanmasdan, butun Evropa bo'ylab keng tarqalsa ajab emas. Zotan, «yagonalik tuyg'usi yevropaliklarda qit'a darajasida umumiy farovonlik davlat tizimini yaratishning sharti hisoblanadi»¹⁷⁸. Umumiy farovonlik davlati, shak-shubhasiz, permanent rivojlanish jarayonini boshdan kechirmoqda va uning tadrijiy rivojlanish yo'lga nazar tashlash inson va jamiyat o'zaro aloqasi yaxlit tizimi shakllanayotganini ko'rsatadi.

Inson huquqlari uchun harakatlarda ishtirok etayotgan individlar soni yildan yilga ko'payib bormoqda. Bundan ko'zlanayotgan maqsad pirovard natijada fundamental huquqlardan birini amalga oshirish – o'z bo'lishdir. Inson huquqlari uchun harakatning birinchi bosqichida uning ishtirokchilari ierarxiyaviy uyushgan jamiyatning siyosiy sohasida hukmonomik qarshi kurashga o'tandilar. «Bugungi kunda kuch ishlatishga asoslangan hukmonomik an'analarga qarshi kurashga o'tangan odamlar soni tobora ko'payib bormoqda»¹⁷⁹. Bu siyosatning axloqiyiligi yoki «siyosiy axloq» g'oyasi individ va omma ongida o'ziga yo'l ochayotganidan darak beradi.

Siyosatda axloqiy asosning ahamiyati amalda hanuzgacha mavjud bo'lmagan ayollar va erkaklar teng huquqliligini nazarda tutadi. Siyosat sohasida uzoq yillardan beri mavjud bo'lgan hukmonomik piramidasi erkaklarga tegishli bo'lib, ayni hol xotin-qizlar o'z huquq va erkinliklarini qo'lga kiritishlariga monelik qilayotir. Bugungi kunda xotin-qizlarning huquqlarini inson huquqlari sohasidagi hamkorlikning yangi modeliga kiritish uchun xususiy va ommaiy sohalarini to'liq birlashtirish talab etiladi. Bu yangi modelni yaratish uchun asoslar amalda yo'q emas – ko'p sonli konvensiyalar va deklaratsiyalarda, qolaversa, BMT Nizomida irqi,

diniy e'tiqodi va jinsidan qat'iy nazar, barcha insonlarning teng huquqliligini tasdiqlovchi qoidalar mustahkamlangan. Masalan, BMTning 1979-yilda qabul qilingan «Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risida»gi konvensiyasida xotin-qizlarning huquqlarini inson huquqlari nazariyasiga ham, ularni himoya qilish amaliyotiga ham kiritish zaruriligi ta'kidlangan. Bundan tashqari, mazkur konvensiya tarixda ilk bor ommaiy va xususiy sohalarini sun'iy ajratish chegarasidan chetga chiqadi. Xotin-qizlarning huquqlari va erkinliklarisiz inson va jamiyat o'zaro aloqasi yaxlit tizimini yaratish mumkin emas.

Inson va jamiyatning o'zaro munosabatlarida ustunlik individ tomonga o'tishi amalda muhim voqea hisoblanadi. Eski kollektivism va eski individualizm o'z ahamiyatini yo'qotmoqda, globallashuv bosqichi bilan birga shaxs birinchi o'ringa chiqmoqda. Bu erkin inson umumiy ishga o'z hissasini qo'shish uchun hamjamiyat qurishi mumkinligini anglatadi. Erkin uyushma faoliyati natijasida individ yaxlitlik kasb etish va o'z qobiliyatlarini namoyon etish imkoniyatini qo'lga kiritadi, ya'ni kollektiv individuallashuv haqida gapirish mumkin. Bu yerda dunyo miqyosida birlashish jarayonida ishtirok etayotgan insonning ongli faolligi yana kollektiv darajaga qaytadi. Endi individ individualizm bosqichida bo'lganidek ijtimoiy dunyodan ajralib qolmaydi, balki o'z imkoniyatlaridan foydalanish va ularni to'la ro'yobga chiqarishga qodir bo'lgan yetuk shaxsga aylanadi.

Muhimi shundaki, mazkur tendensiyada insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida mavjud bo'lgan «*gomo kreator*», ya'ni o'z taqdiri bunyodkori sanalgan, biroq o'z boshimchalik bilan emas balki muayyan sharoitlarda va ularga muvofiq ish ko'radigan, ayni paytda o'z oldida turgan muqobililar doirasida yo'l tanlashda erkin bo'lgan inson kuzatiladi. Zotan, industrial rivojlangan mamlakatlarda «ikkinchi sanoat inqilobi» (aniqrog'i, informatsion inqilob) olamshumul o'zgarishlarga sabab bo'ladi.

Birinchiidan, postindustrial sivilizatsiyada proletariat kognitariatga aylanadi, zero, endi mehnatning asosiy shakllari ilmiy tadqiqotlar, iqtisodiy tahlil va dasturlashtirish hisoblanadi. Bu yangi inson – *gomo kreator*ni, ya'ni tashabbuskorlik, o'qimishlilik va omilkorlikni o'zida birlashtirgan ijodkor shaxsni talab qiladi.

Ikkinchiidan, postindustrial sivilizatsiyaning ikkinchi asosi sifatida biotexnologiya amal qiladi. U biologik tizimlarga aralashadi va ularning rivojlanish jarayonlarida ishtirok etadi. Biotexnologiya o'z kuch-qudratiga ko'ra yadro energiyasidan ustun turadi va insonni jonli tabiatning chinakam bunyokdoriga aylantiradi.

¹⁷⁸ Кюне С. Глобальство versus глобализация. – Москва: 1994. – 232-с.

¹⁷⁹ Права человека накануне XXI века. – Москва: 1994. – 384-с.

Uchinchi dan, barcha a'zolari (shu jumladan, tarkibiy ishsizlik chetlab o'tmagan kishilar ham) boy va farovon bo'lgan jamiyat vujudga keladi.

To'rtinchidan, insonning dunyo haqidagi bilimlari misli ko'rilmagani darajaga ko'tariladi.

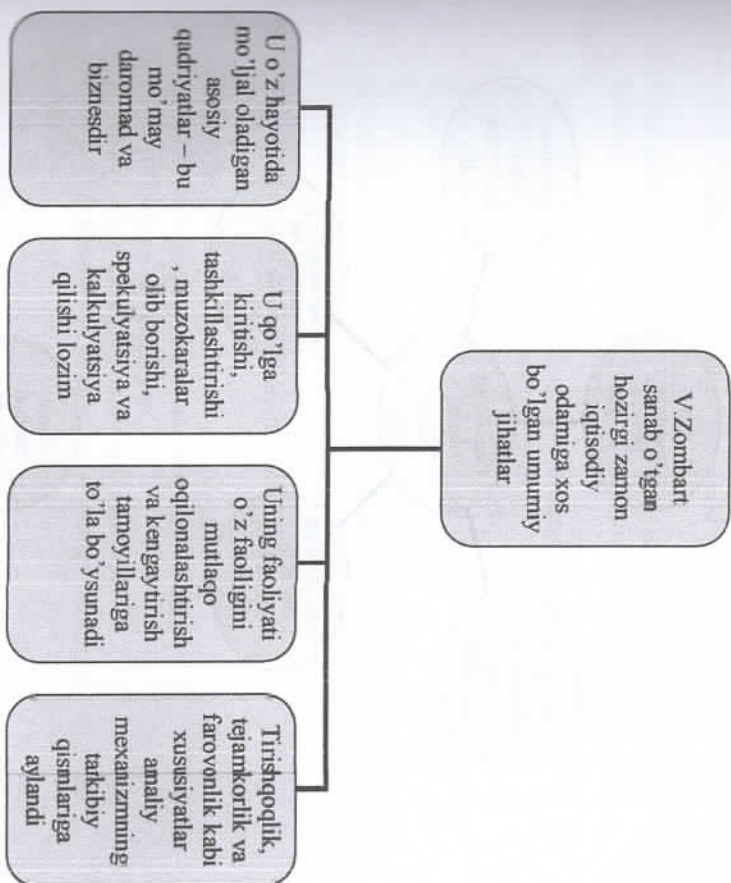
Gomo kreator – tabiat qonunlari bilan bir qatorda ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlariga ham bo'ysunuvchi inson. U postindustrial sivilizatsiya sharoitida o'z moddiy ehtiyojlarini qondirish uchun ko'p kuch-g'ayrat sarflashi shart emas. Postindustrial jamiyat baxti hayot uchun zamin yaratadi, zero, shu paygacha aksariyat individlar turmush sifati pastligining bosh sababchisi bo'lgan omil – muhojilikni kun tartibidan chiqaradi. U insonni og'ir jismoniy mehnatdan xalos qilish, unga kamol topish uchun yetarli bo'lgan bo'sh vaqtni ta'minlash orqali o'z shaxsiyatini amalda to'la namoyon etish uchun imkoniyat yaratadi.

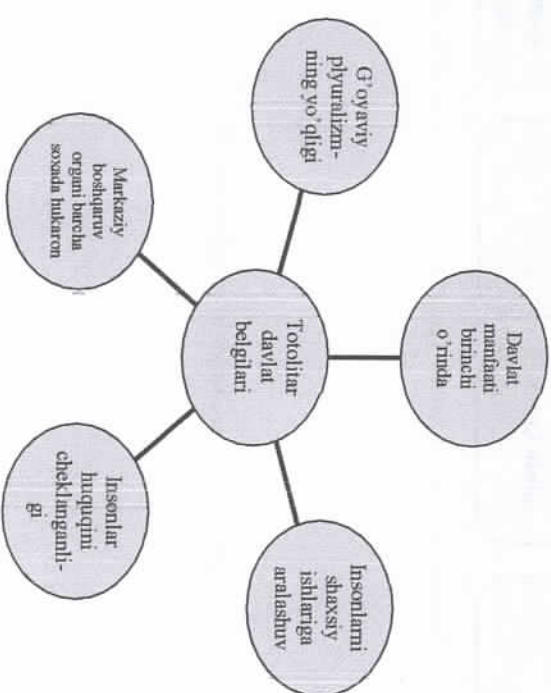
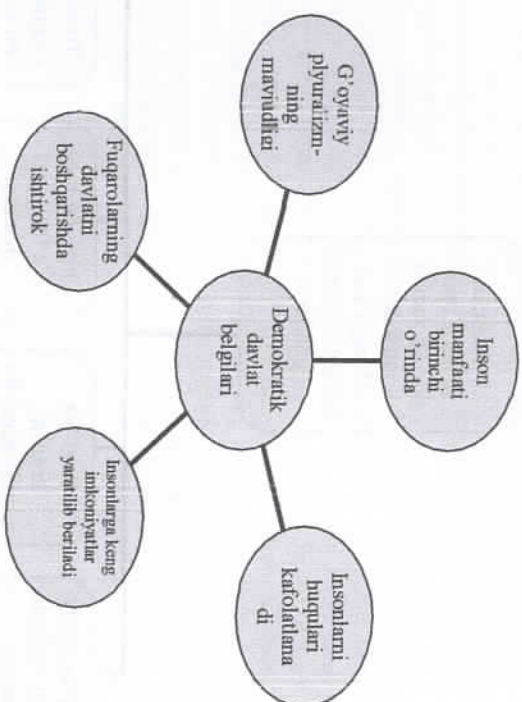
Xulosa. *Shunday qilib, jamiyat o'z rivojlanish jarayonida gomo kreatorga erishish yo'lida harakatlarni oqib yotuvchi ushbu maqsadga erishgach, inson xudoning chinakam timsoliga aylanadi* (isxastik an'anada «inson Xudoga o'xshatib yaratilgan» degan tezis insonda Xudoning ijodiy funksiyasi mujassamlashganini anglatishi tasodifiy bir hol emas).

Tajriba va amaliy matnlar: inson fenomeni, ijtimoiy omillar. Inson xulq-atvoriga nisbatan iqtisodiy yondashuv. Simfonik shaxs konsepsiyasi.

Ijtimoiy borliq, L.Karsavin ijtimoiy falsafasida izchil «sotsiotsentrizm», Giperindividuallik konsepsiyasi. Gipershaxs haqidagi tasavvur, totalitar va demokratik tizimlarda inson maqomi. Totalitar tizimga yalpi qo'riq muhiti xosligi. «Gomo kreator»ga erishish yo'lida.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Inson xulq-atvoriga iqtisodiy yondashuv nima?
2. Iqtisodiy yondashuvning yutuqlari va kamchiliklari nimalardan iborat?
3. "Simfonik shaxs" deganda nimani tushunasiz?
4. Shaxs va inson tushunchalarini yoritng!
5. Gipershaxs deganda nimani tushunasiz?
6. Gipershaxs haqidagi qarashlarga sizning munosabatingiz qanday?
7. Totolitar jamiyatning belgilarini sanab bering!
8. Totolitar jamiyada insonga munosabat qanday bo'ladi?
9. Demokratik jamiyatning afzalliklari nimada?
10. Demokratik jamiyada inson maqomini qisqacha tushuntiring!

Esse mavzulari

1. Insonning ijtimoiy maqomiga turli xil qarashlar.
2. Iqtisodiy tizimlarning inson xulq-atvoriga ta'siri.
3. "Simfonik shaxs" konsepsiyasi.
4. Gipershaxs tushunchasiga tanqidiy yondashuv.
5. Totolitar va demokratik jamiyalarda insonga munosabat va ularni o'zaro tahlili.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari.

1. "Iqtisodiy tahlil va inson xulq-atvori" asarini muallifi kim?
A. G. Bekker
V. I. Kant
S. O. Kont
D. K. Popper
2. «Iqtisodiy yondashuv o'z qudratiga ko'ra betakroridir, chunki u inson xulq-atvorining ko'p sonli rang-barang shakllarini birlashtirishga qodir» usbu jumla muallifi kim?
A. G. Spenser.
V. G. Bekker.
S. I. Mill.
D. Bentam

3. Siyosiy xulq-atvorni tushuntirishda iqtisodiy yondashuvdan foydalangan mutafakkirni belgilang.

- A. I. Bentam
- V. Derrida
- S. A. Smit
- D. Satr

4. Inson lazzatlari va azob-uqubatlari hisoblash uchun iqtisodiy yondashuvdan foydalangan shaxsni to'g'ri ko'rsating.

- A. Budda
- V. O. Kont
- S. M. Fuko
- D. Bentam

5. Iqtisodiy yondashuvdan kelib chiqib cherkovga qatnash muommosini tahlil qilgan shaxslarni ko'rsating.

- A. Ezzi va Erenberg
- V. Buxanin va Tullok
- S. Xamermesh va Soss
- D. Shuls va Lends

6. Iqtisodiy yondashuvdan kelib chiqib siyosiy faoliyatni tahlil qilgan shaxslarni ko'rsating.

- A. Ezzi va Erenberg
- V. Buxanin va Tullok
- S. Xamermesh va Soss
- D. Shuls va Lends

7. Iqtisodiy yondashuvdan kelib chiqib hayvonlarni qirish muommosini tahlil qilgan shaxslarni ko'rsating.

- A. Ezzi va Erenberg
- V. Buxanin va Tullok
- S. Xamermesh va Soss
- D. Shuls va Lends

8. Iqtisodiy yondashuvdan kelib chiqib nikoh, tug'ilish va ajrashishlar muommosini tahlil qilgan shaxslarni ko'rsating.

- A. Ezzi va Erenberg
- V. Buxanin va Tullok
- S. Xamermesh va Soss
- D. Shuls va Lends

9. Kimning fikriga ko'ra, iqtisodiy nazariyani ijtimoiy fanlarning «malikasi» deb hisoblash to'g'ri bo'lmaydi?

- A. R. Xaylbroner
- V. M. Xaydegger
- S. Xarris
- D. Ford Xarison

10. R. Xaylbronerning fikricha iqtisodiyot ildizlarini nimadan izlash kerak?

- A. ishlab chiqarishdan
- V. ijtimoiy institutlardan
- S. moddiy va ma'naviy qadriyatlardan
- D. qonunlardan

11. «Protestantcha axloq va kapitalizm ruhi» asarini muallifini toping.

- A. Foma Akvinskiy
- V. Satr
- S. M. Veber
- D. V. Zombart

12. «Burjua. Hozirgi zamon iqtisodiy odamining ma'naviy rivojlanish tarixidan etyudlar» nomli asar aynan mana shu shaxsga tegishli.

- A. Foma Akvinskiy
- V. Satr
- S. M. Veber
- D. V. Zombart

13. V. Zombart hozirgi zamon iqtisodiy odamiga xos bo'lgan umumiy jihatlarni sanab o'tadi. Ular nechta edi?

- A. 4ta
- V. 5ta
- S. 6ta
- D. 7ta

14. «Simfonik shaxs» konsepsiyasi kimga tegishli?

- A. Gusserl
- V. Karsavin

- S. Viner
- D. Veber

15. Karsavin konsepsiyasi qanday muammoni yechishga qaratilgan?

- A. ong muammosini
- V. xotira muammosini
- S. shaxs muammosini
- D. jamiyat muammosini

16. L. Karsavin tomonidan yaratilgan shaxs konsepsiyasi olinning qaysi asarida ishlab chiqilgan?

- A. "Inson va insoniylik"
- V. "Shaxs va Inson"
- S. "Inson haqida"
- D. "Shaxs haqida"

17. L. Karsavinning "simfonik shaxs" konsepsiyasida shaxs va borliq munosabatiga qay tarzda yondashilgan?

- A. Shaxs o'zini borliqdan ajratmaydi
- V. Shaxs borliqdan alohida, batomom mustaqil
- S. Shaxs va borliq bitta narsa
- D. Shaxs borliqdan ustun

18. L. Karsavin ijtimoiy falsafasiga xos xususiyatni belgilang.

- A. inson burchlarining cheksizligi
- V. kollektivlikning individuallikdan ustunligi
- S. individuallikning kollektivlikdan ustunligi
- D. inson huquqlarining cheksizligi

19. Karsavinning Global shaxs falsafasida ekzistensiya...?

- A. yuqori o'ringa qo'yiladi
- V. borliq bilan birlashtiriladi
- S. mavjudligi inkor etiladi
- D. fanni rivojlantiradi

20. «Simfonik shaxs haqidagi ta'limot aslida qullikni metafizik nuqtai nazardan asoslashdan boshqa narsa emas» usbu jumla kimga tegishli.

- A. Solovov

- V. Mosin
- S. Florenskiy
- D. Berdyaev

21. L. Karsavin konsepsiyasida ma'naviy ierarxiya o'rini nima ekanligi?

- A. moddiy ierarxiya
- V. shaxs ierarxiyasi
- S. borliq ierarxiyasi
- D. jamiyat va shaxs ierarxiyasi

22. Gipereindividlilik konsepsiyasi kimga tegishli?

- A. V. Naximov
- V. V. Nalimov
- S. V. Nasimov
- D. V. Narimov

23. V. Nalimovga ko'ra soddalash aytdigan bo'lsak ikki darajali tushunchalar funksiyasi bu - ?

- A. Supermen
- V. Komil inson
- S. Yuqori inson
- D. Gipershaxs

24. Seksual energiya yordamida erkak va ayolni bir kosmik juflikka birlashtirishni nazarda tutuvchi ta'limot bu - ?

- A. dualizm
- V. tantrizm
- S. uranizm
- D. marsoverologizm

25. Transfer fenomenini kim yaratgan?

- A. K. Yung
- V. Rorti
- S. Freyd
- D. Bergson

Адабиётлар

1. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение. Москва: 1993, Хайлбронер Р. Экономическая теория как универсальная наука // Thesis. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – Москва: 1993.
2. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение. Москва: 1993, – 29-с.
3. Нэсбитт Дж., Эбурдин П. Что нас ждет в 90-е годы? – Москва: 1992, – 202-с.
4. Кюнгле С. Государство всеобщего благоденствия. – Москва: 1994, – 239-с.
5. Bell D. The Culture Contradictions of Capitalism. – NY, 1976.
5. Бергер П. Капиталистическая революция. – Москва: 1994, – 144-с.
6. Фридман М. О свободе // Открытая политика. 1995. № 1. – 50-с.
7. Бурстин Д. Американцы. Демократический опыт. – Москва: 1993.
8. Нахимов В. В. Спонтанность сознания. – Москва: 1989, – 202-с.
9. Каруков В. М. Эволюция диктатора. – Москва: 1992, – 55-с.
10. Гуревич П. С. Человек: венец или ошибка природы? // Наука в России. 1993. № 2. – 33-с.

5-мавзу: INSON MA'JUDDIGINING MADANIY OMILI

XX asrda kuzatilgan integratsiya jarayonlari kishilik jam'iyyatida tegan sifat o'zgarishlarini boshorat qilish uchun asos beradi. Ba'zi bir olimlar XXI asrda yangi qadriyatlar tizimini o'z ichiga olgan, hatto kollektiv Aql, Xoira va Ma'naviy dunyoga ega bo'lgan yugona planetar sivilizatsiya paydo bo'ladi deb hisoblaydilar. Aytim olimlar fikriga ko'ra esa o'ziga xos sivilizatsion-madaniy «umimiy maxraj» sifatidagi metasisivilizatsiya vujudga keladi, bunda milliy va mintaqaviy sivilizatsiyalar yutib yuborilmaydi yoki siqib chiqarilmaydi, balki ushbu metasisivilizatsiya tarkibidan o'tin oladi. Inson fenomenini tushunish nuqtai nazaridan aynan sivilizatsiyalarning o'zgarishi sifatida tavsiflanadigan tub o'zgarishlar muhimdir, zero, inson sivilizatsiya va madaniyatning o'zagi hisoblanadi.

Yuz bergayotgan sivilizatsion o'zgarishlar yangi qadriyatlar tizimini vujudga kelishida namoyon bo'ladi (shuni unutmashlik kerakki, aksiologik nuqtai nazaridan madaniyat qadriyatlar tizimini o'zida ifodalaydi). Ushbu o'zgarishlar axborot jam'iyatining shakllanishida ham kuzatiladi. Mazkur jam'iyatning industrial sivilizatsiyadan farqi shu bilan belgilanadiki, unda narsalarni boshqarish emas balki ularni ishlab chiqarish masalasi birinchi o'ringa chiqadi: « *bilim – bu hokimiyatdir, degan eski g'oyaning kuni biddi. Hozirgi vaqtda hokimiyatga erishish uchun bilimlar haqida bilinga ega bo'lish zarur*» (O. Toffer). Inson o'z ijodiy qobiliyatlarini to'yubga chiqarish uchun keng imkoniyatlarga ega bo'ladi, o'zini o'zi boshqarish uchun tayyorgarlik darajasi ham ortadi. Axborot sivilizatsiyasi rivojlanishi bilan bir vaqtda siyosiy muammolar ham yig'ilib boradiki, ularni an'anaviy usullar hamda oz sonli hukmron elita kuchlari bilan yechish mumkin emas. Kelajak siyosiy elitalari ko'r sonli va ochiq bo'ladi, bu esa shaxsning kratik (yunoncha *kratos* – «hokimiyat» so'zidan) xulq-atvoriga, ya'ni uning hokimiyatga intilishi va unga bo'yusinish ko'nikmasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. O'z-o'zidan ravshanlik, individlarning asosiy ommasi siyosiy sohada o'z ko'laniga ko'ra uncha katta bo'lmagan kundalik qarorlarni qabul qilish bilan shug'ullanadi.

Axborot sivilizatsiyasida madaniyat sohasiga kompyuter sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi (hozirning o'zidayoq ko'rsatmoqda). Bugungi kunda insonga virtual voqelikka «sho'ng'ish» imkoniyatini beruvchi virtual texnologiyalar jadal sur'atlarda rivojlanayotgani tasodifiy bir hol emas. Aslini olganda, san'at ham o'ziga xos virtual voqelikdir. Tabiiyki, sivilizatsiyalar o'zgarayotgan davrda etnomadaniy va gumanistik muammolar ham yanada dolzarb ahmiyat kasb etadi. Shuni e'tiborga olib

quyida ijtimoiy-madaniy dunyoda insonning kratik xulq-atvori, go'zallikning jarmuljam ifodasi sifatidagi san'at, inson va kompyuterning o'zaro aloqasi mahsuli sifatida vujudga keluvchi virtual voqealik muammolariga batafsilroq to'xtalamiz. Bunda shuni nazarda tutish lozimki, jamiyat tabiat ta'sirida biroq madaniyat asosida vujudga kelgan, madaniyat sosistumining «boshqa» tomoni hisoblanadi.

Inson va hokimiyat: yangi asr ijtimoiy-madaniy konteksti. Inson fenomenining mazmun va mohiyatini yoritishda individning hokimiyatga intilishi va unga bo'yusinishi masalalari birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Davlat qurilishining turli modellari faoliyat ko'rsatayotgan yangi asr ijtimoiy-madaniy kontekstida insonning kratik xulq-atvori alohida diqqatga sazovoridir. Ayni shu (monarxik, totalitar va demokratik) davlat qurilishlari doirasida insonning kratik xulq-atvori ijtimoiy-ruhiy va ijtimoiy-madaniy omillar majmui bilan belgilanadi. Bu yerda hokimiyat fenomenini o'rganishda «Sharq - g'arb» an'anaviy oppozitsiyasini chetlab o'tish mumkin emas, zero, u individning kratik xulq-atvori haqida yanada aniqroq tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

«Sharq - g'arb» oppozitsiyasini ikki g'oya sintezi doirasida anglab yetish mumkin. Birinchi g'oya Sharq tafakkuri doirasida yaratilgan bo'lib, «Men»ning ahamiyatini inkor etishdan iborat. Konfutsiychilik mafkurasiiga asoslangan Xitoyning ming yillik tarixi mazkur g'oyaning amalga oshirishiga yordam misol bo'ladi. «Konfutsiychilik» va legistlar ta'limoti xitoy jamiyatiga ichdan xos bo'lgan jihatlarni, an'analariga rioya qilishga va ayni paytda yalpi nazoratga moyillikni, shuningdek, davlat apparati faoliyatida huquqiy odat va yozilgan qonundan foydalanishni aks ettiradi... Legizm emas balki konfutsiychilik tashkil topgan markazlashirilgan byurokratik imperiyaning rasmiy mafkurasiiga aylandi»¹⁸⁰

Tabiiyki, konfutsiychilikning inson, jamiyat va davlat haqidagi ta'limoti davr talablariga va u yoki bu mutafakkir yoki jamoat arbobi (konservativ byurokratlar yoki islohotchilar va inqilobchilar)ning ijtimoiy-siyosiy simpatiyalariga qarab turlicha talqin qilingan. Kimdir ayrim shaxs davlatga to'la bo'yusinishi to'g'risidagi g'oyani o'z ichiga olgan an'anaviy madaniyatni saqlab qolishga harakat qilgan, kimdir «*katatta Men*» (*davlat*)ning «*kichik Men*» (*shaxs*) ustidan hukmronligini rad etuvchi yangi madaniyatni yaratish talabi bilan chiqqan. Eng yangi tadqiqotlar tarixiy-madaniy nuqtai nazardan ijtimoiy voqelik konfutsiychilik ta'limoti bilan muvofiq emasligi tufayli fojeaviy iktilanishni his qilgan amaldor-olim shaxsini tan oladi.¹⁸¹

G'arb tafakkurida «Men»ning qimmatli to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan. Yetuk mavjudot sifatidagi inson shargona ideali subyektning obyektlar dunyosi bilan uzviyligini anglatadi, g'arbda qabul qilingan yetuk individ ideali esa asosiy e'tiborni obektiv dunyoning ruhiy ta'siridan uni mumkin qadar himoya qilishga qaratadi.¹⁸² Individning yetukligi uning ijtimoiylashuvini, madaniyatini, uni obektiv va subyektiv voqelik nuqtai nazaridan tavsiflashni nazarda tutadi. Shu nuqtai nazardan individ yevropalikning ko'z o'ngida estetik fenomen sifatida gavdalanadi, deyarli to'liq san'at sohasiga mansub bo'ladi va amaliy borliqqa qarshi turadi.

Ikkinchi an'anaviy g'oyani F. Nottrop o'z vaqtida quyidagicha ta'riflagan edi: Sharq estetik, g'arb esa – nazariy fenomenidir.¹⁸³ Ammo Sharq va g'arbi muqobil sivilizatsiyalar (yoki tizimli tuzilmalar) sifatida ajratish yo'lida hal qiluvchi qadarni tashlagani yo'q. G'arbda estetik omillar bilan amaliy omillar o'rtasida qarama-qarshilik mavjud bo'lsa, Sharqda (ayniqsa xitoylar va yaponlarda) estetik omillar oqilonalik asosi sifatida e'tirof etiladi, natijada ijtimoiy o'zaro aloqa ishtirokchilarning motivatsion til topishiga erishiladi va «tizim» quriladi.¹⁸⁴

«Tizim»ni yaratishda eng muhim elementlardan biri **hokimiyat fenomeni** hisoblanadi: u g'arb (nazariy) va sharq (estetik) sivilizatsiyalari doirasida turlicha shakl-shamoyil kasb etadi. Ma'lumki, hokimiyatning emosional ahamiyatini tavsiflash uchun «xarizma» tushunchasi ishlatiladi. Teologik va sotsiologik (vebercha) talqinda bu tushuncha sof g'arbiy hisoblanadi va hokimiyatga bo'lgan da'voni qonunlashtirishni nazarda tutadi. Sharqda hokimiyatni tan olishning madaniy (ruhiy) omili – bu qonunlashtirish emas balki podsho shaxsiga estetik tus berishdir. Qonunlashtirish normativ g'oyalar bilan bog'liq. Ayni shu g'oyalar g'arb sivilizatsiyasining motivatsion strukturalari yoki tizimli mohiyatini tavsiflaydi. Boshqacha qilib aytganda, gap inson normativ g'oyalar bilan o'zining bog'liqligini anglab yetishi haqida boradi. Sintetistik mif imperatorning hokimiyatga bo'lgan huquqlarini isbotlash uchun normativ implikatsiyalarga ega emas. U podsho shaxsini etkakamo vositalar yordamida madh qiladi, unga nisbatan har qanday tanqidiy munosabati e'tibordan soqit etadi. Insonning kratik xulq-atvorini tushunish uchun yuqorida aytilgan nuqtai nazar bilan bir qatorda g'arb ijtimoiy tartibi egallitar, sharq ijtimoiy tartibi esa – ierarxiyaviy ekanligi ham muhimdir.

¹⁸⁰ Политическое учение: история и современность. – Москва: 1976. – 173-с.
¹⁸¹ Даниел Липинский в традиционном Китае. – Москва: 1992. – 19-с.

¹⁸² Илюмин А. «Европейцы»: между идеологией и метафорой // Общественные науки и современность. 1993. № 1. – 101-с.
¹⁸³ Nottrop F.C.S. The Meeting of East and West. – N.Y., 1966.
¹⁸⁴ Илюмин А. «Европейцы»: между идеологией и метафорой // Общественные науки и современность. 1993. № 1. – 102-с.

Ijtimoiy-madaniy (ijtimoiy-ruhiy) omillar o'z vaqtida aynan Sharqda, Qadimgi Misrda, Shumerda va boshqa sakral sivilizatsiyalarda ijtimoiy megamashinani yaratgan edi. Unga davlat hokimiyati sohasida podshodan boshqa hamma nima o'zligiga past nazar bilan qarash xosdir. L. Memford ayni shu mexanik tizimning faoliyati natijasida shaxsni podsho darajasida ilohiyatlashirish yuz berganini ta'kidlaydi: «Hokimiyat monopoliyasi mayyan tarzda shaxs monopoliyasi vujudga kelishiga sabab bo'ldi, zero, shaxsning barcha atributlariga faqat podsho ega edi. Mazkur bosqichda shaxs va hokimiyat uzviy deb qaraladi: ularning ikkalasi ham podshoda mujassamlashadi. Zero, faqat suveren qarorlar qabul qilishi va ilgari tasavvur qilish ham mumkin bo'lmagan kollektiv yutuqlarga erishishi mumkin edi»¹⁸⁵. O'zini o'zi madh etish A. Gritler va L. Stalin qabulidagi «dohiyalar»ga ham xosdir, zero, ijtimoiy «megamashina» yangi davrda qayta tiklandi.

L. Memford yangi megamashinaning paydo bo'lishiga ilk ishora birinchi jahon urushidan keyin qayd etilganini ta'kidlaydi. Uning fikricha, Rossiya va Italiyada totalitar davlatlarning vujudga kelishi ana shunday ishora bo'lgan¹⁸⁶. «Dohiy» boshchiligidagi inqilobiy «xunta»ning bir partiyali tashkiloti fashistik va kommunistik diktaturalar shakli hisoblangan.

L. Memford fikriga ko'ra, ijtimoiy megamashinaning tiklanish jarayonini uch bosqichga ajratish mumkin:

- *Birinchi bosqich 1789-yilgi fransuz inqilobi bilan bog'liq*. Garchi bu inqilob an'anaviy monarxiyani tugatgan bo'lsa-da, uning abstrakt egizagi - milliy davlatning yanada ulkanroq hokimiyatini tikladi. Ushbu davlat ruscha soxta demokratik shartnoma nazariyasiga muvofiq qirollar ham havas qilsa arziydigan darajada hokimiyatga ega edi.

- *Ikkinchi bosqich asosan Birinchi Jahon urushi davriga to'g'ri keladi*. Ammo bu yo'lda dastlabki qadamlar Napoleon Bonapart tomonidan tashlangan va 1870-yilgi Fransiya-Prussiya urushidan keyin Bismark boshchiligidagi pruss harbiy avtokratiyasi tomonidan davom ettirilgan edi. Mazkur bosqich davlat armiyasida talabalar va olimlarning ixtiyoriy xizmatini, ishchilar sinfini umumiy saylov huquqi, boshlang'ich xalq ta'limi, qariilik pensiyasi bilan o'ziga og'dirishni o'z ichiga oladi.

Ikkinchi Jahon urushi arafasida yangi megamashinaning asosiy xususiyatlari amalda bo'rtib namoyon bo'ladi. Hatto siyosiy erkinlik sohasida Angliya va AQSH kabi yirik yutuqlarga erishgan millatlar ham harbiy majburiyat joriy etadilar, olimlar esa yanada vayronkor va halokati

qurol-aslaha - trinitro-toluol bombalari, zaharlovchi gazlarni yaratish ustida ish olib boradilar. Kollektiv hokimiyat hali hech qachon bunday qudratga ega bo'lmagan edi, zero, u texnika yutuqlaridan omмага informatsion ta'sir ko'rsatish uchun foydalanardi (radio matbuot bilan bir qatorda davlatga ancha samarali xizmat qilardi). Umuman olganda bularning barchasi moddiy kuch va harbiy intizomga ega bo'lgan megamashinaning qudratini yanada oshirdi.

- *Ijtimoiy megamashinani tiklashning uchinchi bosqichi Ikkinchi Jahon urushi yillarini qamrab oladi*. Bunga mutlaq harbiy diktatura sifatidagi dastlabki (qadimgi Misr ehtomlari davridagi) mexanizmining tiklanishi imkoniyat yaratadi. Ushbu megamashina o'zining klassik shakl-shamoyilini Rossiya va Germaniyada kasb etadi, uning ba'zi bir unsurlari Italiya, Turkiya, Gretsiya hamda Lotin Amerikasidagi ayrim davlatlarning fashistik diktaturalarida ham uchraydi. Tangridan mandat olgan ilohiyatlashirilgan monarxlar o'miga bu yerda endi vulgar «egizak» - qiyonoqlar qo'llaydigan, odamlarni omnaviy qirg'in qilishdan tap tormaydigan ibisona hokimiyat paydo bo'ladi¹⁸⁷.

Yangi ijtimoiy megamashina hokimiyatga tashnailik insonda boylikka intilishdan ham kuchliroq mayl hisoblanishini amalda namoyish etadi (ushbu tezisi hozirgi antropologik tadqiqotlarning natijalari ham tasdiqlaydi). Binobarin, hokimiyat mafkurasi ham mavjud va u hokimiyatga intilishni asoslashga, ko'p sonli individlarning u bilan bog'liq bo'lgan azob-ugubatlarni oqlashga harakat qiladi. XX asr ijtimoiy megamashinasi zamirida hokimiyatda tengsizlikning mavjudligi yotadi. Mazkur megamashinaning faoliyat tajribasi (natsistlarning lagerlari va Gulag) uning mavjudligi amalda mulkiy tengsizlikka qaraganda kuchliroq xavf tug'dirishini ko'rsatadi. Ayni shu sababli nazorsiz oliy hokimiyatga tashnailik shaxslar «dunyoviy jannat» haqidagi utopyani bayroq qilib olganlar.

Mazkur utopik mafkuralar ortida hokimiyatning o'z-o'zini rivojlantirish va hokimiyatdagi tengsizlik mexanizmini yashirib yotadi. «Bu mexanizm hokimiyatning bo'linishi ma'rifati tamoyillarini, shu jumladan, ma'naviy va siyosiy hokimiyatning bo'linishi qadimgi tamoyilini oyogosti qildi. Bolshevizm va fashizm podsholik, tabarruklik va payg'ambarlikning yagonaligi arxalk tamoyilini tikladi. Ushbu tamoyilga muvofiq dohiy ham siyosiy hokimiyatning eng oliy manbai, ham koin, ham dohiyona g'oyaning bosh nazariyachisi hisoblanadi. Mazkur teokratik

¹⁸⁵ Memford L. Современная мегамашина // Утопия и утопическое мышление. - Москва: 1990. - 96-с.

¹⁸⁶ The Lewis Mumford reader. - N.Y., 1986. - 333-с.

¹⁸⁷ The Lewis Mumford reader. - N.Y., 1986. - 334-335-р.

tamoyil Tavorodiyov eskilik sarfati sifatida tavsiflangan edi»¹⁸⁸. Ushbu mexanizm individning kratik xulq-atvorini ham belgilaydi. XX asr demokratik jamiyatining ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy-ruhiy sharoitlarida bunday xulq-atvor o'zgarish shakli-shamoyil kasb etadi. Bu yerda individlar siyosiy rejimining faoliyat ko'rsatish mexanizmini odatda biladilar. Fransuz sotsiologi R. Aron o'zining «Demokratiya va totalitarizm» kitobida: «Agar fuqarolar mamlakatdagi rejim g'ayri qoidalarga muvofiq ish ko'rishini bilmasalar, Fransiyada mavjud bo'lgan demokratiya sharoitida biz yashay olmagan bo'lardik»¹⁸⁹, - deb ta'kidlaydi. Hozirgi zamon demokratik jamiyati ancha murakkab, unda ijtimoiy jarayonlarni boshqarishda inson ishtirokining kengayishi kuzatiladi.

XXI asr boshida inson kratik xulq-atvorining yangi xususiyatlari axborot jamiyatining shakllanishi bilan bog'liq. Zero, mazkur jamiyat hokimiyatining ierarxiyaviy strukturasi dan voz kechishni talab qiladi. J. Nesbitt fikriga ko'ra, ierarxiyaviy struktura informatsion sivilizatsiya uchun yaramaydi, chunki u axborot oqimining tezligini pasaytiradi. Shu tufayli ham markazlashgan institutlar bir-biri bilan norasmiy munosabatlar va strukturalar orqali bog'langan markazlashishdan chiqarilgan institutlarga o'rin bo'shatsini lozim. Ierarxiyalar ijtimoiy muammolarni yechishga qodir emasligi kishilarni boshqacha struktura haqida o'ylashga majbur qiladi - shu tariqa «bo'g'inlar» g'oyasi vujudga keladi. Xotin-qizlar, ekologlar va patsifistlar harakati bunday strukturaning klassik andozasini beradi. «Bo'g'inlar o'z-o'ziga yordamni mustahkamlash, axborot ayirboshlash, mehnat umundorligini oshirish va uning sharoitlarini yaxshilash maqsadida resurslarni birlashtirish uchun tuziladi, deb qayd etadi J. Nesbitt. - Bo'g'inlar strukturalari axborot oqimini jadallashirishi, javobgarlikni kuchaytirishi va energiya samaradorligini oshirishi lozim»¹⁹⁰.

J. Nesbitt keng miqyosda yaratilayotgan turli-tuman bo'g'inlar jamiyatining an'anaviy bo'g'inlari - oila, cherkov va qo'shni jamoasi o'zining avvalgi mavqei tiklashiga ko'maklashishi lozim deb hisoblaydi. Kelajakda menajment bo'g'inlari bir-biri bilan bog'lovchi o'ziga xos bir zanjirga aylanadi. Ushbu bo'g'inlar o'rtasidagi aloqa subordinatsiyani istisno qiladi. Bunga yarim o'lkazgichlar ishlab chiqarish sohasida yetakchi korxona - «Intelkorporatsiya» kompaniyasi misol bo'lishi mumkin. Ushbu kompaniya ierarxiyaviy struktura ega emas. Bu yerda xodimlar bir nechta boshliqlarga ega bo'lishi mumkin, mahsulotni sotish va sifatni nazorat qilish funksiyalarini hay'at amalga oshiradi.

kompaniyaga oliy darajadagi uch boshqaruvchi - tashqi direktor, uzoq muddatli rejalashtirish bo'yicha mutaxassis va kompaniya manfaatlarini ifoda etuvchi direktorni o'z ichiga olgan yagona organ rahbarlik qiladi. Garchi qarorlarni mazkur organ qabul qilsa-da, ularning muhokamasida barcha xodimlar teng darajada ishtirok etadilar. Bunday struktura ega bo'lgan tashkilotda iste'dodli kishilarning umma katta bo'lmagan guruhlar o'z ishiga o'zlar rahbarlik qilishlari va yuksak natijalarga erishishlari mumkin. Ularning muvaffaqiyatida inson omili, xodimlarning manfaatlariga qarab mo'ljall oluvchi nisbatan erkinroq ish rejimi va hokazolar birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Ammo bunday norasmiy ish uslubini xarajatlar, mahsulot sifati va hokazolar ustidan qat'iy nazorat o'rnatishni taqozo qiladi. Mazkur nazorat kompyuterlar tomonidan amalga oshiriladi. Natijada menejerlar bor e'tiborni odamlarga qaratish imkoniyatiga ega bo'ladi va kompaniya yuqori malakali xodimlarga muhtojlik sezmaydi.

Yuqorida zikr etilgan o'xshash bo'g'inlar shaxsga o'z ijodiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga ko'maklashadi. J. Nesbitt bu haqida shunday deb yozadi: «Shaxs darajasida hamjamiyat, ayrim kishilarning erkin uyushmasini tashkil etish mumkin. Hamjamiyatda ham yashirin uchun joy yo'q. Umum ishiga kim hissa qo'shayotganini va kim bir chekkada qo'l qovushirib turganini har kim biladi. Ayrim shaxslar hamjamiyatga qo'shilishga intiladilar, mas'uliyatni o'z zimmasiga olishni istamaganlar esa ko'pincha jamoa «pinjirga yashirinadilar»¹⁹¹. Shunday qilib, muammolarni yechishning an'anaviy usullari individlar o'rtasidagi «chukronlik - bo'yusinish» munosabatlarga yangicha yondashuvga asta-sekin o'rin bo'shatadi. Boshqacha qilib aytganda, insonning kratik xudmatvori informatsion sivilizatsiyaning shakllanish jarayoni bilan belgilanadi va ijtimoiy-madaniy kontekst bilan birga o'zgaradi.

Inson ijodi va san'at simvolizmi. XXI asr boshida inson fenomenini o'rganishda individning ijodiy qobiliyatlarini rag'batlantirish vositasi sifatida talqin qilinuvchi san'at ulkan rol o'ynaydi. Amerikalik tanqiliy estetik olim va san'at psixologi R. Arnheym demokratiyaning rivojlanishi natijasida inson hayot faoliyatida san'atning ahamiyati to'g'risidagi g'oya vujudga kelganini ta'kidlaydi: «Ijodiy faoliyat ruhiy yordamga muhoj bo'lgan insonni rahbarlikka va ilgari fagat san'atkorlar imtiyoz hisoblangan usullar bilan uni rag'batlantirishga qodir»¹⁹². San'atning foydasi haqidagi bunday tasavvur, aynan foydasizlik har qanday san'atga xos xususiyat hisoblanishini nazarda tutuvchi estetik an'anaga ziddir.

¹⁸⁸ Философия науки. - Москва: 1993. - 125-с.

¹⁸⁹ Арон Р. Демократия и тоталитаризм. - Москва: 1993. - 23-с.

¹⁹⁰ Nesbitt J. Megatrends: Ten new directions transforming our lives. - N. Y., 1982. - 192-p.

¹⁹¹ Исидор Ил., Збигнiew П. Что нас ждет в 90-е годы? - Москва: 1992. - 344-с.

¹⁹² Арнхейм Р. Новые очерки по психоэстетике искусства. - Москва: 1994. - 273-с.

Ammo mazkur an'ana endilikda ishlarning haqiqiy holati bilan muvofiq kelmaydi, zero, faktlar buning aksidan dalolat beradi.

Inson miyasi sistemalari bizni san'at asarlarini tinimsiz tomosha qilish, tinglash, tasavvur qilish, izlanish, ularni yaratish va ulardan lazzatlanishga majbur etadi. Faollikning ayni shu shakllari insonni inson qilgan omillar hisoblanadi (bu san'at va fanda ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi). Ijod va estetik lazzatlanish inson hayotining eng muhim jihatlari hisoblanadi, desak, aslo adashmagan bo'lamiz. Bunday faollik paytida inson miyasi odatdagi faoliyat jarayonidagi kabi, biroq ancha qizg'inroq ishlaydi. Ko'rish yoki eshitish faqat sezgi organlari yetkazuvchi axborotni saralashga asoslanadi degan tasavvur voqelik bilan muvofiq kelmaydi. Insonning perseptiv faolligi to'laigicha sezgi organlari yetkazib beruvchi oz sonli ma'lumotlardan foydalanishda obrazlarni gavdalantirishga asoslanadi. *Shu ma'noda san'at asarlari inson ijodiy faoliyatining timsollari sifatida namoyon bo'ladi.*

Miya simvollar bilan tinimsiz ishlashni anglash orgali biz san'at asarlarini tushunishga yo'l topamiz. San'at asarlari inson miyasining simvollar kodi bilan muayyan usulda o'zaro aloqaga kirishuvchi so'zlar, tasvir yoki tovushlar bilan ifodalangan simvollar to'plami hisoblanadi. Ushbu kod qisman tug'ma xususiyat kasb etadi, qisman madaniy omillar bilan belgilanadi. Xuddi shuningdek, san'at asarlari nisbatan bizning ayrim reaksiyalarimiz bevosita va umumiy hisoblanadi, biroq unuman olganda ular san'atkor foydalangan kodni bilishni nazarda tutadi. San'atkorning kodi va simvollar to'plami bizning miyamizda yuz berayotgan jarayonlar bilan hamohang bo'lishi lozim. Tasviri san'at, adabiy asar, musiqa va hokazolarning timsollari amalda simvollar hisoblanadi, chunki miyaning ruhiy ehtiyojlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan dasturlari vositasida retsipientda qiziqish uyg'otadi.

San'at insonga Shopenhauer aytgan «*azaliy yolg'izlik*»dan xalos bo'lishga yordam beradi, zero, u dunyoning teran analogi hisoblanadi. Yaratish akti badiiy ijodning sinonimi hisoblanadi, chunki san'at o'z ichki tabiatiga ko'ra dunyoni anglab yetish imkonini beradi. Kuchli ekstaz, o'ta ta'sirchan intuitsiya lahzaalarida inson hodisalar mag'zini chagadi. San'at go'zallikni aks ettirish vositasi sifatida dunyo haqidagi ming yillik bilimlar va tajribani o'zida qayd etadi. Ayni paytda dunyoviy san'at kosmik san'atning teran analogi hisoblanadi.¹⁹³

San'atning ahamiyati yana shu bilan belgilanadiki, biz kundan kunga yangi va yangi shakllarni yaratamiz, san'atkor bizga kuzatishda yordam beradi. U atrof-muhitni tasavvur qilishning yangicha usullarini bizga taklif

qiladi; san'at asarlari dunyosini o'zlashtirar ekan, inson dunyoni san'atkorning ko'zi bilan ko'ra boshlaydi. «Biz faqat ikki voqelikni – o'zimiz yashayotgan va o'zimizda yashayotgan voqelikni bilamiz, - deb ta'kidlaydi R. Gyuro. – Birinchi voqelik Koinot, ikkinchi voqelik esa – ruhiy hayotdir. Sirdagi voqelik makonda, ichki voqelik – vaqtda sodir bo'ladi, san'at esa ularni bir yerda jamlaydi. San'at asari qandaydir bezak emas... u Borliq sirlarini o'zida mujassamlashtiradi»¹⁹⁴. Nima bo'lganda ham san'at haqiqiy voqelikni ko'zga yangiligi aks ettirmaydi: u insonning ichki dunyosini cheksiz Koinotning rang-barang dunyosi bilan birlashtiradi va ham inson hayoti, ham Koinot mazmunini anglab yetish bilan bog'liq bo'lgan ekzistensiya sirlarining tagiga yetishga harakat qiladi. Shu ma'noda san'at dingga ancha yaqin turadi. Darhaqiqat, bu ikki fenomen o'zining ko'pgina funksiyalari va individ ruhiyatiga ta'siri bilan amalda o'xshashdir. San'at asarlarida gavdalantirilgan transcendent qadriyatlar individning ijtimoiylashuviga salmoqli hissa qo'shadi, uning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadi. Badiiy timsollar yo insonda yaxlitlikni va ijodga intilishni shakllantirishi, yo dunyoni va o'z-o'zini vayron qilish istagini uyg'otishi mumkin.

Bu turli sivilizatsiyalar madaniyatida va u yoki bu tipdagi shaxsning shakllanishida muhim o'rin egallagan musiqa ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Musiqa sof akustik fenomen sifatida fiziologik va psixologik ta'sir ko'rsatadi. Buni bir qator ilmiy tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. Masalan, ayrim ritmlar va muayyan chastotalar organizmda moddalar almashuvi jarayonini jadallashirishi yoki aksincha – sekinlashtirishi, gipnotik holatlarga sabab bo'lishi mumkin. Bixevioral fiziologiya sohasidagi mutaxassis J. Daymond musiqaning xususiyatiga qarab tinlovchida muskullar kuchi o'zgarishini aniqladi. Klassik musiqaning inson biotimlari bilan muvofiq keluvchi ba'zi bir turlari kayfiyatni yaxshilaydi, insonga ko'tarinki ruh baxsh etadi va shifobaxsh xususiyatga ega.

Musiqa shaxsning uyg'un rivojlanishi bilan ham (bu ijod uchun zarur), uning zo'ravonlikda namoyon bo'luvchi destruksiyasi bilan ham uzviy bog'liq. Musiqa va zo'ravonlikning aloqasi rok-musiqa ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi: uning ta'sirida insonda o'z atrofidagi hamma narsani buzish, vayron qilish istagi junbush uradi. Zo'rlik ishlatishga moyillik repda, jazda, pop-musiqa ham namoyon bo'ladi, u klassik musiqa asarlarida ham zo'hiridir. «Rok, rep, jaz, reggi ularni yaratgan madaniyatga xos bo'lgan zo'ravonlikni ifodalaydi. Ammo inson va muhit bir-biri bilan uzviydir: insonning pinhona naf'rati jamiyatga ta'sir ko'rsatadi, jamiyatdagi destruktiv omillar esa, aksincha, insonga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Hamonki

¹⁹³ Qarang: Блок А. Неоплатонизм и неоплатонизм. – Москва: 1980. Кн. 2.

¹⁹⁴ Haygio R. Introduction // In Art and the Creative Consciousness. – N. Y., 1972.

musiqqa mazkur jamiyat mentalitetini, uning ukladini aks ettirar ekan u musiqachining tuyg'ularini ham ifodalaydi»¹⁹⁵.

Musiqqa, agar u barkamollikka yaqin bo'lsa, «xaosdan tartib yaratadi»¹⁹⁶. Xitoy mutafakkiri Chjunszi ta'bir bilan aytganda, «musiqqa insonga sodda, bokira va samimiy bo'lib qolish va o'zining boshlang'ich holatiga qaytish imkonini beradi». Dunyoning umumiy manzarasida san'at-yig'indining o'zini shu bilan belgilanadiki, u davom etuvchi dunyoqarash hisoblanadi: ijod eng avvalo musiqiy borliq, ya'ni bilish obyekti»¹⁹⁷.

Nazariy jihatdan olib qaraganda, signalli sistemalar insondagina emas, balki insoniya, uni qurshagan dunyoviy va kosmik muhitda ham lokallashishi mumkin. Bu yerda ayrim inson emas, balki lokal, mintaqaviy yoki global sotsializm borligi va ongi haqidagi teran g'oyalarga, qadimgi hind mutafakkirlarining universal kosmik Aql haqidagi diniy-falsafiy tasavvurlariga, golografik energo-informatsion manzara (D. Bom va I. Prigojin) va dialektik-monistik kontinual logos – dunyo haqidagi g'oyalarga, arxitektori I. Shmelevning uchinchi signalli sistema – insonga nisbatan o'ziga xos tarzda strukturalashgan, axborot uzatish kanali vazifasini bajarishga qodir bo'lgan arxitektura viy muhiti haqidagi g'oyasiga duch kelish mumkin¹⁹⁸.

O'tgan asr oxirida san'at ramziy, majoziy dunyosida ayrim innovatsiyalar ta'sirida tub o'zgarishlar yuz berdi. Shunday o'zgarishlardan biri mazkur dunyoga golografiya (va lazerlar)ning kirishi bilan bog'liq. Kino fotografyaga harakatni olib kirgan bo'lsa, golografiya unga uchinchi darajani olib kirdi. Gologramma aslo geometrik illyuziya emas, balki uch darajali real manzardir. Gologramma ko'lami aks ettirmaydi, uning o'zi ko'lanlidir, bunda u aks ettirayotgan sahna tomoshabinining har bir harakatiga mos ravishda o'zgaradi. Bu yerda gologrammani aks ettirish uchun zarur bo'lgan yorug'lik muhim rol o'ynaydi, lazerli yoritish vositalari tomoshabinlar davrasida ajabovur muhiti yaratadi. Lazer naychasiga qanday gaz to'ldirilganidan qat'i nazar, gologrammalar ranglar va tushlarni o'zgartirishi, manzaraning turli fragmentlarini ajratib ko'rsatishi mumkin.

Yangi ekspressiya vositasining noyob xossalari dzen, aikido va klassik falsafa nuqtai nazaridan talqin qilish o'ziga xos xulosalarga kelish imkonini beradi. Pirovardida golografiya o'zining amaliy imkoniyatlari nuqtai nazaridan hozirgi davr san'ati darajasiga ko'tariladi. U insonning vogelik haqidagi ikki ming yillik mantiqiy tasavvurini lol qoldiruvchi

metafora sifatida namoyon bo'ladi. Golografiya klassik prosseniunm chegarasidan chetga chiqadi, u g'arb dunyosida Eynshayndan oldin o'tgan Aristotel, Nyuton kabi va boshqa falsafa qirrollari o'tmagan tafakkur kategoriyalarining tor andozasiga sig'maydi. Aynan Eynshayn nisbiy nazariyasining ahamiyatini amalda namoyish qilgan edi, garchi fizika modda haqidagi tasavvurdan voz kechgan bo'lmasa-da, eng mayda elementar zarralar munosabatlari yoki o'zaro aloqalar tizimi sifatida talqin qilina boshladi. Golografik yozuvda yuzaga keluvchi interferension naqshlar barcha narsalar va tafakkurning interferension (to'liqini) tabiatini amalda namoyish qiladi.

Gologramma vogelikning yangicha tavsifini yaratadi. Bu tavsifni «yaxlit tartib» (D. Bom) deb nomlash mumkin. U inson miyasining tuzilishi va faoliyatini, xususan ko'rish va eshitish sistemalari murakkab to'liqini shakllarni tarkibiy elementlarga ajratishga majbur bo'lishi sabablarini tushuntiradi. San'atda foydalaniladigan dunyoning bu yangicha tavsifi go'zallik haqidagi sharqona tasavvur bilan hamohangdir (ma'lumki, san'at go'zallikning jamuam ifodasi hisoblanadi). Lo'nda qilib aytganda, aynan tasavvurlar va estetik qadriyatlar sintezi insonga dunyoga yangicha ko'z bilan qarash va shunga mos ravishda harakat qilish imkonini beradi.

Yana bir innovatsiya go'zallik haqida yangicha tasavvurni va umuman yangicha dunyoqarashni paydo qiluvchi kompyuter grafikasining keng qo'llanilishi bilan bog'liq. Bunday san'at asarlari fizik o'lchash mumkin bo'lgan ayrim matematik kattaliklarning teran o'zgarishlarini o'zida mujassamlashtiradi (kompyuterda yaratilgan san'at asarlari o'ta naftis naqshlarni o'zida ifodalaydi). «Bu o'zgarishlar tabiat qonunlariga o'xshab ketadigan sodda va aniq qoidalar muvofiq yuz beradi, - deb ta'kidlaydi G. Aylenberger. - Ushbu naqshlarning naftis strukturalari harakat boshidagi ahaliyatsiz og'ishlar ham ulkan farqlarga olib kelishi mumkinligini ifodalaydi»¹⁹⁹. Bu kichik sabablar ulkan oqibatlariga olib kelishi mumkinligini anglatadi.

Kompyuter grafikasi belgilangan xaosni aks ettiradi; uning go'zalligi xaos bilan bog'liq. Bu go'zallik nochiq tabiiy tizimlar zaminida yotuvchi erkinlikni kompyuter naqshlarida (fraktallarda) aks ettiradi (nochiq tizimlarda tasodif omili mavjud emas, zero, bu yerda gap belgilangan xaos haqida boradi). «Bizning go'zallik haqidagi tasavvurimiz tabiat obyektlari – bulutlar, daraxtlar, tog' tizimlari yoki qor donalaridagi tartib va tartibsizlikning uyg'unligi ta'sirida vujudga keladi»²⁰⁰. Binobarin, go'zallik haqidagi bunday tasavvur insonning monada sifatidagi talqini bilan uzviy

¹⁹⁵ Jlehtari II. Описание сил // Купер ЮНЕСКО. 1993. Апрель. – 38-с.

¹⁹⁶ O'sha joyda. – 39-b.

¹⁹⁷ Холлопп Ю.Н. О формах постижения мультимедийного бытия // Вопросы философии. 1993. № 4. – 40-с.

¹⁹⁸ O'sha joyda. – 91-b.

¹⁹⁹ Платтен X.O., Фукстер Л.Х. Кривоуга фракталов. – Москва: 1993. – 156-с.

²⁰⁰ O'sha joyda. – 159-b.

bog'liq. Boshqacha qilib aytganda, san'at o'z simvollari bilan individ ijodiga ulkan hissa qo'shadi va uning yangi qirralarini namoyish etadi.

Inson va virtual vogelik. Individualizm va egotsentritizmga asoslangan hayotdan shaxsiy va ijtimoiy qublar birlashadigan hayotga o'tish hozirgi insonning rivojlanish jarayonida burlish yasovchi bosqich hisoblanadi. Shaxsiy va ijtimoiy hayotning uyg'unligi individga yaxitilik kasb etish va o'zini dunyoga namoyon etish imkoniyatini beradi. Bu har bir individ dunyoda o'z o'rni topish va o'zini tenglar orasida teng deb e'tirof etish imkoniyatiga ega bo'lishini, ayni hol inson imkoniyatlari doirasi yanada kengayishiga yo'l ochishini anglatadi.

Hozirgi zamon fanida inson imkoniyatlari chegarasini o'tganishga qiziqish kuchligini mavjudlik haqidagi an'anaviy tabiiy-ilmiy tasavvurlardagi uch muhim kashfiyot ham tasdiqlaydi.

Birinchiidan, elementar zarralar fizikasida faqat o'zaro aloqa aktida vujudga keladigan va mavjud bo'ladigan efemer yoki virtual zarralar aniqlandi. Bu zarralarning xususiyati shu bilan belgilanadiki, ular boshqa zarralarda potensial mavjud bo'lmaydi, biroq fizik o'zaro aloqa jarayonida ular paydo bo'ladi. Virtual zarralar faqat «shu yerda» va «hozir» mavjud bo'ladi, boshqa zarralarning interatsiyasi va metamorfzalari jarayonida o'z funksiyalarini bajaradi, ular eksperimentning boshlang'ich va pirovard shartlarida hech qachon mavjud bo'lmaydi.²⁰¹

Ikkinchiidan, kompyuter texnikasida ajabovur bir fenomen qayd etildi. Agar kompyuterga bir nechta har xil dasturlar kiritilsa, u mutlaqo har xil funksiyalarni bajarishi yoki bir-biriga o'shmaydigan obyektlar: yozuv mashinasi, kalkulyator, eksperimental stand yoki o'yin avtomati sifatida amal qilishi mumkin. Kompyuter insonning magadlariga qarab u bilan o'zaro aloqada alohida, virtual obyektni hosil qiladi. Kalkulyator yoki o'yin avtomatining o'zi kompyuterga kiritilmagan kompyuterdan foydalanayotgan insonning faolligi jarayonida vujudga keladi va faqat «o'zaro aloqa» paytidagina mavjud bo'ladi.

Uchinchiidan, elektron hisoblash mashinalarining ishlab chiqilgan yangi avlodlari va dasturlashtirishning yangi tamoyillari «**virtual vogelik**»ni modellashtrish imkoniyatini beradi.²⁰² Virtual vogelik obyektlarini kuzatuvchi amalda mavjud obyektlar sifatida idrok etadi. Bunday modellashtrish tizimlaridan biri alohida shlem va «qo'lqop» bo'lib, ularning datchiklari tasviri boshqaradi. Boshqaruvchi ta'sirlar nuqt, ko'z, qo'l, bosh yoki tana harakati bilan tartibga solinadigan trenajyorlar ham bor. Ba'zan tananing turli qismlariga datchiklar

mahkamlanadi va ular insonga virtual obyekt bilan o'zaro aloqa jarayonini botiniy his qilish imkoniyatini beradi. Ayni holda individ obyekt bilan yuz berayotgan o'zgarishlarni jismonan his qiladi.

Yangi texnologiyalar yordamida bir nechta individlar uchun yagona virtual makomni yaratish va har qanday haqiqiy yoki xayoliy vaziyatlarni modellashtrish mumkin. Virtual makonda kuzatuvchi o'z nuqtai nazarini o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, avtomobil trenajyorida bo'lish vaqtida avtomobil o'rindig'ida «o'tirish», uning atrofiga parvoz qilish, g'ildirak ichiga o'mashib, tinimsiz aylanish, o'zini avtomashinaning istalgan qismi bilan ayniydirlashtrish mumkin. «Yangi vogelikning kashf qilinishi amalda butunlay yangi axloqiy muammolarni kun tartibiga qo'yadi, - deb ta'kidlaydi N. Nosov. - Bu muammolarni yechish sun'iy «hayot»da o'zini tutish va sun'iy «odamlar» bilan o'zaro aloqa qilish tamoyillarini belgilashni, sun'iy insonga ta'sir ko'rsatish e'tikligi sharoitida xulq-atvor me'yorlari qanday bo'lishi kerak, virtual vogelik bilan o'zaro aloqaga kirishishning u yoki bu usullari inson ruhияti va ijtimoiy olamiga qanday ta'sir ko'rsatadi, degan savollarga javob topishni nazarda tutadi»²⁰³. Bu masalalar ta'riflanayotgan va anglab yetilayotgan bir paytda, virtual texnologiyalarning qo'llanish doirasi shirob bilan kengayib bormoqda, multiplikatsiya, kinematograf, teatr, fan, ta'lim, aviatsiya va hokazolarni qamrab olayotir.

To'rtinchiidan, «inson-mashina» sistemalari bilan ish ko'ruvchi ergonomika u yoki bu vazifani tizimli yechish proektsiyasida alohida obyektlar paydo bo'lishi va vazifa yechilganidan so'ng ular g'oyib bo'lishini aniqladi. Masalan, oliy pilotaj amallarini bajarish chog'ida uchuvchi samolyotni faqat ortiqcha zo'rqiql holatidan chiqarish lozim bo'lgan aerodinamik obyekt sifatida idrok etadi. Ham jismoniy, ham ruhия jihatdan o'ta keskin vaziyat yuzaga keladi va u ortiqcha zo'rqiql holatidan chiqilganidan keyingina normal holatga qaytadi. Shunday qilib, inson va texnik sistema birlashganida virtual obyektlar yoki virtual vogeliklar vujudga keladi. Bu yerda insonning *konstusial* (odatdagi) va *virtual* holatlarini ajratish mumkin. Bunda virtual holat konstusial holatga nisbatan g'ayrioddiy xususiyatga ega bo'ladi. Virtual holatning o'zi yo kuchli energiya - *gravital* bilan (inson erkinlikni, ijodiy yuksalishni his qiladi), yo ijodiy tushkunlik - *ingravital* bilan tavsiflanadi.

Virtual vogelik alohida turdagi vogelik hisoblanadi, uni o'zlashtirish hozirgi zamon odami va sotsiungga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Virtual vogelik maxsus falsafiy, madaniyatshunoslikka oid, sotsiologik va psixologik

²⁰¹ Qarung: Фейнман Р. КЭЛ - структура теории света и вещества. - Москва: 1988.
²⁰² Qarung: Lamer I. Interview // Computer graphics // World. 1992. V. 15. № 4.

²⁰³ Носов Н.А. Развитие человеческого // Человек. 1993. № 1. - 35-36-с.

tahlilni talab qiladi²⁰⁴. So'nggi yillarda o'tkazilgan metodologik tadqiqotlarning e'ton qilingan natijalarida virtual voqelikning quyidagi xususiyatlari sanab o'tiladi: u faqat «shu yerda» va «hozir» mavjud bo'ladi (virtual voqelikda bo'lgan odam uchun o'tmish va kelajak mavjud emas); individ o'zini virtual voqelik jarayonlarining bevosita ishtirokchisi sifatida his qiladi; virtualni kuzatish imkoniyatlari har doim inson bilan bog'liq bo'ladi (u hamma narsani o'z nuqtai nazaridan ko'radi); virtual voqelik kompyuter yoki inson faolligi mahsuli hisoblanadi²⁰⁵. *Qizig'i shundaki, virtual voqelik xossalari nimasi bilandir tushni eslatadi.*

Virtual voqelikda ichki dunyo obrazlari tasviri muhi obrazlaridan aslo farq qilmaydi. Turli madaniyatar virtual holatning ayni bir xususiyatlaridan foydalanib, turli xil virtual voqeliklarni yaratadilar. Masalan, xitoy madaniyatida insonning jismoniy va ruhiy aralashuvsiz spontan faollikka erishish usullari ishlab chiqilgan. Har qanday o'y-xayollardan xolilik yoki «behushlik» daosizm ta'limining o'zagi sifatida e'tirof etilishi tasodifiy bir hol emas. «Behushlik – bu so'zning obyektivlashuvi ta'sirida ko'zdan yashirilgan, pinhona voqelikdir. Ammo voqelikni kashf qilish – har qanday subyektiv ovozi unutish demakdir»²⁰⁶.

G'arbiy Yevropa mistitsizmida ham astrolog diqqat markazida virtualning ayni shu xossasi turadi: «U boshqaruvchi kosmik kuchlar hamмага va har kimga ta'sir ko'rsatishini, faqat yulduzlar ovozi eshitish qobiliyatiga ega bo'lish talab etilishini biladi. Ammo bu ovozi eshitish uchun o'z ovozi jinn bo'lishga majbur qilish, tushunchalarga doir cheklashlar eng sodda harakatlardir o'zini namoyon etishi uchun imkoniyat yaratishi talab etiladi. Shu maqsadda u o'ziga murojaat qilgan kishida ongning ochiq-oydin nazoratini to'xtatib tushishga harakat qiladi...»²⁰⁷. Virtualning ayni shu xossasi karateda ham harakatsizlik tamoyili sifatida belgilanadi: «Raqib bilan yuzma-yuz kelganida, xayoling hamma narsadan xoli bo'lishi lozim. Aqling uyquga ketishi lozim, o'zing esa borliqdan ajralgan holatga kirishning shart. Yuzing faqat nafrat hissi va g'alabaning muqarrarligini ifodalashi lozim. Faqat shu holda oyoqlaring va qo'llaring o'z-o'zidan – yengil va erkin harakat qiladi»²⁰⁸. Virtual obrazlar badiiy ijodni eslatadi; ular postindustrial sivilizatsiya odamining ruhiyatida tub o'zgarish yasashga ulkan hissa qo'shadi.

Virtual texnologiyalar insonga qadimgi adaptiv-genetik dasturlarni nisbatan oson tiklash imkoniyatini beradi. Qizig'i shundaki, mazkur

jarayon inson bir hududdan boshqa hududga ko'chganida, ayiniga, bo'rtib namoyon bo'ladi. Yangi sharoitlar organizmida mudroq holatda bo'lgan adaptiv-genetik dasturlardan birini uyg'otadi. Masalan, yangi yerlarni kashf qilgan va shu yerda o'rnashib qolgan rus kazaklari shimol xalqlariga xos bo'lgan xususiyatlarni kash etganlar, ya'ni ham ruhiy, ham jismoniy jihatdan o'zgaranganlar. Amerikalik olim M. Merfi bunday dasturni amalga oshirish bo'yicha eksperiment o'tkazdi. Mlayyan intellektual va jismoniy qobiliyatlarga ega bo'lgan minglab kishilarni o'rganib, u davolash dasturlarini tuzdi. Uning metodi insonda yashirilib yotgan qobiliyatlarni ro'yobga chiqarish va shu tariqa uni kasallikdan xalos qilishni nazarda tutar edi. Bir necha oyga cho'zilgan «muolaja» jarayonida kutilmagan natijalar qayd etildi: musiqi sohasida ma'lumotga ega bo'lmagan odam musiqi yozib, uni o'zi orkestr bilan birga ijro eta boshladi; tasviriy san'at sohasida uquv va ko'nikmalarga ega bo'lmagan odam rasn chiza boshladi; shoirlik, bog'bonlik va boshqa qobiliyatlarning kutilmaganda namoyon bo'lishi hollari ham kuzatildi. Shunday qilib, insonning «uyg'ongan» pinhona qobiliyatlari unda mavjud kasalliklarni samarali davolash imkonini berdi.

Postindustrial sivilizatsiya odami virtual texnologiyalar yordamida o'z ruhiyatining ma'lum va noma'lum «makonlarini» o'zlashtirishi mumkin. Amerikalik tadqiqotchi J. Lili hayot mazmunini aniqlash yo'lidagi yarim asrlik izlanishlar jarayonida «gomo sapiens» imkoniyatlarining cheksizligini o'zida his qildi. «Ongning yuksak holatlari tajribasi inson tur sifatida yashab qolishi uchun zarurligiga mening ishonchim komil, – deb yozadi u. – Mistik adabiyotlarda tavsifi keltirilgan Satori, Samadxi yoki Nirvana ongning so'z bilan tavsiflash mumkin bo'lmagan holatlarini keng qamrab oladi. Yuksak darajadagi tajribalarning har biri inson o'zligining va Ko'ining cheksizligiga ishonch hosil qilish imkonini beradi. Agar bizning har birimiz hech bo'lmasa Satorining tuban darajalarini o'zida his qilishga muvaffiq bo'lsa, biz o'z sayyoramizni portlatib yuborishni yoki biron-bir boshqacha usulda hayotni yo'q qilib tashlashni istamasligimizga umid bor»²⁰⁹.

Virtual voqeliklar inson o'z qobiliyatlarini o'zi ro'yobga chiqarishda unga yordam berish imkoniyatlariga ega. Aniqroq aytganda, ular inson tajribasining yangi qirralarini, ongning yangi xossalarni namoyon etish imkonini beradi. Inson ongini dunyoviy borliqni idrok etishga moslashtirilgan radarga qiyoslash mumkin. Ammo ongning o'zgartirilgan holatlari yoki virtual dunyolarning mavjudligi uni qayta moslashtirish mumkinligidan dalolat beradi. Virtual texnologiyalar inson ongini mudroq

²⁰⁴ Oerting: Paris D. Artificial reality // Golem. 1992. V.2. N1.

²⁰⁵ Oerting: Hoozon H.A. Реальное и виртуальное // Человек. 1993. №1. – 40–41-c.

²⁰⁶ Малайзин В.В. Чжэу-и-тай. – Москва: 1985. – 88-c.

²⁰⁷ Гирси Э. Проблемы итальянского Возрождения. – Москва: 1986. – 341-c.

²⁰⁸ Пронников В.А., Лиданов И.Д. Япония. – Москва: 1983. – 179-c.

²⁰⁹ Лилин Дж. Центр инкогни. – Киев: 1993. – 23–24-c.

holatdan chiqaradi, uning «radari»ni g'ayrioddiy ko'rinishda qayta moslashtiradi. «Kompyuter animatsiyasi va video» yilning jadval sur'atlarida rivojlanishi so'ngi yillarda yuz bergan kuchli texnologik turkildan biri hisoblanadi, - deb ta'kidlaydi A. Orlov. - Kompyuter obrazlari estetikasi (kengroq olganda - umuman virtual kompyuter muhiti) bugungi kunda bizga ongning ruhiyat evolutsiyasi nuqtai nazaridan eksistensial ahamiyatga ega bo'lgan ayrim o'zgartirilgan holatlarini aks ettirish uchun qiziqarli va ko'p jihatdan noyob material beradi»²¹⁰. Bu g'alati va g'ayrioddiy obrazlardan insonga estetik ta'sir ko'rsatish mas'uliyatida badiiy effektlarni yaratish uchun foydalaniladi. Virtual dunyolar - elektron obrazlar va ong darajalari dunyolari hozirgi davrda inson fenomenining yangi tomonlarini namoyon etadi.

Sivilizatsiyalarining o'zgarishi davrida inson. Insoniyat yangi davrga yoki o'z rivojlanish jarayonining yangi bosqichiga qadam qo'ymoqda. Mutaxassislar buni sivilizatsiyalarining o'zgarishi davri sifatida tavsiflaydilar. Ayni paytda, yangi bosqichning xususiyati xususida ular bir to'xtamga kelganlari yo'q: kimdir jamiyat «yangi O'rta asrlar»ga kirmoqda deb hisoblaydi (U. Eko), kimdir unda «mashg'ulotlar» sivilizatsiyasini ko'radi (A. Shaff), kimdir postindustrial jamiyadan farq qiladigan axborot jamiyati to'g'risida so'z yuritadi (N. Moiseyev) va h.k. Shuni qayd etish lozimki, hozirgi vaqtda jamiyatni rivojlantirishning g'aribona bo'lmagan modellari ham ilgari surilmoqda. Lo'nda qilib aytganda, XXI asr boshida yuzaga kelgan vaziyat g'aribdan hozirgi dunyoga moslashishni talab qiladi. Dunyoning ichki resurslari va yashirin mexanizmlari noyevropacha madaniyatlarining an'analari va mo'ljallardan tinimsiz bahra olib turgani bois g'arib ularning ustidan nazoratni yo'qota boshlamog'da. Yaqin kelajakda g'arib Osiyo nazorati ostiga tushib qolsa va uning giperindividualizm qadriyatlarini tizimi butunlay o'zgarisa ajab emas²¹¹. U o'ziga yot intellektual yondashuvlar bilan hisoblashishga va o'zini yana kishilik hamjamiyatining ko'p sonli elementlaridan biri sifatida his etishga majbur bo'ladi²¹².

Bizningcha, kishilik jamiyatining kelajagi taraqqiyotning texnologik tomonini mulqashitiruvchi texnotron jamiyat bilan emas, balki inson o'zini bilimlarga intiluvchi erkin mavjudot deb his qiladigan gumanistik jamiyat bilan bog'liq. Bu gumanistik munosabatlar madaniyat sohasidagina emas, balki jamiyatning qolgan barcha sohalarini va tuzilmalarida ham amalga oshiriladigan ijtimoiy gumanizm jamiyati bo'ladi.

²¹⁰ Орлов А.М. *Духи компьютерной анимации*. - М., 1993. Ч. 1. - 5-с.

²¹¹ Джинг: *Elegant R. Asia Inside*. - L., 1990. - 511-б.

²¹² Джинг: *Хуэселин М. Единообразие гунанизма // Куньшан ЮНЕСКО*. 1992. Октябрь. - 19-с.

Tom ma'noda barkamol shaxs gumanistik sivilizatsiyaning asl maqsadi va asosiga aylanadi. U o'ziga xos mikrokosmni o'zida ifodalovchi haqiqiy ijodiy individuallik sifatida maydonga chiqadi. Inson - Koinotning reflektiv monadasi, shu tufayli ham u oliy mavjudot va qadriyatdir. Individ fikrovchi «atom» sifatida dunyoni bilishga, uning sirlari tagiga yetishga harakat qiladi. Tabiiyki, Koinot o'zini bilimaydigan inson orqali o'z-o'zini anglab yetishi mumkin emas. Dunyo va insonning undagi roli haqidagi keng bilimlar gumanistik sivilizatsiyaning barkamol shaxsini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Gumanistik jamiyatning u haqida muayyan tasavvur hosil qilish imkonini beruvchi asosiy xususiyatlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Birinchi - gumanistik jamiyatda yuzaga keladigan va rivojlanadigan barcha munosabatlar zaminida inson erkinligi va uning qadr-qimmatiga rioya qilish g'oyasi yotishi lozim.

Insonning qadr-qimmatini uning nasl-nasabi, moddiy farovonligi darajasi bilan emas, balki o'z umri mobaynida u o'zlashtirgan bilimlar bilan belgilanadi. Bunday bilimlar insonning eng noyob ma'naviy boyligi hisoblanadi.

Ikkinchi - gumanistik jamiyatda shaxs ma'naviy va moddiy boyliklarining uyg'un birligi tamoyiliga rioya etilishi lozim. O'z-o'zidan ravshanlik, bunda inson o'z-o'zini ma'naviy kamol topirishi birinchi darajali ahamiyat kasb etmog'i darkor. Bundan tashqari, ma'naviy boylik intellektual xususiy mulk yordamida moddiy farovonlikka erishishning asosiga aylanishi lozim. Ma'naviy va moddiy jihatdan boy shaxs gumanistik mafkura ideali hisoblanadi.

Uchinchi - bo'lg'usi jamiyatda insonning ma'naviy boyligi estetik takabburlik va boshqa g'ayriminsoniy xususiyatlar (mammanlik, batollik, dushmanlik va sh.k.)ga barham berishning asosiga aylanadi. Insonning shaxsiy qadr-qimmat tuyg'usi va boshqa individlarining qadr-qimmatiga nisbatan hurmat hissi yovuzlik jamiyatini ezgulik va adolat jamiyatiga aylantirishning ma'naviy vositasi bo'lib xizmat qiladi. O'z-o'zidan yovuzlikni siqib chiqarish insoniylikning asosiy axloqiy tamoyillaridan biri hisoblanadi. Agar inson o'zining yomon mayllarini o'zi tiyishga odatlangan bo'lmasa, jamiyat uni yomon yo'ldan avvaliga yaxshilik bilan, bu samara bermagan taqdirda esa - kuch ishlatish yo'li bilan qaytarishga majbur bo'ladi²¹³. Qonunlar yaxshi va odil odamlarni himoya qilishi, yomon odamlarni esa jazolashi lozim. Bilim kuch sifatida johil odamlarning yuragiga qo'rquv solishi kerak, zero, I Gyote ta'kidlaganidek, dunyoda faol johillikdan dahshatliroq yovuzlik yo'qdir.

²¹³ Джинг: *Илани И.А. О воспитании духа силю // Путь к совершенности*. - Москва: 1993. - 36-с.

To'rtinchi – tabiatan teng bo'lmagan kishilar o'rtasidagi munosabatlarda qullar va xojalar munosabatlari emas, balki mehrbonlik va insonparvarlik hukm surishi lozim. Kishilarni elita vakillari, «qo'li uzun» odamlar va olomonga ajratish insoniylikka ziddir. Iso Masih va F. Nitsche yangi axloqni yaratganlar, biroq xristiancha axloq insoniy, nitshecha axloq esa – g'ayritinsoniydir. Yangi gumanistik jamiyada insoniyatning gumanistik an'analari asoslangan yangicha axloq hukm suradi. U nitshecha axloq kabi yaxshilik va yomonlikning narigi tomonida turmaydi va xristiancha axloq kabi insonning roli va qadr-qimmatini Xudo oldida kamitmaydi. Mazkur axloq yaxshilik va yomonlikning bu tomonida turadi va inson qadr-qimmatini oliy qadriyat darajasiga ko'taradi. Insoniylik «xudoning bandalari» mafkurasiga emas, balki jahonning erkin va munosib fuqarolari mafkurasiga aylanadi.

Beshinchi – gumanistik jamiyat shaxsining vijdonliligi tamoyili inson qadr-qimmat bilan uzviy bog'liq. Yangi shaxsning (Nitshe ta'bir bilan aytganda, o'ta qudratli insonning) vijdonliligi u gumanistik mazmun bilan boyitilgan taqdiridagina ma'no kasb etadi. Ma'naviy qadriyatlar zamirida insonning oqilona xulq-atvori haqidagi bilimlar yotadi. Vijdon inson xulq-atvorining ichki mezon sifatida aynan individ o'z umri mobaynida o'zlashtirgan ichki bilimlar bilan belgilanadi.

Oltinchi – yuqorida ko'rsatilganlardan tashqari bo'lg'usi jamiyatda individlar, guruhlar, partiyalar, millatlar va mamlakatlar o'rtasida yalpi muvosi-madara tamoyili amal qilishi lozim. Ayni shu tamoyil azaliy muammo – «individ – jamiyat» muammosini yechishning fundamental asosi bo'lib xizmat qiladi. U inson faoliyatining barcha sohalarini qamrab olishi lozim. Binobarin, bo'lg'usi gumanistik jamiyat madaniyati ham muvosi madara manbaiga aylanadi. Zero, madaniyatsiz jamiyat parchalanib ketadi, qadriyatlar va maqsadlardan ayriladi. Qadriyatlar, maqsadlar va mo'ljallarning musharak emasligi individlarning ruhiy va jismoniy azob-uqubatlarga sabab bo'ladi. Shu tufayli ham kelishilgan madaniyat, kogerent jamiyatga erishish talab etiladi²¹⁴. Shundaygina inson har qanday zo'ravonlikdan xoli bo'lgan, spontan tarzda yuzaga keladigan ijodiy erkinlikni qo'lga kiritadi.

Yettinchi – ayni shu sababli insonning ijodiy erkinligi tamoyili gumanistik sivilizatsiyaning eng muhim tamoyiliga aylanadi. Jamiyat dastlabki bosqichda hamma uchun teng yashash sharoitlarini ta'minlaydi, keyingi bosqichlarda esa inson hayotining farovonligi uning qobiliyatlariga, mehnatsevarligiga, erkin mehnat va ijodiy faoliyat jarayonida insonning potentsial imkoniyatlariga bog'liq bo'ladi. Erkin

ijodiy mehnat uchun insonni mehnatga rag'batlantiruvchi omillar mavjud bo'lishi lozim. Mehnatga munosib haq to'lash ana shunday omillardan biri hisoblanadi. Bunda mehnat gancha ijodiy bo'lsa, u shuncha qimmat turishi, inson va jamiyat uchun ahamiyati ham shuncha yuksak bo'lishi lozim. Yangi ilmiy bilimlarni yaratish borasidagi mehnat ijodiy mehnatning cho'qqisi hisoblanadi. Gumanistik jamiyat amalda erishishga harakat qiladigan ideal variant – har bir insonga o'z qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini berish, u qaysi faoliyat sohasida ijodiy mehnat bilan shug'ullanish va o'z shaxsiyatini namoyish etishga qodir bo'lsa, shu sohada o'z iste'dodlari va manfaatlarini to'yog'ga chiqarish uchun unga imkoniyat yaratib berishdir.

Sakkizinchi – gumanistik jamiyatda uning *mafkurasi* eng muhim va hal qiluvchi tamoyilga aylanadi. Mazkur jamiyat mafkurasining zamirida yangi sivilizatsiyaning dunyo va insonning undagi roli haqidagi bilimlar negizida, ya'ni falsafiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, huquqiy, siyosiy, iqtisodiy va ekologik bilimlarning birligi asosida shakllanishi va rivojlanishini belgilaydigan ta'limot yotadi. Insoniylik mafkurasi qadriyatlar va mo'ljallar, jamiyat hayotini tashkil etish va boshqarish tamoyillari, harakat idealari, mafkuraviy tuyg'ular va e'tiqodlar tizimi hamdir. Insoniylik mafkurasining birlashtiruvchi roli shundaki, u iqtisodiyot, siyosat va madaniyat bir yoqlama emas, balki uyg'un, ya'ni yaxlit rivojlanishi uchun imkoniyat yaratadi.

Yangi jamiyatning oliy maqsadi komil insonni shakllantirish va rivojlantirishdan iborat bo'lgani, insonning mohiyati esa shaxssiz jumboj munosabatlari majmui bilan emas, balki individ hayotida o'zlashtirgan bilimlar yig'indisi bilan belgilangani bois, gumanistik jamiyatning shakllanish jarayonida asosiy e'tiborni moddiy ne'matlar ishlab chiqarishdan ma'naviy qadriyatlarini yaratishga qaratish yuz beradi²¹⁵. Bilimlar yaratishni keng miqyosda yo'lga qo'yish jamiyat va davlatning bosh vazifasiga, moddiy ne'matlar ishlab chiqarish esa – bilimlar yaratish jarayonining mahsuliga aylanadi. Gumanistik jamiyatning hozirgi g'arb va postsotsialistik jamiyatidan farqi ham asosan shunda namoyon bo'ladi. Gumanistik jamiyat bilimlar jamiyati bo'ladi, bunda insonning ma'naviy bilimlari va qadriyatlari birinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

To'qqizinchi – etnik madaniyatlarning rang-barangligi ham ijtimoiy gumanizm jamiyatining muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. «Yaqin kelajakda jamiyat o'zining rang-barangligini, turfa xil milliy madaniyatlar, diniy e'tiqodlar va siyosiy ta'limotlar majmuiini saqlab qoladi. Iqtisodiy integratsiya jarayonlari qay darajada kuchli bo'lmasin, jahon, har qalay

²¹⁴ Qushing: Бом Д. Наука и духовность: необходимость изменений в культуре // Человек. 1992. № 2. – 17-с.

²¹⁵ Qushing: Некрасов Н. Н. Идентификация и гуманизация науки // Человек. 1992. № 2. – 16-с.

yaqin o'n yilliklar mobaynida, tarqoq va turli-tuman ziddiyatlarga to'la bo'lib qoladi. Ammo bu shaxs o'z ijodiy qobiliyatlarini mumkin qadar to'la namoyon etishini ta'minlashga intiluvchi «yangi individualizm» dunyosi bo'ladi. Buni qaysi ijtimoiy tuzilmalar ta'minlay oladi – bu haqida hozir aniq bir narsa deysiz qiyin»²¹⁶

O'linchi – o'z-o'zidan ravshanlik, gumanistik sivilizatsiyada ekologik imperativga qat'iy rioya etiladi. Ushbu tendensiya o'z-o'zidan shaxs erkinligi ma'lum darajada cheklanishiga va ayrim yangi axloqiy asoslarning yaratilishiga olib keladi. «Bunday oqilona jamiyatni yaratish yashab qolishning zaruriy sharti hisoblanadi»²¹⁷

Bo'lg'usi gumanistik jamiyatning yuqorida bayon etilgan abstrakt modeli o'z rivojlanishining konkret-tarixiy shakllarga, ya'ni har bir mamlakatda o'z xususiyatlari bilan tavsiflanadigan milliy modellarga ega bo'ladi. Gumanistik jamiyat asoslari hozirgi vaqtda jahonning taraqqiy etgan postkapitalistik mamlakatlarida shakllanmoqda²¹⁸. Shunday qilib, insoniyat kelajagini texnika jamiyati, hatto yalpi iste'mol jamiyati ham emas, balki ijtimoiy gumanizm jamiyati belgilaydi.

Inson o'yin-kulgi va sayr-tomoshalar dunyosida. Turli o'yinlar va tomoshalarni o'z ichiga olgan vogelik inson ekzistensiyasining uzviy jihatlaridan biri hisoblanadi. O'yin muayyan obrazlar bilan bajariladigan amallar majmuni o'zida ifodalaydi. Mazkur obrazlar insonga vogelikni «o'zgaritish» imkonini beradi. Boshqacha qilib aytganda, o'yin obrazlari muayyan qimmatga va ahamiyatga ega bo'ladi, ular o'yinni madaniy darajaga ko'taradi. O'yinning o'zi inson ekzistensiyasining ajralmas tarkibiy elementi hisoblanadi, vogelikni uydirmaga aylantirish yo'li bilan individga zavqlanish imkoniyatini beradi. Shuni qayd etish lozimki, fanda ko'p sonli nazariyalar, shu jumladan, yadro, gravitatsiya, elektromagnetizm, biologik rivojlanish, kimyoviy evolyutsiya nazariyasi mavjud bo'lsa-da, o'yin nazariyasi hanzugacha yaratilgan yo'q. Bizingcha, bu holni o'yinning fundamental va irratsional tabiati bilan izohlash mumkin bo'lsa kerak. Nima bo'lganda ham, inson faoliyatining eng muhim turlari (masalan, til, mif, urf-odatlar va h.k.) azaldan hazil-mutoyba, o'yin-kulgi, sayr-tomoshalar bilan tavsiflanadi. O'yin faoliyatining madaniy mezonini eng avvalo madaniy antropologiya, etnologiya va etnografiya sohasidagi mutaxassislar tomonidan qayd etilgan. Ular bir qator madaniyatlardagi o'zgarishlar jarayonlarini o'yinlar va tomoshalar nuqtai nazaridan kuzatganlar. Taniqli tadqiqotchilar E.Taylor va J.Frezer

o'yinlar va tomoshalarning tarqalishi qanday qilib madaniyatlarining bir-biriga ta'siri va bir-biriga o'tishi ko'rsatkichiga aylanishini ko'rsatib berganlar²¹⁹. Ammo maxsus sotsiologik adabiyotlarning sahifalaridan tashqari paydo bo'lgan birinchi muammo madaniyatlar o'rtasida o'yinlar va tomoshalar diffuziyasi fenomeni emas, balki o'yin va tomoshalar bilan muayyan madaniyatning umumiy modeli o'rtasidagi aloqalar va o'tishlarni aniqlash vazifasi hisoblanadi.

Davrimizning ko'pgina o'yinlari va tomoshalari o'z ildizlari bilan uzoq moziyga borib taqaladi. Ba'zi bir o'yinlarning motivlari ming yilliklar va asrlar osha saqlanib kelayotir. Yozma manbalarda o'yinlar qadim zamonlardan boshlab odamlarning vaqtuxushlik qilish vositalariga aylanganligi qayd etiladi. Masalan, Gomer qadimgi yunon askarlarining o'yinlarini tilga oladi, Ovidiy to'p o'yini bilan qatorda halqa otish o'yiniini eslaydi, Goraitsiy esa otlarda poyga tavsifini keltiradi. Olimpiya g'oyalarining kurtaklari ma'lum, ispan korridasi qaysidir ma'noda Rim tomoshalarining davomi hisoblanadi. Bundan tashqari, saturnaliyalarning kumayal an'anasi ham ma'lum²²⁰.

Tarixiy faoliyat relikti yoki uning o'zgarigan shakli bo'lgan o'yinlar va tomoshalar ayni paytda konkret madaniy andozaning jonli in'ikosi ham hisoblanadi. qadimgi xalqlardan meros qolgan o'yinlar va tomoshalar amalda bir xalqdan boshqa xalqqa o'tsa-da, har bir madaniyat ularning o'rtasida muayyan saralashni amalga oshiradi va har doim ularni o'z davri ehtiyojlariga moslashtiradi. U yoki bu jamiyada qabul qilingan o'yin-kulgi, gap-gashak va sayr-tomoshalar turlari ancha barqaror, odamlar orasida ma'lum va mashhur bo'lib, deyarli o'zgarishlarsiz amalga oshiriladi. O'yinga doir xulq-atvoring institutsionallashuvi nuqtai nazaridan ular muayyan madaniyat odamlarining mentaliteti, urf-odatlar va ehtiyojlari bilan muvofiq kelishi, ayni paytda mazkur mentalitetning asta-sekin o'zgarishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishi lozim. Polyak tadqiqotchisi B. Sulkovski fikriga ko'ra bunday kuzatishlar asosida har bir jamiyatning o'yin-kulgi, gap-gashak va sayr-tomoshalari madaniy jihatdan ekspressiv hisoblanadi, muayyan madaniyat qadriyatlarini esa ularlarda yanada bo'rtibrog namoyon bo'ladi degan xulosaga kelish mumkin²²¹.

Amerikalik antropolog olimlar J. Roberts, M. Art va R. Bush bir yuz elliktaga yaqin ibtidoiy jamoalarda o'yin faoliyatini usullarini o'rgandilar²²². Ularining fikriga ko'ra o'yinlar madaniyatning tabiatini aks ettiradi, zero, muhim faollilik modellari hisoblanadi. Sport bellashuvlari umuman olganda

²¹⁶ Момсеев Н. Н. Идея естественности в гуманитарной науке // Человек. 1992. № 2. – 16-с.

²¹⁷ О'лин joyda.

²¹⁸ Дьяконов И.М. Пути истории. – Москва. 1994.

²¹⁹ Огингг. Таппор 3. Первобытная культура. – Москва. 1989. Фрезер Дж. Золотая ветвь. – Москва. 1984.

²²⁰ Огингг. Берт Н. The games of children. – Л., 1928; Таппор 3. Первобытная культура. – Москва. 1989.

²²¹ Огингг. Сulkowski B. Zehnra. Studium socjologiczny. – Warszawa. 1984. – 47-p.

²²² Огингг. Roberts J.M., Art M.J., Bush R.R. Games in Culture // American Anthropologist. 1959. №4.

kurash va o'vni tasvirlaydi, stixiya va strategiya o'yinlari kishilar o'rtasidagi shaxsiy munosabatlar tizimlarini hosil qiladi, boshqa xil o'yinlar va tomoshalar esa muayyan ma'rifiy muammolar sintezini o'zida ifodalaydi. Ushbu holdan kelib chiqib, mualliflar u yoki bu o'yinlar va tomoshalarning mavjudligi yoki yo'qligini umuman olganda ibtidoiy madaniyatlarning muayyan tiplari bilan bog'laydilar. Masalan, strategik o'yinlar individlar o'rtasidagi munosabatlarning modellari hisoblangani bois, vaqtinchalik tadbirlarning mazkur tipi ijtimoiy maqomlarni ajratishga moyillik, ayniqsa, kuchli bo'lgan jamiyatlarda ko'proq uchraydi. Shundan so'ng mualliflar qur'a tashlashga asoslangan o'yinlarni diniy e'tiqodlarning xususiyati bilan qarama-qarshi qo'yadilar. Ibtidoiy dinlarda xudolar nekin bo'lsa, bu hol qur'a tashlashga asoslangan o'yinlar keng tarqalishiga inkoniyat yaratadi, xudolarning agressiv tabiati haqidagi tasavvurlarning kuchliligi esa bu turdagi o'yinlar tarqalish doirasining torligiga sabab bo'ladi. Mualliflar o'yinlar va jamiyatning asosiy madaniy konfiguratsiyasi o'rtasidagi statistik aloqalar muammolarining qiyosiy tahlilini ham amalga oshiradilar. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasi uncha murakkab bo'lmagan, ijtimoiy stratifikatsiya va huquq tizimi rivojlanmagan, nisbatan sodda madaniyatlarda jismoniy kuch ishlatishga asoslangan o'yinlar yetakchilik qiladi, odamlar ov va baliq o'vidan lazzat oladilar. Madaniy konfiguratsiyaning murakkablashishiga qarab qur'a tashlashga asoslangan o'yinlar, strategik o'yinlar paydo bo'ladi. Nihoyat, hozirgi rivojlangan jamiyatda bu o'yinlarning barchasi birgalikda amal qiladi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, o'yinlar yosh avlodning ijtimoiylashuvi usuli va hayotdagi bo'lg'usi rollarni o'zlashtirish vositasi hisoblanadi. Shu tufayli ham shaxs va o'yinlar o'rtasidagi aloqalarni madaniyatda statistik jihatdan ifodalash mumkinligi tabiiy bir holdir.²²³

Keltirilgan misol rivojlangan jamiyatlarning hozirgi tadqiqotlarida olimlar o'yin-kulgi, gap-gashtak va sayr-tomoshalar turlarining yagona majmuidan kelib chiqishlarini ko'rsatadi. Antropologik tadqiqotlarda statistik metoddan foydalanish, bir tomondan, turli ijtimoiy guruhlar va qatlamlarning madaniy andozalaridagi farqlarni ajratish imkonini beradi, boshqa tomondan esa, turli xil o'yinlar va tomoshalar bir madaniyadan boshqa madaniyatga o'tishi va bir-biri bilan qorishishi jarayonini kuzatish uchun imkoniyat yaratadi. Chet ellik tanig'li tadqiqotchi R. Kelta har bir jamiyatda o'yinlar va tomoshalarning to'rt analitik tushunchasini ajratadi. Uning fikricha, inson o'zining o'yinlarga bo'lgan ehtiyojlarini kurash va o'zaro yordam – agon yo'li bilan, qur'a tashlashga asoslangan o'yinlar –

alea yordamida, taqldchilik va masxarabozlik – mimicy vositasida yoki ektatiz va hayrat omilini izlash – ilinx orqali qondiradi.²²⁴ Tabiiyki, amalda konkret o'yinlar va tomoshalarni ushbu kategoriyalarga muvofiq ajratish ancha mushkul ish. Ular ko'pincha juft-juft bo'lib keladi, masalan: agon – alea (qarta), alea – ilinx (qimor), agon – mimicy (sport tomoshasi) va h.k. Konkret madaniyat mazkur to'rt kategoriya bilan belgilanuvchi intensiyalarning yaxlit tizimlarida, ularning konfiguratsiyalarida «o'ynaydi» va shu tariqa o'zining alohida tabiatini namoyon etadi.

Ushbu tasnifni o'yinlar va tomoshalar ijtimoiy hayot qonuniyatlarini aks ettirishi yoki ularni rad etishi mumkin degan fikr bilan to'ldirish zarur.²²⁵ deb ta'kidlaydi B. Sulkovskiy. Boshqacha qilib aytganda, o'yin-kulgi, gap-gashtak va sayr-tomoshalar jamiyatning qadriyatlar tizimini ular hayot bilan muvofiq kelgan holda ham, muvozanat namoyili amal qilgan holda ham (bunda o'yinlar va tomoshalar individga u hayotdan olishga muvaffaq bo'lmagan narsani beradi) namoyish etadi. O'yinlar va tomoshalar har doim konkret madaniyat ruhini aks ettiradi, ba'zan xavfisizlik «klapani» vazifasini bajaradi va insonni jamiyatda hukm surayotgan konformizmdan xalos qiladi, ba'zan esa bo'sh vaqtni to'ldirish vositasi bo'lib xizmat qiladi (bunga ommaviy madaniyat misol bo'lishi mumkin).

Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqib, XXI asr boshida insonning o'yin-kulgi, gap-gashtak va sayr-tomoshalar dunyosidagi o'rnida qanday o'zgarishlar yuz berganligiga nazar tashlaymiz. Bu o'zgarishlar eng avvalo radio, televidenie, shaxsiy kompyuterlar va multimediani o'z ichiga oluvchi ommaviy axborot va kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi bilan bog'liq.²²⁶ Shuni qayd etish lozimki, ba'zan (ayniqsa u yoki bu bayram paytida) rasn-rusum xususiyatini kash etuvchi an'anaviy tomoshadan farqli o'laroq, elektron ko'ngilochar vositalar (o'yinlar va tomoshalar) aksariyat hollarda san'at bilan chegaradosh bo'ladi. Zero, ular elektron obrazlarni tasavvur bilan boyitishni va harakatga intellektual faollik baxsh etishni talab qiladi. Ayni paytda elektron o'yinlar va tomoshalar ayrim individlarda passiv pozitsiya shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin. Holbuki, haqiqiy o'yin yoki tomoshada individ o'ziga o'xshash tirik odamlar bilan o'zaro aloqaga kirishadi, o'zining jismoniy va ma'naviy imkoniyatlarini rivojlantiradi.

«Elektron xaloskorlar piri» M. Makklyuen gap o'yinlar va tomoshalar haqida borganida ommaviy axborot vositalarining kamchiligini afzallikka

²²³ O'quring: Gallois R. *Zyviol i lud.* – Warszawa, 1973. – 363–376-p.

²²⁴ O'quring: Sulkowski B. *Zakawa. Studium sociologiczne.* – Warszawa, 1984. – 51-p.

²²⁵ O'quring: Hardison O.B. *Disappearing through the Skyflight. Culture and Technology in the Twentieth Century.* – N.Y., 1989; *Elektron X.O., Pivirap J.L.X. Kpawora dipnawon.* – Moscow, 1993.

aylaniradi. «Hatto televideniadagi o'qituvchi ham o'quvchilar ko'z o'ngida ularning bevosita aloqadan kelib chiquvchi tuyg'ularidan kuchliroq bo'lgan xarizmatik yoki miflik xususiyatlar kasb etadi. Bunda televiden ta'sir vizual vosita sifatida emas, balki sezish-eshtitish vositasi sifatida amal qiladi, his-tuyg'ularimizni teran o'zaro aloqalarga kirishishga majbur etadi. Televiden tajribaning bu sinesteziyasi matbuot nashri yoki fotosuratdan olinadigan vizual tajribaga ko'nikkan odamlarni quyushgondan chiqaradi. Televideniya tomoshabinlardan eng avvalo ishtirokchilik ijodiy reaksiyasini talab qiladi... Televideniya bizning tuyg'ularimizga ta'sir ko'rsatadi, biroq tomoshabinlarda emotsiyalar o'yg'otmaydi, uni targ'ib qilmaydi va harakatlarga da'vat etmaydi. Bu barcha shakldagi teran kechinmalarining umumiy jihati bo'lsa, ajab emas»²²⁷. Garchi elektron o'yinlar va tomoshalar mifologiyasining «jodusi» M. Makliyuenni ham maftun qilgan bo'lsa-da, u insonga mazkur fenomenlar ta'sirining ijodiy jihatlarni topishga harakat qiladi.

Kompyuter animatsiyasi bilan bog'liq o'yinlar va tomoshalar ta'siriga xos bo'lgan yana bir yangi jihat «zombi effekti» deb ataladi. Ilgari tomoshabin filmlarda ularning mazmunidan kelib chiqib dunyoga nisbatan antropologik yondashuvni idrok etgan bo'lsalar, endilikda virtual obyektlarni matematik modellashirish asosida yaratilgan kompyuter kadri «zombi effekti»ni hosil qiladi, ya'ni bironing ongi bilan boshqariladigan tirik murda harakatlarni yaratadi. Shunday qilib, «kompyuter animatsiyasi tiriklar va o'liklar dunyosi o'rtasidagi, jonli va jonsiz narsalar o'rtasidagi, bu dunyo va «marigi» dunyo o'rtasidagi chegarani olib tashladi va ularning birini ikkinchisi bilan birlashtirdi»²²⁸.

XXI asr boshida o'yinlar va tomoshalarining yana bir yangi jihati «inson – kompyuter» komplekslari faoliyati bilan bog'liq. Bunda individga virtual voqealarga «kirish» imkoniyatini beruvchi axborot texnologiyalaridan foydalaniladi. Masalan, inson har qanday sport o'yinlarida, barcha zamonlar va xalqlarning turli xil o'yinlari va tomoshalarida ishtirok etishi mumkin. Buning uchun tegishli dasturlar o'rnatilgan shaxsiy kompyuterga ulanishning o'zi kifoya qiladi. Yangi axborot texnologiyalari «plazmalangan» obrazlardan iborat kompyuter filmlarini yaratish imkoniyatini beradi. Bunday filmlarda ko'z o'ngimizda dunyoviy sharoitlarda mavjud bo'lmagan xossalarni o'zida mujassamlashtirgan alohida yaxlit voqelik obrazi namoyon bo'ladi. Bu organika va noorganika, temir va jonli vujud, o'simliklar va hayvonlar, oquvchan va qattiq jismlar bir-biriga o'tuvchi plazma «obrazi»dir. «Bu

filmlarning obrazlari jismlar va predmetlar emas, balki alohida tabiati, ko'pincha tinimsiz o'zgaruvchi, elastiklik va «hayot inersiyasi» xususiyatlariga ega bo'lgan emanatsiyalardan iborat mulhiddir. Ushbu dunyoda odadagi ko'lamlar yo'qoladi va tasavvurni ham makrokosm, ham mikrokosmga «rostlash» imkoniyati paydo bo'ladi»²²⁹.

Xulosalar. O'z-o'zidan ravshanki, plazmalangan obrazlardan iborat filmlar tomoshabin ongiga uni transcendent estetika bilan oshno etish orqali juda kuchli ta'sir ko'rsatadi. O'yin-kulgi, gap-gashak va sayr-tomoshalar dunyosida insonning yangi o'rinni tavsiflovchi mazkur xususiyatlar yuz berayotgan sivilizatsion siljishdan va o'z ta'murakkab dunyoda individning yangi maqomi shakllanayotganidan dalolat beradi.

Tajribaviy analiy matnlar

«Zombi effekti», agon – alea (garta), alea – ilinx (qimor), agon – minicry (sport tomoshasi), gomo sapiens, virtual voqelik, gratal, ingratul, golografya.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

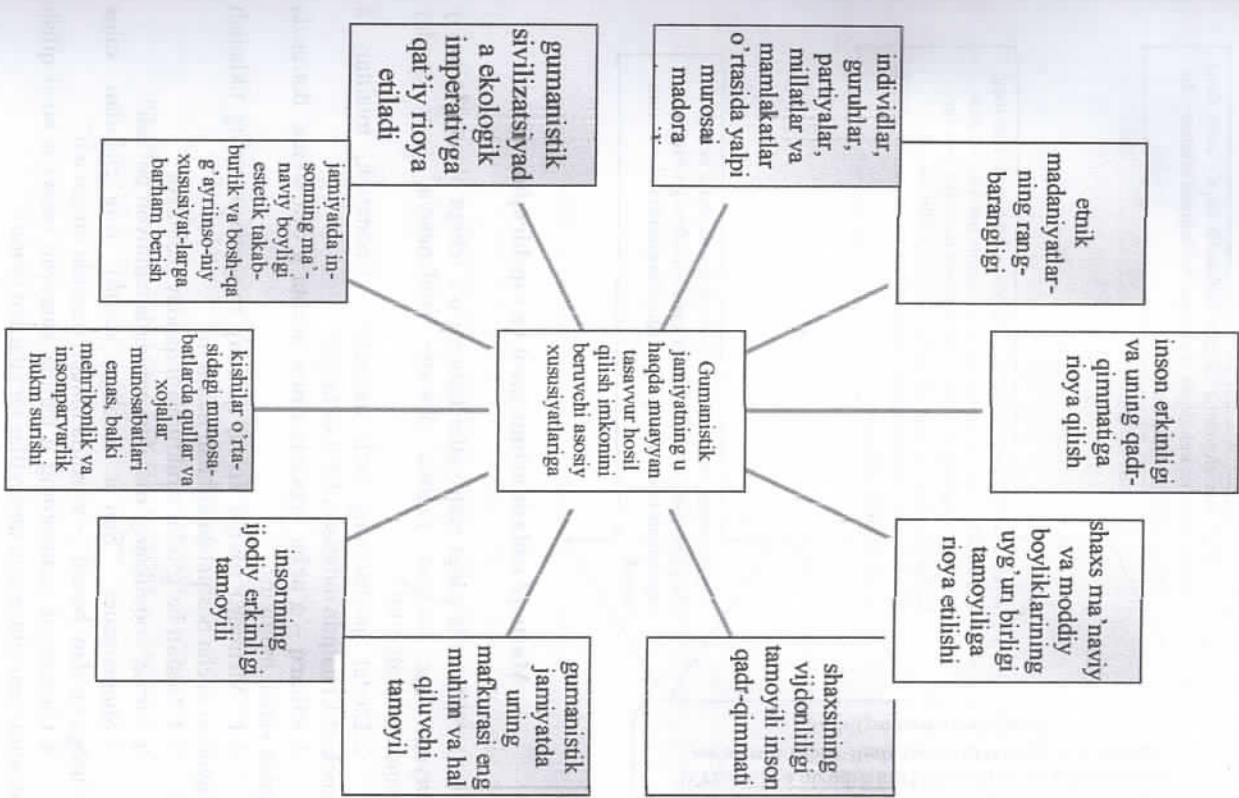
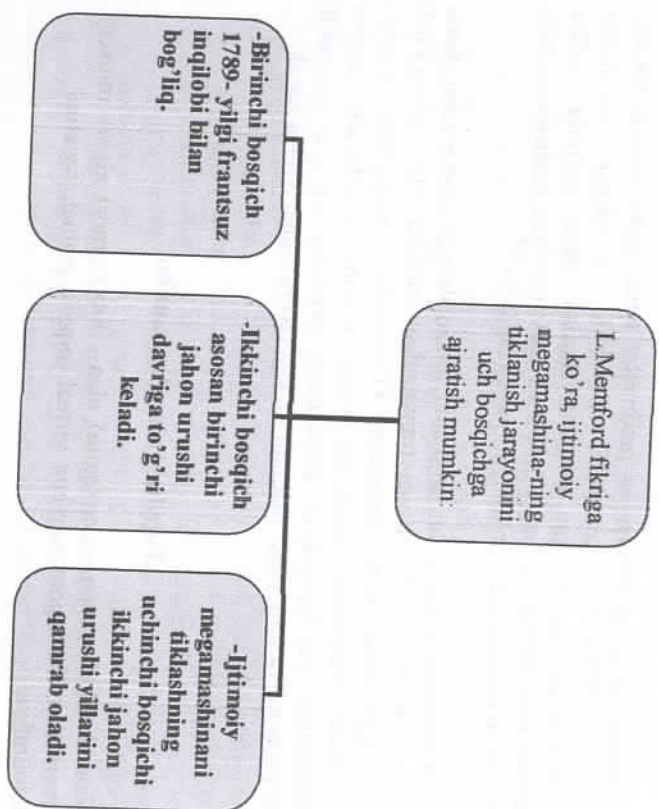
O.Toffler

«Bilim – bu hokimiyatdir, degan eski g'oyaning kuni biddi. Hozirgi vaqtda hokimiyatga erishish uchun bilimlar haqida bilimga ega bo'lish zarur»

²²⁷ McLuhan M. *Wybor pism.* – Warszawa, 1975. – 193, 313–314-p.

²²⁸ Орлов А.М. *Душа компьютерной анимации.* – Москва, 1993. Ч. 1. – 14-с.

²²⁹ Орлов А.М. *Душа компьютерной анимации.* – Москва, 1993. Ч. 1. – 14-с.

Hozirgi zamon fanida inson imkoniyatlari chegarasini o'rganishga qiziqish kuchlilikini mavjudlik haqidagi an'anaviy tabiiy-ilmiy tasavvurlardagi uch muhim kashfiyot ham tasdiqlaydi

-Birinchidan, elementar zarralar fizikasida faqat o'zaro aloqa aktida mavjudga keladigan va mavjud bo'ladigan element yoki virtual zarralar aniqlandi.

-Ikkinchidan, kompyuter texnikasida ajabovur bir fenomen qayd etildi. Agar kompyuterga bir nechta har xil dasturlar kiritilsa, u muldaro har xil funktsiyalarni bajarishi yoki bir-biriga o'xshamaydigan ob'ektlar yozuv mashinasi, kalkulyator, eksperimental stand yoki o'yin avtomati sifatida amal qilishi mumkin.

-Uchinchidan, elektron hisoblash mashinalarining ishlab chiqilgan yangi avlodlari va dasturlashirishning yangi tamoyillari «virtual voqelikni modeldashirish imkoniyatini beradi».

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar:

1. XXI asrda yangi qadriyatlar tizimini o'z ichiga olgan **Ma'naviy dunyoga** ega bo'lgan yagona planetar sivilizatsiya davri qanday bosqichni bosib o'tidi?
2. Davlat qurilishining turli modellari (monarxiy, totalitar va demokratik) haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. «**Sharq - g'arb**» oppozitsiyasini nechta g'oya sintezi doirasida anglab yetish mumkin?
4. L. Memford fikriga ko'ra, ijtimoiy megamashinaning tiklanish jarayonini nechta bosqichga ajratish mumkin?
5. J. Nesbitt bo'g'inlar strukturasi qanday izohlaydi?
6. Virtual voqelikning xossalari nimalarda namoyon bo'ladi?
7. Shopenauer: "San'at insonga «**azaliy yolg'izlik**»dan xalos bo'lishga yordam beradi", -deganida nimani nazarda tutgan edi?
8. Gumanistik jamiyatning u haqida muayyan tasavvur hosil qilish imkonini beruvchi asosiy tamoyillar nimalardan iborat?

9. «inson-mashina» sistemalari bilan ish ko'ruvchi ergonomika fanda nimani aniqladi?

10. Sharq tafakkuri va G'arb tafakkur doirasi paydo bo'lishidagi o'xshashlik va farqli jihatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

11. Konfutsiy ta'limotining Sharq madaniy dunyosiga ta'siri.

12. Sharq "men"i va G'arb "men"i o'rtasida qanday tafovut bor?

13. XXI asr boshida o'yinlar va tomoshalarning yana bir yangi jihati «**inson - kompyuter**» komplekslari faoliyati bilan bog'liqligini qanday izohlaysiz?

14. «**zombi effekti**» nima?

Esse mavzulari:

1. Inson va hokimiyat: yangi asr ijtimoiy-madaniy konteksti.
2. Inson ijodi va san'at simvolizmi.
3. Sivilizatsiyalarning o'zgarishi davrida inson.
4. Insonning madaniy omili.
5. Inson o'yin-kulgi, gap-gashtak va sayr-tomosha dunyosida
6. Gumanistik jamiyatning asosiy xususiyatlari.
7. Inson va virtual voqelik.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari.

1. «**Bilim** – bu hokimiyatdir, degan eski g'oyaning kuni bitdi. Hozirgi vaqtda hokimiyatga erishish uchun bilimlar haqida bilimga ega bo'lish zarur», -degan fikr muallifni toping.

- A) O. Toffler
- B) V. Shnayder
- S) A. King
- D) K. Yaspers

2. Kelajak siyosiy ehtilolari ko'p sonli va ochiq bo'ladi, bu esa shaxsning kratik xulq-atvoriga, ya'ni uning hokimiyatga intilishi va unga bo'yusinish ko'nikmasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Tagiga chizilgan so'zning ma'nosi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A) yuncha *kratos* – «hokimiyat» so'zidan
- B) lotincha *kratos* – «hokimiyat» so'zidan
- S) yuncha *kratos* – «hokim» so'zidan
- D) lotincha *kratos* – «hokim» so'zidan

3. «Sharq - g'arb» oppozitsiyasini ikki g'oya sintezi doirasida anglab yetish mumkin. Ikkinchi an'anaviy g'oyani kim o'z vaqtida quyidagicha ta'riflagan edi: Sharq estetik, g'arb esa – nazariy fenomendir.

- A) A. King
- B) V. Shnyder
- S) F. Nortrop
- D) K. Yaspers

4. «Tizim»ni yaratishda eng muhim elementlardan biri hokimiyat fenomeni hisoblanadi: u g'arbda _____ va sharqda _____ sivilizatsiyalari doirasida turlicha shakl-shamoyil kasb etadi. Nuqtalar o'rnini to'ldiring?

- A) nazariy va amaliy
- B) nazariy va estetik
- S) nazariy va byurokratik
- D) nazariy va demokratik

5. Ma'lumki, hokimiyatning emosional ahamiyatini tavsiflash uchun «_____» tushunchasi ishlatiladi. Teologik va sotsiologik (vebercha) talqinda bu tushuncha sof g'arbiy hisoblanadi va hokimiyatga bo'lgan da'voni qonunlashtirishni nazarda tutadi. Bu qaysi tushuncha?

- A) kratos
- B) xarizma
- S) demokratiya
- D) tizim

6. L. Memford ijtimoiy megamashinaning tiklanish jarayonini necha bosqichga ajratib o'rgangan?

- A) 3 bosqichga
- B) 4 bosqichga
- S) 5 bosqichga
- D) 6 bosqichga

7. L. Memford fikriga ko'ra, ijtimoiy megamashinaning tiklanish jarayonini uch bosqichga ajratish mumkin. Quyida berilgan javoblardan qaysi biri shu bosqichga kiradi?

- A) 1789-yilgi fransuz inqilobi bilan bog'liq
- B) Birinchi Jahon urushi davriga to'g'ri keladi

- S) Ikkinchi Jahon urushi yillarini qamrab oladi
- D) A, B, S javoblari to'g'ri

8. Fransiya-Prussiya urushi nechanchi yilda bo'lib o'tgan?

- A) 1780-yilda
- B) 1871-yilda
- S) 1860-yilda
- D) 1870-yilda

9. Kim o'zining «Demokratiya va totalitarizm» kitobida: «Agar fuqarolar mamlakatdagi rejim qaysi qoidalariga muvofiq ish ko'rishini bilmasalar, Fransiya da mavjud bo'lgan demokratiya sharoitida biz yashay olmagan bo'lardik»,-deb ta'kidlaydi.

- A) K. Yaspers
- B) V. Shnyder
- S) A. King
- D) R. Aron

10. Ierarxiyalar ijtimoiy muammolarni yechishga qodir emaslgi kishilarni boshqacha struktura haqida o'yashga majbur qiladi – shu tariqa hokimiyatda qanday g'oya vujudga keladi?

- A) tizim
- B) bo'g'in
- S) vulgar
- D) egizak

11. Quyidagi fikrlardan qaysi biri Amerikalik tanqili estetik olim va san'at psixologi R. Arnxeyning mulohazasi?

- A) Ijodiy faoliyat ruhiy yordamga muhtoj bo'lgan insonni ruhlanitirishga va ilgari faqat san'atkorlar imtiyozli hisoblangan usullar bilan uni rag'batlantirishga qodir
- B) Shaxs darajasida hamjamiyat, ayrim kishilarning erkin uyushmasini tashkil etish mumkin. Hamjamiyatda ham yashirinish uchun joy yo'q. Umum ishiga kim hissa qo'shayotganini va kim bir chekkada qo'l qovushitirib turganini har kim biladi. Ayrim shaxslar hamjamiyatga qo'shilishga intiladilar. Mas'uliyatni o'z zimmasiga olishni istanmaganlar esa ko'pincha jamoa «pijini»ga yashirinadilar
- S) Rivojlanishi natijasida inson hayot faoliyatida san'atning ahamiyati to'g'risidagi g'oya vujudga kelgan

D) To'g'ri javob A va S

12. San'at insonga «*azaliy yo'lq'izlik*»dan xalos bo'lishga yordam beradi, zero, u dunyoning teran analogi hisoblanadi,-degan olimni toping?

- A) J. Nesbitt
- B) V. Shnayder
- S) Shopengauer
- D) K. Yaspers

13. «Biz faqat ikki voqelikni – o'zimiz yashayotgan va o'zimizda yashayotgan voqelikni bilamiz, - deb ta'kidlaydi R. Gyuyo. – Birinchi voqelik Koinot, ikkinchi voqelik esa – udir. U nima?

- A) ruhiy olam
- B) ruhiy hayot
- S) tafakkur olami
- D) xotira

14. Musiqaning xususiyatiga qarab tinglovchida muskullar kuchi o'zgarishini aniqlagan olim kim?

- A) Shopengauer
- B) V. Shnayder
- S) R. Gyuyo
- D) J. Daymond

15. «Musiqaga insonga sodd, bokira va samimiy bo'lib qolish va o'zining boshlang'ich holatiga qaytish imkonini beradi». Fikr muallifini toping?

- A) Chjuanszi
- B) V. Shnayder
- S) R. Gyuyo
- D) Shopengauer

16. Gologramma voqelikning yangicha tavsifini yaratadi. Bu tavsifni D. Bomqanday nomlagan?

- A) yaxlit borliq
- B) yaxlit intizom
- S) yaxlit tartib
- D) mutlaq tartib

17. «Yangi voqelikning kashf qilinishi amalda butunlay yangi axloqiy muammolarni kun tartibiga qo'yadi, - deb ta'kidlagan faylasuf?

- A) N. Nosov
- B) V. Shnayder
- S) J. Nesbitt
- D) K. Yaspers

18. Tanikli tadqiqotchilar o'yinlar va tomoshalarning tarqalishi qanday qilib madaniyatlarning bir-biriga ta'siri va bir-biriga o'tishi ko'rsatkichiga aylanishini ko'rsatib berganlar. Ular kimlar edi?

- A) E. Taylor va N. Moiseyev
- B) A. Shaff va N. Moiseyev
- S) J. Frezer va E. Taylor
- D) J. Nesbitt va J. Frezer

19. Qadimgi yunon askarlarining o'yinlarini o'z asarlarida tilga olgan mutafakkir?

- A) Sugrot
- B) Ovidiy
- S) Goratsiy
- D) Gomer

20. Amerikalik antropolog olimlar J. Roberts, M. Artl va R. Bush jami qancha ibtidoiy jamoalarda o'yin faoliyati usullarini o'rgandilar?

- A) 150 dan ortiq
- B) 155ta
- S) 150 ga yaqin
- D) 145ta

21. Bir yuz elliktaga yaqin ibtidoiy jamoalarda o'yin faoliyati usullarini o'rgangan Amerikalik olimlar kimlar edi?

- A) J. Roberts, M. Art, R. Bush
- B) A. Shaff, N. Moiseyev, R. Bush
- S) N. Moiseyev, J. Roberts, M. Art
- D) J. Roberts, M. Art, J. Nesbitt

22. XXI asr boshida o'yinlar va tomoshalarining yangi jihatlarini himnlarida namoyon bo'lmog'da?

- A) Zombi effekti
- B) «Inson – kompyuter» komplekslari faolligi
- S) Individual virtual voqealarga «kitish» imkoniyatini beruvchi axborot texnologiyalaridan foydalanadi
- D) Barcha javoblar to'g'ri

23. Ikki tomoshabin filmlarda ularning mazmunidan kelib chiqib dunyoga nisbatan antropologik yondashuvni idrok etgan bo'lsalar, endilikda virtual obyektlarni matematik modelashirish asosida yaratilgan kompyuter kadrini hosil qiladi, ya'ni birinchi ongi bilan boshqariladigan tirik murda harakatlarini yaratadi. Jumlani to'ldiring.

- A) Zombi effekti
- B) «Inson – kompyuter» komplekslari faolligi
- S) Individual virtual voqealarga «kitish» imkoniyatini
- D) Barcha javoblar to'g'ri

24. Hind san'ati yutuqlarining asosiy qismi kimlar tomonidan yaratilgan edi?

- A) Gamlar
- B) Islom
- S) Fanatklari
- D) Barcha javoblar to'g'ri.

25. U o'zining "Tarixning ma'nosi va vazifasi" asarida tarix va insoniyatning yagonaligini isbotlash uchun "dunyoqiy vaqt o'qi" konsepsiyasidan samarali foydalangan faylasuf nomi qaysi qatorga to'g'ri berilgan?

- A) K. Yaspers
- B) A. King
- S) V. Shnyder
- D) Motoori Norinaga

Adabiyotlar

1. Политические учения: история и современность. – Москва: 1976. – 173-с.
2. Личность в традиционном Китае. – Москва: 1992. – 19-с.
3. Рэйс Д. Artificial reality // Solem. 1992. V. 2. N1.
4. Носов Н. А. Реальные нереальности // Человек. 1993. № 1. – 40–41-с.
5. Мадьяни В. В. Чжун-цзы. – Москва: 1985. – 88-с.
6. Гарэн Э. Проблемы итальянского Возрождения. – Москва: 1986. – 341-с.
7. Пронников В. А., Ладанов И. Д. Японцы. – Москва: 1983. – 179-с.
8. Философия власти. – Москва: 1993. – 125-с.
9. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – Москва: 1993. – 23-с.
10. Naisbitt J. Megatrends: Ten new directions transforming our lives. – N.Y., 1982. – 192-p.

6-mavzu: INSON MAVJUDLIGINING PSIXOLOGIK OMILI

XXI asr boshida inson fenomenini yangi tipdagi sivilizatsiyaning tug'ilishi yuz berayotgan yangi davr kontekstidan tashqarida tushunish mumkin emas. Bu yerda rivojlanayotgan insoniyat tarixida yuz berayotgan mazkur burilish bosqichini talqin qilishga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud. Ayrim olimlar texnologiyaga antropogen sivilizatsiyaga o'rin bo'shatyapti deb hisoblaydilar (G. Diligenskiy), ba'zi bir mutafakkirlar esa «tarix o'z inihosiga yaqinlashdi» (F. Fukuyama), ya'ni «postarixiy» bosqich boshlandi, deya ta'kidlaydilar. Nima bo'lganda ham industrial sivilizatsiya o'rni postindustrial sivilizatsiya egallayotgani, bu esa ko'p darajali insonning tug'ilishini anglatishi (G. Markuze industrial jamiyat odamini bir darajali inson sifatida tavsiflagan edi) shakl-shubhasizdir. Ayni holda XXI asr boshida inson ruhiyatida sodir bo'layotgan inqilob haqida gapirish mumkin. O'tgan asr boshida R. Bekk bu haqida so'z yuritgan ekan, insoniyatni uch inqilob: ilmiy-texnikaviy (uning ta'bi bilan aytilgan «moddiy»), ijtimoiy va ruhiy inqilob kutayotganini, xususan, ruhiy inqilob natijasida inson ruhiida to'ntarish yuz berishi va din insoniyat ustidan to'la hukmronlikni qo'lga kiritishini ta'kidlagan edi.

Ushbu bashorat o'ngidan kela boshlamqda. Binobarin, hozirgi zamon g'arb ilmiy tadqiqot metodologiyasi sharq madaniyatlarining diniy va mistik tajribasiga tayangan holda fan va mistisizmini birlashtirishga harakat qilayotgani, sharq psixologiyasi yondashuvlari g'arb psixologiyasiga kirib kelayotgani tasodifiy bir hol emas. Ayni hol transpersonal (insondan tashqaridagi ma'naviy) voqelikning mavjudligini asoslashga ehtiyoj bilan belgilanadiki, bu postindustrial sivilizatsiya sharoitida insonning ko'p darajali dunyosi shakllanayotganidan dalolat beradi.

Hozirgi vaqtda ongning diskretligi va uzluksizligi, inson miyasi va ruhiyati faoliyati hamda ularning o'zaro munosabatlari muammolarini o'rganishga nisbatan yaxlit yondashuv talab etiladi. Bu fundamental muammoni yechish uchun bir qancha tushunchalar ishlab chiqilgan. Chunonchi:

- «tug'ma g'oyalari» (R. Dekart);
- «kosmik ongsizlik» (Sudzuki);
- «kosmik ong» (E. Fromm);
- «kollektiv tasavvurlar» (E. Dyurkgeym va L. Levi-Bryul);
- «ongsiz strukturalar» (K. Levi-Stross va M. Fuko);
- «ongsizlik bironing nutqi sifatida» (I. Lakan);

- «kollektiv ongsizlik arxetiplari» (K. Yung).

Shu tufayli ham ushbu bobda biz inson ruhiyatidagi inqilob, inson qo'rquvining yangi obrazlari, bir vujudda «Men»ning ko'p sonligi, «Men» polisentrik modeli, ruhiyatning kosmik asoslari va hokazolar bilan bog'liq masalalarga batafsilroq to'xtalamiz.

Inson ruhiyatidagi inqilob sabablari. Bir qator tadqiqotlar XXI yuz yillik «**Ong asri**» (P. Rassel) bo'lishi haqidagi taxmini tasdiqlamqda. Ma'lumki, U. Jems, K. Yung, A. Maslou va boshqalar shaxslararo munosabatlari, «ongning yoritishishi» holatiga olib keluvchi diniy tajriba ruhiy sog'lomlik ko'rsatkichi hisoblanishi va ancha ko'p uchrashini ta'kidlagan edilar. *Dualar, meditatsiya* va shu kabilar bunday holatga erishish usullari hisoblanadi. Bu yerda gap mazkur texnikani keng tarqatish, uni kundalik hayotga kiritish, ya'ni «**psixotexnologiya**» haqida boradi. Yaqin o'n yilliklar ichida u «ongning yoritishishi» tajribasini chuqurlashtirish, individ o'z imkoniyatlarini o'zi ro'yoga chiqarishi va ma'naviy kamol topishi jarayonlarini jadallashtirish uchun zarur bo'lgan ilmiy tadqiqotlarning bosh maydoniga aylanishi taxmin qilinayotir.²³⁰ Psixotexnologiyaning pirovard maqsadi evolyutsion o'zgarishlar uchun imkoniyat yaratishdan iborat. Zero, aynan ma'naviy yangilanish, ongni buyuk mistiklar va faylasuflar kashf etgan usulda o'zgartirish «dunyoni o'ta teran asoslarda o'zgartirishga yordam beradi»²³¹, chunki evolyutsiya jarayonining muhim qismini – ongning yuksak holatlarini yanada rivojlantirishda ishtirok etadi.

Darhaqiqat, inson va uning ongi kosmobiologik va psixosotsial evolyutsiyaning uzoq davom etgan o'zaro aloqasi mahsuli hisoblanadi. Inson va uning ruhiyati tabiatiga, shuningdek, yungcha, transpersonal va gumanistik psixologiyalar, ongni meditatsion o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar, arxaiik diniy tizimlar (shamanizm va boshqalar), ezoterika amaliyoti (buddaviylik psixologiyasi va sh.k.) to'plagan tajribaga ayni shu nuqtai nazaridan yondashish o'rini bo'ladi. «Buddaviy mutafakkirlar ruhiy holatlarning murakkab ierarxiyasiga tavsif berganlar, inson ruhiyatini boshqarish yo'llarini izlaganlar. Qadimgi buddaviylarning boy psixologik tajribasi buddaviylik madaniyatining muhim tarkibiy qismini sifatida, hech shubhasiz, bugungi kunda ilmiy-eksperimental o'rganish obyektiga aylanishi lozim»²³². Zotan, ong teran jarayonlari aristotelcha mantiq qoidalariga bo'yusmaydi: ularni kompyuterlashtirish mumkin emas va faqat buddaviylik mantiqi yordamida ma'lum darajada tavsiflash mumkin.

²³⁰ Russell P. The Global Brain: Speculation on the Evolutionary Leap to Planetary Consciousness. – Los Angeles, 1983. – 158-p.

²³¹ O'sha joyda. – 159-b.

²³² Техноэволюционные аспекты бытия мн. – Новосибирск, 1986. – 6-с.

Bundan tashqari yana shuni ham hisobga olish lozimki, hozirgi zamon psixologiyasining fundamental tasavvurlari dunyo haqidagi nyutoncha tasavvur darajasidan yuqoriga ko'tarilgan yo'q (hozirgi vaqtda gap dunyo haqidagi postmoklassik tasavvur haqida boradi). Mazkur tasavvurga ko'ra fizik dunyo mutlaq makon va vaqtdagi ayrim moddiy jismlar yig'indisi hisoblanadi. Jismlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar uzoqqa harakat tamoyiliga bo'ysunadi. Psixologiyada ham shunday: «Inson ongi bo'sh – nyutoncha makonga joylashtirilgan fizik jismlar kapsulalashtirilgan»²³. Ong o'zini namoyon etuvchi psixologik (semantik) makon mavjud emasligi tufayli, jismlar kapsulalashtirilgan ongni o'rganishni fizik makondagi jismlar xulq-atvori asosida o'tkazishga to'g'ri keladi. Bixeviorizm hamda kompyuter metaforasini o'z ichiga olgan **kognitiv psixologiya** ayni shunday tadqiqotlar bilan bog'liq²⁴.

Shaxsni somatologik identifikatsiya qilish konsepsiyasining ilizlari qadimgi miflarga borib taqaladi. Uning kurtaklariga Qadimgi Misr mifologik antropologiyasidayoq duch kelish mumkin. Bu g'oya kreacionizm tamoyilidan kelib chiquvchi yetuk xristianlikda yanada rivojlanirladi; xristiancha mifologiyada jismlar kapsulalashgan shaxsning mutlaq noyobligi haqidagi ta'limot vujudga keladi. Boshqacha qilib aytganda, *shaxs jism bilan uzviy, ruhiyat moddiy kapsulada joylashgan*. «Mazkur tasavvur orqali xristianlikning sodd materializmi g'arb ilmiy tatakuri paradigmasiga kiradi va bugungi kunda shaxsning genotipik belgilanganligini yoki yengilroq ko'rinishda – genotip va muhitning o'zaro aloqasini aniqlash yo'lidagi izlanishlarga aylanadi»²⁵.

Ellincha tafakkur mazkur yondashuv bilan to'g'ri qashadi: orfiklar va pitagorichlar ta'limotiga ko'ra, jon oliy asos emanatsiyasi hisoblanadi; bu jon hayotning umumiy aylama harakatiga qo'shilib, turli mavjudotlar va buyumlar ichiga kirib joylashadi. Mazkur g'oyalar majmui keyinchalik Platon va neoplatonizm ta'limotidan, ilk xristianlik patristikasidan o'tir oldi. Ushbu yondashuv oqilona asosdan xoli emas, chunki u karteziyancha dualizm narsalar va hodisalarning haqiqiy holati bilan muvofiq kelmasligini namoyish etadi (karteziyanlar fikriga ko'ra ruhiy va transruhiy, ichki va tashqi hodisalar, subyekt va obyekt o'rtasida aniq chegaralar mavjud)²⁶. Ammo ongingning «diskretligi – uzluksizligi» fundamental muammosini o'rganish uchun yaxlit yondashuv talab etiladi.

²³ Хаммон В.В., Дроздина Ж.А. Как возможно построение модели бессознательного // Бессознательное. – Тбилиси, 1984. Т. 4. – 86-с.

²⁴ Проф. С. Лурелесинге в поисках себя. – Москва, 1994.

Хаммон В.В., Дроздина Ж.А. Как возможно построение модели бессознательного // Бессознательное. – Тбилиси, 1984. Т. 4. – 190-с.

²⁵ Шварцов В.Е. Нейрофизиологическое изучение структуры психики // Мозг и психическая деятельность. – Москва, 1985. – 5-с.

Bunday yaxlit yondashuv, masalan, K. Yungning «*teran psixologiyasi*»ga xos. Uning fikricha, «o'ta shaxsiy» ongsizlik mavjudligi haqidagi faraz faqat nazariy tafakkur mahsulati emas. Unga klinik amaliyot ham asos bo'lgan. Xususan, u mazkur amaliyot jarayonida patsientlar o'z tushlarida real hayotda o'zlar hech qachon duch kelmagan, ko'p jihatdan inson madaniyati tadqiqotchilariga ma'lum bo'lgan mifologik syujetlarni eslatadigan manzaralar va obrazlarni ko'rishlarni aniqlagan. Yer kurrasining turli burchaklaridagi turli xalqlarda patsientlar shifokorlarga yordam so'rab murojaat etar ekanlar, bir-biri bilan ko'p jihatdan mos keluvchi tushlarni tavsiflashlari ayon bo'lgan. Masalan, savodsiz, binobarin, Yevropa madaniyati bilan tanish bo'lmagan habashning tushiga yunon mifologiyasi obrazlari kirishi, sharq mistiklarining g'oyalari bilan tanish bo'lmagan yevropalikning tushlarida esa qadimgi hind va qadimgi xitoy traktatlarida bayon etilgan manzaralar yoki obrazlar paydo bo'lishi aniqlangan.

K. Yung qadimgi g'arb va sharq madaniyatlari sohasida keng bilimlarga ega edi. Shu tufayli ham u turli patsientlarning tushlaridagi manzaralar va qadimgi san'at yodgorliklari o'rtasidagi aloqalarni osongina aniqlagan. Shunga o'xshash bog'lanishni u tushlardagina emas, balki ruhiy kasallarning fantazyalari va gallyusinatitsiyalarida ham kashf qilgan. Shu tariqa u jonning «kollektiv ongsizlik» obrazlari jamlangan «orqa plani» yoki «tungi yarmi» haqidagi qoidani ta'riflagan. «Jonning «tungi yarmi»dan xabarlar bizga ahyon-ahyondagina keladi, zero, ikki dunyoni bog'lovchi ko'priklar buzib tashlangan»²⁷.

Jamoa ongsizligining bunday arxetiplari dunyo evolyutsiyasi tajribasini o'zida to'la mujassamlashtiradi. Inson ruhiyati rang-barang «arxetiplar»ni o'z ichiga oladi, biroq ularning barchasi, K. Yung fikriga ko'ra, arxalk xususiyat kasb etadi va faqat intuitsiya yordamida idrok etish mumkin bo'lgan, inson fantazyasining ongsiz faoliyati natijasida turli ro'yolar va diniy tasavvurlar ko'rinishida yuzaga chiqadigan obrazlarning kancha «noumenlari» hisoblanadi.

«Arxetiplar» haqidagi bu qoida hozirgi zamon odamining amgiga kiruvchi va uning ruhiyatida inqilobga zamin yaratuvchi mistitsizm fenomenologiyasini tushunish uchun o'ziga xos «kalit» bo'lib xizmat qiladi. K. Yungning o'zi tushlarni ularning prognostik faoliyati muqai nazaridan baholaydi. Uning nazariyasida tushlar kelajakni boshqart qilish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Yung talqinida tushlar tiyoat, nasihat, yo'l-yo'riq ahamiyatini kasb etadi. Pirovard natijada tush telepatik xossalalar kasb etadi. Mazkur talqinga ko'ra inson ikkita ruhga ega bo'ladi – ularidan

²⁷ Юнг К. Психос и его содержание. – СПб(О), 1909. – 32-с.

biri individning hozirgi holatini aks ettiradi, ikkinchisi esa insonning million yillar muqaddam sodir bo'lgan o'rinishini ifodalaydi.

Shuni hisobga olish lozimki, Yungning «teran psixologiyasi» asosan (kollektiv va individual) ong xususiyatlarini anglab yetishga qaratilgan sharq donishmandligining asosiy motivlarini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, buddaviylik insonga o'z ichki dunyosiga teran nazar tashlashni o'rnatadi va shu tariqa u ko'zdan yashirin ruhiy kuchlarni anglab yetishga ko'maklashadi. Tibet lamasi A. Govinda shunday deb yozadi: «Buddizmda og'irlik markazi individning o'zida, uning o'z kechimmalarida yotadi».²³⁸ Dzen-buddizm o'z-o'zini anglab yetishga harakat qilayotgan individlar uchun «bitmas-tugannas manba»dir (K. Yung). Ko'pgina yevropaliklar inson ruhiyatining teran qatlamlarida endigina kashf qilayotgan hodisalar qadimgi hind va qadimgi xitoy dinlarida allaqachon kashf qilingan. Masalan, buddaviylarning «karma» tushunchasi «arxetip tabiatini teran tushunish uchun» (K. Yung) juda muhimdir.

K. Yungning «teran psixologiyasi»da jamoa ongsizlik faoliyatini belgilovchi omillar qayd etilgan. Bu yerda gap shaxslar tasavvur qiladigan va individlar o'z faoliyatida ro'yobga chiqaradigan «ong niqoblari» haqida boradi. Kollektiv ongsizlikka nisbatan Yung taklif qilgan yondashuv «shaxsni individuallashirish» metodologiyasiga asoslanadi va postindustrial sivilizatsiyaning vujudga kelishi bilan bog'liq bo'lgan inson ruhiyatidagi inqilobning o'ziga xos darakchisi hisoblanadi. Amerikalik tadqiqotchi M. Argueles hozirgi zamon oclanining rivojlanishi jarayonida yuz beradigan burlishga e'tiborni qaratadi. Bu burlish Mandala qonuniga muvofiq yashashga o'tish bilan bog'liq. «Mandala qonuniga muvofiq yashash — bu shunday bir jarayonki, uning vositasida shaxs va jamiyat manfaatlari qutblari birlashib, ajralmas itifoq tuzadi. Individ ongli mikrokosm sifatida narsalar va hodisalarni anglab yetuvchi markazga aylanadi. Uning ta'sirchan kuchi individ atrofidagi yugurdaklar guruhini to'planaydi, balki mazkur tasavvurni boshqalar ongiga ham asta-sekin singdiradi va barcha individlar ongli markazlar sifatida bahamjihat ish ko'rishlariga zamin yaratadi».²³⁹ Bundan xulosa shuki, inson o'z imkoniyatlari chegarasini his qila boshlaydi, bu esa individ ruhiyatida inqilob yuz berishiga olib keladi.

Inson qurquvining yangi obrazlari. XXI asr boshida inson fenomenini o'rganishda ruhiyatdagi qo'rg'uvi tushunish ham muhim ahamiyat kasb etadi, zero, busiz individ xulq-atvorining xususiyatlarini ajratish mumkin emas. «Falsafy ensiklopediya»da «qo'rg'uv

(psixologiyada) — organizm hayotiga, shaxsga, u himoya qilayotgan qadriyatlar (ideallar, maqsadlar, tamoyillar va h.k.)ga ta'hdid solayotgan haqiqiy yoki xayoliy xavf natijasida yuzaga kelgan salbiy emotsiya»²⁴⁰ deb qayd etilgan. Qo'rg'uv fenomeni ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'liq. Qo'rg'uv hayot evolyutsion yo'lning inson miyasidagi belgilanmaydi, u dunyoviy hayot evolyutsion yo'lning inson miyasidagi qaydi bilan ham bog'liq. Qo'rg'uv inson tabiatiga xos xususiyat, uning shakllari va turlariga ijtimoiy-madaniy evolyutsiya jarayonida o'zgaradi. Tabiiyki, sivilizatsiyalarning o'zgarishi davrida qo'rg'uvning ilgari ma'lum bo'lmagan yangi turlari (obrazlari) paydo bo'ldi. Hozirgi davrga xos bo'lgan qo'rg'uv quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi: «Yadro qur'olining to'planishi, atom elektrostansiyalari qurilishi, radioaktiv chiqindilar, turli xil zaharli kimyoviy moddalarning ko'payishi va hokazo va shunga o'xshashlar — bularning barchasi soat mexanizmi o'rnatilgan ichki bombalardir, soatning mili halokat nuqtasi sari to'xtovsiz siljimoqda»²⁴¹.

XX asrda ommaviy qirg'in quroli qo'llanilishi natijasida insoniyat yulpi qirilib ketishi xavfi bilan belgilangan mutlaq empirik qo'rg'uv paydo bo'ldi. Aynan atom va yadro quroli endilikda inson va insoniyatni tinimsiz ta'qib qilayotgan «buyuk qo'rg'uv»ni paydo qildi. Shuning barobarida «qiyomat kuni» haqidagi tasavvurlar ham jonlandi. Vaqt o'tishi bilan «yadroviy» qo'rg'uv ommaviy qirg'in quroli bilan emas, balki atom elektrostansiyalari reaktorlarning radioaktiv chiqindilari atrof muhitini ifloslantirishi bilan bog'liq bo'lgan yangicha shakl-shamoyil kasb etdi. Ko'pchilik uchun bu chiqindilar sanoatning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan barcha xavf-xatlardan dahshatliroq tahdidga aylandi. Yangi qo'rg'uv yerning tahqirlanishi va dunyoda tabiiy muvozanatning buzilishi obrazlari bilan birlik, yanada kuchliroq tus olmoqda²⁴². So'nggi yillarda butun dunyoda yadro reaktorini yaratish borasidagi har qanday harakat mahalliy aholining qattiq noroziligiga uchramoqda.

XX asrda yana bir qo'rg'uv manbai — islom aqidaparaslari terrorizmi paydo bo'ldi. Hozirgi dunyoda islom dinining siyoslashuvi ancha xavfli oqibatlariga olib kelishi mumkin. Hozirgi zamon terrorizmining har xil turlari orasida islom aqidaparaslarining «muqaddas terrori» ancha chuqur ildizlarga ega bo'lgan yangi hodisa hisoblanadi²⁴³. U terrorizmining boshqa turlari (shakllari)dan kamida uch muhim jihat bilan ajralib turadi.

²³⁸ Философия эмпирологии. — Москва: 1970. Т. 5. — 139-с.

²³⁹ Сторгов Д.В. Проблема страсти: Искусство жизни в свете смерти // Человек: Образ и существование. — Москва: 1991. — 35-с.

²⁴⁰ Оуингс: West S.P. Nuclear fear: A History of Images. — L., 1988. — 323-р.

²⁴¹ Оуингс: Теория А. Свехинский террор // Средний Восток: зарево исламского фундаментализма. — Москва: 1990. — 166-с.

Birinchi – u hozirgi mafkuralarining barchasini rad etadi va hokimiyatni o'z qo'lga olish yoki qo'lga quril bilan halok bo'lishga intiladi. Uning tarafdorlari boshqa terroristik harakatlar bilan, hatto, taktik maqsadlarda ham aloqa qilmaydilar. Islom aqidaparaslari o'zlarini butun dunyoni qamrab olishga qodir bo'lgan islom uyg'onishi g'oyasining ifodachilari deb hisoblaydilar.²⁴⁴ Boshqacha qilib aytganda, bu yerda gap yagona islom davlati – xalifalikni tashkil qilish va uning ta'sirini butun dunyoga tarqatish haqida boradi.

Ikkinchi – hozirgi vaqtda g'arbda «islom terrorizmi» degan nom olgan hodisa «muqaddas urush» – jihatning o'ziga xos shakli sifatida ilgari surilmogda va amalga oshirilmogda. Bunda mazkur «urush» faqat to'la g'alaba qozonilganidan keyingina tugashi mumkin. Bu urushda islom aqidaparaslari muzokaralar olib borish, muayyan masalalarda yon berish va hatto siyosiy hokimiyatni egallashga ham harakat qilmaydilar. Ular dushmani butunlay tor-mor keltirishga intiladilar, islom terrorizmi dushman taslim bo'lishining biron-bir shaklini tan olmaydi.

Uchinchi – islom terrorizmi ham individual xulq-atvor, ham davlat siyosati nazariyasi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. «Kofrlar»ni ikki yo'ldan birini – yo islom dinini qabul qilish, yo halok bo'lishni tanlashga majbur qilish islom aqidaparaslari o'z oldiga qo'yg'an bosh vazifadir. Shu tufayli ham islom aqidaparaslarining o'tgan asr oxirida qo'rg'uvning yangi turini paydo qilgan «Muqaddas terror» harakati bilan hisoblashish talab etiladi.

Qo'rg'uvning yana bir yangi turi – bu tinimsiz kuchayib borayotgan **ekologik halokat** xavfidir. Hozirgi zamon sivilizatsiyasining tabiat bilan o'zaro aloqasi muammosi (ilgari mavjud bo'lmagan) qo'rg'uv fenomeni bilan uzviy bog'liq, zero, u insoniyatning yashab qolishi muammosini o'zida ifodalaydi. Bu muammo insonning biosferani o'zgartirishi jarayoni bilan bevosita bog'liq. Bu yerda tabiiy bir savol tug'iladi: mazkur jarayon qaysi yo'nalishda bormogda? Yetmish yil oldin V. Vernadskiy biosfera o'lib bosqichga o'tib noosferaga aylanishini qayd etgan, qirg'yilcha muqaddam J. Dorst sayyotadagi insoniyatni olмага tushgan qurtga o'xshagan edi. Xo'sh, ularning qaysi biri haq, inson noosferani bunyod etmogdani yoki biosferani vayron qilmogdani?²⁴⁵

Darhaqiqat, inson yangi tabiiy muhitni bunyod etayotir va shu bilan bir qatorda biosferani vayron qilayotir. Bunda vayronkorlik faoliyati bunyodkorlikka qaraganda qizg'inroq kechayotir. Insoniyatning mavjudligi

tabiatga tushadigan yuk me'yoriga rioya etilishi bilan bog'liq. Biologiya mutaxassislari qayd etishicha, tabiatda «10% qonuni» amal qiladi – faqat o'zida sharoitda Yer tabiiy odatidagidan o'n baravar kuchliroq zo'rqlashga dosh bershga qodir.²⁴⁶ Hozirgi vaqtda insonning bunyodkorlik faoliyati aksariyat hollarda bu qoidani buzadi, u biosferaning reaktiv imkoniyatlari bilan muvofiq kelmaydi. Shu tufayli ham Yerdagi hayot ta'minoti resurslari (daryolar sistemalari, sizot suvlar, tuproq, fazo muhiti, jahon okeani) sivilizatsiyaning kuchli bosimiga dosh berolmasdan tamazulga yuz tutmogda. Insoniyat qarshisida ekologik halokat xavfi paydo bo'ldi: aynan Yerdagi hayotning qirilib ketishidan qo'rquv atrof muhiti muhofaza qiluvchi kuchli siyosiy harakatlar paydo bo'lishiga olib keldi.

XX asrda paydo bo'lgan qo'rg'uvning yangi turlaridan biri **psixotron urush** xavfi bilan bog'liq. O'tiz yil muqaddam AQSh Kongressi vakillar palatasining fan va texnika bo'yicha qo'mitasi uchun tayyorlangan mu'rizada «ong fizikasi» va tibbiyot sohasidagi tadqiqotlarning maqsadga muvofiqligiga baho berishga bundan buyon yanada kuchliroq mas'uliyat bilan yondashish tavsiya qilingan edi. Ma'ruzada qayd etilishicha, so'nggi yillarda o'tkazilgan eksperimentlar bir odam miyasining boshqa odamlar miyasi hamda materiya bilan «o'zaro bog'liqligi» mavjud, inson aqli geografika va vaqt omlidan qat'i nazar, axborot olishga qodir deb taxmin qilish uchun asos beradi. Binobarin, turli kishilar miyasining o'zaro bog'liqligi nafaqat aytim mamlakat, balki butun dunyo uchun ham jiddiy ijtimoiy-siyosiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.²⁴⁷

U yoki bu odam miyasiga ta'sir ko'rsatish uchun elektron vositalardan foydalanish zaminida ayni shu qoida yotadi. Ommaviy axborot vositalarida e'lon qilinayotgan psixotron urush muammolariga bag'ishlangan materiallar soni ko'payib bormogda. Maxfiy laboratoriyalarda psixotronika sohasida o'tkazilayotgan eksperimentlar to'g'risida ham ma'lumotlar bor.²⁴⁸ Psixotronikaning o'zi esa qadimgi magiya va shamanizm, shuningdek, mistisizm faoliyati haqidagi ma'lumotlardan foydalanadi. Shu narsa aniqki, inson ongi, elektronika, tibbiyot va parapsixologiya sohasidagi tadqiqotlar inson miyasi va ongiga ularni boshqarish maqsadida ta'sir ko'rsatish imkoniyatini beradi.²⁴⁹ O'z-o'zidan ravshanlik, psixotron qurolining qo'llanish xavfi ta'sirida paydo bo'luvchi qo'rg'uvdan

²⁴⁴ Omiting: Omiting P.L. Kopolon traxanti: Precedim beskontrolnost i sudbya tsivilizatsii. – Moskva: 1990.

²⁴⁵ Omiting: Ljenn P.T. Nestpravozniy paralelizm psixofizicheskix yavleniy: nizheenergeticheskii podxod // TP. in. inzhenerov po elektrotexniko i radioelektronike. 1982. T. 70. № 3. – 98-c.

²⁴⁶ Omiting: G'itayak D.P. Mantiya olopolo. – Moskva: 1994. – 363–384-c.

²⁴⁷ Omiting: Vinkovskiy I., Gurtovoj T. Psixotronnaya voyna. – Moskva: 1993. – 342-c.

(Gegel) kamol topirish vazifasi sifatida ifodalash imkonini beradi²⁵³. Shunday qilib, «Menning ko'p sonligi» gipoteza XXI asr boshida inson fenomeni muammosiga yangicha ko'z bilan qarash imkoniyatini beradi.

«Men» **politsentrik modeli**. Insonning ichki dunyosi o'ta murakkab va serqirradir. U bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'p sonli «qavlatlar» yoki darajalarni o'z ichiga oladi. Buni hozirgi zamon psixologiyasidagi yangi yo'nalish – topologik psixologiya doirasida erishilgan natijalar ham tasdiqlaydi²⁵⁴. Topologik psixologiyaning rivojlanishi ulkan qiyinchiliklar bilan bog'liq. Bu qiyinchiliklar inson modellarning barchasi inson ruhiyatining teran qatlamlariga nazar tashlash imkoniyatini beruvchi ko'p darajali murakkab tizimlar hisoblanishi bilan belgilanadi. «Teran» yoki «analitik» psixologiya inson ruhiyatining ongli, oqilona va mantiqiy darajalarini o'rganadi. Olimlar tomonidan ong va ong osti sohalarining quyidagi o'n darajasi ajratilgan:

- jinsiy mayllar darajasi (Z. Freyd);
- boshchilik, yetakchilik, hokimiyat darajasi (F. Nitsche, A. Maslou);
- oningning shakllanish darajasi (E. Noyman);
- identifikatsiya (E. Erikson);
- hokimiyat «ijtimoiy standart» (M. Fuko);
- milliy identifikatsiya (G. D. Gachev, P. Bezanson);
- tilning topologik talqini va turli «til o'yinlari» darajasi (R. Toma, L. Vigenshteyn);
- muldago subyektsiz fan (R. Dekart, I. Nyuton);
- topologik jihatdan inson bilan uzviy bo'lgan strukturalar (P. Florenskiy, M. Xaydegger);
- san'at va fan arxetiplari (K. Yung, V. Paul).

Shunday qilib, inson ruhiyatida (ong osti sohasida) bir nechta qatlamlarni ajratish mumkin. Inson «Meni» ko'p qavatli strukturasining turli darajalaridan turli potensial o'zliklar o'rin oladi. Bu esa amalda keng tarqalgan «monotsentrik integratsiya» modeli bilan bir qatorda, boyroq va murakkabroq (monotsentrik modelga qaraganda) strukturalarga ega bo'lgan shaxsning politsentrik integratsiya modeli ham mavjudligidan darak beradi. So'nggi zikr etilgan modelda ijodiy izlanishlar maydoni bir shaxsda fikrlar, sezilar va mayllarni o'z atrofiida jamlovchi bir nechta turli makazlar yoki o'zliklar mavjudligining tabiiy mahsuli hisoblanadi.

Shaxsning shakllanish mahsuli sifatida politsentrik strukturalar ko'pincha shaxs rivojlanishining dastlabki bosqichlarida tarkib topgan

qatlamlarning tinimsiz faolligi natijasida vujudga keladi. Shuni qayd etib o'tish lozimki, o'tgan asrning 30-yillarida S. Frich «ruhiyat qatlamlari»ning shakllanish jarayonini o'rganuvchi ilmiy fan – psixopatologiyani yaratishga harakat qilgan²⁵⁵. «Inson ruhiyati geologiyasi qonunlari» haqidagi qiziqarli mulohazalarga G. Olexnovichning «Odamlar orasida ilk qadamlar» deb nomlangan kitobida duch kelish mumkin²⁵⁶. Rivojlanishi ruhiyatining birinchi qatlamini paydo bo'lgandan so'ng to'xtagan «bir qatlamli» individlar ham mavjud. Bunday bir qatlamlik, odatda, shaxsning monotsentrik integratsiyasi bilan belgilanadi. Politsentrik strukturalar asosan ko'p qatlamli hisoblanadi, unda shakllangan oxirgi qatlamlarning faolligi oldinroq shakllangan qatlamlarning faolligiga, shuningdek, endigina shakllanayotgan qatlamlarning faollik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Qatlamlar o'rtasidagi farq dunyo haqidagi tasavvurlar va siyosiy qarashlarning o'zgarishi, boshqacha fikrlash uslubining qabul qilinishi va tushunchalar apparatining takomillashuvi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Inson «Meni»ning politsentrik strukturasida yangicha qarashlar va tasavvurlar eski qarashlar va tasavvurlarni siqib chiqarmaydi, balki ular bilan autentik ichki mulohazaga kirishadi. Nuqtai nazarining o'zgarishi o'miga ayni bir predmet (obyekt)ga bir paytning o'zida turli nuqtai nazarlardan qarash qobiliyati paydo bo'ladi (insonning mazkur qobiliyati shuqur madaniyatlarida qadim zamonlarday shakllangan edi). Inson «Meni»ning politsentrik strukturalari har bir predmetni har tomonlama o'rganish imkoniyatini beruvchi metodologik plyuralizmning psixologik asosiga aylanadi.

«Men» politsentrik modelining evristik imkoniyatlari ancha keng, zero, u inson ekszistensiyasining fundamental muammolarini yechish imkonini beradi. Yangi insonni shakllantirish yoki yaratish ayni shunday muammolardan biri hisoblanadi. Masalan, amerikalik mutaxassis B. Skinner o'zining «Uolder Ikki» deb nomlangan kitobida inson xulq-atvorini xulq-atvor haqidagi fanlar yordamida boshqarish imkoniyatlari to'g'risida so'z yuritadi²⁵⁷. So'nggi yillarda mazkur fanlar doirasida inson xulq-atvorini boshqarishda, oldindan belgilangan xossalarga ega bo'lgan biologik tizimlarni yaratishda jiddiy yutuqlarga erishildi. Bu yerda «Men» politsentrik modeli qatlamlardan birining xossalardan foydalaniladi: qolgan qatlamlar ta'sirini to'xtatish yo'li bilan «bir qatlamli» odamni yaratish mumkin. Ayni paytda xulq-atvorni boshqarish texnologiyalari

²⁵³ Krummolt C. B. Контуры духовности. Новые проблемы идентификации // Вопросы философии. 1992. № 12. – 24-с.

²⁵⁴ Аксунин И. А. Топология и идентификация личности // Вопросы философии. 1994. № 5.

²⁵⁵ Фрич С. Человеческий психометризм. 1934. Кс. 3-4. – 32-36-р.

²⁵⁶ Олексювич Г. Е. Психический кризис в истории культуры. – В. 1971. – 128-133-р.

²⁵⁷ Skinner B. F. Walden Two. – N. Y., 1948. – 243-р.

yordamida insonni zombiga aylantirish imkoniyati ham mavjud. Masalan, o'tgan asrning 90-yillarida «Toreador» deb nomlangan televizion ko'rsatuvda razvedkachi (polkovnik Jurov) dunyo mamlakatlardan birida u Jak ismi bilan ish olib borganini, bu uning to'rtinchi «Meni» bo'lganini ma'lum qilgan edi. Ayni holda zombi metodidan razvedka maqsadlarida va ancha samarali foydalanilgan.²⁵⁸

Xulq-atvor haqidagi fanlardan foydalanishning yana bir yo'li mavjud va u muayyan qadriyatlar tizimi bilan bog'liq. Amerikalik olim K. Rojers bunday qadriyatlar sifatida quyidagilarni ajratadi:

- inson o'z potensial imkoniyatlari to'la ro'yoga chiqarilishi natijasida qadr-qimmat va ahamiyat kasb etishi;
- individ o'z-o'zini aktuallashtirishi;
- o'zgarayotgan dunyoga insonning ijodiy moslashishi;
- bilimlar taraqqiyoti asosida dunyo haqida yangicha tasavvurning shakllanishi.²⁵⁹

Shunda fan inson va insoniyatga ular o'z jismoniy, ruhiy va ijtimoiy evolyutsiyasini (tabiiyki, ma'lum darajada) boshqarish imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun yordam berishi mumkin.

«Men» politsentrik modeli hozirgi zamon odamining ijodiy imkoniyatlarini ro'yoga chiqarish uchun magik bilimlardan foydalanish imkonini beradi. K. Kastaneda mag don Xuanning ov haqidagi mulohazalarini keltirar ekan, amalda ongsizlik sohasidan axborot olish uchun mos keluvchi psixologik munosabatning simvolik tavsifi beradi.²⁶⁰ Bunda ovchi dunyoga turli nuqtai nazarlardan yondashadi: u dunyoga o'z «Meni» nuqtai nazaridan yondashish bilan bir qatorda, unga vaqtga bo'sunmaydigan ruhiy borliq nuqtai nazaridan ham baho berishi mumkin. U o'z vaziyatiga ham ongli tarzda, ham «ikkinchi shaxs»ni ifodalovchi ongsizlik tili sifatidagi tushlar va fantaziyalar yordamida baho berish imkoniyatiga ega. Ayni shu ikkinchi shaxs ruhiyatidagi vaqtisizlikni ifodalaydi, uning ongli «Men» bilan mulqoti individga hayotga ijodiy yondashish va borliqning to'liqligiga erishish, ya'ni yaxlit shaxsga aylanish imkonini beradi.

Shunday qilib, ko'p darajali inson polifundamental tabiatga ega – u o'zini yanada mufassal o'rganishni talab qiluvchi «ko'p mohiyatli» strukturadir.

XXI asr boshida «ong – materiya» falsafy muammosi. Hozirgi vaqtda inson fenomeni haqidagi tasavvurlarga madaniyat sohasida yuz berayotgan ulkan o'zgarishlar ham o'z ta'sirini ko'rsatayotir. Qadim

zamonlarda Afina, Ierusalim va Rimda vujudga kelgan madaniyat o'z mazmunlarini rivojlantirish imkoniyatlaridan to'liq foydalanib bo'ldi. Mazkur madaniyat bunyod etgan sivilizatsiyaning umri ham poyoniga etib qoldi – butun insoniyatni qamrab olgan global inqiroz buning dalilidir. V. Nalimov fikriga ko'ra, yangi mazmunlarni berishga din ham, falsafa ham qodir emas: rasmiy konfessiyalarning barchasi uzoq o'timishga mukassidan berilgan va inson butunlay o'zgarmani bilan hisoblashmaydi; falsafada ekzistensializm va falsafiy germevika o'z tadrifiy yakuniga yetgan, pozitivizm esa sezilarli darajada qashshoqlashgan.²⁶¹ Agar falsafa va din tutash nuqtalarni topsa, bu ularga yangi mazmunlarni aniqlash imkonini beradi. Hozirgi vaqtda inson hayoti mazmuni va Koinot mavjudligi mazmunining birikishi yuz berayotir. Bu fizikada (va kosmologiyada) «ong – materiya» muammosi birinchi o'runga chiqishiga sabab bo'layotir. Agar biologlardan birotasi tiriklik evolyutsiyasini ijodiy jarayon deb e'tirof etsa, ayni shu hol biologiyada ham yuz berishi mumkin. Ma'lumki, psixologiyada «transpersonal harakat» deb nomlangan falsafiy yo'nalish allaqachon shakllangan.

«Ong – materiya» falsafy muammosi bugungi kunda fizik eksperiment bilan bevosita to'qnashmoqda. Kompyuter tizimiga ulangan mayatnik bilan o'tkazilgan eksperiment inson ongida mexanik mayatnik bilan muayyan tarzda (gipnotik aloqa vositasida) bog'langan fizik mayatnikning semantik analogi mavjudligini faraz qilish imkonini beradi. Bunda matnlarni o'qish paytida operator emotiviyalarining o'zgarishi semantik maydon metrikasini lokal darajada o'zgartiradi va bu mayatnik uzunligi, binobarin – tebralanishlar davri ham o'zgarishiga olib keladi. Shundan so'ng o'yunga rezonans kirishadi. Bu yerda hamma narsa ong holatining semantik maydon metrikasini lokal darajada o'zgartirish qobiliyatiga asoslanadi.²⁶²

Mazkur faraz zaminida inson ongi va mayatnikning kvaziongi o'rtasidagi o'zaro munosabatlar haqidagi tasavvur yotadi. Bu yerda gap nomexanistik ongning hamma joyda hozir-u-noziriligi haqida boradi. Ushbu tasavvur V. Nalimov va J. Drogalina ilgari surgan ongsizlik modelida aks ettirilgan. Bunda mualliflar inson ongi tabiatshunoslik bilan qamrab olish mumkin bo'lmagan «semantik vogelik»ka «sho'ng'ishi»dan kelib chiqadilar.²⁶³ Shuni hisobga olish lozimki, ongsizlik, garchi uning ko'rinishlari rang-barang va serqitira bo'lsa-da, yaxlit hodisadir. Aniqroq

²⁵⁸ Полндропов В.С., Полндропова В.А. Феномен человека – вчера и завтра. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 132-с.

²⁵⁹ Роджерс К.Р. Введение на психоанализ. Становление человека. – Москва: 1994. – 460-с.

²⁶⁰ Кастанеда К. Целительство в Икитан. – Киев, 1992.

²⁶¹ Налимов В.В. Размышления о путях развития философии // Вопросы философии. 1993. № 9. – 85–86-с.

²⁶² О'фа joyda. – 90-б.

²⁶³ Налимов В.В., Дрогаллина Ж.А. Вероятностная модель бессознательного. Бессознательное как проявление семантической несвободы // Психол. журн. 1984. Т.5. № 6. – 111–112-с.

aytganda, bu Z. Freydingning «ong osi sohasi», K. Yungning «jamoa ongsizligi», U. Jeymsning «ong oqimlari», R. Bekning «kosmik ongi», A. Bergsonning «intuitsiyasi», E. Gusserning «transsendent fenomenologiyasi», A. Uaytxedning «bodiy obyektlar kategoriyasi», K. Popperning «uchinchi dunyosi», R. Assajolning «subpersonalligi», Gegelning «o'z-o'zidan rivojlanuvchi ruhi», Platonning «g'oyalardunyosi»dir. Ongsizlikning bu turli ko'rinishlarini psixologik (semantik) maydonning ko'p darajaligi haqidagi tasavvur yordamida tavsiflash mumkin. Semantik maydonlar (ongsizlik) nafaqat har bir inson bilan, balki butun insoniyat bilan ham bog'liqdir. Natijada ko'z o'ngimizda «semantik koinot» voqeligi haqida tasavvur paydo bo'ladi.²⁶⁴

Ilmiy tadqiqotlar har bir insonning o'z psixologik vaqti borligini ko'rsatadi. Gipnoz, autotrening, meditatsiya, maxsus nafas olish mashqlari, onging o'zgarigan holatiga erishish imkonini beruvchi turli xil ritmik harakatlarda o'z ruhiy vaqtining o'zgarishini ham aks ettiradi. Tushlar ham ongsizlik bilan ma'lum darajada bog'liq, ruhiy kasalliklar ham vaqt haqida o'zgacha tasavvur paydo bo'lishiga olib keladi. Semantik koinot (ongsizlik dunyosi) inson ongidan obrazlar (aylana, uchburchak, xoch qabildagi geometrik simvollar) vositasida o'rin oladi. Bu simvollar tabiiy shakllar: daraxtlarning yaproqlari, gullar, umurtqasiz hayvonlarning shakllari va hokazolarga xosdir. Qadimgi mutafakkirlarga geometriyaning ibodatxonalar memorichiligida gavdalantirilgan ezoterizmi ma'lum bo'lgan. Tilimiz so'zlari ongsizlikka kirish bilan bog'liq bo'lgan simvolik jihatga va mantiqiy konstruksiyalarni yaratish imkonini beruvchi diskursiv jihatga, ya'ni onging diskretligi va kontinualligini ifodalovchi jihatlarga ega. Semantik koinot odatdagi makon-vaqt munosabatlarga bo'ysunmaydi. Buni tushlarning tartibsizligi, onging o'zgarigan holatlari (reinkarnatsion xotiralari), shuningdek «ona qornidagi hayot xotiralari» ham tasdiqlaydi. Semantik koinot arxetipik xususiyat kasb etadi, ya'ni bizning vaqtimizda yuz berayotgan jarayon bilan ayniydir.

Shunday qilib, V. Nalimov va J. Drogalina semantik koinot haqida mulohaza yuritish orqali ongsizlikning taxminiy modeli haqida o'z tasavvurini bayon etadi. Ongsizlikning ushbu modelida har bir insonning individualligi barcha odamlar uchun umumiy bo'lgan «belgilar maydoni» ustida tuzilgan taqsimlash funksiyasi bilan tavsiflanadi. Odamlarning tiplariga qarab u «ignasimon», «yoyiq» yoki «nosimetrik» bo'lishi mumkin. Mazkur modelning diqqatga sazovor jihati shundaki, so'zlarning

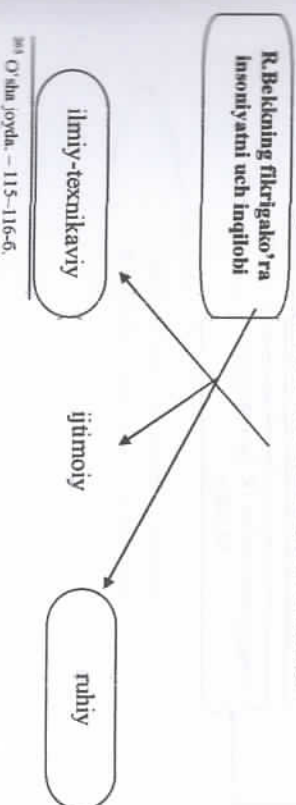
«semantik maydonlari» madaniyatimizning paradigmatik tajribasini emas, balki madaniyatimizda o'zining aniq ifodasini topmagan o'limshini «anglash»ni ifodalaydi, ya'ni gap qadimgi simvollar, o'limsh miflarining elementlari va hokazolarga boradi. Shundan kelib chiqib, mualliflar madaniyat ong bilan bir qatorda ongsizlik darajasiga ham ega²⁶⁵, degan xulosaga keladi.

Xulosa. Sharq va g'arb olimlari va mutafakkirlari uzoq yillar mobaynida jahon maydonining har qanday nuqtasi butun Koinot haqida axborotni o'zida ifodalaydi deb hisoblaganlar. Hozirgi zamon tilida bu Koinot ulkan gologrammani o'zida ifodalaydi, Koinotning har bir nuqtasi esa informativlik jihatidan mazkur gologramma bilan muvofiq keladi degan ma'noni anglatadi. Mazkur axborot golografik interferensiyasi (yoki shunga o'xshash) mikrostrukturalarda kodlangan holatda mavjud bo'ladi. Tabiiyki, tirik organizmning ko'rish sistemasi murakkab optik golografik antena sifatida amal qilargan ekan, nuri golografik koddan foydalanadi. Axborot golografik kodlari aslida rang-barang axborotni o'zida mujassamlashtirgan koinot kodining mikrostrukturalaridir. Inson miyasi koinot kodini axborotning kuzatilyotgan manzaralari ko'rinishida idrok etadi. Bularni bilish telepatiya, ekstrasektorika va shu kabilarining effektlarini tushunish, ayni paytda XXI asr boshida inson fenomenining jihatlardan biri haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Tajribaviy amaliy matnlar

Inson ruhiyatidagi inqilob. Shaxsni somatologik identifikatsiya qilish konsepsiyasi, inson quruvining yangi obrazlari. XX asr qo'rg'uv manba – islom aqidaparastlari terrorizmining paydo bo'lishi, qo'rg'uvning yangi turi – ekologik halokat xavfi, psixotron urush xavfi. biotexnologiya metodlaridan foydalanish xavfi, bir vujudda «Men»ning ko'p sonligi, «Men» politseentrik modeli, XXI asr boshida «ong – materiya» falsafiy muammosi.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

²⁶⁴ Nalimov V. B., Drogalina Zh. A. Вероятностная модель бессознательного. Бессознательное как проявление семантической реальности // Психол. журн. 1984. Т. 5. № 6. – 117–118-с.

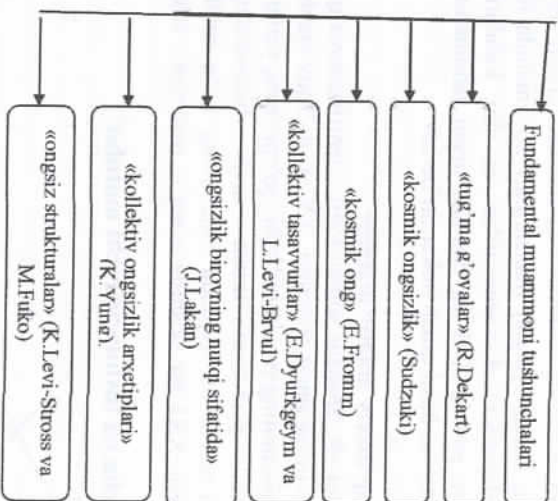
²⁶⁵ O'lim joyida. – 115–116-с.

«muqaddas terrori» uch muhim jihati

u hozirgi matkurlarning barchasini rad etadi va
hokimiyatni o'z qo'liga olish yoki qo'lda qurol bilan
halok bo'lishni intiladi.

hozirgi vaqtda g'arbda «islom terrorizmi» degan nom
olgan hodisa «muqaddas urush» - jihatning o'ziga
xos shakli sifatida ilgari surilmoqda va amalga

islom terrorizmi ham individual xulq-atvor, ham
davlat siyosati nazariyasi uchun asos bo'lib xizmat
qiladi.

Ong va ong osti sohalarining o'n darajasi

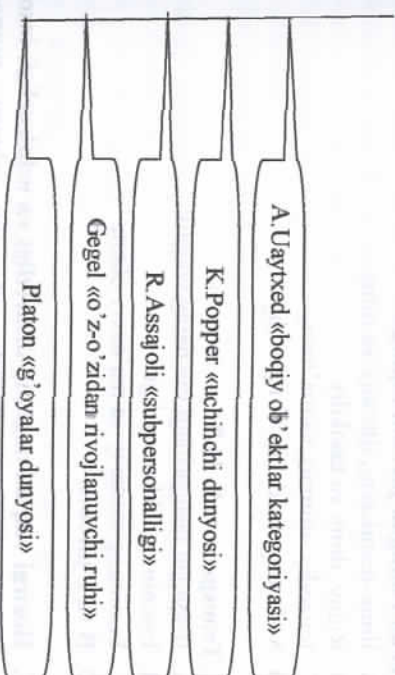
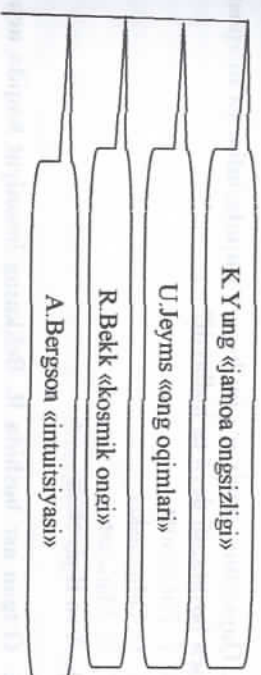
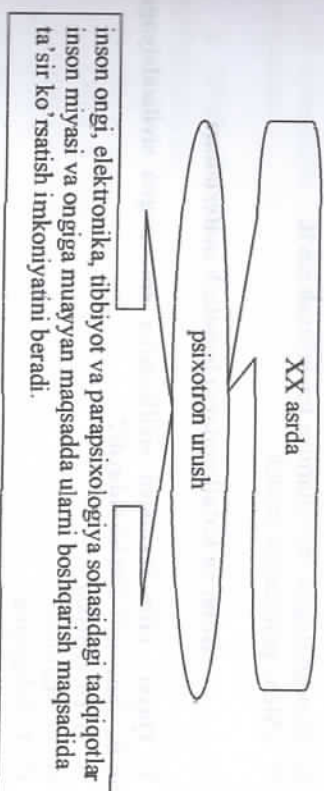
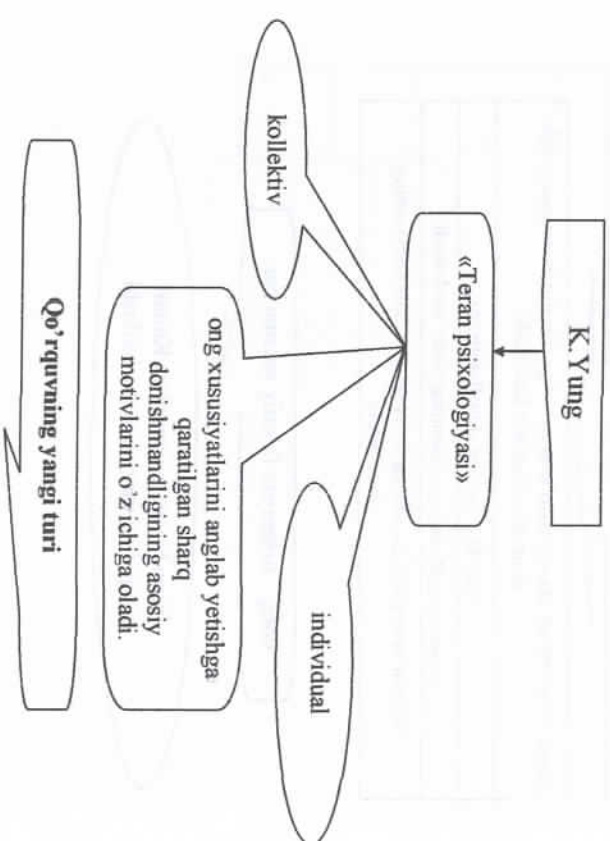
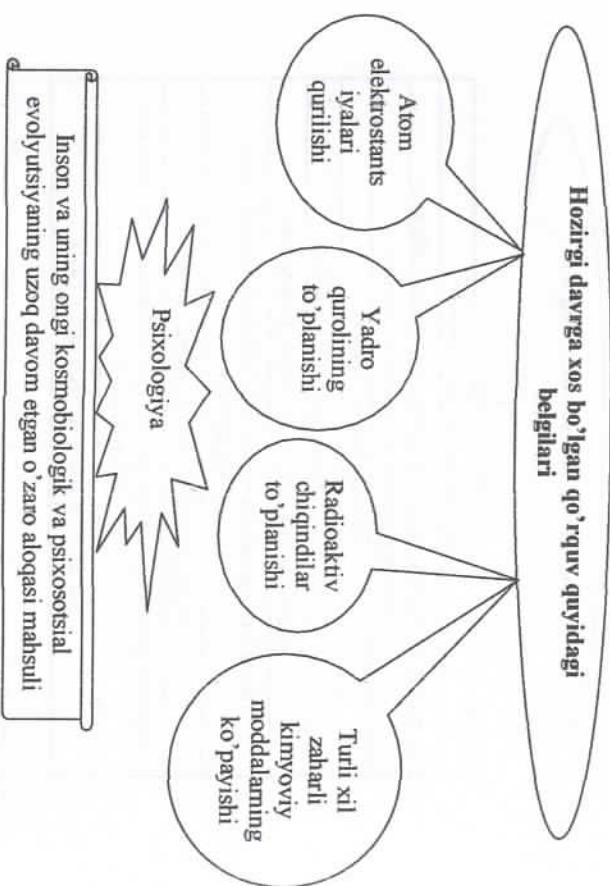
Jinsiy mayllar darajasi (Z.Freyd);
Boshqirish, vakolatlik, hokimiyat darajasi (E.Nitsche, A.Maslon);
Ongning shakllanish darajasi (E.Noyman);
Identifikatsiya (E.Erksion);
Hokimiyat «itinoiv standart» (M.Fuko);
Miliv identifikatsiya (G.D.Gachev, P.Bezanson);
Tilning topologik talqini va turli «til o'yinlari» darajasi (R.Toma, L.Vigensteyn);
Mutlaqo sub'ektiv fan (R.Dekart, L.Nyuton);
Topologik jihatdan inson bilan uzviy bo'lgan strukturalar (P.A.Florenskiy, M.Xaydegger);
San'at va fan arxetiplari (K.Yume, V.Paul);

K.Rojers xulq-atvor qadriyatlari

inson o'z potensial imkoniyatlari to'la ro'yobga chiqarilishi natijasida qadriyat qimmat va ahamiyat kasb etishi
indivud o'z-o'zini aktualizatsiya qilishi
o'zgarayotgan dunyoga insonning ijodiy moslashishi
bilimlar taraqqiyoti asosida dunyo haqida yangicha tasavvurning shakllanishi.

«ong – materiya» falsafiy muammosi.

Inson hayoti mazmuni va Koinot
mavjudligi mazmunning birligi

Mustaqil ishlash uchun sabol va topshiriqlar

1. Inson ruhiyatidagi inqilob.
2. Shaxsni somatologik identifikatsiya qilish konsepsiyasi.
3. Inson qurquvining yangi obrazlari.
4. Qo'rquvning yangi turi – ekologik halokat xavfi.
5. Psixotron urush xavfi.

6. Biotexnologiya metodlaridan foydalanish xavfi.
7. «Men» politsentrik modeli.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Qaysi olim texnologiya sivilizatsiya antropogen sivilizatsiyaga o'rin bo'shatyapti deb hisoblaydi?
 - A. G. Diligenskiy
 - B. G. Markuze
 - C. F. Fukuyama
 - D. Barcha javoblar to'g'ri
2. Qaysi olim «tarix o'z intihosiga yaqinlashdi», ya'ni «posttarixiy» bosqich boshlandi deya ta'kidlaydi?
 - A. F. Fukuyama
 - B. G. Diligenskiy
 - C. G. Markuze
 - D. A va B javoblar
3. O'tgan asr boshida R. Bekkning insoniyat haqida uch inqilobi to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?
 - A. Ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy va ruhiy
 - B. Ruhiy, ilmiy va tashkiliy
 - C. Iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy
 - D. Ma'naviy, madaniy va iqtisodiy
4. Transpersonal - bu?
 - A. Insondan tashqaridagi ma'naviy voqelik
 - B. Insonning ichki voqeligi
 - C. Insonning madaniy va ma'naviy olami
 - D. B va C javoblar
5. Hozirgi vaqtda ongning diskretligi va uzluksizligi, inson miyasi va ruhiyati faoliyati hamda ularning o'zaro munosabatlari muammolarini o'rganishga nisbatan yaxlit yondashuv talab etiladi. Bu fundamental muammoni yechish uchun qanday tushunchalar ishlatib chiqilgan?
 - A. Barcha javoblar to'g'ri
 - B. «Tug'ma g'oyalar», «kosmik ongsizlik», «kosmik ong»
 - C. «Kollektiv tasavvurlar», «ongsiz strukturalar».

- D. «Ongsizlik bironing nutqi sifatida», «kollektiv ongsizlik arxeiplari»

6. XXI yuz yillik «.....» (P. Rassel) bo'lishi haqidagi taxminni tasdiqlamoqda.

- A. Ong asri
- B. Ma'naviyat asri
- C. Ongning yorishishi
- D. Evolyusion davr

7. Shaxsni somatologik identifikatsiya qilish konsepsiyasining ilizlari qaysi davrga borib taqaladi?

- A. Qadimgi mif
- B. Qadimgi din
- C. A va B javoblar
- D. Metafizika

8. Ushbu so'zlar muallifni toping: «Mazkur tasavvur orqali xristianlikning sodd materializmi g'arb ilmiy tafakkuri paradigmasiga kiradi va bugungi kunda shaxsning genotipik belgilanganligini yoki yengilroq ko'rinishda – genotip va muhitning o'zaro aloqasini aniqlash yo'lidagi izlanishlarga aylanadi».

- A. Nalimov, V., Drogalina, A
- B. G. Diligenskiy va F. Fukuyama
- C. G. Markuze
- D. F. Fukuyama va Drogalina, A

9. Eilinchta tafakkur qanday yondashuv bilan to'qnashadi?

- A. B va C javoblar
- B. O'rtiklar va pifagorichlar ta'limotiga ko'ra jon oliy asos emanatsiyasi
- C. Jon hayotining umumiy aylanna harakatiga qo'shilib, turli mavjudotlar va buyumlar ichiga kirib joylashadi
- D. Jon faqat ilohiy tomondan berilib, so'ng yana qaytib olinadi

10. Qaysi ta'limot vakillarining fikriga ko'ra ruhiy va transruhiy, ichki va tashqi hodisalar, subyekt va obyekt o'rtasida aniq chegara mavjud?

- A. Karteziancha
- B. Eilinchcha

- C. Dzen-buddizm
- D. Barcha javoblar to'g'ri

11. «Teran psixologiyasi» asari muallifini toping?

- A. K. Yung
- B. G. Markuze
- C. F. Fukuyama
- D. Drogalina. A

12. K.Yung fikriga ko'ra arxaik xususiyat kasb etadi va faqat intuitsiya yordamida idrok etish mumkin bo'lgan, inson fantaziyasining ongsiz faoliyati natijasida turli ro'yolar va diniy tasavvurlar ko'rinishida yuzaga chiqadigan obrazlarning hisoblanadi.

- A. Kantcha «noumenlari»
- B. Arxetiplari
- C. Kalit
- D. Yungning teran psixologiyasi

13. «Arxetiplari» haqidagi bu qoida hozirgi zamon odamining ongiga kiruvchi va uning ruhiyatida inqilobga zamin yaratuvchi misitsizm fenomenologiyasini tushunish qanday vazifani bajaradi?

- A. Kalit
- B. Bashorat
- C. Nasihat
- D. To'g'ri javob yo'q

14. Ushbu fikr muallifini toping: «Buddizmda og'irlik markazi individuunim o'zida, uning o'z kechinnmalarida yotadi».

- A. A. Govinda
- B. F. Fukuyama
- C. Drogalina. A
- D. K. Yung

16. V. Nalimov va J. Drogalina semantik koinot haqida mulohaza yuritish orqali ongsizlikning tahminiy modeli haqida o'z tasavvurini bayon etadi. Odamlarning tiplariga qarab u qanday bo'lishini tavsiflaydi.

- A. Barcha javoblar to'g'ri
- B. «Ignasimon» va «yoyiq»

- C. «Yoyiq» yoki «nosimmetrik»
- D. «Ignasimon» va «nosimmetrik»

17. Kollektiv ongsizlikka nisbatan Yung taklif qilgan yondashuv «.....» metodologiyasiga asoslanadi va postindustrial sivilizatsiyaning vujudga kelishi bilan bog'liq bo'lgan inson ruhiyatidagi inqilobning o'ziga xos darakchisi hisoblanadi.

- A. Shaxsni individuallashtirish
- B. Antropni rivojlantirish
- C. Shaxsning inqilobi
- D. Antropologik prinsip

18. «Qaysi qonuniga muvofiq yashash – bu shunday bir jarayonki, uning vositasida shaxs va jamiyat manfaatlari qutblari birlashib, ajralmas ittifoq tuzadi. Individ ongli mikrokosm sifatida narsalar va hodisalarni anglab yetuvchi markazga aylanadi».

- A. Mandala
- B. Kodziki
- C. Busido
- D. Nixongi

19. Qo'rguv fenomeni –bu?

- A. Barcha javoblar to'g'ri
- B. Ijtimoiy va madaniy omillar bilangina belgilanmaydi
- C. Dunyoviy hayot evolutsion yo'lining inson miyasidagi qaydi bilan ham bog'liq
- D. Qo'rguv inson tabiatiga xos xususiyat, uning shakllari va turlarigina ijtimoiy-madaniy evolutsiya jarayonida o'zgaradi

20. Hozirgi davrga xos bo'lgan qo'rguv qanday belgilar bilan tavsiflanadi?

- A. Barcha javoblar to'g'ri.
- B. «Yadro qurolining to'planishi, atom elektrostansiyalari qurilishi, radioaktiv chiqindilar.
- C. Turli xil zaharli kimyoviy moddalarning ko'payishi va shunga o'xshashlar – bularning barchasi soat mexanizmi o'rnatilgan ichki bombalardir
- D. Soatning mili halokat nuqtasi sari to'xtovsiz siljimda

21. Nечанчи asrda oshnavu qirg'in quroli qo'llanishi natijasida insoniyat yalpi qirilib yetishi xavfi bilan belgilangan mutlaq empirik qo'rguv paydo bo'ldi?

- A. XX asr
- B. XIX asr
- C. XVIII asr
- D. XVII – XIX asr

22. Islom aqidarastilari terrorizmi nechanchi asrda paydo bo'ldi?

- A. XX asr
- B. XIX asr
- C. XVIII asr
- D. XVII – XIX asr

23. Hozirgi zamon terrorizmining har xil turlari orasida islom aqidarastilarning «muqaddas terrori» boshqa turlari (shakllari)dan qanday jihat bilan ajralib turadi?

- A. Barcha javoblar to'g'ri
- B. Hozirgi mafkuralarning barchasini rad etadi va hokimiyatni o'z qo'liga olish yoki qo'lida qurol bilan halok bo'lishga intiladi
- C. Hozirgi vaqtda g'arbda «islom terrorizmi» degan nom olgan hodisa «muqaddas urush» - jihodning o'ziga xos shakli sifatida ilgari surilmoqda va amalga oshirilmoqda
- D. Islom terrorizmi ham individual xulq-atvor, ham davlat siyosati nazariyasi uchun asos bo'lib xizmat qiladi

25. Qirg'yilcha muqaddam J. Dorst sayuoradagi insoniyatni nimaga o'xshatgan edi?

- A. Olmaga tushgan qurtga
- B. Xashakxor bakteriyaga
- C. Yantoq bosgan cho'lga
- D. bahorga

Adabiyotlar

1. Russel P. The Global Brain: Speculation on the Evolutionary Leap to Planetary Consciousness. – Los Angeles, 1983. – 158-p.
2. Психологические аспекты буддизма. – Новосибирск, 1986. – 6-с.
3. Полкарпов В. С., Полкарпова В. А. Феномен человека – вчера и завтра. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 132-с.
4. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – Москва: 1994. – 460-с.
5. Кастанеда К. Путешествие в Икстлан. – Киев, 1992.
6. Олдак П. Г. Колокол тревоги: Пределы бесконтрольности и судьбы цивилизации. – Москва: 1990.
7. Джан Р. Г. Нестареющий парадокс психофизических явлений: инженерный подход // ТР. ин. инженеров по электротехнике и радиоэлектронике. 1982. Т. 70. № 3. – 98-с.
8. Гримак Л. П. Магия биополя. – Москва: 1994. – 383–384-с.
9. Винокуров И., Гуртовой Г. Психотронная война. – Москва: 1993. – 342-с.
10. Напимов В. В., Дрогулина Ж. А. Как возможно построение модели бессознательного // Бессознательное. – Тбилиси, 1984. Т. 4. – 86-с.
11. Троф С. Путешествие в поисках себя. – Москва: 1994.
12. Швырков В. В. Нейрофизиологическое изучение структуры психики // Мозг и психическая деятельность. – Москва: 1985. – 5-с.

IKKINCHI BOB. DINIY FANATIZM FENOMENI

7-mavzu: DINIY FANATIZMNING KELIB CHIQISHI, MAZMUNI VA SHAKLLARI

Diniy fanatizmining tahlili. Diniy fanatizmining tahlili eng avvalo uning asoslarini aniqlashni taqozo etadi. Bunga ilohiyot, din psixologiyasi va dinshunoslikda keng foydalaniadigan «diniy tuyg'ular» tushunchasining mazmunini aniqlash orqali erishish mumkin. Amerikalik faylasuf va psixolog U. Jems diniy tuyg'ular insonning boshqa tuyg'ularidan o'zining g'ayritabiiy manbai bilan ajralib turadi.²⁶⁶ deb hisoblagan. Bunda u diniy tuyg'ular deganda insonning diniy tushga ega bo'lgan qo'rquv, muhabbat, hayrat, izzat-iktrom, quvonch kabi tuyg'ularini tushungan. Ayni holda bu tuyg'ular «Xudodan qo'rqish», «Xudoga muhabbat», «Xudo bilan mulqot quvonchi» va hokazolar sifatida amal qiladi. Insonning diniy tuyg'ulari g'ayritabiiy obyekt mavjudligiga bo'lgan ishonch bilan sug'orilgan tuyg'ularni o'zida ifodalaydi. Diniy tuyg'ularning ijtimoiy roli ayni shu omil bilan belgilanadi. «Jamiyat mahsuli» sanalgan diniy tuyg'ularning paydo bo'lishi zaminida muayyan ijtimoiy sharoitlar yotadi. Ular xuddi din kabi kishilarga ularning kundalik hayotida o'z hukmini o'tkazuvchi g'ayritabiiy kuchlar dunyosining o'ziga xos in'ikosi hisoblanadi. Insonning diniy tuyg'ulari dunyosi bilan, diniy-mistik dunyog'arash bilan uzviy bog'liq bo'lgan diniy fanatizm dindorlik darajasining ko'rsatkichi sifatida maydonga chiqadi.

Shuni qayd etish lozimki, diniy fanatizmining eng yorqin analogi va ilk obraziga qadimgi shamanizmga duch kelish mumkin. Bugungi kunda g'arbda bilim va ongning noilmiy shakllari falsafiy tadqiqotlarning diqqat markazidan o'tin olgan. Buni ssientizmga salbiy munosabatning kuchayishi va dunyog'arashga doir mo'ljallarning muqobilarni topish yo'lidagi izlanishlar bilan izoblash mumkin bo'lsa kerak. Gnoseologlar va dinshunoslar davrasida shamanizm va magiyaning o'rganishga bo'lgan qiziqish kuchayib bormoqda. Bunda olimlar shamanizm va magiyaning bilish nazariyasida noilmiy fikrlash unsurlarini hamda inson qiziqishlari va qadriyatlarini izlarini topish orqali unga «insoniy tus» berish maqsadida tahlil qilsalar, dinshunoslar magiyaning oqilonlikning o'ziga xos bir tipi sifatida yondashadilar. Eng yangi g'arb falsafasida fan va dunyog'arash noilmiy shakllarining yaqinlashuvi reiyativistik tendensiyasi kuzatiladi.

Masalan, ingliz olimi U. Razerfordning «Shamanizm. Magiya asoslari» kitobida shaman harakatlari, uning magik raqslari, ekstaz va trans holatlari tavsiflanadi.²⁶⁷ Gulxan atrofiida to'plangan qabildoshlar shamaning ruhi uning tanasini go'yoki tark etib, arshi a'loga sayr qilgani jo' nashini «kuzatadilar». Muallif bunday manzarani Afrika shimoliy qabilalarining ayrimlarida hozir ham kuzatish mumkinligini ta'kidlaydi. Magiya Mesopotamiya sivilizatsiyasi madaniyatida, daoizmda, zardushivlikda, islamiy sagalarida, qadimgi yunon miflarida, polineziyaliklarning qadimgi rivojlarida, Akritikadan Avstraliyaga qadar cho'zilgan makonda o'z izini qoldirgan. Shaman «san'ati», uning tabiiik mahorati va tajribasi mahalliy etnik va geografik sharoitlarga bog'liq. «Shaman» atamasi etimologik jihatdan hindyevropa tillaridagi «bilim» tushunchasiga borib taqaladi: shaman – bu «biladigan odam». Antropologlar shaman «ruhlar hukmdori» degan ma'noni anglatishini ta'kidlaydilar, dinshunoslar esa shamanizmini g'ayritabiiylik g'oyasi, animizm va totemizm bilan bog'laydilar.²⁶⁸

Shu o'rinda ibtidoiy tafakkurga irratsionalizmining magik totemizm va diniy fetishizm kabi shakllari xos ekanligini ham ta'kidlab o'tish lozim. Muhimi shundaki, ijtimoiy ong ijtimoiylashgan sotsial onglarning arifmetik yig'indisi bilan ayniy emas, u transindividual va jamoadir. Ijtimoiy ongning jamoa tabiiati oxir-qibat individ ruhiyatiga bog'liq bo'lmaydi, balki jamiyat moddiy bazasining ontologik struktursi bilan belgilanadi, boz ushiga, intellektual omil ijtimoiy ong rivojlanish jarayonining har qanday bosqichida effektiv-emotsional harakatlarda mavjud bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan vengr olimi Y. Sigerining idealistik dunyog'arashga asoslangan «totemizm mafkurasii» ijtimoiy ongning birinchi shakli hisoblanadi.²⁶⁹ degan fikri diqqatga sazovor. U qadimgi jamoalarning o'z xayoliy qobiqlarida oqilona o'zakni yashirgan o'zligini o'zida ifodalaydi. Fransuz etnografi va psixologi L. Levi-Bryul ilgari surgan ibtidoiy tafakkurning ilk mantiqiy, assosiativ xususiyati haqidagi konsepsiya tahlili ibtidoiy odamlar muayyan asoslarga tayangan holda uzli-kesil xulosalar chiqarganlarida mantiqiy fikrlaganlarini ko'rsatadi. Biroq ularning tafakkuri voqeilik bilan muvofiq kelmaydi. Ayni hol ular o'z xulosalarining asosiy qoidalariga notanqidiy yondashganlari bilan bog'liq. Ammo qadimgi odamlar tafakkurining bu nugsoni ular ijtimoiy munosabatlari rivojlanish darajasining pastligi oqibati hisoblanadi.

²⁶⁷ Rutherford W. Shamanism. The foundations of Magic. – Wellingborough, 1986.

²⁶⁸ Tullop J. B. Динобутизм кылыгыра. – Москва: 1987; Топпан С. А. Религия и история народов мира. – Москва: 1986; Фреппер Дж. Эволюция религии. – Москва: 1984; Замале М. Космос и история. – Москва: 1987.

²⁶⁹ Поникапов В. С. Эволюция, язык, общество // Философские науки. 1984. № 5. – 138–139-с.

Xususan, magiyaning sotsiomorf va antropomorf xususiyati ayri shu omil bilan belgilanadi. Ibtidoiy tafakkurning fundamental xususiyati shundaki, u jamoa va uning a'zolariga yemish bo'lib xizmat qiluvchi hayvon, totem sifatidagi hayvon bilan ayniyilashiradi: «Totemistik dunyoqarashning o'z mohiyatiga ko'ra o'ta naturalistik bo'lgan «insonning mazmun va mohiyati uning yemishi bilan belgilanadi» degan fundamental qonuni totemizm qonuni hisoblanadi»²⁷⁰. Shundan kelib chiqib, mafkuraviy jihatdan inson totem sifatidagi hayvon bilan ayniyilashirishi ibtidoiy odamlar hayvonlar mehnati obyektining irratsional xulq-atvoriga mehnat oqlona vositalari yordamida barham berishga amalda qodir bo'lmaganlarining ifodasi hisoblanadi, shu tufayli ham ular bunga xayoliy-magik vositalar yordamida erishishga harakat qilganlar deb faraz qilish mumkin. Mazkur idealistik shaklning o'ta naturalistik mazmuni quyidagicha yangraydi: hayvonning insonga aylanishi va keyinchalik uning o'zi diniy fetish darajasiga ko'tarilishi.

Darhaqiqat, magik totemizm ijtimoiy munosabatlarni norasoligining mafkuraviy ifodasi sifatida, vogelkni o'zlashtirishning xayoliy vositasi va dinning dastlabki bosqichi hisoblanadi. Ayni paytda magiya din emas, u fanning ibtidosidir degan fikrni ilgari surgan J. Frezer konsepsiyasining tabiiy dastavval magik totemizm ijtimoiy ongning tarkibiy qismlariga bo'linmagan, yagona shaklini o'zida ifodalagan, fan bilan bir qatorda axloq va so'z san'atini, shuningdek, tasvir magiyasini ham o'z ichiga olgan, keyingi bosqichda esa ijtimoiy ongning nisbatan mustaqil bo'lgan bir qancha shakllarida uning mujassamlashuvi yuz bergan degan xulosaga kelish imkonini beradi.

O'z tarixiy «faoliyati»ni ushbu ibtidoiy shaklda boshlagan mafkuraviy fetishizm hozirgi zamon jamiyatida ham yashashda davom etmoqda. U idealistik falsafiy tafakkurga ancha kuchli ta'sir ko'rsatayotir. Mahdudlik kuchayib borayotgan hozirgi dunyoda qadimgi shamanizm o'zining mistik mo'ljallari bilan birga tiklanayotgani, hozirgi zamon irratsionalizmining ko'pgina shakllari, shu jumladan, diniy fanatizm ham ulardan baltira olayotgani tasodifiy bir hol emas.

U. Razerford fikriga ko'ra, shaman – bu shaxs inqirozini boshdan kechirgan, «ongning evrilishi»ga erishish imkonini bergan maxsus trening jarayonidan o'tgan odam. Shaman «ummon tuyg'usi»ni his qilish orqali «tabiat bilan mulqot qilish» qobiliyatini kasb etadi (Z. Freyd). Hozirgi zamon maglari (L. Grey, M. Xarner, K. Kastaneda va boshqalar)ning so'zlariga qaraganda, ongning «oddiy» va «g'ayrioddiy» holatlari o'rtasida farq mavjud va ongning g'ayrioddiy holatigina dunyo haqida to'g'ri

tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Shu tufayli ham mistik dunyoqarashga xos bo'lgan «vogelkni ixtirok etishning alohida usuli» shamanizm tafakkurining o'zagini tashkil qiladi²⁷¹.

Shaman dunyoqarashi tabiat haqidagi tabiiy tasavvurlar bilan belgilanadi. U tabiatni tirik mavjudot – inson tanasi sifatida majoziy ixtirok etadi. Shunga o'xshash g'oyalarga induistlarning dxarna haqidagi ta'limotida, daosizm falsafasida, qadimgi yunonlarning «kosmosi»da duch kelish mumkin. «Koinot – bu kosmosdir degan tasavvur shaman dunyoqarashining o'zagi hisoblanadi»²⁷². Tartibga va muvozanatga solingan yaxitlik sifatidagi kosmos esa tashkilot manbaini nazarda tutadi va shu tariqa monoteizm yo'lidagi birinchi qadam – «Buyuk ruh» g'oyasi vujudga keladi. «Buyuk ruh» mahzaniga erishish uchun shaman oadamlar dunyosi va arshi a'loni birlashtiruvchi bo'g'in talab etiladi. Bunday bo'g'in sifatida muqaddas tog' (Siney, Olimp, Mesopotamiya zikkuratlari, qadimgi Misr ehromlari, atsteklarning quyosh ibodatxonalari) yoki jahoniy daraxt (akandinavlarda Igdrasil) va boshqalar) amal qiladi.

Magik universum strukturasi tushunishda magik sonlar (masalan, «yetti») ulkan ahamiyat kasb etadi. Ular yulduzlarga, kechirilmas gunohlarga, osmon jismlariga yoki dunyo mo'jizalariga tegishli bo'lishi mumkin. Ayni paytda magik kosmologiya odamlar dunyosi va ruhlar dunyosini ham bir-biridan ajratadi. Bu dunyolarni ajratishga, odatda, daryo (masalan, qadimgi yunonlarda Stiks), ularni bir-biri bilan bog'lashga esa mazkur daryo ustiga tashlangan ko'priklar xizmat qiladi. Nihoyat tana, ruh va jonning o'zaro nisbat, jonlarning o'z g'iyofasini o'zgartirish va boshqa (magia) ko'chib o'tish qobiliyati (metempsychoz) shamanizmida tabiat haqidagi tasavvurni tavsiflaydi.

Shaman faoliyatida magik trans metodikasi alohida rol o'ynaydi. Odatda, ushbu ruhiy holatni o'z hukmiga shamanni bo'yusundirgan iblisning amallaridan biri sifatida tushunganlar. Trans – bu shaman jonining narigi dunyoga «sayohat qilish» usuli. U. Razerford transda faqat nqoblangan aldovni va jaholat belgisini ko'rish noto'g'ri bo'lgan deb hisoblaydi. Hozirgi vaqtda magik transni inson mavjudligining o'ziga xos bir shakli sifatida tushunish imkoniyatini beruvchi dalillar paydo bo'ldi.

Birinchiidan, AQShda shamanlar maktabini tashkil qilgan M. Xamerning shogirdlari fikriga ko'ra, trans paytida ular jon hayotdan go'yoki «xoli» bo'lgan «narigi dunyo»ning ko'rkam manzaralarini xayololan kuzatganlar.

²⁷⁰ Поппандов В. С. Зерцало, язык, общество // Философские науки. 1984. № 5. – 138–139 с.

²⁷¹ Rotherford W. Shamanism. The foundations of Magic. – Wellingtonborough. 1986. – 20 p.

²⁷² O'ala joyda. – 34 b.

Ikkinchidan, ayrim kishilarning ular (kasallik paytida, dori-darmonlar, musiqa yoki raqs ta'sirida) «ongning boshqa holatlari»ga o'tishni boshdan kechirganlari haqida ma'lumotlari bor.

Uchinchidan, paranormal hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilarning hisobotlari mavjud bo'lib, ular da ayrim kishilarning telepatiya, kelajakni bashorat qilish, biolokatsiya va boshqa qobiliyatlari to'g'risida ko'p sonli faktlar keltiriladi.²⁷³ Shuni ta'kidlash lozimki, shaman dunyoni ekstrasensorika usullari yordamida idrok etishga qodir, uning qobiliyatlari o'ta keng va aqlni lol qoldiradigan darajada rivojlangan.

Bugungi kunda rasm bo'lgan shamanga «shizofrenik» sifatida qarash zaminida «shaman kasalligi» fenomeni yotadi. «Shaman kasalligi»da ruhlar o'zlarini «tanlagan» odamni botiniy darajada (tushlarda, gallyusinatitsiyalarda) ezoterik bilim sirlari bilan oshno etadilar. Ba'zan ruhlar oddiy odamni uning tushida nariqi dunyoga olib ketadilar va bu yerda uni shamanga aylantiradilar: uning bo'lg'usi «sayohatlarini» joylarini ko'rsatadilar, ruhlar va ilohlar bilan tanishtiradilar, g'ayrioddiy bilimlar va xususiyatlar bilan o'rtoqlashadilar.²⁷⁴ Bunday «ta'lim» jarayonida bo'lg'usi shaman unga Yerdan Osmonga yoki Yerdan Arshi a'lloga ekstratik «sayohatlar» qilish imkonini beruvchi mistik tajriba o'ttiradi. U arxaik ongda hukm surgan «uch qavatli» Koinot haqidagi tasavvurga ko'ra ushbu qavatlar – Osmon, Yer va Arshi a'lo o'rtasida harakat qilish sirlaridan xabardor. Koinotning bu uch darajasi markaziy o'q bilan o'zaro bog'lanadi (bu o'qning obrazlari sifatida Osmonning ustuni, dunyoviy daraxt, ko'priq, zinapoya va hokazolar amal qiladi). Koinotning barcha darajalari va mintaqalari bo'ylab ma'naviy «sayohat» qilish, Arshi a'loda yovuz kuchlar va iblislar bilan kurashish, o'z qabildoshlarining o'tinchilari va xayr-ehsonlarini Osmondagi xudolarga yetkazish qobiliyatiga faqat shaman ega bo'ladi.

Bu yerda muhim shundaki, shaman kosmologiya, mifologiyani va o'z qabilasining teologiyasini ularidan «o'zga» dunyolarga mistik, ekstratik «sayohatlar»da o'ziga xos xaritalar sifatida foydalanish uchun o'zlashtiradi.²⁷⁵ Ushbu «sayohatlar»ning natijalari qabilalar hayot faoliyatiga tatbiq etiladi va qabila mavjudligi uchun muhim bo'lgan turli muammolarni yechish imkonini beradi. Ilmiy adabiyotlarda ilgari surilgan konsepsiyaga ko'ra shaman bu muammolarni tushunchalar va so'zlar yordamida emas, balki xotiradan o'tin olgan obrazlar bilan manipulyatsiyalar qilish orqali yechadi.²⁷⁶ Masalan, u qabilaning tirikchilik

manbai hisoblangan yovvoyi bug'ular podalari qayerga yo'qoldi degan savolga javob berishi lozim bo'lsin. Amalda bunga ko'p sonli omillar: yovlovlardagi o't-o'tlanlar holati, shamol yo'nalishi va kuchi, ob-havo va hokazolar ta'sir ko'rsatadi. Bu yerda oddiy odam mazkur savolga javob berishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan noma'lum sabablar juda ko'p. Ammo ba'zi bir «o'zgaruvchilar»ni, hatto, qayd etish ham mumkin emas. Ayni paytda ularning barchasi ong osti darajasida obrazlar ko'rinishida mavjud bo'ladi. Mistisizm muxlisari faqat shaman ong osti sohasiga «sayohat» qilish orqali bu obrazlarni idrok etishga qodir deb hisoblaydilar. Idrok etish jarayonida obrazlarni saralash va identifikatsiya qilish bir labzda amalga oshiriladi, zero, bu verbal xotira emas, balki obrazli xotiradir. Idrok etish yakunida shaman, aytaylik quyidagi intuitiv xulosaga kelishi mumkin: «Bug'ularni Sharqdagi vodiya ko'ryapman».

Shaman voqelikni yaxlit hodisa sifatida idrok etsa, shizofrenikning tasavvurida dunyo tarqoqlik, tartibsizlik va beqarorlik kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Shu tufayli ham shamanni psixopatologik shaxs bilan aydiniylashtirish o'rinni bo'lmaydi. Shaman o'z faoliyatida arxaik madaniyatlar doirasida shakllangan yaxlit dunyo haqidagi tasavvurni gavdalantiradi va qadimgi jamoalarga o'zini qushagan dunyoda mo'ljall olish, o'zining kundalik muammolarini yechish imkonini beradi. «Odatda qabila qonunlari sifatidagi tartibga solish mexanizmlarini aynan shaman belgilaydi. Bunday qonunlarning boshlang'ich manbai maslahat so'rash vakolati faqat shamanga berilgan totem hisoblanadi. Shu tariqa og'zaki an'ana vositasida avlodlar-avlodga o'tuvchi pretsedentlar va shartlar majmui asta-sekin vujudga keladi».²⁷⁷ Ko'pincha shaman xalq afsonalari va rivoyatlarini yaxshi biluvchi, musiqa asboblari ixtiro qiluvchi, rasm chizuvchi, kuychi va qo'shiqchi odam hisoblanadi. U taqvimni ham yuritadi va dastlabki astronomik ma'lumotlarni qayd etadi.

Shamanizm, olovga sig'inish va metallga ishlov berish o'rtasida alohida aloqa mavjud. Shaman faoliyati doirasiga paranormal hodisalar sohasi ham kiradi. Aksariyat hollarda shaman ekstrasens qobiliyatlarga ham ega bo'ladi va dunyoni tasavvur qilishning o'ziga xos uslubini bilan bir qatorda, ko'zga ko'rinmay qolish, uchish, o'zining tashqi ko'rinishi va fizik parametrlarini o'zgartirish, bir paytning o'zida ikki joyda bo'lish qobiliyatiga ham da'vogarlik qiladi. Bularning barchasi shaman qabilda katta obro'ga ega bo'lishni ta'minlaydi, ba'zi hollarda unga shaman va oqsogol hokimiyatini o'zida birlashtirish imkonini ham beradi.

Umuman olganda, shamanizm real bilimlar va ko'nikmalar, fantaziya, notanqidiy e'tiqod, spontan reaksiyalar, sodda yangilishlar,

²⁷³ Qarang: Подорожники В. С. Путевые и мистические рассказы. – Москва: 1989.

²⁷⁴ Qarang: Басинин В. Н. Исследования в области. – Москва: 1984. – 55–68-с.

²⁷⁵ Qarang: Шиндлер М. Космос и мистика. – Москва: 1987. – 151–152-с.

²⁷⁶ Qarang: Wasilewski J. S. Podroze do pieleciek. – Warszawa: 1979. – 173–174-p.

²⁷⁷ Rafterford W. Shamanism. The foundations of Magic. – Wellington: 1986. – 61-p.

ko'z bog'log'ichlik, gipnozchilik mahorati va hokazolalar yig'indisi hisoblanadi. Shamanizm jahonning ko'pgina madaniyatlardan fundamental elementlardan biri sifatida o'rin olgani, bir tomondan iudaizm, xristianlik va islom dini, boshqa tomondan esa – iudaizm, buddizm va daosizm o'rtasida ularning shamanizmga bo'lgan munosabatida rang-barang aloqalar mavjudligi tasodifiy bir hol emas. Aynan arxaike e'tiqodlar tizimi sanalgan shamanizmga g'ayritabiiy kuchlarga ko'r-ko'rona ishonch xos bo'lib, bu rivojlangan dinlarda diniy fanatizmning amalda aynigsa bo'rtib namoyon bo'luvchi jihatlardan biri hisoblanadi.

Diniy fanatizmning asoslari va manbalari tahliliga o'tamiz. Ular eng avvalo tarixiy rivojlanishning muayyan bosqichida ijtimoiy guruhlar, qatlamlar va butun jamiyatning manfaatlari va ehtiyojlarida mujassamlashadi. Diniy fanatizm manbalari jamiyat hayotida, inson borlig'ining ijtimoiy-madaniy va biologik-ruhiy voqeligiida izlash o'rini bo'ladi. Diniy fanatizm fenomeni asoslari va manbalari tahlili jamiyat va tabiat aloqalarini tushunishni talab qiladi. Noyob yaxlitlik – inson borlig'ining tabiiy va ijtimoiy darajalari moddiy ne'matlar ishlab chiqarish sohasi bilan uzviy bog'liq. Mehnat ong strukturalari, til kabi elementlar bilan bir qatorda inson borlig'ining fundamental bo'g'ini hisoblanadi. Mehnat faoliyati orqali inson o'zini qurshagan dunyoni anglab yetadi, u haqida tasavvur hosil qiladi. Madaniyat dunyosi, inson ongingning turli strukturalari va ularni ifodalash vositalari (simvollar tizimlari, xayoliy strukturalar va tuzilmalar mavjudligining simvolik shakllari) aynan mehnat faoliyati asosida shakllanadi va rivojlanadi. Insonni qurshagan dunyo uni moddiy-hissiy o'zlashtirish jarayonida «simvollar dunyosi», simvolik faoliyat bilan belgilanadi, ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy munosabatlarning rivojlanish darajasining pastligi tufayli ular jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida totemizm, animizm, magiya, shamanizm va din ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Falsafiy tafakkur prinsiplari diniy dunyog'arashni, shu jumladan, diniy fanatizmni, uning asoslari va manbalari ilmiy tushuntirish imkonini beradi. Ushbu prinsiplarga tayangan holda diniy fanatizm asoslarining quyidagi tipologiyasini tuzish mumkin:

- 1) **ijtimoiy-madaniy asoslari;**
- 2) **ijtimoiy-psixologik asoslari;**
- 3) **biologik-ruhiy asoslari.**

Uzoq davom etgan biologik va ijtimoiy evolyutsiya jarayonlari o'zaro ta'sirining mahsuli sifatida madaniyat dunyosining vujudga kelishini diniy

fanatizmning ijtimoiy-madaniy asosi deb nomlash mumkin. Bu yerda ikki muhim omilni qayd etish mumkin:

birinchi – ijtimoiy odamning madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish qobiliyati. Ushbu qobiliyat mehnat qurollari evolyutsiyasini ham o'z ichiga oluvchi biologik va ijtimoiy evolyutsiyaning o'zaro aloqasi mahsuli hisoblanadi. Ayni shu sababli inson madaniyatni yaratish bilan bir paytda, ushbu jarayonda o'zi ham kamol topadi;

ikkinchi – noinsoniy bosqichdan insoniy bosqichga o'tish uzoq vaqt mobaynida asta-sekin yuz bergan. Boshqacha qilib aytganda, madaniyatning rivojlanish tarixi inson zehniyati va qobiliyatlarining obyektlashuvi tarixi hisoblanadi, zehniyat va qobiliyatlarining rivojlanish tarixi esa madaniyatning mazkur omillar «ingredienti»ga aylanish tarixi sifatida namoyon bo'ladi.

Madaniyat dunyosi insonparvarlashuv jarayoni bilan, hayvondan insonga o'tish bilan chambarchas bog'liq. Hayvon tajriba bilan bog'liq instinktlarga ega bo'lib, ular hayvonning xulq-atvorini hayotning har bir labzasida boshqaradi. Etologiya sohasidagi tadqiqotlar nisbatan barqaror va o'zgarmas muhida yashaydigan ayrim hayvonlar xulq-atvori asosan oldindan dasturlashtirilgan va muayyan tartibga bo'yusinishini, o'zgaruvchan muhit sharoitida boshqa hayvonlar xulq-atvori esa me'yordan chetga chiqishini va xulq-atvorining bir nechta variantlardan birini tanlashni talab qilishini ko'rsatadi²⁷⁸. Ayni hol hayvonlarda idrok etish dunyosi va harakatlar (xulq-atvor) dunyosi bir-biri bilan bog'liq degan xulosaga kelish imkonini beradi. Insonda bu ikki dunyo ijtimoiy turix bilan bilvosita belgilanadi va shu tufayli ham faqat inson o'zi nima qilish lozimligini amalda bilmaydi.

Shunday qilib, insonda ishonchli qaror qabul qilish va ushbu imkoniyatni aniqlashga ehtiyoj paydo bo'ladi²⁷⁹. Moddiy va ma'naviy texnikaning rang-barang arsenalini o'z ichiga olgan madaniyat (mifologiya, din, san'at va h.k.) genezisi zahirida ayni shu ehtiyoj yotadi. Bo'lajak voqealarni bashorat qilishning turli strategiyalari asosida o'z kelajagini qurish imkoniyatini insonga faqat madaniyat beradi. Arxaike madaniyatlarda taqdid ana shunday strategiyalardan biri hisoblanadi. Bunda kelajakni bashorat qilish atrof borliqning u yoki bu hodisalari xususiyatlariga taqdid qilish asosida amalga oshiriladi. Magiya va sehrgarlik taomillari ushbu strategiya bilan uyg'un. Bunda bashorat asosida keltirilgan qurbonlik darg'azab xudolarni qabridan tushiradi va

²⁷⁸ Odam: «Мир-Фигура Д. Понятие животного» – Москва: 1988.
²⁷⁹ Forbes R.J. Man the Maker. – L., 1958.

ularni inson yoki qabilaning muayyan itimosisini bajarishga majbur etadi.²⁸⁰ Mazkur strategiya insonda diniy e'tiqodni paydo qiladi va bevosita qaror qabul qilish vaziyatidan uni xalos etadi. Diniy tasavvurlarni aqida sifatida notanqidiy idrok etish oxir-oqibat diniy fanatizmga olib keladi.

Diniy fanatizmining boshqa bir ijtimoiy-madaniy asosi *hokimiyatni egallashga intilish va hokimiyat uchun kurash* hisoblanadi. Har bir inson imkoniyatlarining noaniqligi madaniy evolyutsiyaga o'z hissasini qo'shadi, zero, individning noyobligi uni raqobatga va hayotda o'z o'imini topish uchun kurashga undaydi. Bu esa boshqa individlar xulq-atvori ustidan nazorat muammosi bilan, ya'ni hokimiyatni egallash va o'z qo'lida saqlab qolish muammosi bilan chambarchas bog'liq.²⁸¹ Insoniyat tarixida hukm suruvchi hokimiyatni saqlab qolish shakllaridan biri uni ilohiy-lashitirish, tajovuzlardan, diniy tabu, ya'ni taqiqatlardan uni asrash hisoblanadi.

Tabu qo'yish odati totemizm bilan birga vujudga kelgan bo'lib, ijtimoiy munosabatlarni nazorat qilish va tartibga solishning muhim vositasi hisoblanadi. Masalan, jinsiy balog'at yoshiga doir tabu bilan jamoadagi jinsiy munosabatlarni tartibga solingan, oziq-ovqatga doir tabu bilan esa qabila oqsogoli, askarlar, ayollar va bolalar uchun mo'ljallangan oziq-ovqat mahsulotlarining xususiyati belgilangan. Boshqa tabular turar joy yoki oila o'chog'ining daxlsizligi bilan, qabila ayrim a'zolarining huquqlari va burchlari bilan bog'liq bo'lgan. Ba'zi bir buyumlarga, shu jumladan, qabila oqsogoliga qarashli bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlariga ham tabu qo'yilgan. J. Frezer, L. Vasiliev kabi tadqiqotchilar tabuni buzish hollariga qanday qaralganligiga misollar keltiradilar.

Yangi Zelandiyadagi qabilalardan birining oliy martabali va ruhali oqsogollaridan biri tushlikdan ortgan yeguliklarni yo'l chetida qoldiradi. Qabila a'zolaridan biri bu yeguliklarni topib oladi va tanovvul qiladi. Qabila oqsogoli tushligidan qolgan taomlarni iste'mol qilganidan xabar topgach, u qattiq azob-uqubatlarda jon beradi. Adabiyotlarda bunday misollar juda ko'p va ularning barchasi diniy tabuning buzilishi uni buzgan odamning o'limiga olib kelganidan dalolat beradi: «Ilohiy shaxs ham ijobiy amallar, ham xavf-xatar manbai hisoblanadi, uni asrab-ayaylash bilan bir vaqtda, undan uzoqroq yurish ham zarur. Qabila oqsogolining ilohiy organizmi shu darajada nozikki, sirdan arzimagan ta'sir ham uning xastalanishiga sabab bo'lishi mumkin. Ayni paytda bu organizmda sehlili va ma'naviy kuchning shu darajada qudratli zaryadi mavjud bo'ladi, uning ishga solinishi u bilan o'zaro ta'sirga kirishgan har kim uchun halokati oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shu tufayli ham bunday tabarruk

zotlar odamlardan uzoqda bo'lishlari ularning shaxsiy xavfsizligi uchunгина emas, balki boshqalarning xavfsizligi uchun ham zarur. Ilohiy shaxs xuddi olovga o'xshaydi. Tegishli taqiqatlarga rioya etilgan holda undan ko'p foyda olish mumkin, biroq taqiqatning buzilishi uni buzgan odamni halokatga giriftor etadi. Ayni shu sababi tabuni buzish shikastli oqibatlariga sabab bo'ladi deb hisoblangan»²⁸². Qabila oqsogolining (yoki podshoning) ilohiyligi haqidagi diniy g'oyaga bunday ko'r-korona ishonch, amalda va hayotda unga qat'iy rioya etishga intilish ham diniy fanatizm vujudga kelishiga sabab bo'ladi.

Diniy fanatizmining navbatdagi asosi – bu madaniyatning sotilgan (dunyoviy) g'atlamiga zid bo'lgan *sakral (diniy) qatlam*. Ilmiy tadqiqotlarda madaniyat ikki qatlamning o'zaro aloqasiga tavsif berish uchun «sakralizatsiya» va «desakralizatsiya» atamalari ishlatiladi. sakralizatsiya – din doirasidan tashqaridagi narsalar, hodisalar va shakllarga diniy tus berish, ularni ilohiy-lashitirish; dindorlar tomonidan davlat hokimiyati, xususiy mulk prinsipi kabi ijtimoiy hodisalar, o'z kelib chiqishiga ko'ra dunyoviy bo'lgan axloqiy normalarga ilohiy tus berilishi, ularning muqaddaslashtirilishi sakralizatsiyaga misol bo'lishi mumkin. Desakralizatsiya, ya'ni diniy deb hisoblangan hodisalar ularning dunyoviy xususiyatini qaytarish sakralizatsiyaning ziddi hisoblanadi.

Qizig'i shundaki, *fanaticus* atamasi (fanum – «muqaddas joy, ibodatxona» so'zidan) lotin tilida «riyokor», ya'ni o'zini xudojo'y qilib ko'rsatuvchi odam, «munofiqlik», «ikkiyuzlamachilik» so'zlari bilan o'xshash ma'nosi anglatgan, keyinchalik esa «jazavali», «johilon», «o'takegan xurof»²⁸³, ba'zan – «ruhlangan» degan ma'nolarda ishlatila boshlagan. Ushbu sifatlardan yasalgan «fanatizm» o'ti biron-bir g'oyaga uni ro'yobga chiqarish yo'lida o'z jonini fido qilishga tayyor bo'lgan darajada bo'yusinishni ifodalay boshlagan. Shunday qilib, diniy fanatizm madaniyatning sakral sohasi bilan uzviy bog'liq.

XX asr etnografik va madaniy-antropologik tadqiqotlari qo'sh qarama-qarshiliklari kodi mavjud sivilizatsiyalarning ko'pchiligi uchun vogelkni tavsiflash usuli bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi. Masalan, «chap» – «o'ng», «ayol» – «erkak», «diniy» – «dunyoviy» qabiladagi tushunchalarning juftliklari vogelkni tavsiflash imkonini beruvchi kategoriyalar tizimini tashkil qiladi. Bashariyat miqyosida mazkur qarama-qarshiliklar «*Kosmos*» – «*Xaos*» juftligida namoyon bo'ladi. «*Kosmos*» – muayyan qoidalariga muvofiq faoliyat ko'rsatuvchi odamlarning tartibli dunyosi; «*Xaos*» – tartibsiz yot dunyo. Ko'pgina vaziyatlarga «*Kosmos*»ni

²⁸⁰ Qarant. Кинко Ф. Типология религии. М.: Наука, 1983. – 155–157 с.

²⁸¹ Qarant. Кинко Ф. Типология религии. М.: Наука, 1983. – 64–67 с.

²⁸² Фреер. Лек. Золотая Вежа. – М.: Наука, 1984. – 196–197 с.

ikki qarama-qarshi dunyo: odamlar dunyosi va oliy, sakral dunyoga ajratish xosidir. Sakral dunyoda mistik qahramonlar va xudolar yashaydi. Aslini olganda bu insonning dunyo va unga nisbatan xulq-atvoring tegishli usullari haqidagi tasavvurlari yig'indisidan boshqa narsa emas. U jamoa hayotini muayyan me'yorlar va andozalarga muvofiq tartibga soluvchi ideal model hisoblanadi, boshqacha qilib aytganda, inson hayotini sakral kuchlar boshqaradi. «Sakrallashirilgan narsalar va hodisalarga muhimdir, - deb ta'kidlaydi V. Toporov. - Amalda kosmosning tarkibiy qismi hisoblanadigan, undan kelib chiqadigan, unga daxldor bo'lgan narsalar va hodisalarga sakrallashirilgandir»²⁸³. Bu sakral sivilizatsiyalar odamlarning xulq-atvori va tafakkuriga xos bo'lgan xususiyatlarni tushuntiradi.

Sakral sivilizatsiyalarda din vertikal dunyo modeli sifatida amal qilgan. Bu yerda odamlar taqdirini boshqaruvchi kuchlar sirli dunyoda mavjud bo'lgan va insonga bo'ysunmagan. Diniy-mifologik (sakral) madaniyatlar zaminida aynan bir taraflama vertikal bog'lanishlar dunyosi yotadi. Bu dunyoda inson o'z voqeligi subyekti hisoblanmaydi, odamlar yashayotgan voqelik g'ayritabiiy, ilohiy dunyoga bog'liq bo'ladi. Fikrlash, narsalar va hodisalarni tushuntirish usuli va tartibi dunyoning ayni shu tartibi bilan belgilanadi. Diniy-mifologik tafakkur odamlar dunyosidagi narsalar va hodisalarni tabiat qonunlariga bo'ysunmaydigan g'ayritabiiy borliqqa murojaat etish yo'li bilan «tushuntiradi». Boshqacha qilib aytganda, turli diniy va mistik ta'limotlarning inson sezgilari dunyosidan ma'naviy voqelikning ustunligi haqidagi fundamental qoidasi mazkur tafakkurning o'zagi hisoblanadi.

Biz uchun muhimi shundaki, sakral sivilizatsiyalarning ijtimoiy strukturalarida hokimiyat vertikal tarzda va faqat bir yo'nalishda - yuqoridan pastga qarab ta'biq etilgan. Shu tufayli ham xudoning yerdagi soyasi - podsho saroyidan chiqqan so'z ijtimoiy ahamiyatga molik so'z sifatida e'tirof etilgan. Ushbu ilohiy cho'qqidan tarqaluvchi so'zlar buyruqlar, hukmlar, farmoyishlar hisoblangan. Ular ishlarda gavdalantirilishi shart bo'lgan. Quyilgan ijtimoiy qatlamlarning so'zlari esa faqat kam ahamiyatli fikrlarni ifodalagan. Podshodan chiqqan ilohiy, «buyuk» haqiqatlar tanqididan xoli bo'lgan va e'tiqod sifatida idrok etilgan. Diniy fanatizm ayni shu «haqiqatlar»dan bahra olgan. Ijtimoiy hayot strukturasida tub o'zgarishlar yuz berib, tabular ham ijtimoiy faoliyat va qarorlar qabul qilish subyektlariga aylangach, yangicha fikrlash uslubi paydo bo'lgan va «buyuk» haqiqatlarni «kichik» haqiqatlardan keltirib

chiqarish asta-sekin odat tusini olgan. Abstrakt tafakkurning diniy aqidalar qobig'iga o'ralgan ilohiy mentorligiga cheklolvar o'rnatilgan va u erkin fikrlarning ijtimoiy nazorati ostiga olingan. Ushbu jarayon qadimgi yunon demokratik madaniyatining shakllanish bosqichiga xosdir²⁸⁴. Mazkur demokratizatsiya jarayoni intellektual nuqtai nazardan ulkan ahamiyat kasb etadi, zero, ilgari harbiy aristokratiya va dindorlar imtiyozlari hisoblangan ma'naviy dunyo qadriyatlardan oddiy xalqning bahramand bo'lishi asta-sekin ular din hukmi ostidan chiqarilishiga, ya'ni desakralizatsiya jarayoniga olib keldi.

Nihoyat, diniy fanatizm kurtaklariga universal madaniy hodisa hisoblangan *askeza* yoki *tartidunoyochilik*da duch kelish mumkin. O'ta antik jamiyatlarda o'g'il bola og'ir jismoniy sinovlarni o'z ichiga olgan ta'lim jarayonidan o'tganidan keyingina an'anaviy initsiatsiya yo'li bilan balog'at yoshiga to'lgan erkak maqomini olgan. Qadimgi Hindistonda quyilgan vakillarni askezadan o'tkazish man etilgan, bu faqat oliy brahmanlar tabaqasining imtiyozlari hisoblangan. Qadimgi Spartada afsonaviy Likurg tomondan joriy etilgan nizomlar ham faqat harbiy aristokratiya uchun majburiy sanalgan, erkin aholining qolgan qatlamlari esa odadagi hayot bilan yashagan. Askeza va hokimiyatning shunga o'xshash aloqasi Platonning «Davlat» asarida ham aks ettirilgan. «Murakkablashirilgan xulq-atvor barcha hollarda atrofdagilardan ustunlikni va ijtimoiy nuftuzni namoyish etish vositasiga aylanadi...»²⁸⁵. Plovard natijada qadimgi yunon madaniyati doirasida amal qilgan askeza insonning ichki dunyosini o'zgartirishga, xudo darajasiga erishishga qarab mo'ljallangan.

Ilohiy holatni anglab yetish va his qilish (ya'ni mistik ekstaz holatiga erishish) uchun uzoq ruhiy-jismoniy tayyorgarlikdan o'tish talab etiladi. Askeza ayni shunday tayyorgarlikning muqarrar elementi hisoblanadi. Ekstazda mistisizm muxlisi ma'naviy absolyut bilan uyg'un birlikdadi. Bunday holatga erishish usullari doirasi ancha keng (jazavali raqs tushishdan uzlamishin sharoitda o'z surishgacha). Ammo har qanday holda ham diniy fanatizm zaminida yotuvchi mistik «tajriba»ni asketizm psixotexnikasi yordamiz o'zlashtirish mumkin emas. Asketizm psixotexnikasi insonga o'zining ichki ruhiy va fiziologik holatlarini boshqarish imkonini beradi. Mistik kechinmalar ta'sirida insonda din bilan bog'liq bo'lgan savdoylik holati vujudga keladi. Mazkur holat individ

²⁸³ Toporov V. H. O kosmologicheskikh istochnikakh rannegoistoricheskikh opisaniy // Tpyda no zikonam sistem. - Taryu 1973. T. 6. - 114-c.

²⁸⁴ Qanting. Verian J.-II. Proisozhazhenie dremnerucheskoy mass. - Moskva. 1986.
²⁸⁵ Plovardovskiy E. I. «Jizn. Anoloniya Tinniskogo» Filanay Filostrat. Filanay. Jizn. Anoloniya Tinniskogo. - Moskva. 1985. - 256-c.

o'zining dunyoviy tajribasidan va umuman o'z shaxsiyatidan uzoqlashishi bilan tavsiflanadi.

Ayni paytda ijtimoiy siyosat elementi sifatidagi asketizm va individual yashash uslubining tavsifi sifatidagi asketizmi farqlash zarur.²⁸⁶ Birinchi holda individual ko'proq mos keluvchi yashash uslubini sifatidagi asketizmga yo'lini jamoat ko'rsatadi. Ikkinchi holda esa individual yashash uslubini sifatidagi asketizmi shaxsning o'zi tanlaydi. Bunga antik madaniyat bo'larasida ancha keng tarqalgan va insonning hayot faoliyatida ikki vazifani bajaradigan asketizm misol bo'lishi mumkin. Bir tomondan, uning maqsadi individual hayotda yutuqlarga erishish uchun zarur bo'lgan qobiliyatlarini mumkin qadar rivojlantirishdan iborat bo'lgan, mazkur qobiliyatlarini rivojlantirish esa ko'rsatmalar va taqirlar yordamida amalga oshirilgan. Asketlar, xuddi yuksak martabali zotlar kabi muayyan ierarxiya doirasida yuksak mavqega shu yo'l bilan erishish uchun qo'shimcha qoidalarga rioya qilganlar.²⁸⁷ Boshqa tomondan, og'ir yashash tarzi antik polis (shahar-davlat) fuqarolari o'rtasidagi ijtimoiy tabaqalanishni bartaraf etish, ularni bir-biri bilan yaqinlashtirish, bitta katta oilaga ularni birlashtirish imkonini bergan.²⁸⁸ Asketizmining mazkur ideali dardabozlikka, ijtimoiy tengsizlikka urg'u berishga, turli tabaqa vakillari o'rtasidagi adovatga qarshi qaratilgan edi. U shahar-davlatning yaxlitligiga, barcha ijtimoiy guruhlar o'rtasida muvozanatni saqlashga ko'maklashardi.

Diniy fanatizm asoslarining ikkinchi guruhiga ijtimoiy-psixologik asoslar kiradi. Bu yerda gap inson ruhiyatining ijtimoiy jihati haqida gap boradi. Avvalambor, sinfiy jamiyatlar, ayniqsa totalitar rejimlar sharoitida bunday asoslar sifatida o'limdan qo'rqish hissi va hayot mazmunining farqli o'laroq inson o'lim muqarrar ekanligini biladi. Bu bilimni u tasavvurni inson ongida obyektivlashtirish orqali yo'qlik qarshisida ekzistensial qo'rquv manbai sifatida maydonga chiqadi. Madaniyat ham harakat qiladi. Dunyoni diniy-mitologik tushunish ekzistensial qo'rquvni neytrallashtirish vositasi hisoblanadi. Abadiyat tushunchasi va balki uning yordamida o'limni sakral nuqtai nazardan anglab yetish (unga mazmun baxsh etish) yo'qlik qarshisidagi qo'rquv hissini targetlashning asosiy vositalaridir. Har bir madaniyadda dafn marosimi va abadiy barhayotlik g'oyasi mavjud bo'lib, ular bir-biri bilan bog'lanadi. Ayni

holda inson hayoti kichik bir epizod sifatida dafn marosimi esa – abadiyat darchasi sifatida tavsiflanadi. Inson mayitini dafn etishni sakral marosimga aylantirish orqali madaniyat ekzistensial qo'rquvni instiutlashiradi, unga obyektiv tus beradi. O'limning muqarrarligini tushunish, odatda, bolalikdan boshlanadi. Hayot strukturasi o'limning asta-sekin kirib kelish jarayoni ayni paytda yo'qlik qarshisida qo'rquvning paydo bo'lishi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Arxeologik ma'lumotlar dafn marosimlari neandertal odamga ham yot bo'lmaganligini ko'rsatadi. Birobarin, o'limdan keyingi mavjudlik haqida «g'am chekish» primitiv odamga ham xos bo'lgan. Ayni shu sababli neandertal odam o'z mavjudligiga cheklilik va abadiyat, ya'ni vaqt nuqtai nazaridan yondashgan. Shu ma'noda ingliz dinstunosi S. Brendonning din inson vaqtini anglab yetishi natijasida vujudga kelgan, uning vaqtga bo'lgan munosabati zamirida idrok etishning har xil tiplari, shu jumladan, vaqtini ilohiy/lahtirish yotadi.²⁸⁹ degan fikriga qo'shilish mumkin. Zotan, din insonga o'lim qarshisidagi qo'rquv hissini yengishga yordam beradi, vaqtini orqaga qaytarib bo'lmashini tan olish bilan bog'liq ruhiy iztiroblardan uni xalos etadi. Shunday qilib, din (ashaddiy dindorlik sifatidagi diniy fanatizm) insonga «narigi» dunyoda abadiy hayotni taklif qilish orqali, o'limni umrbog'iylikka o'tish sifatida tushuntiradi, hayotga mazmun baxsh etadi va shu tariqa tezozgar hayot silsilasida xavfsizlik hissini shakllantiradi.

Insonning vaqtga va hayot mazmuniga bo'lgan munosabati bilan bog'liq masalalar mitologiyalar va dinlar, san'at va falsafa diqqat markazida bo'lgani tasodifiy bir hol emas. Turli sivilizatsiyalar, tarixiy davrlar va ijtimoiy qatlamlarda yaratilgan konsepsiyalar, chunkinchi: abadiy qaytish g'oyasi, metempsixozga (jonning boshqa tanaga ko'chib o'tish qobiliyatiga) bo'lgan ishonch, individual umrbog'iylik haqidagi tasavvurlar vaqt hukmidan xalos bo'lishga qaratilgan edi.

Inson hayoti mazmuni tushunchasining o'zi kishiilik jamiyati rivojlanish jarayonining ancha yuqori bosqichida, aniqroq aytganda, urug'doshlik aloqalari zavol topa boshlagan, jamiyatning sinflarga ajralishi yuz bergan davrda paydo bo'ladi. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra qariqlik va o'limni chetlab o'tish orzusi xitoylarda miloddan avvalgi VII-V asrlarda shakllanadi. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda qadimgi yunon jamiyatida individual hayoti jamoat manfaatlaridan ustun qo'yila boshlaydi, zero, eski sixiyali kollektivizm inqirozga yuz tutgan, inson o'zini urug'doshlik jamoasi qonunlari bilan bog'liq deb hisoblamay qo'yg'an edi. U afsonaviy ajdodlarning jasoratlaridan ko'ra ko'proq o'z

²⁸⁶ Qarang: Валин И.Ф. Бытие человека: действительность и смыслы. – Рига, 1987. – 145-с.

²⁸⁷ Qarang: Радоницкий Е.Т. «Жизнь Аполлония Тианского» Филон Филолог // Филологический журнал. – Москва, 1985. – 255-с.

²⁸⁸ Qarang: Валин И.Ф. Происхождение древнегреческой мифологии. – Москва, 1988. – 84-с.

hayoti bilan qiziq boshlaydi. Mazkur psixologik inqilob shunda o'z ifodasini topadiki, gahramonlik episi bevosita insonning ichki dunyosini aks ettiruvchi lirik poeziyaga o'rin bo'shatadi. Kolofonik Mimmern (miloddan avvalgi VII asr) inson yoshligining qisqaligi, qat'iy azobi haqida hikoya qiluvchi sentimental lirika ijodkori hisoblanadi. Umuman olganda, inson borig'ining muayyan sharoitlari ta'sirida vujudga kelgan din o'z muxlisiga o'lim qarshisidagi qo'rquvni yengish va hayot mazmunining tag'iga hech bo'lmasa xayolan yetish imkonini beradi. Biroq insonga hamma narsaga shubha ko'zi bilan qarash xosdir. O'lim va yo'qlik qarshisidagi qo'rquvni yengishga u doim ham muvaffaq bo'la olmaydi. Inson – tirik mavjudot. U o'z-o'zini asrash instinktiga ega. Inson o'limni istamaydi, biroq, shu bilan birga, jahonning barcha xazinolari evaziga ham o'limdan qutulib qolish mumkin emasligini u yaxshi anglaydi. Aynan shu yerda o'zining eng yuksak cho'qqisiga ko'tarilgan diniy e'tiqod insonda o'limning haqligiga bo'lgan ishonchni tag-tomiri bilan qo'porib tashlaydi, unda inson ruhining umrbodiyligi hissini qaror toptiradi. Bunday kuchli e'tiqod o'lim qarshisidagi qo'rquvni va hatto o'limning o'zini ham inkor etish shakli – diniy fanatizm sifatida maydonga chiqadi.

U yoki bu jamoani birlashtiruvchi va uni boshqa jamoa bilan qarama-qarshi qo'yuvchi ijtimoiy psixologiyaning ziddiyatlarga to'la'ligi ham diniy fanatizmining ijtimoiy-psixologik asoslardan biri hisoblanadi. Arxeologiya, antropologiya, etnografiya va lingvistika ma'lumotlari bashariyat tarixining tongidayoq jamoalar, qabilalar va lokal guruhlari «biz» va «ular», «o'zinkilar» va «begonalar» o'rtasidagi munosabatlari sun'iy vositalar (shevalardagi, mehnat va jang qurollaridagi, turar joylardagi, ro'zg'or buyumlaridagi, taqinchoqlardagi, diniy e'tiqodlardagi farqlar) yordamida sirda ifodalanganlari va ruhiyat darajasida mustahkamlanganlardan dalolat beradi. Bularning barchasi o'z shakl-shamoyilini o'zgartirgan holatda hozirgacha saqlanib qolgan.²⁹⁰ Buning dalili sifatida turli etnik guruhlarga mansub kishilarning o'zaro hazillari va paylovlari yoki bo'lmasa etnik kelishmovchiliklar zaminida sodir bo'lgan to'qnashuvlarni keltirishning o'zi kifoya qilsa kerak.

O'z jamoasi yoki qavmini boshqa jamoa yoki qavmga qarama-qarshi qo'yish barcha zamonlarda o'z etnik va diniy farqlarini shakllantirish va ularni mustahkamlashga ko'maklashgan. Jamiyat rivojlanishining dastlabki bosqichlarida bu kontagiozlik bo'rtib namoyon bo'ladi. Dinlar tarixidan bizga ma'lumki, urug'doshlik jamoasining shakllanish jarayonida totemga oid tasavvurlar ulkan rol o'ynagan, aniqroq aytganda, «o'zinkilar», ya'ni mazkur totemga mansub bo'lgan, mavjud me'yorlar va odatlar himoyasi

ostiga olingan kishilar hamda «begonalar», ya'ni mazkur totemga mansub bo'lmagan va shu tufayli ham ushbu guruhda qabul qilingan me'yorlar va odatlar doirasidan tashqarida bo'lgan odamlar haqida aniq tasavvur paydo bo'lishiga aynan ular ko'proq darajada zamin yaratgan.²⁹¹ Totemizmining mazkur ijtimoiy ahamiyati totemistik tasavvurlar evolyutsiyaning xususiyatiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmagan: totemli ajdod, yaqin qarindosh sifatidagi totem, insonning o'z totemi qarindoshi bilan nikoh ishtialari, reinkarnatsiya, ya'ni inson, shu jumladan, vatot etgan ajdod ruhining o'z totemiga o'tmashishi haqidagi tasavvurlar birinchi o'ringa chiqqa boshlagan. Bularning barchasi jamuljam holda ajdodlar ruhiga sig'inish rolining oshishiga, ularning g'ayritabiiy imkoniyatlariga bo'lgan ishonchning kuchayishiga olib kelgan. Mazkur ishonch g'ayritabiiy kuchlar haqidagi ezoterik bilimlardan qabila darajasida xufyona informatsion boshqarish uchun foydalanish imkoniyatini.

Ezoterik bilimlar anglab yetishda avvalo ezoterik qadriyatlar tizimi, turkiy elementlarini bilish talab etiladi.²⁹² Etnografik va arxeologik ma'lumotlar turli xalqlarda qabila darajasida ezoterik xususiyatga ega bo'lgan yashirin diniy-magik uyushmalar tuzilganini ko'rsatadi. Mazkur uyushmalarining a'zolari ixtiyorida mavjud bo'lgan odamlarni samarali boshqarish yo'llari haqidagi axborot ularga qabillaning boshqa a'zolarida qo'rquv uyg'otish va ularni itoat etishga majburlash imkonini bergan. O'z a'zolaridan ular eng avvalo yashirin uyushma sirlarini saqlashni va mazkur uyushma sardorlariga so'zsiz itoat etishni talab qilganlar. Ular o'z faoliyatida foydalanish uchun qabillaning boshqa a'zolariga tushunarsiz bo'lgan maxsus ezoterik til (shifrlarning bir turi)ni ham yaratganlar.

Sirlarning to'siqlari shu darajada samarali, yashirin uyushmalar faoliyatini o'rganuvchi hozirgi olimlar ham ularidan oshib o'tishga qodir emaslar. Masalan, Melaneziyada xufyona initsiatsiyalarni buning uchun maxsus mo'ljallangan joylarda amalga oshiruvchi yashirin uyushmalar mavjud.²⁹³ Mazkur tasm-rusumlar va diniy e'tiqodlar mazmuni hanuzgacha o'rganilmagan, faqat tarqalgan mishmishlardan uyushma faoliyatining diniy-magik mavzuni ma'lum. Shu narsa aniqki, diniy-magik tusdagi bunday yashirin uyushmalar o'ziga xos aqidalarni o'z ichiga olgan ikki darajali diniy-magik tizimlarni yaratadilar. Mazkur tizimlardan biri qabillaning oddiy a'zolarini magikuvay dasturlashtirish uchun, ikkinchisi esa – yashirin uyushma a'zolarining faoliyatini dasturlashtirish uchun zarur.

²⁹⁰ Паскалев Л.С. История религий Востока. – Москва: 1988. – 32-с.

²⁹¹ Хиппел М.Т. Дуэнинг эотерик магисарис шваклининининг китимойи-мидиний омиллари. / Ином йушорин сабослари – Тошкент: 2018. №3 84-87 б.

²⁹² Уингер: Тошарев С.А. Религия в истории народов мира. – Москва: 1986. – 80-81-с.

Yashirin uyushmaga a'zo bo'lganidan so'ng muxlis ichki diniy-mafkuraviy tizim sirlaridan xabar topadi, kishilarni samarali boshqarishning turli usullari va yo'llarini o'zlashtiradi. Muxlisi uyushmaga qabul qilish marosimi odarda uning o'lishi va tirilishi ramziy sahnasini o'z ichiga oladi. Yashirin diniy-magik uyushmalarining rasm-rusumlari xayoliy ruhlarining qo'rqinchli liboslarida, nqoblarda jazvali raqslarni o'zida ifodalaydi. Bunday yashirin uyushmalarining ishtirokchilari ba'zan mazkur rasm-rusumlarni qabllaning boshqa a'zolarini do'ppostlash, ularga boshqacha usulda tazyiq o'tkazish yo'li bilan oshkora bajaradilar. O'lgan asrning 70-yillarida Afrika mamlakatlarida paydo bo'lgan siyosiy tussdagi yashirin uyushmalar ham ijtimoiy jarayonlarni boshqarish uchun shunga o'xshash sotsial texnologiyalardan (magiya, psixologiya, parapsixologiya, tabobat sohasidagi bilimlardan) foydalanadilar. Umumian olganda, bunday yashirin diniy uyushmalar qabllaning ayrim a'zolari boshqalarga o'z hukmini o'tkazishlari uchun magiya, psixologiya va tibbiyot usullari majmuidan to'la foydalanadilar deb aytish mumkin.

Jamiyat rivojlanish jarayonining yuksakroq bosqichlarida yashirin boshqarish tizimi eng avvalo sakral sivilizatsiyalar, chunkinchi: qadimgi Misr, Assiriya, atsteklar, inkalar sivilizatsiyalari doirasida rivojlanadi va takomillashib boradi. Ularda kohlinalardan iborat bo'lgan sakral apparat bilan chatishgan davlat hokimiyatining murakkab mexanizmi yaratiladi. Qadimgi kohlinalar o'z hokimiyatini kuchaytirish uchun yashirin bilimlardan faol foydalanadilar, o'zlarini inson va xudolar o'rtasida vositachi hisoblanishlari, xudolarga ehsoslar keltirish yo'li bilan ularning iltifotiga sazovor bo'lish mumkinligi haqidagi fikrni odamlar ongiga singdiradilar. Sharq, Markaziy va Janubiy Amerikaning sakral sivilizatsiyalarida kohlinalar qarshisida qo'rquv odamlarni qurbonlik keltirish yo'li bilan qo'llab-quvvatlangan. Xudolarga odamlarni qurbonlik keltirish atsteklarda rasm bo'lgan. Ko'pincha harbiy asirlarni ba'zan qullarni va hatto o'z farzandlarini qurbonlik keltirganlar. Xudolarga qurbonlik keltirish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun atsteklar qo'shni qabllalar bilan tez-tez urush qilishga majbur bo'lganlar. Odarda qurbonlik keltirish odamning ko'ksidan yuragini sug'urib olib, xudolarga tufta qilishdan iborat bo'lgan. Biroq ba'zi rasm-rusumlardan bundan ham shafqatsizroq bo'lgan, masalan Kaipe-Totek xudosiining sharafiga kohlinalar tirik odamdandan terisini shilib olganlar va bir necha kun mobaynida unga burkanib yurganlar. 1487-yil ulkan ibodatxonani muqaddaslashtirish marosimi chog'ida yigirma ming kishi xudolarga qurbonlik keltirilgan. Shu tariqa diniy fanatizmga ayniqsa xos bo'lgan tuyg'u — «begonalarga» o'ta toqatsizlik shakllangan.

Diniy fanatizmning yana bir ijtimoiy-psixologik asosi sifatida inson hayot faoliyatining ijtimoiy-madaniy kontekstiga bog'liqlikka bo'lgan ishonch hissi amal qilishi mumkin. Psixologiya sohasidagi tadqiqotlar ishonch hissi, biror narsaga e'tiqod qilish qobiliyati inson miyasi faoliyat dasturining markazlaridan biri hisoblanishini, bilim ishonch, e'tiqodga taylanishini, diniy e'tiqod esa har qanday ishonch va e'tiqodning ayrim ko'rinishi hisoblanishini ko'rsatadi²⁹⁴. Bizni diniy fanatizmning muqarrar elementi hisoblanuvchi o'taketgan yovuz, johilona diniy e'tiqod qiziqdiradi. Shu nuqtai nazardan baxayravlar (dahshat uyg'otuvchilar)ning tantrik amaliyotida Sumatra va Yavradagi ko'p sonli ibodatxonalarda o'tkazilgan Xeruki ilohining ruhiga sig'inish marosimlarida (XIII–XIV asrlar) meditatsiya va iloh bilan ekstatik birlashishga erishish shakllari diqqatga sazovordir.

Ilohlarga, shu jumladan Xerukiga sig'inish marosimlarini baxayravlar, odarda, tunda murdalarni yoqish uchun mo'ljallangan maydonchalarda o'tkazganlar. Ilohlarga qurbonlik keltirilgan odamlarning tanalari tutab yotgan bu maydonchalarda marosimning asosiy qismi — navbatdagi odamni qurbonlik keltirish ham amalga oshirilgan. Kuyayotgan odam go'shtining hidi qancha kuchli bo'lsa, sig'inish obyektiga u shuncha ma'qul deb hisoblangan. Tabiiyki, tosh devorga o'yib yozilgan bitiklardan birida bu hid son-sanoqsiz gullarning yangi tug'ilishlardan xalos qiluvchi atriga qiyoslanadi (qadimgi hindularning ayrim qabllarida cheksiz reinkarnatsiya qurquv hissiini uyg'otgan, chunki yangi hayot kasalliklar, azob-uqubatlar va hokazolar bilan uzviy bog'liq bo'lgan). Baxayravlarining oyog'-qo'llari bog'langan, ko'ksi va qorni ochilgan qurboni osmonga qarab yotqizilgan. Kohin uning qornini pichoq bilan pastki qovurg'alarigacha yorgan va talvasada jon taslim qilayotgan tana ustiga o'tirib, uning yuragini kesib olgan, bosh chanog'ini gongga to'ldirgan va uni bir sinirishda bo'shatgan. Oliy, samoviy sharob hisoblangan bu «ichimlik»dan u asta-sekin mast bo'lgan, gulxan yoqqan va uning atrofiga zikr tushib aylangan (meditatsiya bilan shug'ullangan). Yarin tunga yaqin kohlinda baxayravning oliy maqsadi — mistik ekstazga erishgan²⁹⁵.

Yuqorida tavsiflangan holatda diniy e'tiqod diniy fanatizmning asosi bo'lib xizmat qiladi, zero, bu yerda u iloh dunyoning ko'zga ko'tinmas teran asosini tashkil qilishini nazarda tutuvchi tantrik indu-buddizmning aqidalari tizimi bilan bog'liq. Moddiylik kishanlaridan muxlisning xalos bo'lishi va mazkur ma'naviy absolyut bilan birlashishga askeza hamda o'zini Koionda namoyon etuvchi iloh (makrokosm) va uning muxlisi

²⁹⁴ Подпирного В.С. Наука и мистика в XX веке. — Москва: 1989.

²⁹⁵ Брунтинский В.И. Хама Фанейул. — Москва: 1988. — 66–67-с.

(mikrokosm)ning ayniyiligi haqidagi ta'limotga asoslangan yoga amaliyoti o'qali erishiladi. Ekstazga ilohning insonda bevosita «mayjudligi» tufayli erishiladi, unga «Men»ning to'liq singib ketishi yuz beradi va bu bo'lg'usi ozodlik belgisi bo'lib xizmat qiladi.

Diniy fanatizmning ijtimoiy-psixologik asoslariga turli *orgiastik rusm-rusmlar* va *mistryalar* ham kiradi. Din tarixida mazkur aloqaga ishora qiluvchi misollarga ko'plab duch kelish mumkin.²⁹⁶ Masalan, hosildorlik orgiastik rasmlar-rusmlariga yalang'och yurish, «aqisizlik», magiya, sehrgarlikka moyillik va hokazolar xos. Bunga misol tariqasida spartaliklarning har yili ma'buda Diana sharafiga o'tkaziladigan bayram paytida uning mehrobi qarshisida yosh yigitlarni savalash odatini keltirish mumkin. Shunga o'xshash odat qadimgi Misrda Buyuk iloha sharafiga bag'ishlab o'tkazilgan bayram marosimida ham mavjud bo'lgan, bu yerda qurbonlik keltirish paytida uning muxlislari bir-birlarini xivchin bilan savalaganlar. Apuleyning «Metamorfozalar» asarida o'tkir pichoqlar bilan o'z tanasini tilkalagan va bir-birini xivchin bilan savalagan Suriya ma'budasi kohinlari to'g'risida ham so'z yuritiladi. Bu yerda mazkur harakatlar va bichilgan kohinlar ekstazi o'rtasidagi aloqa birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Suriya ma'budasining «xo'inchalishi» kohinlari gallar bo'lgan va ular o'z erkaklik olatlarini ma'budaga qurbonlik sifatida keltirganlar. Ayni hol ularning xulq-atvorida mazoxizm alomatlari mavjudligidan dalolat beradi.

Bu yerda o'zini o'zi yoki bir-birini savalashning ruhiy, ayniqsa seksual ta'sirlanishlar bilan aloqasi diqqatga sazovor. Adabiyotlarda erkaklar savalash taomilisiz jinsiy aloqalarga kirishishga qodir bo'lmagan hollarga bir qancha misollar keltiriladi. Ular jismoniy azob-uqubatlarni eng oliy lazzat sifatida idrok etishlari ta'kidlanadi. Ushbu hol «mazoxizm» deb ataladigan seksual buzuvchi mexanizmini tushuntiradi. Aynan mazoxizm (aksariyat hollarda u sadizm bilan bog'liq bo'ladi, zero, ikkala holda ham seksual ta'sirlanish azob-uqubatlardan va mutellikdan paydo bo'ladi, farq faqat shunda ko'rinadiki, mazoxist obyekt bo'lishni, sadist esa – subyekti bo'lishni istaydi) primitiv diniy ekstazga olib keladi yoki unga yo'ldosh bo'ladi. Buni ilk bor nemis din tarixchisi Sh. Meyner o'zining «Allgemeine Britische Geschichte der Religionen» (1806-1807) asarida qayd etgan. Ushbu muammoni XX asr boshida fransuz yozuvchisi, siyosatchisi va publitsisti B. Konstan ko'tarib chiqadi va rivojlantiradi.²⁹⁷ O'zining din masalalariga bag'ishlangan asarlarida u bir-birini dialektik to'ldiruvchi

sezuvchanlik va tarkidunyo'chilik, erotizm va jinoyat elementlariga e'tiborni qaratadi.

Kezi kelganda yana shuni ham qayd etib o'tish lozimki, orgiastik rasmlar-rusmlar uzoq vaqt mobaynida diniy fanatizmga zamin yaratib kelgan bo'lsa, keyinchalik ular muayyan ijtimoiy-madaniy muhit doirasida karnaval tomoshasi (masalan, Tentaklar bayrami va sh.k.)ga aylanadi. Seksual ekstazning o'zi esa kishilar o'rtasidagi erotik aloqaning chegaraviy ifodasi sifatida, «o'zidan tashqarida» mavjudlikni anglab yetish va Ko'not bilan birlashish hissiyati tuyish imkonini beradi.²⁹⁸ Boshqacha qilib aytganda, u abadiyat bilan yuzma-yuz bo'lish uchun imkoniyat yaratadi. Hindiston mistik madaniyatlarida muhabbat ierarxiyasi, shu jumladan transsendent xususiyatga ega bo'lgan mistik ekstaz mavjudligi tasodifiy bir hol emas.

Diniy fanatizmning ijtimoiy-psixologik asosi bo'lib gominizatsiya jarayonida paydo bo'lgan «*hamma baloga to'g'anoq odam*» mexanizmi ham xizmat qilishi mumkin. Ayni holda fransuz mutafakkiri R. Jirarning «Dunyo asosida yashirin ashyolar» kitobida bayon etilgan g'oyalar diqqatga sazovor.²⁹⁹ Ushbu kitobda ijtimoiy guruhlarining ijtimoiy-psixologik konfliktlarini hal qilishda «hamma baloga to'g'anoq odam»ni o'ldirishning ahamiyati haqidagi tezis ilgari suriladi. Mazkur alohida tezisning ta'riflashiga R. Jirar miflar, Tavrot va Injil matnlari, o'rta asrlarda va hozirgi davrda odamlarni ta'qib qilishga doir hujjatlarining qiyosiy tahlili natijasida chiqargan xulosalar zamin yaratadi. Mazkur tahlil ko'rsatilgan manbalarning barchasida gap yo'q ayrim individga, yo etnik yoki diniy o'zchilikka nisbatan kollektiv zo'rlik ishlatishning muayyan formulasi haqida borishini ko'rsatadi. Zo'rlik ishlatilishiga go'yoki ijtimoiy bo'ronlar, yuqumli kasalliklar yoki tabiiy ofatlar yuz berishiga olib kelgan bir qator jinoyatlar va magiya ayblash sabab bo'ladi. Turli halokatlarning ehtimol tutilgan sababchilari aybdorligiga bo'lgan ishonch ijtimoiy ongdan mustahkam o'rin olgan bo'lib, bu insonning sodir etgan yomon qilmishlari uchun javobgarlikni boshqalarga yuklashga bo'lgan azaliy moyilligidan darak beradi. Bunda u o'z fikrini ikki xil ta'riflashi mumkin: bu qilmishni men emas, balki boshqa birov sodir etgan; buni jamoa orasida nimasi bilandir ajralib turuvchi odam sodir etgan. So'nggi zikr etilgan «o'zgachalik» e'tiqod, mafkura, ijtimoiy maqom, hokimiyat yoki o'zlikning o'zgachaligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Qadimgi miflarda jamoani jipslashtiruvchi va tinchlantiruvchi kollektiv odam o'ldirish haqida to'g'ridan to'g'ri so'z yuritiladi. Boz ustiga jinoyatga qo'l urganligini anglamaydigan jamoa o'zi o'ldirgan qurbonga

²⁹⁶ O'qirang: Skrzyneck M. Poganski: «century» a chrześcijańska heterodoksja // Człowiek i światopogląd. 1986. № 7/8. – 118-136-p.

²⁹⁷ O'qirang: Thompson P. La religion de Benjamin Constant. – Pisa, 1978. – 261-e.

²⁹⁸ Итинерари К. Сокровища и сокровищница. – Москва. 1986. – 35-с.

²⁹⁹ Girard R. Des choses cachées depuis la fondation du monde. – P., 1978.

nisbatan u o'z o'limi bilan xayri ish qilgani uchun minnaddorlik va hatto muhabbat tuyg'ularini his etadi. Shuni hisobga olish lozimki, qurbonning o'limi kollektiv ong nuqtai nazaridan mutlaq o'lim hisoblanmagan, chunki qurbon muqaddas xususiyat kasb etgan va shu vaqtdan e'tiboran yaxshi yoki yomon iloh sifatida e'zozlangan. Yaxshi iloh sifatida – o'z hayoti evaziga jamoada tinchlik va osoyishtalikni qaror toptirgani uchun, yomon iloh sifatida – jamoa boshiga har lahzada yangi musibatlar keltirishi mumkinligi uchun.

Konflikt va uning sabablarini unutmagan jamoa raqobatga olib kelishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlarga yo'l qo'yimaskilka intilgan. Shu tufayli ham R. Jirar fikriga ko'ra ilk taqiqlar imitativ xulq-atvor bilan bog'liq bo'lgan. Bundan tashqari, qotil-jamoa «hamma baloga to'g'anoq odam»ni o'ldirishning barcha holatlari mazkur kollektiv tajovuz aktining ijobiy oqibatlariga o'z ta'sirini ko'rsatishiga bo'lgan qattiq ishonchi doimiy taqiq o'rnatilishida yoki butun voqea darhol takrorlanishida o'z aksini topgan. Shunga tayangan holda R. Jirar kollektiv qotillik natijaga odamlar yaratgan dinlarning balki ular ilgari surgan barcha fikr-mulohazalarning asosi hisoblanadi, zero, ularning har birida rasm-rusumlar, sakrallik va miflarning izlariga, boshqacha qilib aytganda, kollektiv zo'ravonlikni yo oqlash, yo xaspo'shlash holatiga duch kelish mumkin degan xulosaga keladi.

O'rta asrlardagi qirg'inlar va qatag'onlar haqidagi ma'lumotlar ongi mifik illyuziyalar bilan zaharlangan olomon har qanday jinoyatni sodir etishga qodir ekanligini tasdiqlaydi. Uning ta'sir kuchi pashshaga ozor bermaydigan individlarning ham ko'zini qonga to'ldirishi mumkin. Bunga Iso Masihning xochga mixlanishi voqeasi misol bo'lishi mumkin. Biz tahlil qilayotgan holatda totemizm davrida paydo bo'lgan «hamma baloga to'g'anoq odam»ni izlashning kosmogonik xususiyati³⁰⁰ birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. U o'zining sakral xususiyati bilan diniy fanatizm fenomenining tegirmoniga suv quyadi. Umumiy olganda, «hamma baloga to'g'anoq odam»ni izlash konkret tarixiy holatlar bilan belgilangan jitmoy-psixologik deformatsiya shakllaridan biri hisoblanadi.

Nihoyat, **diniy fanatizm asoslarining uchinchi guruhini biologik-ruhiy omillar tashkil qiladi.** O'z-o'zidan ravshan, fanatizmining har qanday ko'rinishi kabi diniy fanatizm ham eng avvalo inson kayfiyatlari sohosi bilan bog'liq. Ma'lum bo'lishicha, inson ruhiyatida xayoldan ketmaydigan (anankastik) holatlar (aktual yoki potensial darajada) mavjud: «Anankastik simptomlar sog'lom odamlarning kundalik hayotida paydo bo'ladi, ularga muayyan shakllarda jamiyat hayotida ham duch kelish

mumkin»³⁰¹. Inson cho'ntagida chipqa, kalit yoki pul mavjudligini ko'p karta tekshirishi, biror ohang, fikr yoki so'zning miyaga qattiq o'rnatilish qolishi, muayyan rasm-rusumlar va odatlar kundalik hayotdan mustahkam o'rin olganligi bunga eng sodd misollar hisoblanadi. Aynan rasm-rusumlar va odatlar anankastik holatlarning ko'rinishlari sifatida o'zining bir andozaliligi bilan insonni xudo, boshqa odam va hokazolar qarshisidagi qurquvdan himoya qiladi. Rasm-rusumlar va odatlar unga ilohiy yoki dunyoviy xoqon bilan o'zaro aloqaga kirishish magik qobiliyatini beradi. Rasm-rusumlar va odatlarning o'zgarishi kishini vahimaga soladi. Ayniqsa diniy rasm-rusumlar va odatlar insonni qo'rquv hissidan siri ravishda himoya qiladi. Diniy fanatizmning qo'rquv bilmasligi, «o'tib bo'lmas to'siq qarshisida u paranoikka aylanishi»³⁰² sababini ayni shu omillar bilan tushuntirish mumkin bo'lsa kerak.

Hozirgi zamon farmakologiyasida va miyani tomografik o'rganish sohasida qo'lga kiritilgan eng so'nggi yutuqlar xayoldan ketmaydigan holatlar biologik tabiatga ega ekanligidan, bunday kasalliklarni faqat ba'zi bir yangi dori-darmonlar bilan davolash mumkinligidan dalolat beradi³⁰³. Xayoldan ketmaydigan holatlarning biologik substrati haqidagi gipoteza zaminida quyidagi qoidalar yotadi: evolyutsiya jarayonida shakllangan xulq-atvor sxemalari saqlanadigan bazal gangliyalari (miya yarim pallasi asosidagi neyronlarning yirik to'plamlari) peshona qismi pastki bo'limlari funksiyalarining buzilishi natijasida muayyan darajada ta'sirlansa kerak va bu xulq-atvor sxemalari latent holatdan aktual holatga o'tishiga olib keladi. Bunday o'tishga sabab bo'luvchi signal bazal gangliyalarga nerv yo'llari orqali keladi. Bu yo'llarda neyromediator (nerv impulsini olib o'tuvchi biologik faol modda) bo'lib serotonin xizmat qiladi.

Inson xulq-atvorida serotoninning roli to'liq aniqlanmagan, biroq mavjud ma'lumotlarning o'zaro mazkur neyromediator inson istahasini, agressivlik darajasini boshqaradi va suitsidal xulq-atvor (insonning o'z joniga suiqasd qilishga urinishlari)ga daxldor degan xulosaga kelish imkonini beradi. Serotonin ta'sirida harakatga keladigan neyronlar (nerv hujayralari) butun miya bo'ylab keng tarqalgan. Ular miyaning peshona qismida ham ancha ko'p, biroq bazal gangliyalarda ular ayniqsa ko'p miqdorda to'planadi. Boshqa neyromediatorlar kabi serotonin ham ikki neyron o'rtasidagi aloqa maydonlari – sinapslarda harakat qiladi. Nerv impulsi uzatilgan payda u presinaptik neyrondan ajralib, sinaptik tirqishga (hujayralarni bir-biridan ajratuvchi bo'shliqqa) kiradi va mazkur neyron

³⁰⁰ Опрелеленое О.М. Миф и литература древности. – Москва. 1978. – 74-с.

³⁰¹ Кеминген А. Психопатология неврозов. – Барнаул, 1975. – 85-с.

³⁰² Уманов Г. К. Психиатрия и психическое расстройство. – Москва. 1987. – 251-с.

³⁰³ Рамонор Л. Биомедицинская проблема наркотических состояний // В мире науки. 1989. № 5. – 55-62-с.

yana ta'sirlanish imkoniyatiga ega bo'lgunga qadar neyromediatorlarni sinapsdan chiqarish talab etiladiki, bunga qayta so'rish yo'li bilan erishiladi. *Klonipramin*, *fluvoxamin* va *fluoksetin* kabi dori preparatlari sinapsda serotonin qayta so'rishiga imkon bermaydi. Xayoldan ketmaydigan holatlar bilan bog'liq kasalliklarni davolashda mazkur doriarning effektini ayni shu omil bilan izohlash mumkin.

Xayoldan ketmaydigan holatlarning biologik tabiati haqidagi gipoteza hozirgi zamon fanining inson miyasi tabiat asrlar mobaynida bosib o'tgan yo'lini o'zida aks ettiradi degan fundamental qoidasi bilan muvofiq keladi.³⁰⁴ Nima bo'lganda ham xayoldan ketmaydigan holatlarning biologik substrati haqidagi yangicha tasavvurlar evolyutsiya, aql, rasm-rusmlar va odatlar haqidagi tushunchalar mazmunini butunlay qayta ko'rish to'g'risidagi masalani kun tartibiga qo'yadi. Biz uchun muhimi shundaki, xayoldan ketmaydigan holatlar insonga o'z xulq-atvoriga vovgeliq bilan mos ravishda tuzatish kiritish imkonini bermaydi. Inson miyasidan mustahkam o'rin olgan rasm-rusmlar va odatlarga muvofiq xulq-atvor zahirida ayni shu omil yotadi.³⁰⁵ Fantastik xulq-atvor «miya sxemasi»dan (K. Lorens) mustahkam o'rin olgan xulq-atvor shakllariga asoslanishi mumkin. Xayoldan ketmaydigan holatlarning biologik tabiati haqidagi gipoteza A. Kempinsky, F. Blum, A. Leyzerson kabi olimlarning tadqiqotlarida ham o'z tasdig'ini topgan.³⁰⁶

Shu o'rinda fanatizm diniy aqidaparasitlik sifatida namoyon bo'luvchi tafakkur sohasiga e'tiborni qaratish ham muhimdir. Bu yerda diniy aqidaparasitlik neyrofiziologik asosga ega. Neyrobiologiya sohasidagi tadqiqotlar inson miyasi xaritada o'xshashini ko'rsatadi. U sezgi organlaridan keluvchi axborotni o'zida jamlaydi (bunday xaritani tuzish uchun pozitorli emission transaksial tomografiya, qon yo'lga radiativ izotoplarni kiritish qo'llaniladi va olingan ma'lumotlarga kompyuterda ishlov beriladi).³⁰⁷ Agar u yoki bu retseptor (masalan, ko'rish, eshitish, ta'm retseptori) tegishli stimulli idrok etsa, miya neyronlarining aniq bir yerda joylashgan guruhida muayyan reaksiya yuzaga keladi. Ushbu xaritani tashkil etish zahirida genetik dastur yotadi, biroq uning detallari miya rivojlanishining dastlabki davrida individual tajriba ta'sirida modifikatsiyalanishi va voyaga yetgan individda ham o'zgarishi mumkin.

Shu munosabat bilan qayd etilgan strukturalashganlik va moslashuvchanlikning uyg'unligiga erishish imkonini beruvchi xarita elementlarini birlashtirish sxemasi to'g'risidagi masala yuzaga keladi.

Amerikalik taniqli neyrofiziolog J. Edelman ilgari surgan **neyrodarvinizm konsepsiyasiga** muvofiq miya potensial darajada ko'p sonli rang-barang stimullarni idrok yetishga qodir, biroq u mazkur individ o'z hayot amaliyotida his etgan stimullarni tanlaydi.³⁰⁸ Bunday tanlanish, J. Edelman fikriga ko'ra faqat miya po'stlog'ida harakatlarni tashkil etishning asosiy birligi bo'lib ayrim neyronlar emas, balki neyronlar guruhi xizmat qilgan holda yuz berishi mumkin. U yoki bu guruh neyronlari qaysidir retseptor hujayralarining muayyan sohasini, ta'bir joiz bo'lsa, o'ziga xos «retseptiv maydon»ni ifodalash haqida o'zaro «kelishadilar». Bunday neyronlar juda kichkina (ko'ndalang kesimda taxminan 50 km) bo'lganligi va mavjud metodlar ularni o'rganish imkoniyatini bermasligi tufayli kompyuterda modellashirish metodidan foydalanildi. Pirovardida real anatomik va biokimyoviy xossalarga ega bo'lgan neyronlar tizimini neyronlar guruhi spontan ravishda hosil qilishi mumkinligi aniqlandi. Modelda, odatda, sinaptik modifikatsiyalar qoidasi amal qiladi. «Sinaptik kuch» (ikki neyron o'rtasida signallar uzatilishining samaradorlik darajasi) tizimning faolligiga bog'liq bo'ladi. Muayyan vaziyatni takrorlash ma'lum sinapslarni kuchaytiradi va muayyan tisdagi neyronlar faolligini mustahkamlaydi (bu yerda dionisiylar misteriyalarining statistik raqslari, qadimgi yunonlarning orfik marosimlari, hind madhiyalari – kirtanlar, so'filar zikri, katoliklarning ming karra takrorlanuvchi xitoblari va hokazolar ritmikasi beixtiyor yodga tushadi). Kiritish signali bu sinapsdagi emas, balki ayni shu hujayradagi boshqa sinapslarning aksariyatida ham yuzaga kelisa, mazkur sinapsning «kuchi» ko'payadi. Modellashirishga kirishishdan oldin har safar «sinaptik kuchlar» tasodifiy tarzda beriladi. Stimullashtirish jarayonida yonma-yon joylashgan retseptorlar miya po'stlog'ining muayyan hujayralariga signallar uzatadi. Kiritish signalini oluvchi va bir-biri bilan faol bog'liq bo'lgan bu hujayralar bir-biriga ikki tomonlama musbat aloqa prinsipi muvofiq ta'sir ko'rsatadi. Ushbu ta'sir kuchayib borishi natijasida bir-biri bilan qattiq bog'langan neyronlarning guruhlari hosil bo'ladi.

«Ruhiyat miya faoliyati mahsulidir»³⁰⁹ degan qoidadan (bu yerda gap ruhiyat faoliyatining biologik jihat haqida boradi), ya'ni fikrlash neyronlar

³⁰⁴ Ушаков Г.К. Порганизмное нервно-психическое расстройство. – Москва: 1987. – 245-с.

³⁰⁵ Шы айносатат билим Ж. Раппопорт. «Халқдан кетмайди» холллар невротики ўғаниш шубҳалар ва иншон-этиологиянинг биология табиати холллар таъавурул ринкоининини олиб келадик, деб таъкидлади. Қатъий: Раппопорт Дж.Л. Биологическая природа психических состояний // В мире науки. 1989, № 5. – 62-с.

³⁰⁶ Поинкаррон В.С., Поинкаррон В.А. Феномен человека – вчера и завтра. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 168-с.

³⁰⁷ Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. Мозг, разум, поведение. – Москва: 1988.

³⁰⁸ Нейродарвинизм // В мире науки. 1988, № 3. – 93-94-с.

³⁰⁹ Ушбу иштин назар Ф.Блум, А.Лейзерсон ва Л.Хофстедтер томонидан килин иштира сунилади. Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. Мозг, разум, поведение. – Москва: 1988. Яна Қатъий: Крушинский Л.В. Биологические основы расуодной деятельности. – М., 1986; Симонов П.В. Мотивированный мозг. – Москва: 1987.

guruhlarining bahamjihat faoliyati natijasida amalga oshirishidan kelib chiqadigan bo'lsak, u yoki bu diniy tizim rasm-rusmlarini surunkali bajarish jarayonida shakllanadigan diniy aqidaparastlik o'z biologik-ruhiiy asoslariga egadir deb aytishimiz mumkin. Ayni shu sababli diniy tafakkur aqidalari yoki andozalari o'z tabiatiga ko'ra har doim nisbatan barqarorlik, konservativizm va sxematizm bilan tavsiflanadi. Bunga diniy ongning o'ta emosionalligini ham qo'shimcha qilish o'rini bo'ladi, zero, bu uning irratsionalligini izohlaydi. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, mantiqiy dalillar diniy fanatik ongiga ta'sir ko'rsatmasligi tabiiy bir holdir, chunki bu yerda mantiq o'rini emosiyalar egallaydi.

Inson miyasi katta yarim pallalarning funksional asimmetriyasi ham diniy fanatizmning biologik-ruhiiy asosi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Dastlab, miya har biri muayyan vazifalarni bajaruvchi ikki yarim palladan tarkib topadi. Miyaning o'ng yarim pallasi tananing chap qismini boshqaradi, u intuitiv, emosional, sintetik va badiiy faoliyat uchun javob beradi, rangni idrok etish, musiqiy ohanglar, kuylar va noverbal tovushlarni tanib olish ham u bilan bog'liq. Golografik prinsip miya o'ng yarim pallasi faoliyatining asosiy prinsipi hisoblanadi. Miyaning chap yarim pallasi tananing o'ng qismini boshqaradi va mantiq, tahlil kabi intellektual funksiyalarni bajaradi. Miya yarim pallalari qadriyatlarining turi mezonlariga tayanadi va turli xil mantiqlardan foydalanadi. O'ng yarim palla o'ziga, chap yarim palla esa — kelajakka qarab mo'ljalladi.³¹⁰

Muhimi shundaki, miya o'ng yarim pallasining faoliyati bilan magiya, mitologiya, okkultizm, din va mistitsizm o'rtasida muayyan aloqa mavjud. Avvalambor shuni inobatga olish lozimki, madaniyat, belgilar tizimlari va inson ajdodlari miyasining evolyutsiyasi natijasi o'laroq, miya yarim pallasi idrok etuvchi obrazlar ayrim tafsilotlariga o'z ichiga oluvchi mantiqiy sxemalarni emas, balki dunyoning yaxlit manzarasini qamrab olish imkonini bergan.³¹¹ Bu kishilik tarixi mobaynida inson ongida jiddiy o'zgarishlar yuz berganligini anglatadi.

Amerikalik psixolog J. Jeyns ham shunga o'xshash xulosaga keladi: biz bugun ong deb atayotgan narsa (o'zlikni anglatish) nisbatan yaqinda, asosan oxirgi uch ming yil mobaynida, turli xalqlarda har xil darajada vujudga kelgan. Uning fikricha, qadimgi odamlar hozirgi zamon kishilari darajasida introspeksiya qodir bo'lmaganlar. Ular bizning «fikrlarimiz» o'rniga turli ovozlarni eshitganlar va bular marhum qabila oqsoqollari va

qarindoshlarning ovozlari bo'lsa kerak deb o'ylaganlar. Bu yerda Gomerning «Iliada» dostoni tahlili eng muhim dalil hisoblanadi. J. Jeyns bu doston o'zlikni anglashga o'tishdan oldingi bosqichda yaratilgan bo'lsa kerak deb taxmin qiladi. U Gomer asarida «xotira» yoki «ong» kabi so'zlar yo'qligiga, qahramonlar esa hozirgi zamon odamlariga xos bo'lgan fikrlash qobiliyatiga ega emasligiga, ularning o'rniga bu vazifani «xudolar» bajarishiga (ular ong o'rini bosishi, Gomer qahramonlariga u yoki bu vaziyatda qanday ish ko'rish haqida maslahatlar berishiga) e'tiborni qaratadi. Boz ustiga ko'pgina madaniyatlarda «xudo» va «marhum» so'zlari yangraydi. 1959-yil Eyman (Galileya)da topilgan (o'n bir ming yil oldin yashagan) podsho yoki qabila oqsoqoli qabrin o'rganish asosida J. Jeyns bunday marhum, hamonki uning ovozi va ogohlantirishlarini boshqalar eshitir ekan qanday qilib izzat-ikromga sazovor «xudo»ga aylangan bo'lishi mumkinligini ko'rsatib beradi.³¹² Bu marhum podsho yoki qabila oqsoqolimi amalda yashagan ilk «xudolar»dan biri deb uning sag'anasini esa — keyinchalik qurilgan barcha «xudoning uylari», e'tromlar va maqbaralarning prototipi deb hisoblash mumkin.

Shu o'rinda Sugrot Afina sudyalari qarshisida so'zlagan nutqini ham misol tariqasida keltirish mumkin: «Bolalik davrimdan boshlab o'zimdagi qandaydir ilohiy va iblisona ovozni eshitaman»³¹³. Bu yerda iblis yoki daymoniy ovozi ilohiy hukmini insonga yetkazish usullaridan biri sifatida namoyon bo'ladi, uning mistik asosi qadim zamonlarday qozatilgan rang-barang hodisalar: shoir yoki ko'hnining jazavasi, turli kasalliklardan tuzalish, bo'lg'usi voqealarni oldindan his etish va hokazolar bilan ayniydir. Nihoyat, shuni qayd yetish lozimki, *ma'naviy Absolyut bilan eksstatik birlashish holatiga erishilganida miya chap yarim pallasining faoliyati vaqtinchalik to'xtashi diniy va mistik meditatsiyalar turli texnikalarining muqarrar elementi hisoblanadi*. Shunday qilib, inson miyasi yarim pallalarning funksional asimmetriyasi muayyan ijtimoiy-madaniy kontekst doirasida diniy fanatizmning biologik-ruhiiy asosi sifatida amal qilishi mumkin. Ammo diniy fanatizm biologik-ruhiiy asoslarining barchasini uning ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy-psixologik asoslari va ma'naviyati bilan jamlan holida hisobga olish lozim.

Diniy fanatizm fenomenini tushunish zaruriyati. Diniy fanatizm asoslari bilan uning xususiyati hamda individ va ijtimoiy guruhlar hayot faoliyatidagi funksiyalari musharakdir. Diniy fanatizm fenomenining tabiatini tushunish uchun mazkur fenomen vujudga kelishiga sabab bo'luvchi ehtiyojlar majmuini bilish talab etiladi. Bu yerda ochiq-oydin

³¹⁰ Стрингер С., Делфт С. Леманн мист, правый мист. — Москва: 1983. Братина Н.Н., Доброхотова Т.А. Функциональные особенности человека. — Москва: 1988.

³¹¹ Франкфорт Г., Франкфорт Г.А., Уинстон Дж., Якобсон Т. В прецедентной философии. — Москва: 1984. — 15-с.

³¹² Quirag: Wilson J. Zicre po sintezu. — Warszawa: 1988. — 32-35-p.

³¹³ Quirag: Введенский А. Демоническая Соперка. — Москва: 1891.

ko'rinib turuvchi va pinhona qatlamlarni farqlash zarur. *Birinchi guruhga ijtimoiy darajada diniy fanatizmga bo'lgan ehtiyoj kiradi*: jamiyati qamrab olgan inqirozdan chiqish yo'llarini ko'rmayotgan va uni g'ayritijimoiy kuch (xudo)ga murojaat etish yo'li bilan yechishga harakat qilayotgan ijtimoiy guruhlar va qatlamlar diniy fanatizmga muhoj bo'ladi. Bu ehtiyoj jamiyada «qutqaruvchilik», «xaloskorlik» kayfiyatlarining kuchayishida namoyon bo'ladi. Chunonchi, yadro urushi yoki ekologik halokat natijasida insoniyatning qirilib ketishi xavfi, dunyo miqyosidagi muammolarning keskinlashuvi (oziq-ovqat mahsulotlari, toza ichimlik suvi tanqisligi, resurslarning kamayishi muammolari), ijobiy natijalar bilan bir qatorda salbiy oqibatlarga ham olib kelayotgan jamiyati axborotlashirish jarayoni, jamiyat faoliyati barcha sohalarining irratsionallashuvi, nihoyat, turli diniy va mistik mazhablar va guruhlar faoliyatining kuchayishi amalda diniy fanatizmga ehtiyoj uyg'otmoqda. 1978-yil 18-noyabrda tropik Gviana (Janubiy Amerika) changalzorlari bag'ridagi yalanglikda yuz bergan fojiali voqea bunga yorqin misol bo'ladi. Diniy sekta rahbari amerikalik J. Jons o'z atrofta mingga yaqin izdoshlarni to'playdi va yashashdan ma'no qolmaganligiga ularni ishonitra boshlaydi. «Ma'no kasb etish» uchun u «ingilobiy ish»ni amalga oshirish – zahar ichish va bu dunyoni tark etishni taklif qiladi. Uning fikricha, aynan narigi dunyoda har bir inson boshqacha ko'rinishda mavjud bo'lishda davom etadi. Sekta a'zolari o'z yo'lboishlarining takliflarini qabul qiladilar.

Ijtimoiy ong darajasida kundalik amaliyot inson ongi muqaddas narsalarga qarab mo'ljall olishini talab qiladi. Muqaddas narsalarning mazmun va mohiyatini anglab yetishga intilish inson ongi strukturasiidan uyg'un o'rin olgan (bu muqaddas narsa nafaqat diniy, balki dunyoviy bo'lishi ham mumkin). Muqaddas (sakral) narsalar va o'lim, xaos, ma'nosizlikni ajratish hollariga arxaik madaniyatlardayoq duch kelish mumkin. Dyurkgeym ta'bir bilan aytganda, dunyoda o'z-o'zicha muqaddas bo'lgan narsaning o'zi yo'q: «*Muqaddaslik – bu muayyan narsaga inson yuklagan sifatlardir*»³¹⁴. Masalan, Maxyana muxlisi bo'lgan buddist ongi tiniqlashgan payda har bir yog'och bo'lagida, toshda Buddaning mohiyatini sezadi, rus knyazi Vladimir esa xristianlikning vizantiyacha yo'nalishini unda go'zallik g'oyasi muqaddas bir narsa sifatida va muqaddaslik go'zallik sifatida ifodalangani uchun tanlagan³¹⁵. Muqaddaslik chegaraviy holatdagi voqelik bilan muayyan aloqa mavjud

bo'lganida vujudga keladi, din esa insonning mazkur chegaraviy voqelikka bo'lgan munosabati ramziy modeli hisoblanadi.

Hozirgi zamon ilmiy tafakkurida madaniyatning muqaddas yoki sakral qatlami (ta'bir joiz bo'lsa, sakral madaniyat) yo'q bo'lib ketmasligi, aksincha, uning ahamiyati oshib borishi va u dunyoviy madaniyat bilan teran, dialektik aloqaga kirishishi ta'kidlanadi. Bunday prognozlar M. Eliade, A. Shaft, D. Tanalskiy, R. Bella kabi dinshunoslar va fanlarning asarlarida duch kelish mumkin. Chunonchi, R. Bella shunday deb yozadi: «Postdualistik dunyoda din shakli uncha aniq emas, biroq mazkur din tabiiy fanlarning rivojlanishi natijasida tabiat va koinotda inson o'rnining rilyativlashuviga hamda tarix va boshqa madaniyatlar haqidagi bilimlarning kengayishi tufayli madaniyatda insonning rilyativlashuviga etuvchi inson bilimining misli ko'rilmagan darajada o'sishini e'tiborga olishi lozim. Sekulyarizatsiya jarayoni dinning tugatilishiga emas, balki uning strukturasi va roli o'zgarishiga olib keladi. Biroq biz buni tushunib yetishga endigina yaqinlashmoqdamiz»³¹⁶.

Mulohazalar mantig'i quyidagicha: individ sifatidagi inson sakral dunyo bilan barcha aloqalarni yo'qotishini tasavvur qilish ham mumkin emas, hech bo'lmasa bitta ongsiz aloqa saqlanib qoladi, u ham bo'lsa tushdir. Tushlarning sirlari dunyosida makon va vaqt chegarasidan chetga chiqish amalga oshadi, unda mifologik siymalar paydo bo'ladi va diniy sinovlar amal qiladi. Tasavvur sohasida san'atda sakrallik unsurlari saqlanib qolishi muqarrardir. Hatto sarguzasht qissa janri ham aksariyat hollarda diniy strukturani – yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi qadimgi konfliktning moniylik ta'limotiga xos bo'lgan strukturasi nazarida tutadi. Madaniyatning sakral jihati dunyoning diniy, xayoliy manzarasini yaratish orqali individlar mutlaq qadriyatlariga qarab mo'ljall olishlari uchun zamin hozirlaydi, bu esa xavfsizlik va ishonch hissining shakllanishiga ko'maklashadi.

Guruh darajasida turli (diniy va dunyoviy) jamoalar va sektalarning diniy fanatizmi ijtimoiy adolatsizlik va xavf-xatar qarshisida guruhaviy birlamlik teran tuyg'usini ifodalaydi. Jamiyatning rivojlanishi jarayonida turli ijtimoiy guruhlar va qatlamlarning stress holatidagi vakillari voqelikdan diniy e'tiqodlar xayoliy dunyosi «qochish»ga yo'l ochuvchi, diniy idealalar ahamiyatining oshishini belgilovchi ko'p sonli omillar paydo bo'ladi.

Individ darajasidagi tafakkurda va inson faoliyatida ogilona va ruhly, irratsional elementlar chatishadi. Tegishli ijtimoiy-madaniy muhitda irratsional elementlar yetakchilik qiladi, inson xulq-atvoriga hal qiluvchi

³¹⁴ Беллин Р. Н. Социология религии: Американская социология. – Москва: 1972. – 267-с.

³¹⁵ Деллинг. Аверинген С. Крестота как святость // Купер ЮНЕСКО. 1988, июль. – 9–13-с.

³¹⁶ Беллин Р. Н. Социология религии: Американская социология. – Москва: 1972. – 274-с.

ta'sir ko'rsatadi va unda esxatologik maqsadlarga erishish mayli paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin, bu esa, o'z navbatida, muayyan darajadagi diniy fanatizmni nazarda tutadi. Volter shunday deb yozgan edi: «Men avliyo Parisning mo'jizalari haqida hayajonlanib gapirayotgan odamlarni ko'rganman, shu lahzada ular o'zlariga qarshi og'iz ochishga jur'at etgan har qanday odamni o'ldirishga tayyor edilar».³¹⁷ Bizga ma'lumki, diniy fanatizm ziddiyatlarni butunlay istisno etadi.

Diniy fanatizm ehtiyojlarning ikkinchi (ichki) qatlamini *seksual (jinsiy) ehtiyojlar, umrboqiylikka erishishga bo'lgan ehtiyoj va insonning o'z yolg'izligini engishga bo'lgan ehtiyoj* tashkil qiladi. Bunda mistik ekstaz holatiga yo'q ekstatizda sublimatsiyalanuvchi seksual ehtiyojini tiyish yo'li bilan, yo'q ijtimoiy-madaniy sharoitlarga qarab diniy fanatizmni o'zida mujassamlashtirishi mumkin bo'lgan orgiastik rasmlar-rusumlarni bajarish natijasida erishiladi. Umrboqiylikka erishishga bo'lgan ehtiyojning mavjudligini vafot etgan Ura shahri podshosi a'yonlarning o'zini o'zi o'ldirishi marosimi tasdiqlaydi.³¹⁸ Insonning o'z yolg'izligini engishga bo'lgan ehtiyoj haqida tanqidiy psixanalitik E. Fromm shunday deb yozadi: «O'z yolg'izligini engish, yolg'izlik kishanlaridan xalos bo'lish insonning teran ehtiyoji hisoblanadi. Barcha zamonlar va madaniyatlarda odami o'z-o'ziga ayni bir savolni beradi: yolg'izlikni engish, yagonalik tuyg'usini his qilish, o'z individual hayoti chegarasidan chiqish va qanoat topish uchun nima qilish kerak? Bu savolni o'z oldiga ibtidoiy odam ham, o'z podasini boqayotgan ko'chmanchi ham, misrlik ziroatchi ham, finikiyalik savdogar ham, rimlik legioner ham, o'rta asrlar monaxi ham, yapon samuray ham, hozirgi amaldor va fabrika ishchisi ham qo'yadi».³¹⁹ Yolg'izlikni yengishning ideal shakli muhabbat hisoblanadi.

Muhabbatda inson o'zini o'ziga shaxsiga singdirish va shu tariqa o'z mohiyatini to'laqonli nanoyon etish orqali qudratli ma'naviy salohiyatni topadi. Muhabbat insonni abadiyat bilan oshmo'etadi, chunki u beg'araz va munosibdir. Faqat muhabbat inson mavjudligi muammosining yechimini hisoblanadi. Muhabbat inson hayotiga mazmun baxsh etadi, aks holda «inson yolg'izligini anglash» uyat va ayni paytda aybdorlik va bezovtalik hissining manbai'ga aylana³²⁰.

Muhabbat ma'naviyat sohasida dunyoni o'ziga xos tarzda tushunishni, harakat sohasida – ijodkorlik va o'z qobiliyatlarini o'zi ro'yobga chiqarishni, sezgilar sohasida – boshqa kishi, barcha odamlar, tabiat bilan yagonalik tuyg'usini anglatadi. Muhabbat inson o'z shaxsiyatini to'la

namoyon etish vositasi, insonning dunyoga bo'lgan munosabati usuli hisoblanadi, biroq muhabbat o'zini ro'yobga chiqarishning soxta, xayoliy shakl-shumoyillarini ham kasb etishi mumkin. Shulardan biri dindorning ilohiga (Budda, Xeruka, Iso Masih yoki Ollohga) bo'lgan mistik muhabbat hisoblanadi va u diniy fanatizmni vujudga keltirishi mumkin. Diniy fanatizm va uning funksiyalari xususiyati rang-barang ehtiyojlarning yuqorida bayon etilgan majmui bilan bog'liq.

Diniy fanatizmning xususiyatini aniqlash uchun fanatizmga va uning ayrim ko'rinishlaridan biri sanalgan diniy fanatizmga ta'rif berilgan turli qomuslar va lug'atlarga nazar tashlash o'rinni bo'ladi deb o'ylaymiz. «*G'ramat qomusiy lug'at*»da fanatizm qisqagina qilib «*o'z mohiyatiga ko'ra subyektiv xususiyatga ega bo'lgan muayyan e'tiqodlarni boshqa e'tiqodlarga toqatsiz darajada targ'ib qilish*»³²¹ sifatida ta'riflangan. Brokgaуз va Efronning qomusiy lug'atida esa fanatizm deganda «*u yoki bu din prinsiplari mulloqo haqqoniy ekanligiga siddiqdildan ishonish, ularga har qanday sharoitda sodiq qolish, hatto ularni ro'yobga chiqarish yo'lid o'z hayotini qurbon qilishga tayyorlik*» tushuniladi. Bunda «fanatik o'z aqidalari bilan muvofiq kelmaydigan hamma narsaga axloqsiz, inson shah'nga nomunosib, ilohni, haqiqat va adolatni taqitirovchi deb qaraydi».³²² Keyingi o'rinalarda quyidagi so'zlarni o'qishimiz mumkin: «Fanatizm diniy bo'lmisligi ham mumkin, biroq hayotning boshqa sohalaridan farqli o'laroq, din fanatizmining rivojlanishiga qulay imkoniyat yaratadi. Turli dinlar va mazhablar va hatto ayni bir dinlar va mazhablar, biroq turli zamonlarda – o'z izdoshlarini o'zmi-ko'pmi darajada fanatiklarga aylantiradi. Fanatizm ayniqsa katta kuch bilan namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan boshqa soha hisoblanadi».³²³ Buyuk fransuz inqilobi davridagi yakobinchilar siyosiy fanatiklarga yorqin misol bo'lishlari mumkin – ular o'z g'zalarining e'tiqodlarini yolg'onligi va jinoyiligi ayon bo'lgan e'tiqodlar sifatida hurmat qilmaganlar, faqat o'z fikrlarini haqqoniy deb hisoblaganlar. Fanatizm jamiyat hayotining boshqa sohalarida ham namoyon bo'lishi mumkin, u indifferentizmning ziddidir, ularning o'rtaida oraliq holatni o'z g'zacha fikrlorovchilarga nisbatan toqitilik e'gallaydi.

Fanatizm tushunchasining o'zida uni qorlash, uning torligi va cheklanganligini, ko'pincha isbot qilish mumkin bo'lmagan prinsiplarga ko'r-ko'rona ishonch bilan bog'liqligini tan olish aks etadi. O'zini fanatik deb nomlashga tayyor odam kamdan kam topiladi, ayni paytda ko'pchilik

³¹⁷ Вольтер, Ломоносов, Философские писания, Панафиетта, – Киев: 1989, – 461-с.

³¹⁸ Quirant, Wilson J. Zicte po smrtel, – Warszawa, 1988, – 5-p.

³¹⁹ Fromm E. O szuce milosci, – Warszawa, 1971, – 22-p.

³²⁰ Fromm E. O szuce milosci, – Warszawa, 1971, – 22 p.

³²¹ Униформитетностен етопанс Г'рат – Москва: 6.7. Т. 43 – 14-с.

³²² Униформитетностен етопанс Г'рат – Москва: 6.7. Т. 43 – 14-с.

³²³ О'дин joyda.

qarama-qarshi e'tiqodlarning tarafdorlari peshonasiga bu yorliqni bajonidil yopishtiradi. Shu ma'noda xristianlar o'z diniga sodiq qolgan majusiyalarda ashaddiy fanatiklarni ko'rganlari tabiiy bir holdir. O'z navbatida, ayni shu xristianlar o'z e'tiqodi yo'lida azob-uqubatlar va o'limga tayyor ekanliklarini namoyish etganlarida Rim ma'murlari ularni fanatiklar deb hisoblagan. Dahriylarni qoralagan «muqaddas inkvizitsiya» ham tarix sahifalaridan ashaddiy fanatiklar muassasasi sifatida o'tin olgan.

Yuqorida bayon etilgan yondashuv «**Oksford inglizcha lug'atiga** ham xos. Bu yerda fanatik *harakatlari, xossalari qiyosga din ishlarida soxta entuziazm sifatida tavsiflash mumkin bo'lgan, gaplari va amallari yujudida yashirin iloh, iblis yoki furqaning namoyon bo'lish shakllaridan biri hisoblangan shaxs sifatida* ta'riflanadi. Fanatik avliyo, bemulohaza ish ko'ruvchi entuziastgina emas, balki diniy manyak handir. Fanatizm esa ayrim, shu jumladan, diniy muammolarni yechishda ortiqcha ehtirosdarga berilish va ekstravagantlikka moyillik sifatida, ortiqcha entuziazm sifatida, o'ylamasdan ish qilish sifatida tavsiflanadi.³²⁴ Amalda bu yerda fanatik tushunchasi zahirida ham, inson faoliyatining diniy sohasidagi fanatizm tushunchasi zahirida ham dingga «insoniyat nevrozi» sifatida qarashga asoslangan freydcha yondashuv yotadi.

Polshada nashr etilgan «Katta universal ensiklopediya»da fanatizm tushunchasining boshqacha talqini taklif qilinadi. U *muayyan g'oyaning haqiqiylikiga bo'lgan shak-shubhasiz va notanqidiy ishonchda namoyon bo'luvchi o'ta kuchli ishtiroq, ichki-jadal, jaholat sifatida* tavsiflanadi. U odatda ashaddiy aqidaparastlik, diniy, siyosiy va etnik masalalarda o'zgacha qarashlarga ega bo'lgan kishilarga toqatsizlik va ularni kamsitish bilan bog'lanadi.³²⁵ «Oksford lug'ati»dan o'tin olgan maqoladan farqli o'laroq bu yerda din va «insoniyat nevrozi» o'rtasida o'xshashlik mavjudligi qayd etilmaydi, aksincha, fanatizmining, shu jumladan, diniy fanatizmining ijtimoiy-madaniy jihati ajratiladi. Mazkur yondashuvda faqat fanatizm bitta qadriyatlar tizimini tan olishda va qolgan barcha tizimlarga qarshi kurashishda namoyon bo'lishi ta'kidlanadi. Ijtimoiy toqatsizlikning har qanday ko'rinishlari, millatchilik, irqchilik va shovinizm kollektiv fanatizmga misol bo'ladi.

Nihoyat, Yugoslaviyada nashr etilgan «**Ma'rifat kichik ensiklopediyasi**»da fanatizm odatdagidek *muayyan bir g'oyaga yoki diniy aqidalarga o'ta sodiqlik, ularga ko'r-ko'ra ishonch sifatida* talqin qilinadi. Shu bilan bir qatorda diniy fanatizm ko'r-ko'rona diniy e'tiqod inson es-hushini yo'qotishiga, o'zgacha fikrlovchilarga nisbatan o'ta toqatsizlikka,

bu z'm yovuz jinoyatlarga olib keluvchi ashaddiy fanatizm sifatida tavsiflanadi.³²⁶ Ushbu ta'rif diniy fanatizmining voltercha talqini va uning entuziazmga qarama-qarshi qo'yilishini o'zida aks ettiradi: «Tushni vogellik sifatida, fanatizmlarni esa – bashorat sifatida idrok etuvchi odam entuziast, o'zining aqlsizligini odam o'ldirishlar bilan quvvatlovchi kishi fanatikdir. Nyurnbergga bosh olib ketgan Jan Dias papa Apokalipsis antixristi ekanligiga ishonchi komil edi: u entuziast bo'lgan. Rimdan uni o'ldirgan kelgan, xudoga muhabbat yo'lida uni chindan ham hayotdan judo qilgan va buni o'zi uchun muqaddas amal deb bilgan ukasi – Bartolomeo Dias esa ashaddiy fanatik edi».³²⁷ Gersog Fransua de Gizni, Oran shahzodasi Vilgelmi, qiroli Genrix III ni, qiroli Genrix IV ni va boshqa ko'plab tanqidchi zotlarni o'ldirgan kishilar diniy fanatizm «vabosi»ga chalingan odamlar bo'lganligidan dalolat beruvchi misollarni tarixdan ko'plab keltirish mumkin.

O'zbek «Falsafa» qomusiy lug'atida esa ushbu so'zning talqini berilmagan.

Diniy fanatizm fenomeniga ilmiy adabiyotlarda berilgan ta'riflarni umumlashtirish quyidagi xulosaga kelish imkonini beradi: *diniy fanatizm muayyan diniy lasavvutlarga bo'lgan ko'r-ko'rona ishonchda, boshqa dinga e'tiqod qiluvchilarga va o'zgacha fikrlovchilarga o'ta toqatsizlikda namoyon bo'luvchi ijtimoiy muqoi nazar va psixologik-madaniy asoslarni o'z ichiga olgan ijtimoiy fenomen o'zida ifodalaydi*. Diniy fanatizmining o'ziga xos xususiyatlariga muayyan diniy qadriyatlarining mutlaqo haqiqoniylikiga sidqididan ishonishni, mazkur qadriyatlariga o'ta sodiqlikni, vogelikka emosiyalar darajasida irratsional munosabatlarni kiritish mumkin. Bu xususiyatlar ko'pincha dogmatik fikrlash uslubi va huyot amaliyotidagi despotizm yoki avtoritarizm asosida vujudga keladi.

Bu yerda «**diniy fanatizm**» va «**diniy ekstremizm**» tushunchalarining mazmuni o'rtasidagi farqni hisobga olish talab etiladi, zero, hozirgi zamon vogeliligining o'zi shuni taqozo qiladi. Xo'sh, fenomen sifatidagi diniy ekstremizm o'zida nimani ifodalaydi, uning mohiyati nimada? Adabiyotlarda ilgari surilgan muqoi nazarga ko'ra diniy ekstremizm «dindan aksilijimoiy va davlatga qarshi maqsadlarda qasdadan foydalanish»ni o'zida ifodalaydi, zero, «ekstremist uchun din – jinoy faoliyatni yashirish uchun niqob va dindor kishilarga o'z hukmini o'tkazish vositasi»dir.³²⁸ Mazkur yondashuv ba'zi bir asoslarga ega, chunki diniy ekstremizmining muayyan ko'rinishlariga ma'lum siyosiy mo'tjalar xosdir.

³²⁴ The Oxford English Dictionary. – Oxford, 1933. Vol. IV. – 59–60-p.
³²⁵ Wielka encyklopedia powszechna. – Warszawa, 1963. T. 3. – 579-p.

³²⁶ Мана екстремизма Трочера. – Београд, 1978. Т. III. – 479-с.
³²⁷ История, философия и наука. Ташкент. – Киев, 1989. – 460-с.
³²⁸ Современная теория. – Киев, 1986. – 383–384-с.

Bular jumlasiga dindorlarni chet mamlakatlarga muhojirlikka chiqishga da'vat etish, o'z e'tiqodiga sodiqlik uchun kishilarni ta'qib qilish hollari to'g'risida provokatsion bayonotlar berish va hokazolarni kiritish mumkin. Bunday eksesslar yuqorida bayon etilgan nuqtai nazar uchun ba'zi bir asoslarni beradi, biroq nisbatan murakkabroq hodisa sanalgan diniy ekstremizm fenomenini siyosiy ekstremizm bilan ayniylashtirish o'rindi bo'lmaydi.

Ba'zi bir mualliflar diniy va siyosiy ekstremizm o'rtasida farqlar mavjudligini, siyosiy ekstremizm ba'zan diniy niqob ostida ish ko'rishi mumkinligini ta'kidlaydilar.³²⁹ Darhaqiqat, siyosiy ekstremizm deganda, odatda, o'z siyosiy maqsadlariga terror, zo'rlik ishlatish, odam o'ldirish va boshqa turdagi agressiv faoliyat yordamida erishishga harakat qiluvchi soxta inqilobiy yoki o'ta o'ng ultrareksion kuchlar mafkurasi va amaliyotini tushunadi. Dalillar siyosiy ekstremizm o'z maqsadlariga qarab u yoki bu dinlarning xususiyatlaridan ularni sun'iy tarzda puflab shishirish yoki xaspo'shlash yo'li bilan foydalanishi mumkinligidan dalolat beradi.

Diniy ekstremizming siyosiy ekstremizmdan farqi shu bilan belgilanadi, unda ayrim konfessiyalar doirasida asosan diniy maqsadlarni ko'zlaydigan, ularga erishish uchun terror va kuch ishlatish usullarini rad etadigan o'ta konservativ va fanatik davralarning manfaatlarini ifodalaydi. Biroq bu diniy fanatiklar «xudo yo'lida» agressiv harakatlar sodir etishlari mumkin bo'lgan vaziyatlarni istisno qilmaydi, ya'ni diniy ekstremizm siyosiy mazmunga deyarli har doim duch kelish mumkin. Diniy ekstremizm kuchli diniy ishtiyok va jahd-n-jadlarda, qonuni buzishda, hokimiyat organlariga bo'ysoqmaslikda, dunyoviy va diniy institutlar o'rtasidagi munosabatlarni qasddan keskinlashtirishda, o'z diniy guruhiga mansub kishilarni boshqa diniy guruhlardan va nodiniy muhitdan ajratishga intilishda, o'z tasavvurlarini keng joylash va ishtirog'i bilan himoya qilishda namoyon bo'ladi. Bu diniy ekstremizming mohiyati «diniy maqsadlarga g'ayriqonuniy faoliyatning dindan tashqaridagi yo'llarida erishishga harakat qilishdan iborat»³³⁰ degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Shunga qaramay, «diniy ekstremizm» va «diniy fanatizm» tushunchalarining mazmunini bir-biridan aniq ajratish imkoniyati doim ham mavjud emas, chunki diniy maqsadlarga terror yo'li bilan va qonuniylik doirasida erishish imkonini beruvchi vaziyatlar ham bor. Volter o'zlariga ergashmagan vatandoshlarini o'ldirish, so'yish, toshbo'ron

qilishga kirishgan parijlik burjualar fanatizmg'a e'tiborni qaratar ekan, unga «fanatizmg'ning o'ta jirkancha namunasi»³³¹ deb tavsif beradi. Sovuqqon fanatiklar – o'zga diniy qadriyatlar tizimini targ'ib qiluvchi, boshqa diniy aqidalar yoki ateistik dunyog'arash doirasida fikrlovchi kishilarni o'linga hukm qiluvchi hakanlar haqida-ku gapirishning ham hojati bo'lmasa kerak. Umuman olganda, diniy ekstremizm din muxlislarining harakatlarini tavsiflaydi, diniy fanatizm esa ko'proq ularning dunyog'arashini aks ettiradi, ammo bu tushunchalar o'rtasidagi o'lgarani aniq belgilash imkoniyati doim ham mavjud emas deb aytish mumkin (bunga G'arbiy Ukrainada pravoslavlar va katoliklar o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi misol bo'lishi mumkin).

Diniy fanatizm fenomenini o'rganishda uning tarixiy xususiyatini hisobga olish lozim. Dinning tadrijiy rivojlanish jarayoniga nazar tashlash politeistik dinlar bosqichida boshqa dinlarning muxlisari va o'zgacha fikrlovchilarga nisbatan diniy fanatizm ashaddiy toqatsizligi mavjud bo'lmaganligini kuzatish imkoniyatini beradi. So'nggi yillarda tarix fanida ilgari surilayotgan, qadimgi davrni ilk qadimiyat va tugab borayotgan qadimiyat bosqichlariga ajratishni nazarda tutuvchi yondashuv ham buni tasdiqlaydi.³³² Ilk qadimiyat bosqichining muhim xususiyatlaridan biri axloqiy muammolar yetakchi o'rin egallamaydigan jamoalar politeistik ritualistik dinlarning mavjudligi hisoblanadi.

Keng tarqalgan fikrga zid o'laroq, ilk qadimiyat davrida diniy toqatsizlik amalda mavjud bo'lmagan: «Boshqa dinlarga nisbatan toqatlilik barcha politeistik dinlarning umumiy jihati hisoblanadi»³³³. Odamlar o'z jamoalarining xudolariga sig'inar ekanlar boshqa jamoalarning a'zolari ham o'z parteonlariga sig'inishlarini bilganlar. Keyinchalik bu ko'p sonli xudolar aslida ayini bir xudolardir, ular faqat ismlari bilan farq qiladi degan tasavvur keng tarqalgan. Bu o'z sinkretizmi bilan ajralib turuvchi qadimgi Mistr dini misolida ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi: «Mistr parteoni ilohning aytim ko'rinishlari yig'indisini emas, balki turli ko'rinishlarda namoyon bo'luvchi ilohiy asosni o'zida ifodalardi, shu tufayli ham turli xudolar o'xshash funksiyalar va qiyofaga ega edi. Biroq ayini paytida bir iloh turli funksiyalarni bajarishi va har xil qiyofalarda mavjud bo'lishi mumkin edi. Konkret xudolar shaxsiy xususiyatlaridan tashqari ilohning barcha atributlariga ham ega edilar»³³⁴. U yoki bu xudolar

³³¹ Волтер. Поэма. Философские повести. Памфлеты. – Киев, 1989. – 460-с.

³³² Олинг. История древнего мира. Ранняя древность. – Москва, 1989. – 17-с.; Зубилова Ю. История Ближнего Востока в древности (от первых поселений до персидского завоевания). – Москва, 1989. – 10-с.

³³³ Сатру Л. Религия древнего Востока. – Византизм, 1974. – 114-р.

³³⁴ Зубилова Ю. История Ближнего Востока в древности (от первых поселений до персидского завоевания). – Москва, 1989. – 134–135-с.

«funksiyalari»ning sezilarli darajada o'xshashligi yoki ayniyligi haqidagi tasavvur o'zgalarning xudolariga yoki bosib olingan xalqlarning xudolariga hurmat ko'zi bilan qaralishiga inkoniyat yaratadi. Qadimgi misrlilar o'zgalarning xudolariga ham, o'zlarining mamlakatida yashab qolish istagini bildirgan har bir ajnabiyga ham mehmondo'stlik bilan munosabada bo'lganlari tasodifiy bir hol emasdi.

Qizig'i shundaki, qadimgi va O'rta podshoiklar davrida bu «mehmondo'stlik»dan faqat bir iloh – Nubiya xudosi Dedun (mushkanbarlar xudosi) foydalanadi. Bizningcha, buning sabablarini Nubiya, Liviya, Sinay yarimoroli va janubiy Falastin dinlardan izlash o'rinni bo'ladi. Qadimgi Misr bilan chegaradosh bo'lgan bu davlatlar misrlilarning xudolari kabi jalb qiluvchan va kuchli xudolarni taklif qila olmasdilar. Boshqa arxaiik xalqlardan farqli o'laroq, qadimgi misrlilarga o'limdan keyingi hayotga bo'lgan ishonch xos edi. Umuman olganda, qadimgi Misr sivilizatsiyasiga nazar tashlash misrlilar faqat abadiyat haqida, umrbodiylik haqida o'ylagan ekan degan xulosaga kelish imkonini beradi. Ammo bu ishonch qadimgi misrlilarga individ uchun majburiy bo'lgan axloqiy me'yorlarni yaratishga monelik qilmagan. Qadimgi Misrda o'ta dindorlik muhiti insoniylik mezonlari bilan musharakdir.³³⁵ Qadimgi mabalaridan biri – «Fir'avn Merikar uchun fan» asaridayoq gunohkor odamni narigi dunyoda gunohiga yarasha jazo kutishi qayd etiladi. Gunohsizlarga narigi dunyoda ilohiy hayot va'da qilinadi. Qadimiyat bosqichida ta'riflangan bu konsepsiya Yangi podsholik davrida vijdon tushunchasi yaratilishiga olib keladi. Donishmandlar uni inson ichidagi xudo deb ataydilar, uni keyinchalik rim imperatori – faylasuf Mark Avteliy yoztirib qolgan go'zal siymo sifatida tavsiflaydilar. Shunday qilib, qadimgi Misrda kuchli dindorlik muhitida insonparvarlik, insoniylik tamoyillari vujudga keladi.

Tugab borayotgan qadimiyat bosqichida jamoa chegarasi va etnik chegaradan chetga chiquvchi dogmatik axloqiy dinlar, ya'ni «jahon» dinlari paydo bo'ladi va dunyo bo'ylab tarqala boshlaydi. «Biron-bir boshqa xudoga e'tiqod qilishni istisno etuvchi dogmatik dinlar paydo bo'lgandan keyingina diniy adovat vujudga keladi va o'z diniga kuch ishlatish yo'li bilan kiritish odat tusini oladi»³³⁶. Birinchi dogmatik dinlar qatoriga Eronda zardushtiylik va Falastinda iudaizm kiradi. Bu yerda shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, zardushtiylik ham, iudaizm ham monoteistik dogmatik dinlarga aylangunga qadar uzoq rivojlanish yo'lini

³³⁵ Qatting: Симонов П.В., Еришов П.М., Вятковский Ю.П. Происхождение духовности. – Москва: 1989. – 82-83-с.

³³⁶ Заболоцкая Ю. История Египетского Востока в древности (от первых поселений до персического завоевания). – Москва: 1989. – 11-с.

bosib o'tadi. Garchi dogmatik dinlarda monoteizm sari harakat o'z tadrijiy yukuniga yetgan bo'lmasa-da (xristianlikda xudoning uch qiyofaliligi, iudaizm va islomda «yakka xudo»ning ziddi sifatidagi iblis va shu kabilar haqidagi aqidalar ham buni tasdiqlaydi), monoteistik dinlarning vujudga kelishi diniy toqatsizlik paydo bo'lishiga olib keladi va u diniy fanatizmga xos bo'lgan xususiyatlardan biriga aylanadi.

Nima bo'lganda ham monoteizmining qat'iylik darajasi, shuningdek, jahon dinlarida rasim-rusumlar va aqidalarning bir xillashirilishi ularning boshqa konfessional tizimlarga toqatilik darajasiga teskari proporsionaldir degan fikrga qo'shilish mumkin. Monoteistik dinlarda dunyoqarash, rasim-rusumlar va aqidalar tizimining aniq belgilanganligi ularga begona elementlarni kiritish imkoniyatini ham, mavjud dunyoqarash andozalari doirasida ularni talqin qilishni ham qiyinlashtiradi. Ushbu fonda induizm ta'limoti alohida ajralib turadi. Bu dinda umum e'tirof etilgan qonun va hamma uchun yagona bo'lgan shaxsiy iloh yo'q. Diniy amaliyot shakllari ko'pligini hisobga olsak, yagonalikning rang-baranglikda namoyon bo'lishi prinsipi, jahonning turli diniy tizimlari mavjudligi prinsipi aynan induizm o'zining eng oliy ifodasini topadi. Diniy plyuralizm ta'limoti va induizmining tolerantligi hozirgi davrda unga bo'lgan qiziqishni kuchaytirmoqda. G'arbda mazkur dinga kirish ijobiy fakt sifatida qaralishi tasodifiy bir hol emas, zero, u an'anaviy xristianlikning inqirozi natijasida hosil bo'lgan ma'naviy bo'shliqqa qarshi kurashishda qudratli vosita hisoblanadi.³³⁷

Albatta, induizmining mafkuraviy tolerantligini idealashirish ham yaramaydi, chunki hayot amaliyotida unga induizm muxlisi xulq-atvorining qattiq tartibga solinishi, turli tabaqalardan iborat jamiyatning boshqa diniy e'tiqodlar tarafdorlaridan muayyan guruhlarini shakllantirish qobiliyati qarama-qarshi turgan. Shunga qaramay induizm mistisizm mavqegining kuchliligi diniy majmuaning hozirgi ong uchun absurd sunaligan elementlari – aqidalar, mitologiya, rasim-rusumlarining eskirgan shakllari rad etilishiga olib keladi. Shu tariqa insonni «tashqi dindorlik»dan xulos qilish yo'lidagina yana bir qadam tashlanadi – u insonning «ichki dunyosi»ga aylanadi. Boz ustiga din g'ayratiborilik sohasi sifatida, insonning kam o'rganilgan ruhiyati bilan bog'lanadiki, bu turli xil spekulatsiyalar uchun asos bo'lib xizmat qiladi³³⁸, bu esa o'z navbatida diniy fanatizm «vabosi» tarqalishiga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, **diniy fanatizm fenomenini madaniy-tarixiy kontekst doirasida, jamiyat hayotining boshqa hodisalariga bog'lab o'rganilishi lozim.**

³³⁷ Тареева А.А. Индуистские мистические организации и диниот: Кудугур. – Москва: 1989. – 3-с.

³³⁸ Поппенриот В.С. Наука и мистицизм в XX веке. – Москва: 1989.

Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, kishilik tarixidagi olamshumul ma'naviy to'ntarish – Ellada, Hindiston va Xitoyda falsafaning paydo bo'lishi (miloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalari) alohida diqqatga sazovoridir, zero, u diniy fanatizm fenomeniga ancha kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ma'lumki, falsafani puxta ishlab chiqilgan mantiqsiz tasavvur qilish mumkin emas, zotan u to'plangan bilimlarni tez o'zlashtirish bilan bir qatorda, diniy ong monopoliyasiga putur yetkazuvchi qarashlarning izchil tizimini yaratish imkonini beradi. Diniy fanatizmining falsafa doirasida yaratilgan mantiqqa bog'liqligini tushunish uchun shu narsa muhimki, mantiq konsepsiyalari har doim zaminida moddiy ne'matlar ishlab chiqarish usuli yotuvchi madaniyatga bog'liq bo'ladi, ya'ni mantiqiy bilimlar tizimi an'ana va sivilizatsiya o'rnatgan cheklashlar bilan belgilanadi.

Falsafa paydo bo'lishining uch markaziga muvofiq mantiqning *ellincha, hindcha va xitoycha* an'analari shakllanadi. Bu an'analarning har biri o'z xususiyatiga ega. **Qadimgi Yunoniston** nazariy refleksiya va desakralizatsiya (antik davrga xos bo'lgan hodisa), yunon harfli yozuvining paydo bo'lishi, ma'naviy ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi kishilar tomonidan targ'ib qilingan «beg'araz kuzatish» ideali, o'la rivojlangan yunon madaniyatining yaratilishi, polis demokratiyasining mavjudligi kabi omillar ta'sir ko'rsatganligini namoyish etadi. Aksiomatik metod, isbot qilish nazariyasi, aristotelcha formal mantiq asoslarini antik sotsiumdin qidirish o'rini bo'ladi. Bu yerda biz uchun eng muhim narsa shuki, klassik formal mantiq o'zining istisno qilingan uchinchi qonuni bilan birga xristian Yevropasi va musulmon Sharqi madaniyatidan o'rin oldi.

Qadimgi Xitoyning ijtimoiy va madaniy tarixi alohida ko'rinlar korporatsiyasining yo'qligi, ilmiy tadqiqotlar amaldorlar byurokratik elitasi vakillari tomonidan bajarilishi, ierogliflar fetishizmi, mistika, mantika va hokazolar bilan tavsiflanadi. Bularning barchasi mantiqiy bilimlar tizimining dogmatik va algoritmik xususiyatini belgilaydi. Unda isbot qilish nazariyasi, mantiq qonunlari yo'q, «ish» va «ism» o'rtasidagi fundamental munosabat esa (u Yevropa madaniyati doirasida yaratilgan ismlar vositasida qayd etiladi, bu arxai madaniy shakllarga xosdir.

Matematik isbotlash an'anasidan kelib chiqqan qadimgi Yunoniston mantiqidin farqli o'laroq, **qadimgi Hindiston** mantiqi «turi maktablar tarafdorlarining bahs-munozaralaridan iborat bo'lgan intellektual o'yin

negizida vujudga kelgan»³³⁹. Hindcha mantiqda formal o'zgartirish g'oyasi mavjud emas, zero, u formal mantiqdan farqli ravishda bosqichacha prinsiplar asosida tuzilgan. Hindcha sillogistika «Kama-sutra»ga sharhlar tizimini o'zida ifodalaydi, u real narsalar va hodisalar mazmunini yoritishga qarab mo'ljallanadi. Hindcha mantiq ilmiy o'rganish real jarayonidan kelib chiqadi, bunda u yoki bu tabiat fenomenlarini matematik abstraksiyalar tilida tushuntirish aynan konkret «shu yerda» va «hozir» tushuntirishni o'zida ifodalaydi. Formal isbot qilish nazariyasining yo'qligi baxmancha madaniyat og'zaki an'ana qarab mo'ljallanishi bilan izohlanadi.

Falsafiy inqilob insoniyat tarixida keltirib chiqargan oqibatlar ziddiyatlarga to'la. Bir tomondan, jamiyatning intellektual imkoniyatlari sezilarli darajada oshdi, tarix yangi siklining poydevori bunyod etildi. Keyingi davrlar madaniyati o'z mumtoz manbalaridan bahra oladi. Boshqa tomondan, yangi falsafiy ta'limotlar arxai, diniy-mifologik madaniyat zuval topganidan so'ng hosil bo'lgan ma'naviy bo'shliqni to'ldira olmadi va bu jamiyat qadriyatlarini yagona tizimining vayron bo'lishiga, siyosiy tizimlar barqarorligiga tahdid soluvchi axloqiy buzquqlikning kuchayishiga olib keldi.

Ayni shu sababli falsafiy ta'limotlarning rivojlanish jarayoni bilan bir qatorda barcha dinlarni birlashtirgan dunyoga ruh, intuitiv munosabati, yangi axloqiy qonuni yaratishga qodir bo'lgan xaloslarni topish yo'lida izlanishlar olib borildi. O'tayer dengizi bo'yidagi hududlarda, Hindiston va Xitoyda sinxron tarzda yuz bergan bu jarayon mafkuraviy inqirozga barham berdi va jahon dinlariga, shu jumladan monoteistik dinlarga asos soldi. Shu yerda ellincha, hindcha va xitoycha mantiqlarning o'ziga xos jihatlari jahon dinlarining xususiyatida aks etdi. Aniqroq aytganda, xitoycha va hindcha mantiqlarda istisno etilgan uchinchi qonuni yo'q, shu tufayli ham bu mamlakatlarda politeizm va monoteizm o'rtasida tarlashni amalga oshirish muammosi mavjud emas. Ayni shu sababli xitoy va hind dinlari boshqa dinlarning muxlislariga nisbatan mafkuraviy jihatdan ko'proq darajada tolerantlik bilan tavsiflanadi. Xitoy va hind madaniy an'alarining diniy tasavvurlariga ko'ra oliy haqiqatni (ma'naviy absolyutni) insoniy tushunchalar tilida ifodalab bo'lmaydi. Ushbu dinlarga kuchli mistik mo'ljallan xosligi tasodifiy bir hol emas. Ellincha mantiq esa o'zining istisno etilgan uchinchi qonuni bilan birga xristian va islom dinlari tizimidan o'rin oldi va ularning monoteistik xususiyati kuchayishiga

³³⁹ Липинский М. Е. Очерк развития религиозных учений в культурно-историческом контексте. – Киев 1979. – 95-с.

ko'maklashdi. Ushbu dinlarda Iso Masih (xristianlar uchun) va Oллоh taolo (musulmonlar uchun) eng oliy haqiqatni o'zida mujassamlashtiradi. Sharqona tushdagi politeistik dinlarga «yumnshoq» diniy fanatizm xos bo'lsa, g'arb monoteistik dinlariga boshqa din vakillari va o'zgacha fikrlovchilarga nisbatan toqatsizlikni, ba'zi hollarda esa vahshiyona, shafqatsiz munosabatlarni o'z ichiga oluvchi ashaddiy fanatizm xosdir.

Diniy fanatizm fenomeni nafaqat **ijtimoiy-madaniy darajaga**, balki individning jismoniy borlig'i bilan uzviy bog'liq bo'lgan **ijtimoiy-psixologik darajaga** ham ega. Ijtimoiy-psixologik darajada diniy fanatizm fenomeni tafakkur, emotsiyalar, tuyg'ular va hokazolarni o'z ichiga olgan inson ruhiyatining holatlaridan biri sifatida mavjud bo'ladi. Biroq inson ruhiyati o'z-o'zicha moddiy emas va bevosita idrok etilmaydi. Masalan, bizning ikki karra ikki – to'rt degan fikrimiz biron-bir moddiy xossaga ega emas. Bu yerda biz muqarrar tarzda ijtimoiy simvolizm bilan to'qnash kelamiz, ya'ni o'z fikrimizni boshqa odamga bildirish yoki uni o'zimizdan tashqarida ifodalash uchun biz simvollaridan foydalanishga majbur bo'lamiz. Ichki dunyo hodisalari o'zlikdan tashqarida namoyon bo'lishining har qanday ko'rinishi albatta simvol bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, simvol ma'naviy dunyo belgisini o'zida ifodalaydi. Inson faoliyatida simvollar tizimining o'rni va ahamiyati uning ijtimoiy meros (ijtimoiy xotira) mexanizmini, madaniyatni asrash va avlodlarga uzatish vositasi sifatidagi roli bilan belgilanadi.

Simvollar faoliyat subyekti tomonidan qo'yilgan maqsadlarga qarab dunyo haqidagi tasavvuri va dunyoga bo'lgan munosabatlarni obyektivlashtiradi. Shu munosabat bilan, odamda, ilmiy, badiiy, mifologik, diniy va boshqa xil simvollar farqlanadi.³⁴⁰

Simvol o'zining dialektik ziddiyatlarga to'la tabiati bilan ajralib turadi. Simvol o'zi paydo bo'lgan ijtimoiy dunyo ssenariysi sifatida, madaniyatlar qatlamidan o'tib, o'zining yagona mohiyatini saqlab qoladi, unga takrorlanuvchanlik xosdir. Madaniyat elementi sifatida simvol boshqa madaniy bosqichlar yoki qadimga madaniyalarga ishora qiladi. Shu bilan bir qatorda simvol madaniy kontekst bilan faol o'zaro aloqalarga kirishishi jarayonida ularning bir-biriga o'tishi yuz beradi. Boshqacha qilib aytganda, simvolning yagona mohiyati turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Variantlilik xususiyati simvolga yangi tajribani to'plash va uyushtirish imkonini beradi, ya'ni u o'ziga xos xotira kondensatori sifatida amal qiladi.

Simvollar eng qadimgi turlari sanalgan mifologik va diniy simvollar o'z funksiyalarini rasm-rusumlar orqali bajaradilar. Rasm-rusumlar mifopoeitik yoki kosmologik davrda birinchi darajali ahamiyat

kasb etadi. Bu davr matnlarida asosiy e'tibor tartibga soluvchi kosmik asosning destruktiv xaoitik stixiya bilan kurashiga qaratiladi.³⁴¹ Arxaiik tafakkurning kosmologik sxemalari dunyoning yaratilishi haqidagi mifning shumercha, bobilcha, qadimgi xitoycha, polineziyacha, sibircha variantlarida qayd etilgan. Kosmologik davrning mifopoeitik dunyoqarashiga makrokosmos va mikrokosmosni, dunyo va insonni ayniylashtirish xosdir.

Kosmologik davrda rasm-rusumlar inson ijtimoiy borlig'ining asosiy shakli, uning faoliyat ko'rsatish qobiliyatining bosh timsoli hisoblanadi. Keyinchalik uning negizida odamlarning ishlab chiqarish-iqtisodiy, ma'naviy-diniy va ijtimoiy faoliyati rivojlanadi. Aynan u borlig'ning yaxlitligini va u haqidagi bilimlarni idrok etish imkonini beradi.³⁴² Rasm-rusumlar (simvolik faoliyat) asosan mifni (simvollar tizimini) o'ziga bo'ysundiradi. Bu yuz bermagan hollarda mif rasm-rusumlar zaminida yotuvchi g'oyalarni boshqacha yo'l bilan ifodalaydi. Bu simvollar ijtimoiy xotiraning konkret shakllari hisoblanadi. Insoniyat ijtimoiy-tarixiy tug'ribasining barqaror sxemalari, andozalari va algoritmlari inson xotirasi bilan chambarchas bog'liq. Insoniyat xotirasining mavjudligi zaminida aynan inson xotirasi yotadi, zero, ayrim individlar miyasining xotirasiz madaniyat tarixi va to'plangan bilimlarni tasavvur qilish ham mumkin emas.³⁴³ Inson faoliyatiga yo'l ko'rsatuvchi ong uning xotirasida qayd etilgan bilim va tajribadan foydalanish asosida faoliyat ko'rsatadi, xotiraning o'zi esa idrok etilayotgan dunyo bilan bog'liqdir. Binobarin, diniy fanatizm fenomenining, kengroq ma'noda esa – dinning tahlili inson xotirasining har xil turlarini, ayniqsa ruhiy xotirani o'rganishni talab etadi. Ruhiy xotira inson xulq-atvoriga, uning xatti-harakatlariga, kayfiyatiga va boshqa individlar bilan o'zaro munosabatlarga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Ruhiy xotira diniy tuyg'ularning shakllanishida ham ulkan rol o'ynaydi. Ruhiy xotira muayyan ruhiy holatning o'zi haqidagi ma'lumotlariga emas, balki bu holatning yuzaga kelishini belgilagan vaziyat haqidagi ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi.³⁴⁴ Ayni shu sababli tegishli diniy aqidalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan turli rasm-rusumlar, odatlar va marosimlar mazkur aqidalar xotiradan mustahkam o'rin olishini ta'minlaydi. Inson hayot faoliyatida ruhiy xotira ishtirokining pinhona shakllari mavjud (aksariyat hollarda ruhiy xotira ongsizlik darajasida amal qiladi). O'zlashtirilgan diniy aqidalar inson xulq-atvorini,

³⁴⁰ Quring: Лосен А. Ф. Проблема символа и религиозное искусство. – Москва: 1976. – 186–187-с.

³⁴¹ Quring: Топоров В. Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архивный путь в фольклорных и этнографических памятниках. – Москва: 1988. – 9-с.

³⁴² О'ша юлда. – 16–17-б.

³⁴³ Quring: Миссиями памяти. – Л.: 1987. – 3-с.

³⁴⁴ Quring: Громова Е. А. Эмоциональная память и ее механизмы. – Москва: 1980. – 131-с.

ayniqsa diniy fanatik xulq-atvorini o'z-o'zidan belgilaydi. Shunday qilib, inson xotirasini o'rganish jarayonida olingan ma'lumotlar dunyoga diniy yondashuvning, shu jumladan, diniy fanatizmning shakllanish mexanizmi haqida umumiy tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Diniy fanatizmning xususiyati bilan uning **ijtimoiy-psixologik funksiyalari** ham uzviy bog'liq. Adabiyotlarda diniy fanatizm muayyan ijtimoiy-psixologik va ijtimoiy-dunyovqarashga doir funksiyalarni bajarishi ta'kidlanadi. Aniqroq aytganda, diniy fanatizmdan kishilar o'rtasida diniy adovat qo'zg'atish, diniy urushlar olovini yoqish uchun foydalaniladi. Bunga ishonch hosil qilish uchun musulmonlarning ko'firliklarga qarshi «muqaddas urushi» - jihodni, «dahriylar», ateistlar va hurfiylik olimlarni ta'qib qilish va o'ldirish hollarini eslashning o'zi kifoya qilsa kerak. Boshqacha qilib aytganda, diniy fanatizm insonning sotsial xulq-atvorini, shu orqali barcha ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish vositasi hisoblanadi.

Darhaqiqat, boshqa individlar bilan o'zaro munosabatlarning muayyan tizimi doirasida inson o'z rolini o'ynaydi, alohida bir funksiyani bajaradi. U ijtimoiy munosabatlarni «ansambli»dagi (ijtimoiy munosabatlarning konkret-lokal tizimidagi) bu rolni lozim darajada o'zlashtirgach, o'z tanasining alohida ijtimoiy funksiyalarni bajarishni fiziologik va psixologik jihatdan ta'minlaydigan a'zolarini tinimsiz mashq qildiradi. Tabiiyki, bu a'zolar nisbatan ildamroq rivojlanadi va pirovardida hattoiki individning tashqi ko'rinishi ham u hayotda nima bilan shug'ullanishidan dalolat berishi mumkin (masalan, zohidlar, tarki dunyo qilgan odamlar, iezuitlar va shu kabilarning tashqi ko'rinishi).³⁴⁵

Diniy fanatizm ijtimoiy tizimning individ bajaruvchi alohida funksiyalaridan birini o'zida ifodalaydi. Bunda ijtimoiy tizim yoki kengroq ma'noda ijtimoiy muhit o'z shakl-shamoyiliga ega bo'lmagan individlardan sirdagi gandydir mexanizm emasligini e'tiborga olish lozim. Amalda bu har doim real individlar o'rtasidagi munosabatlarning konkret majmuidir. Binobarin, diniy fanatizm muayyan kishilar guruhini jamiyatni boshqarish, hokimiyatni amalga oshirish va boyliklarni egallash uchun foydalanishi mumkin bo'lgan ijtimoiy tizim funksiyasini bajaradi.

Diniy fanatizmning yuqorida ko'rsatilgan funksiyalari konkret ijtimoiy-tarixiy kontekstga bog'liq bo'ladi. Muayyan tarixiy sharoitlarda diniy fanatizm feodallarning xalqqa nisbatan chidab bo'lmaz darajadagi jabr-zulmiga qarshi qaratilgan, kuchli milliy-diniy harakatlarga yo'l dosh bo'lgan edi. Bunga o'rta asrlar Sharqida **messianizm** (ilohiy xaloskor

kelishiga bo'lgan ishonch) va **maxdizm** (islom messianizmi), g'arbiy Yevropada esa – katarlar harakati misol bo'lishi mumkin.

Katarlar («sofiar») harakati XII asrda Fransiya janubida va Shimoliy Italiyaning bir qismida keng tarqalgan edi. Ularning moniylik ta'limoti yomonlikning dunyodagi rolini iblis amali sifatida mulqashitirar edi. Katarlar dunyoviy hayot chegarasidan tashqarida barcha odamlarning jonlari birodarlaracha muhabbatda birkishiga ishonardilar. Shu tufayli ham ular o'zlari uchun quyidagi maqsadlarni belgilagan edilar: hayotning sofiigi, ma'naviy barkamollik, shahvoniy maylar va ehtirosilarni yengish. Katarlar davlatni, jamoat tuzilmalari, ayniqsa cherkovni rad etardilar, shu tufayli ham ular Injilni xalq tiliga o'giridilar, rasmiy diniy marosimlar va rasm-rusumlarning har qanday shakllardan voz kechdilar. Ularning jamoasiga dunyoviy ehtirosilarning barchasidan voz kechgan kishilar rahbarlik qilardilar. Ularning va'zlar xalq muhabbatini qozongan edi. Ular katolik ulamolarni bilsalarda ko'p karra g'olib chiqqan edilar.³⁴⁶ Katarlar hayotni ixtiyoriy tark etishni rag'batlantirardilar va ba'zan bu dunyoni o'zlarini o'zlari o'ldirish yo'li bilan tark etardilar.

Dunyoda hamma yomon ishlar iblis amali hisoblanishdan kelib chiqib katarlar ekspluatatsiya, soliqlar va o'lpontlarga, ichki nifoqlar va urushlarga, ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlikka, ma'lum darajada xususiy mulkka ham sabab bo'lgan barcha omillarni diniy nuqta nazaridan qoralaganlar. Katolik cherkov iblisning bunday amallarini muqaddas deb e'lon qilgani bois, katarlar uni iblisning kuchi deb e'lon qildilar. Shu tufayli ham katolik cherkovi katarlarga qarshi shafqatsiz kurash boshladi, qirg'inbarot «albigoy urushlari»ga farvo berdi va fanatik muassasa – muqaddas inkvizitsiyani tashkil etdi.

Boshqa tarixiy sharoitlarda diniy fanatizmdan cherkov va ma'murlar dahriylarni jazolash uchungina emas, balki o'z hokimiyatini kuchaytirish uchun ham foydalanganlar. Misol tariqasida katolik cherkov diniy fanatizmdan o'rta asrlar g'arbiy Yevropada hokimiyat uchun kurashda qanday foydalanganligini ko'rib chiqamiz. Ayni holda diqqatga sazovor narsa shuki, cherkov o'z maqsadlariga erishish yo'lida «Iso Masih sultanati»ga ko'r-ko'rona ishonch, asketizm va tarkidunyochilikdan foydalanadi. O'rta asrlar katolizisizmidan asketik ideallarga moyilik va dunyoviy hayotda cherkovning hukmronligini o'rnatishga intilish kuzatiladi. Asketizm va hukmronlik ideallari majburiylikdan xalos bo'lish va cherkov rim davlati ustidan g'alaba qozongan davrda xristianlikning kuyfiyat bilan bevosita bog'lanadi.

³⁴⁵ Ильенков Э. В. Что же такое личность. // С чего начинается личность. – Москва: 1979.

³⁴⁶ Уколов В. И. Лепская и ереси в Западной Европе (V-XV вв.) // Навыный арсенал, ретинга и современность. – Новосибирск: 1990.

Rim papasining teokratik hokimiyati bir-birini istisno qiluvchi ikki prinsip – asketizm (tarkidunyochoilik) va **butun dunyoga o'z hukmini o'tkazishga** asoslanadi. O'rta asrlar g'arbiy Yevropa tarixi shu ikki prinsipning o'zaro aloqasidan darak beradi: «Aslida dunyoviy hayotga nafrat shiori yozilgan bayroq ostida papalik o'zining dunyo ustidan eng buyuk g'alabalarini qo'lga kiritadi; asketik idealizm yo'lida papalar cherkovni o'zgartiradilar va unga dunyo miqyosida ulkan kuch-qudratga erishish imkonini bergan tashkilotni yaratadilar. Dunyoviy hayotdan qaytgan monaxlar cherkovda va dunyoda papaning jahoniy hokimiyati g'oyasini targ'ib qilish, uning manfaatlarini himoya qilish, uni mustahkamlash va kengaytirishga ko'maklashish uchun dunyoviy hayotga qaytariladilar. O'z monastirlarini tark etar ekanlar ularning o'zlari prelatlar* va papalar sifatida yakkahokimlik g'oyasini ro'yobga chiqarish uchun butun dunyoni zabt etadilar»³⁴⁷. Shunday qilib, asketizm, tarkidunyochoilik va xudoga sig'imish katolik cherkov qo'lida o'z maqsadlariga erishish uchun qudratli qurol bo'lib xizmat qiladi.

Bu qurollarning aksariyatini xristianlik o'tigan zamonlar va madaniyatlardan o'zlashtiradi va ularni papa hokimiyatining etijoylari bilan muvofiq holatga keltiradi. Qadimgi dunyo dini va falsafasi asketizm va tarkidunyochoilikni targ'ib qiladi. Xristianlik esa xudoning salтанatini bu dunyodan ayri deb e'lon qiladi. Asketizm, tarkidunyochoilik zaminida Sharqda vujudga kelgan moniylik ta'limoti (zardushtiylik, xristianlik va gnostitsizm sintezi) yotadi; asketizm bilan qadimgi yunon falsafasi neoplatonizmدا yakunlanadi. Avliyo Avgustin o'z asarlari ustida ishlar ekan ayini shu uch manbaga (neoplatonizm, moniylik, xristianlikka) tayanadi, boz ustiga uning o'zi ham asketizmi targ'ib qiladi va o'z ta'limotida uni yuksak o'ranga qo'yadi.³⁴⁸

O'rta asrlar G'arbiy Yevropa jamiyatining asketik kayfiyati va rim-katolik cherkovining istilochilik harakatlari o'rtasidagi kontrast o'rta asrlar tarixiga xos xususiyat hisoblanadi. Bu yerda biz «mayjud talablar va sharoitlarga zid ravishda voqealarni o'zgartirishga intilayotgan monaxlar va papalar hamda mazkur g'oyalarni siyosiy qurolga aylantirayotgan siyosatchilar bilan qatorida dunyo uchun jon fido qilayotgan asketlarga va dunyoni o'z nog'orasiga o'ynatish uchungina monaxlik intizomida toblangan fanatiklarga» duch kelamiz.³⁴⁹ Asketizm va cherkov ierarxiyasini yuglovchilar dunyoda teokratiya hukmronligini o'rnatish va inson hayot faoliyatining barcha sohalarini – siyosat, iqtisod, huquq,

adabiyot va fanni o'rta asrlar dunyogarasiga bo'ysundirish uchun tinimsiz kurash olib boradilar.

O'rta asrlarda katolik cherkovining daromadlari va mol-mulki ko'payadi. G'arbda bargaror markazlashgan hokimiyat yo'qligi sharoitida katolik cherkovi g'arbiy Rim imperiyasi hududida vujudga kelgan varvarlar qiroliklarining qirollari tashlab ketgan ulkan boyliklarni o'zlashtiradi.³⁵⁰ Diniy fanatizm rim papalari o'z boyliklarini saqlab qolishlarigaгина emas, balki ular ko'p katta ko'payishiga ham ko'maklashadi, zero, u cherkovning ierarxiyaviy markazlashgan hokimiyatiga tayyanadi. Diniy fanatizm rim-katolik cherkovining jamiyatni totalitar usullar bilan boshqarish yo'lidagi intilishlarini qo'llab-quvvatlash vositalaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Diniy fanatizmining keng tarqalishi xalq urushlariga sabab bo'lishi mumkin. Buni Xitoydagi taypinlar qo'zg'oloni (1850–1864-yillar) misolida kuzatish mumkin. Konservativ tushdagi xalq harakatlarning ayrimlariga (Xitoydagi ixetuanlar qo'zg'olonidan Erondagi islom inqilobigacha) ham diniy fanatizm yo'ldosh bo'lgan. Rus diplomati I.Korostovets Xitoydagi bokserlar qo'zg'oloni haqida shunday deb yozadi: «Xitoydagi ko'pgina xalq harakatlari kabi bu harakat ham g'ayritabiiylik unsuridan xoli emas edi. Bokserlarning rahbanolari imperiyani himoya qilish va ajnabiyxlarni quvib chiqarishni o'z shioriga aylantirib, umrbog'iylik va benugsonlik haqidagi va'dalar bilan izdoshlarni jalb qila boshlaydilar. Haqiqiy bokser o'lishi mumkin emas, o'lgan taqdirda ham u tirilishi lozim degan fikr paydo bo'ladi. G'ayritabiiylikning, magik kuchning bu elementi shaharliklarigina emas, balki irim-chirimlarga ayniqsa ishonuvchan bo'lgan qishloq muhitiga mansub kishilarni ham bokserlar saflariga tortib boshlaydi»³⁵¹. Ixetuanlarning bunday ittifoqiga namuna bo'lib o'g'il bolalar ustozlar rahbarligida dao gimnastikasi bilan shug'ullanadigan, qiz bolalar esa umrbog'iylikni ta'minlovchi «falsafa toshini» topish yo'lida izlanadigan diniy uyushmalar xizmat qiladi.

Ixetuanlar turli rasm-rusumlarni faqat bir maqsadda – ruhini yordamga chaqirish va u sig'imayotgan odamning tanasiga o'rnatish, uni g'ayritabiiy kuch bilan to'ldirishga erishish uchun bajarar edilar. Gayum yig'ilishlarda va o'z shiorlarida ixetuanlar barcha xitoyliklarni ajnabiyxlarga qarshi bosh ko'tarishga chaqiradilar, yevropaliklarga qarashli uylarning ayimlariga qon bilan belgi qo'yadilarki, bu ularga o'ti qo'yish lozimligini anglatardi. Lo'nda qilib aytganda, ixetuanlar aholida ajnabiyxlarga nisbatan

* Прелат – епископ на англикан черковларда юқори мансабга эга бўлган руҳоний.

³⁴⁷ Герпе В. Западное монашество и папство. – Москва: 1913. – 2-с.

³⁴⁸ Августин. О божественности и свободном произволении. – Москва: 1987.

³⁴⁹ Герпе В. Западное монашество и папство. – Москва: 1913. – 4-с.

³⁵⁰ Уингет. Корейский А.Р., Тонтер Р. Упалок и гибель Западной Русиной империи и возмещение государственных королейств. – Москва: 1984.

³⁵¹ Сидяков В.Д. Милитаризм и правительств Китая. – Москва: 1985. – 177-с.

naftat uyg'otish uchun mavjud imkoniyatlarning barchasini ishga solishga harakat qilardilar. Natijalar o'zini uzoq kutirmaydi: ixtisuslar o'z raqiblariga misli ko'rimagan darajada shafqatsizlik bilan munosabatda bo'lardilar, jinsi va yoshidan qat'i nazar barcha xristianlarni qirib tashlardilar, ular yashaydigan mavzular yoki qishloqlarni esa kulepalarga aylantirdilar. Ayol imperator Sisi olib borgan xiyonakorona siyosat natijasida avval ixtisuslardan ajnabiyarlarni qirib tashlash uchun, keyin ajnabiyarlardan ixtisuslardan qutulish uchun foydalanadilar, qo'zg'olon umumxalq tusini olmaydi va qonga botirladi.

Endi o'tgan asrning 70-yillari oxirida Eronda yuz bergan, g'arbda nashr etilgan adabiyotlarda «islom inqilobi» degan nom olgan voqea to'xtalamiz. Inqilob arafasida Eronda yuzaga kelgan vaziyat haqida tasavvur hosil qilish uchun shoh Muhammad Rizo Pahlaviyning «Buyuk sivilizatsiya sari» deb nomlangan kitobini varaqlash o'rinni bo'ladi deb o'ylaymiz. Ushbu kitobda quyidagi so'zlarni o'qishimiz mumkin: «Bugun biz G'arbi quvib yetish uchun uzoq yo'lni bosib o'tishimiz kerak. Ammo «quvib yetish»ning o'zi kifoya qilmaydi. Mamlakatimizdagi sharoit G'arbda mavjud bo'lgan sharoitlardan sezilarli darajada farq qiladi, shu tufayli ham bizdan ularga moslashish talab etiladi. Biz g'arb texnologiyasini o'z madaniyatimizga, madaniyatimizni esa texnologiyaga moslashtirishimiz kerak. Muammoni yechishning yangi yo'li shudir».³⁵² Ko'rib turganimizdek amalda g'arbga xos bo'lgan rivojlanish yo'liga qarab mo'ljall oluvchi «sivilizatsiyani yaratish»ga nisbatan shohning yondashuvi so'f dunyoviy tusga ega, chunki u ulamolardan xoli bo'lgan islom haqida so'z yuritadi. Shoh Muhammad Rizo Pahlaviy o'z kitobida ulamolarni namoyishkorona e'tibordan soqit etadi. O'z-o'zidan ravshanki, ulamolarning ham bunga qo'l qovushtirib qarab turmaydilar: ular xalqni shoh rejimiga qarshi namoyishlarga olib chiqadilar, masjidlardagi va zlarida shohning imperialistik davlatlar, ayniqsa AQSh bilan hamkorligini avovsiz tanqid tig'i ostiga oladilar, musulmonlar ongiga fanatizm unsurlarini izchil singdiradilar. Natijada a'vom xalq oyogga turadi va serhasham do'konlarni talon-toroj qiladi, dabdabali avtomobillarga o't qo'yadi. O'z-o'zidan ravshanki, «stixiyali» tarzda tashkil etilgan bunday harakatlar politsiya va armiya otryadlari bilan to'qnashuv natijasida qurbonlar bilan tugaydi. Bundan tashqari, fanatiklarning guruhari kinoteatrlar va restoranlarga, spirtili ichimliklar va g'arb estradasi musiqasi yozuvlari bilan savdo qiluvchi do'konlarga, banklarning bo'limlariga va mulklar o'z va zlarida «shirk» deb e'lon qilgan boshqa muassasalarning binolariga o't qo'yadilar, ularni portlatadilar.

«Islom inqilobi» sodir bo'lganidan so'ng Eron ulamolari diniy ihtoakorlikni qaror toptirish uchun omma ongini o'z hukmiga bo'yundirish zaruriyati bilan ro'baro' bo'lardilar. Bunga erishish vositasi sifatida jamiyat ma'naviy hayoti va turmushining barcha sohalarini islomiy lashtirish tanlanadi. O'rta asrlar musulmon jamiyati atributlari bilan boyitilgan islomiy «omnaviy madaniyat»ni keng yoyish jarayoni boshlanadi.

Bunday «madaniy inqilob» mamlakatni «g'arb va xudosislar ta'siridan forig' etish»³⁵³ uchun davlat apparatini sezilarli darajada yangilashni talab qilardi. Humayniylar (Eron ulamolari rahbari Oyaula Humayniy taraforlari) «Olioh dushmanlari» - burjua liberalari va so'li kuchlar vakillarini yo'q qilib tashlashga chaqiradilar. Universitetlarning professor-o'qituvchilar tarkibi va talabalariga, shuningdek, G'arbda ma'lumot olgan ziyolilarga ham qagshatqich zarba beriladi. 1980-yilning iyunida oliy o'quv yurtlaridan jami yigirma ming talaba va ikki ming o'qituvchi haydaladi. Ko'chalarda mulklar va islomiy tartib qo'riqchilari bilan talabalar va qituvchilar o'rtasida yuz bergan to'qnashuvlar natijasida bir necha yuz talaba qamoqqa olinadi, yaranaladi va halok bo'ladi.³⁵⁴ Shunday qilib, mamlakatning intellektual kuchlari tor-mor keltiriladi, bu esa mamlakat taraqqiyotiga misli ko'rimagan darajada katta zarar keltiradi. Yuqorida bayon etilganlar diniy fanatizm g'arb turmush tarziga qarshi, hozirgi zamon fani va texnikasi bilan bog'liq bo'lgan begona qadriyatlarining olib kiritilishiga qarshi qudratli hujumga aylangan inqilobga qanday qilib konservativ tus berganligiga misol bo'ladi.

Sharq sivilizatsiyalari ming yillik diniy an'analarning keng qatamlaridan chiqur o'rin olgan **diniy fanatizm** ayrim sharq mamlakatlari aholisining ongi, turmush tarzi va siyosatiga hali uzoq vaqt jiddiy ta'sir ko'rsatsa kerak. Tanqli sharqshunos olim L. Vasiliev vaziyatni tavsiflab, shunday deb yozadi: «Garchi bugungi kunda rivojlanish sur'atlarining sezilarli darajada jadallashuvi Sharq sivilizatsiyasi an'analarni tinimsiz o'zgarayotgan vaziyatga jadalroq sur'atlar bilan, yangicha yondashishga majbur qilayotgan, bu konservativ an'analarning yangilanishiga, davlat strukturasiining erkinlashtirishiga, sivilizatsiyaning o'zi asta-sekin o'zgarishiga olib kelishi lozim bo'lsa-da bu jarayonlarning barchasi haddan tashqari ildam bo'lishi mumkin emas».³⁵⁵ Binobarin, diniy ong tarkibidan o'rin olgan fanatizmning sharq sivilizatsiyalariga ta'siri hali-beiri to'xtamas kerak.

³⁵² Иранская революция 1978-1979 гг.: Причины и уроки. - Москва: 1989. - 75-с.

³⁵³ Иранская революция 1978-1979 гг.: Причины и уроки. - Москва: 1989. - 234-с.
³⁵⁴ О'йла joyla. - 255-b.

³⁵⁵ Восточев Л.С. История религий Востока. - Москва: 1988. - 407-б.

Diniy fanatizm asoslari, xususiyati va funksiyalarining yuqorida amalga oshirilgan tahlili diniy fanatizm inson va ijtimoiy guruhlarining stixiyati ijtimoiy jarayonga, kishilarning ongli nazorati bilan qamrab olinmagan ijtimoiy kuchlar harakatining majburiy xususiyatiga, ya'ni o'z ijtimoiy munosabatlarning begonalashuviga qarshi o'ziga xos qalqoni hisoblanadi degan xulosaga kelish imkonini beradi. Jarimat stixiyati kuchlarining shikasti ta'siri ham odamlar ongida «egri» diniy tasavvurlar paydo bo'lishiga olib keladi. Diniy fanatizmining vujudga kelishiga inson emotsiyalari - qo'rquv, nafs, muhabbat, nafrat va hokazolar, shuningdek, fetishtik fantazyalar ham ancha kuchli ta'sir ko'rsatadi. Diniy fanatizm fenomenining vujudga kelishida qo'rquv alohida o'rin egallaydi. Ushbu tuyg'uning kuchlilik darajasi va amalda namoyon bo'lish shakllari ko'p jihatdan inson borlig'ining ijtimoiy sharoitlari bilan belgilanadi. Diniy fanatizmining o'zi individ va guruhlarining deformatsiyalangan ko'rinishdagi diniy qadriyatlar tizimiga bo'lgan muayyan munosabati sifatida begonalashib ketgan ijtimoiy borliqni aks ettiradi. Ijtimoiy borliq ko'p variantli, o'zgaruvchan bo'lgani bois uning deformatsiyalangan in'ikosi diniy fanatizm shakllarining rang-barangligida o'z ifodasini topadi. Quyida ularga batafsilroq to'xtalamiz.

Diniy fanatizmining shakl-shamoyillari. Ijtimoiy jarayonlarni boshqarish kishilik tarixida barcha zamonlarda ham dolzarb ahamiyat kasb etgan, u individ ongining faolligi, uning izchil ijtimoiy xulq-atvori bilan uzviy bog'liq. N. Naumovning «Izchil xulq-atvorning sotsiologik va psixologik jihatlari» kitobida individual mavjudlik darajasida strategik maqsadlarni belgilash mexanizmi ochib berilgan.³⁵ Ushbu mexanizm muqobillik, antinomiyalilik, maqsadni belgilashning asosiy elementlari o'rtasidagi aloqa, vaqtning nooptimaligi va uni strukturalashtirish prinsiplariga asoslanadi. Biz uchun vaqt bilan bog'liq bo'lgan oxirgi prinsip ayniqsa diqqatga sazovordir, zero, u irratsional xulq-atvor shakllaridan biri hisoblangan diniy fanatizmini oqilona tushuntiradi.

Maqsadni belgilash inson faoliyatining fundamental xususiyati sifatida obyektiv va subyektiv vaqt bilan chambarchas bog'liq.³⁷ Vaqt inson dunyosi mavjudligining obyektiv shakliga emas, balki kishilarning izchil faoliyati vositasi hamdir. Shu tufayli ham vaqtni strukturalashtirish, vaqtni ichidan his qilish bilan bog'liq qadriyatlarga qarab mo'ljal olish inson hayotida birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Vaqt insonning ruhiy kechinmalarida muhim rol o'ynaydi, bunda mazkur kechinmalar usuli

uning dunyoga bo'lgan munosabatiga va turmush tarziga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Inson vaqtga ruhan moslashuvining bir nechta yo'llari mavjud. Ulardan kelib chiqib, psixologik dunyoning to'rt tipini ajratish mumkin: 1) *gedonistik kechinmalar dunyosi* (hozirgi vaqtga qarab mo'ljal olish); 2) *realistik kechinmalar dunyosi* (kelajakka qarab mo'ljal olish); 3) *qadriyatlar sifatidagi kechinmalar dunyosi* (ichki dunyo abadiyat prinsipiga bo'ysunadi); 4) *ijodiy kechinmalar dunyosi* (o'tirish, kelajak va abadiyatning noadditiv sintezi). Tabiiyki, bu kechinmalar dunyolarini empirik darajada qayd etish qiyin, zero, real individ hayotida bir nechta usullar biriktishi mumkin. Biz uchun vaqtni his qilishning uchinchi tipi muhim, chunki u ijtimoiy tizimning alohida funksiyalaridan biri hisoblanadigan va inson miyasining faoliyat dasturlari orqali amalga oshiriladigan diniy fanatizm bilan bevosita bog'liq. Ijtimoiy tizim o'z ichida real individlar o'rtasidagi munosabatlarning turli lokal «ansambllari»ga bo'linadi. Diniy fanatizm shakllarining rang-barangligi ham ayni shu omil bilan belgilanadi. Bu yerda diniy fanatizmining diniy me'yorlar va aqidalarga so'zsiz rioya qilish (monaxlik), *tartikdunyochilik* (asketizm), *diniy mutasavviblik*, o'zbeketgan jaholaparastlik kabi shakllarni ajratish mumkin. Shunga mos ravishda diniy fanatiklarning «tiplari»ni ham (bir chekkada tomoshabin bo'lib kuzatib turuvchi passiv diniy fanatiklardan ekstremistik g'oyalar bilan ruhlangan diniy fanatiklarga) ajratish mumkin. Diniy fanatizmining yuqorida sanab o'tilgan barcha shakllari zaminida vaqtni abadiyat sifatida his qilish yotadi.

Diniy fanatizm shakllari va ularga mos keluvchi fanatiklar tiplarining rang-barangligi sof psixologik hodisalar bilan bir qatorda essatologik, messianistik omillar, madaniy an'analar, konkret ijtimoiy-tarixiy sharoitlar bilan ham bog'liq. Chunonchi, katoliklar va pravoslavlarining ma'naviy qadriyatlari o'rtasidagi farqlar o'z ildizlari bilan madaniyatlarining, sivilizatsiyalarining o'rinishiga borib taqaladi.³⁸ Xristianlik doirasida asrlar mobaynida ikki yo'nalish shakllangan va amal qiladi: ulardan biri Rim va g'arb atrofidagi (katolitsizm), ikkinchisi esa - yangi Rim yoki Konstantinopol, shuningdek, Greitsiya atrofidagi (pravoslav) mujassamlashadi.

Birinchi yo'nalish - katolitsizm diniy ta'limot va cherkov tashkiloti sifatida 1054-yilda cherkovlarning bo'linishidan keyin vujudga keladi. Katolitsizm xristianlikning asosiy aqida va marosimlarini e'tirof etadi. Ayni vaqtda uning o'ziga xos aqidalari ham bor. Katolitsizm muqaddas ruh faqat xudo-otadan emas, balki xudo o'g'ildan ham paydo bo'lgan, Rim

³⁶ Павлова Н. Ф. Социологические и психологические аспекты неадекватного поведения. - Москва, 1988.

³⁷ Толмачев В. С. Время и культура. - Харьков, 1987.

³⁸ Ouring: Braudel F., Conrrelli F., Ayraud M. Morze sredziennie. Region i jego dzieje. - Gdanek, 1981. - 102-103-p.

papasi Isomning yerdagi noibi, u din va axloq ishlarida gunoh qilmaydi, uning hokimiyati jahon soborlari hokimiyatidan yuqori turadi deb hisoblaydi. Katolisizm faqat muqaddas bitik (Bibliya)ni emas, balki muqaddas rivoyni ham diniy ta'limning manbai deb biladi. Pravoslaviedan farqli o'laroq katolisizm muqaddas rivoyni katolik cherkovlari jahon soborlarining qarorlari va papaning fikrlari ham qo'shgan. Ruhoniyatlarning uyilmasligi, Bibi Maryam bokira bo'la turib Isomni tug'ishi, uning jismi osmonga ko'tarilib ketishi aqidasini e'tirof etish, e'tiqod timsoliga a'ro'f aqidasini qo'shish katolisizmga xos xususiyatdir.³⁵⁹

Ikkinchi yo'nalish – pravoslavie dastlab Vizantiya imperiyasining davlat dini bo'lganligi uchun uning tarixiy rivojlanish xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Pravoslavie olamning yaratuvchisi va boshqaruvchisi muqaddas uchlik (troitsa)dan iborat yagona xudo ekanligi, narigi dunyo to'g'risidagi dastlabki gunoh tufayli azob-ugubatlarga duchor qilingan insoniyat najot topishiga imkon beruvchi Iso Masihning xalqskorlik missiyasi haqidagi aqidalarini tan oladi. Cherkovning xudo va odamlar o'rtasidagi vositachilik roliga alohida e'tibor beradi. Pravoslavieda xristianlarning yetti sirti marosimi asosiy o'rin egallaydi. Pasxa va postlarga katta ahamiyat beriladi. Katolisizmga qabul qilingan ayrim aqidalar (muqaddas ruhning faqat ota xudodangina emas, balki o'g'il xudodan ham kelib chiqishi, poklanish makoni) pravoslavieda e'tirof etilmaydi. Ba'zi sirti marosimlar boshqararoq o'tkaziladi. Katolisizmdan farq qiladigan yana bir jihati shundaki, pravoslavieda yagona markaz, yagona boshliq yo'q, balki o'n beshta mustaqil cherkov mavjud.³⁶⁰

Shuni qayd etish lozimki, katolisizm va pravoslavieda diniy fanatizmining namoyon bo'lish shakl-shamoyillari ham bir xil emas. Katoliklar dunyosida fanatizm agressiv xususiyat kasb etgan, o'zgacha fikrlashlarga qarshi qaratilgan, hokimiyat va boylik ko'rinishida «dividendlar» keltirgan. F. Dostoevskiyning «Telba» romani qahramoni: «Menimcha, rim katolisizmi hatto din ham emas, balki G'arbiy Rim imperiyasining tadrijiy davomi va unda hamma narsa, dindan boshlab, shu fikrga bo'yusundirilgan. Papa yerni, dunyoviy taxtni ishg'ol qildi va qo'lga qilich oldi; bu shundan beri davom etib ketadi, faqat qilichga yolg'on yashig, o'lg'irlik, aldov, fanatizm, bid'at, yovuzlik qo'shingan, xalqning eng muqaddas, haqqoniy, sodda, otashin tuyg'ulari bilan o'ynashdilar, hamma

narsani pulga, tuban dunyoviy hokimiyatga almashitirib yuborganlar»³⁶¹ deyishi tasodifiy bir hol emas. Pravoslavieda esa boshqa odamga qarshi qaratilgan bunday ashadiy fanatizm yo'q, chunki rus kishisiga, yana o'sha F. Dostoevskiy ta'bir bilan aytganda, «insonda insonni topishga intilish» xosdir. Biroq krepostnoylik tartibi hukm surayotgan Rossiyaning ijtimoiy voqeligi sharoitida buni amalga oshirish mushkul ish edi. Haqiqiy insonni faqat «o'zga» dunyo – ilohiy nur va muhabbat dunyosida izlash mumkin edi. Ayni shu hol pravoslav raskolniklari diniy fanatizmga yuz tutishlariga – omma qarshisida o'zlariga o'zlarini o't qo'yishlariga turtki bergan omillardan biri hisoblanadi.³⁶²

Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, fransuz mutafakkiri R. Jirarining *xristian g'arbiy madaniy rivojlanishi zamirida Iso Masih o'limi o'zini o'zi qurbon qilish sifatida soxla tushunish yotadi, aslida esa Iso o'z jonini fido qilgan ekan, Xudoning odamlarga bo'lgan chin muhabbatini tasdiqlagan* degan fikri diqqatga sazovor. Bu fikrni u o'zining «Geraklit logosi va Ioann logosi» asarida rivojlantiradi. Bu yerda u erkin fugarolarning zo'raonligini ifodalovchi Geraklit logosi va qullarni bo'yusundirishga qaratilgan zo'rligni qayd etuvchi Ioann logosini bir-biridan ajratish imkonini beruvchi belgilarni ko'rsatadi.³⁶³ Bu asarda muallif Yahyoni shafqatsiz podsho xususiyatlariga ega xudoga aylanshiga imkon beruvchi payg'ambarlar fanatizmi an'anasigina emas, balki iudaizm va xristianlikni to'latilgicha qullar uchun yaratilgan, qullarga xos bo'lgan tafakkur ifodasi sifatida tavsiflovchi Nitshe an'anasiga³⁶⁴ ham ishora qiladi. Iudaizm va xristianlikning o'n amri ushbu talqinda interiorizatsiya qilingan jabr-zulmdan boshqa narsa emas.

Endi diniy fanatizmining turli shakllari va fanatiklarning ularga mos keluvchi tiplari tahliliga o'tamiz. Qadim zamonlarda Suriya-Falastin mintaqasi bo'ylab, shu jumladan, yahudiylar jamiyatida keng tarqalgan payg'ambarlik diniy fanatizmining shakllaridan biri hisoblanadi.³⁶⁵ Avvalambor shuni qayd etish lozimki, o'z tabiatiga ko'ra payg'ambarlik ba'zi bir unsurlarga deyarli barcha dinlarda duch kelish mumkin bo'lgan shamanizmga o'xshab ketadi. Payg'ambarlarning va zilariga xudo nomidan gapirish xos bo'lgan. Bu va zilar yozib olingan va keyinchalik payg'ambarlarning o'zlarini va ularning shogirdlari tomonidan qayta ishlangan. Shu tariqa payg'ambarlarning kitoblari paydo bo'lgan. Payg'ambarlar jamiyat hayotida muhim rol o'ynaganlar, zero, Xudoning

³⁵⁹ Y. Zhebrakovskiy, *Милитеризм, 4-й класс. Зубинский – Конингтон. Тахир хайрат: М. Амин, Т. Давидов, Т. Давидов на 6. – Ташкент: "Узбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2002. – 504-б.*
³⁶⁰ Философия, коммунизм, лугат. – Ташкент: "Шарк" нашриёт-матбиа ишхонаси, 2004. – 334-б.

³⁶¹ Достоевский Ф. М. Собр. соч.: В 10-ти т. Т. 6. – Москва: 1957. – 615-с.
³⁶² Qutub: T. 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

amrlarini imo-ishora tarzida ifodalash orgali ular jamiyat erkin a'zolarining siyosiy faolligiga ta'sir ko'rsatganlar.

Iudaizmdagi payg'ambarlik harakatiga majburiy ko'p xudolilikdan voz kechish va Yahyo yakaxudoligining qaror topishi, yovuzlik, adolatsizlik, yolg'on va jabr-zulimga o'rin bo'lmagan jittimoiy adolat salanati sifatidagi bo'lg'usi jamiyat manzarasining yaratilishi xosdir. Biroq bu jamiyat faqat mazkur xalq uchun mo'ljallangan. Vaqt o'tishi bilan inson shaxsiyatini individual kamol topirishni targ'ib qilish asosida butun jamiyatni o'zgartirib bo'lmagligi, bu jittimoiy utopiadan boshqa narsa emasligi ayon bo'ladi. Shu tufayli ham dunyoni yangi, odilona asoslarda qayta qurishni amalga oshirishga faqat xalqning barcha guruhlari va jinoyatlarini o'z azob-uqubatlari bilan yuvuvchi va shu tariqa uni jazodan xalos etuvchi jafokash (messiya) qodir degan g'oya paydo bo'ladi. Pirovardida miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmidagi payg'ambarlik harakati iudaizm o'zgacha fikrlovchilarga va boshqa dinga e'tiqod qiluvchilarga toqatsiz bo'lgan monoteistik dinga aylanishiga olib keladi³⁶⁶.

Keyinchalik Yahyoni birdan bir chin Xudo, osmon va yer bunyodkori deb biladigan, dastavval o'ziga yot bo'lgan jonning o'lmagligini tan oladigan, ashaddiy fanatizm bilan tavsiflanadigan iudaizm o'z rivojlanish yo'lida zamirida yakka Xudo va jonning o'lmagligi konsepsiyasi yetuvchi vulgarlashgan yunon falsafasiga duch keladi. Yunon falsafasi va iudaizmining sintezi natijasida diniy fanatizmi ham qon-qoniga singdirgan xristianlik dini vujudga keladi.

Xristianlikda diniy fanatizm shakllaridan biri *monastirlarda amal qiluvchi diniy me'yorlar va ahdlarga qat'iy rioya etish* hisoblanadi. Cherkov monaxga Iso Masih askari sifatida qaraydi. Askar o'ziga qurolni ishonib topshirgan davlatga sadoqatini qasamyod keltirish yo'li bilan tasdiqlasa, tarki dunyo qilgan odam monaxlik rubasini abd berish orgali qabul qiladi. Askarning xulq-atvori harbiy nizomlar bilan belgilansa, monax o'zi yashayotgan monastirda amal qiluvchi diniy qoidalariga bo'ysunadi. Monaxning mashaqqatlarga to'la yo'lidagi birinchi qadam itoatgo'ylik hisoblanadi. Monaxlik dunyogarashi, inoklar ahdlari va monastir ustavlari asoslarini yaratgan Paxomiyning fidoiyiligi itoatgo'ylikning oliy namunasi bo'lib xizmat qiladi³⁶⁷.

Diniy fanatizmining boshqa bir shakli «asketik jasoratlar» va itoatgo'ylik bilan uzviy bog'liq bo'lgan *zohidlik yoki dardeshlik* hisoblanadi. Diniy aqidalarga muvofiq insondagi shaxsiy asosga ilohiy asos bilan aynilashitirilgan muhabbat qarama-qarshi qo'yiladi. Havoriy

Ioann: «Xudo sevgidir. Sevmini dilga jo qilgan kishi Xudo bilan bir tan bo'lib yashaydi. Xudo ham uning vujudida yashaydi» (1 Ioan. 4, 16) deydi. Salib yurishlar davrining mashhur monaxi Bernard Klervoskiy yaratgan monaxlik axloqining mohiyati ilohiy sevgini muttasil madh etishdan iborat, maketizm esa sevgida kamol topish vositasi hisoblanadi. Bu yerda maketizmining butunlay boshqacha talqini namoyon bo'ladi, zotan ilgari fidoiylik jismoniy azob-uqubatlarga dosh berish sifatida ruh va irodaning jism ustidan g'alabasi sifatida qaralar edi. Bernard Klervoskiy Xudoni nevishini monax fidoiyiligining cho'qqisi sifatida talqin qiladi va uni umuminsoniy fazilatlar orasida ham eng yuksak o'ringa qo'yadi³⁶⁸.

Diniy fanatizmining o'ziga xos shakllaridan biri *o'ziga o'zi o't qo'yish* hisoblanadi. Diniy fanatizmining bu shakli asosan *rus pravoslav raskolniklariga* xos³⁶⁹. O'ziga o'zi o't qo'yish dehqonlar orasida keng tarqalgan bo'lib, patriarx Nikon tomonidan ashaddiy fanatizm bilan hayotga tatbiq etilgan «antixrist» mafkurasi bilan bog'liq edi. Uning fioliyati va siyosati cherkov olamiy hokimiyatni qo'lga kiritishga erishishga qaratilgan edi. Ushbu iddaolar zamirida XI asrda Kiyev mitropoliiti Ilarion tomonidan yaratilgan «Xudoning mahamati hukm suruvchi salanati», «Yangi Isroili» sifatidagi Rus haqidagi qoida ilgari surilgan «Qonun va Xudoning mahamati haqida so'z» yetardi. Patriarx Nikon yerda Xudodan keyin ikkinchi bo'lishni orzu qilardi, bunda podsho uchinchisi o'zinga tushar edi. Cherkov islohotlari natijasida din a'yonlari o'rtasida «raskol», ya'ni ixtilof yuz beradi va u o'nlab har xil yo'nalishlar va oqimlar, keyinchalik esa – sektantlik paydo bo'lishiga olib keladi. Patriarx Nikonga starobryadchilik³⁷⁰ rahnamosi protopop Avvakum qarshi turadi. Patriarx Nikon tarafdorlari va protopop Avvakum izdoshlari o'rtasidagi bahslar va munozaralar amalda fojiali oqibatlariga – ommaviy o'ziga o'zi o't qo'yishlarga sabab bo'ladi. Eski din muxlisari o'ziga o'zi o't qo'yishni o'z jonini saqlab qolishning birdan bir yo'li sifatida e'tirof etadilar. O'ziga o'zi o't qo'yishlar XVII asrda bir necha o'n yilliklar mobaynida (ularda to'g'iz mingga yaqin kishi halok bo'ladi) va XVIII asrda davom etadi³⁷¹. Umuman olganda, raskolniklarning diniy fanatizmi ilki yooqlama xususiyat kasb etadi. Bir tomondan, u raskol harakatining konservativ-diniy miyatlarini ifodalaydi, boshqa tomondan esa uning rasmiiy cherkov va feodal-krepostnoy davlat hokimiyatiga qarshi

³⁶⁶ Горец В. Западное монашество и папство. – Москва: 1913. – 41-б.

³⁶⁷ Никольский Н.И. История русской церкви. – Москва: 1988. Прошин Г. Черное воиство. – Москва: 1988. Русское православие: дея истории. – Москва: 1989.

³⁶⁸ Сторобриадчик – XVII асрда Россияда «раскол» интижакини юзати келган экан акилдирга амал мавдучи махбалирин 5-и чаги олган диний окан.

³⁶⁹ Никольский Н.И. История русской церкви. – Москва: 1988. – 171-172-б.

³⁶⁶ Прошин Г. Черное воиство. – Москва: 1988.

³⁶⁷ Прошин Г. Черное воиство. – Москва: 1988. – 72-б.

harakatlari ko' maklashadi³⁷². Tabiiyki, o'ziga o'zi o'ti qo'yishga faqat ashaddiy fanatiklar jur'at etadilar, eski din muxlislarining asosiy qismi esa ovloq o'rmonlarga bosh olib ketish bilan kifoyalanadilar.

Nihoyat, ashaddiy diniy fanatizm shakllaridan biri *din muxlisi tomondan o'zgacha fikrlashlar va boshqa din vakillarining o'ldirishi* hisoblanadi. Diniy fanatizming bu tipini Volter shunday tavsiflagi: «Odatda fanatiklarga ablah odamlar rahbarlik qiladi, ular fanatiklarning qo'lga pichoq tutqazadi; ular nodon kishilarga o'zi aytdan odamlarni borib o'ldirsalar, jannat mevalaridan bahramand bo'lishlarini va da qilgan tog'lik qariyani eslatadi»³⁷³. Bu yerda Volter hashshoshiylar yashirin harakati asoschisi Hasan ibn Sabboh (XI asr oxiri – XII asr boshi)ni nazarda tutadi. Sabboh o'z ta'limotini targ'ib qilish uchun tuzgan bu tashkilot fidoyilar (arab. – biron maqsad yo'lida o'zini qurbon qilishga tayyor shaxslar) va tashkilot sirlari bilan hali oshmo etilmagan muxlislardan iborat bo'lgan³⁷⁴. Ashaddiy diniy fanatiklar bo'lgan fidoyilar terror yo'li bilan tashkilot qudratini tasdiqlaganlar; ular oq libos va qizil boshmoq, belbog' va qalpoq kiyganlar. Fidoyilarni tayyorlash jarayoni bir necha yilga cho'zilgan. Ularga ta'lim berishda yosh organizmni toblashning murakkab tizimi qo'llanilgan. Pirovardida inson ashaddiy diniy fanatikka, chidamli va itoatkor qotilga aylangan³⁷⁵. Yashirin hashshoshiylar tashkiloti o'rta asrlarda hozirgi Eron, Suriya va Livan hududlarida faoliyat ko'rsatgan.

Diniy fanatizm konkret shakllarning tahlili ularda ongning turli tiplari (konservativ ong, radikal ong va h.k.) bilan bir qatorda u yoki bu din faoliyatining ijtimoiy-madaniy kontekstini ifodalovchi muayyan jihatlardan ham aks etishini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan *diniy fanatizmining inson tabiati bilan aloqasi* ayniqsa diqqatga sazovor. Bu yerda inson tabiati deganda «inson tabiiy kuchlari rivojlanishining o'z xususiyatiga ko'ra ijtimoiy bo'lgan jarayoni»³⁷⁶ tushuniladi. Ijtimoiy tizimlar va madaniyatlarining rang-barangligi inson tabiati haqidagi tasavvurlarning ham ko'p sonligini belgilaydi. Hozirgi zamon texnologik jamiyati individning o'zidan ko'ra u erishgan yutuqlarni ko'proq qadrlaydi, sharq jamiyatlarining aksariyati esa shaxsning ichki, ruhiy kamolot darajasini birinchi o'ringa qo'yadi. Shimoliy Amerika hindulari, Polineziya aholisi va jamoa bo'lib yashaydigan boshqa xalqlarda jamoa doirasida individlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqa ko'proq qadrlanadi. Texnologik jamiyat asosiy

e'tiborni individning dunyoni ruhiy va jismoniy (ayniqsa jismoniy) boshqarish qobiliyatiga qaratadi. Shunday jamiyatlar va madaniyatlar ham borki, ularda inson o'z ruhiy imkoniyatlarini moddiy dunyoni aql-idrok bilan tasavvur qilish orqali namoyon etadi. Masalan, AQShda protestantlar submadaniyatlarining aksariyati insonning ma'naviy yutuqlarini birinchi o'ringa qo'yadi. Hozirgi zamon islom madaniyatlari individda o'z hayotini davlat ijtimoiy (ko'pincha diniy tuzdagi) mifi bilan muvofiq holatga keltirish ehtiyojini shakllantiradi.

Diniy fanatizmining dunyog'arashi – bu monoteistik dunyog'arashdir. Unga ko'ra, Xudo insonni o'ziga o'xshatib yaratgan va vatovidan so'ng inson o'zini yaratgan Xudo bag'riga qaytishi lozim. Ayni holda uslub (kognitiv yoki affektiv fenomenlarning namoyon bo'lish usullari) mgjoziy xususiyat kasb etadi: vogelik obrazlari ularda mujassamlashgan teran tasavvurlar (ilohiy haqiqatga botiniy intilish va sh.k.)ning universalligi nuqtai nazaridan baholalanadi. U sinovlashirish kognitiv (bilish) jarayonlari bilan bog'liq (masalan, sinovlarning sakral tili). Ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'liq bo'lgan bu uslub inson o'zligiga sotsial rafning o'ziga xos aniq manifestatsiyasi sifatida qarash imkonini beradi, bunda ijtimoiy va diniy institutlar (monastirlar, tarqatlar va h.k.) insonga o'z individualligini anglab yetish va his qilish chegaralarini ta'minlaydi. Individ ichki qadriyatlarga qarab mo'ljallangan holda esa o'zlik uning axloqiy va ma'naviy yutuqlari (mutlaq itoatkorlik, asketizm va hokazolarning ideallari bilan muvofiqlik) nuqtai nazaridan tushuniladi. Natijada ko'z o'ngimizada quyidagi obraz paydo bo'ladi: *individ ham moddiy, ham ma'naviy dunyoning tarkibiy qismidir. Uning o'zligi va individualligi moddiy dunyo chegarasidan chiqish mahsuli hisoblanadi, bunda hayotning mazmuni Xudo bilan birlashishdan iborat bo'ladi.*

Bu yerda insonning madaniy evolyutsiyasi xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan yana bir muhim omilni ham hisobga olish lozim. Odamlar turli guruhlariga mansub bo'lganlari bois ular madaniy jihatdan ham farq qiladilar, ya'ni turli madaniy axborotga ega bo'ladi (biz) va «ular»ni ajratish aslida shundan boshlangan). Ayni shu sababli «insoniyat o'ziga o'xshashlarni yo'q qilishni taqidlovchi qonuni rad etgan»³⁷⁷.

Xulosa. Diniy-mitologik madaniyatlarda yoki sakral qatlamlarga ega bo'lgan madaniyatlarda boshqacha madaniy axborot, boshqa din, o'ziga e'tiqod bilan ajralib turuvchi o'ziga o'xshashlarni yo'q qilish qonuni o'zgacha fikrlashlar va boshqa dinga e'tiqod qiluvchilarni yo'q qilishga ijazat beradi, diniy fanatik faoliyatini ma'qullash mezonini bo'lib xizmat

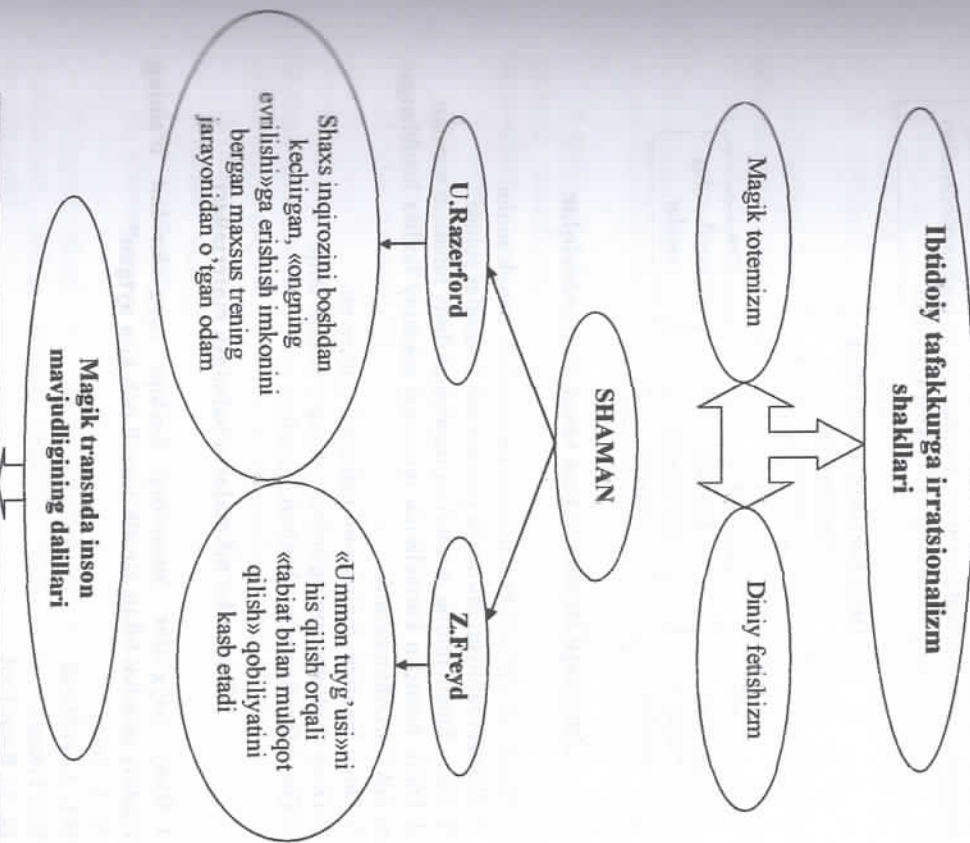
³⁷² Русское православие: век истории. – Москва: 1989. – 218–229-c.
³⁷³ Вольтер. Лекции. Философские повести. Памфлеты. – Киев: 1989. – 461-c.
³⁷⁴ Струве Л.В. Гусевы и неслингтон в Иране. – Москва: 1978. – 124–127-c.
³⁷⁵ The Cambridge History of Iran. – Cambridge, 1968. Vol. 5. – 453–454-p.
³⁷⁶ Тихомиров В.И. Природа человека и современная наука / Современная наука: познание человека. – Москва: 1988. – 85-c.

qiladi. Dinij toqatsizlik prinsipi konkret tarixiy sharoitlar, madaniy anʼanalar va maqsadlar bilan belgilanuvchi oʻz zaminiga ega boʻlgani bois dinij fanatik tiplari ham oʻzining rang-barangligi bilan tavsiflanadi. Umuman olganda, inson tabiatining oʻzi ijtimoiy begonalik muhitida dinij fanatizm fenomenini paydo qiladi. Kishilik jamiyatining ijtimoiy-madaniy evolyutsiyasi taʼsirida dinij fanatizmining oʻzi ham rang-barang shakl-shamoyillar kasb etadi.

Tajribaviy amaliy matnlar

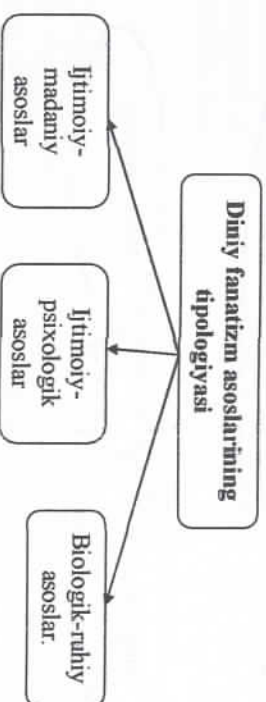
Dinij fanatizm tabiatining tahlili, «Fanus - fanaticus» tushunchasi. Dinij tuygʻularning ijtimoiy roli, dindorlik darajasining koʻrsatkichi, qadimgi shamanizm, magiya Mesopotamiya sivilizatsiyasi madaniyatida, magik totemizm va dinij fetishizm, magik universum strukturasi tushunishda magik sonlar. Shaman faoliyati

Qoʻshimcha va tushuntiruvchi matnlar

AQShda shamanlar maktabini tashkili qilgan M.Xamerning shogirdlari fikriga koʻra, trans paytida ular jon hayotidan goʻyoki «xoli» boʻlgan «natijgi dunyo»ning koʻrkam manzaralarini xayolan kuzatganlar.

Paranormal hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi tadqiqotlarning hisobotlari mavjud bo'lib, ularda ayrim kishilarning telepatiya, kelajakni bashorat qilish, biolokatsiya va boshqa qobiliyatlari to'g'risida ko'p sonli faktlar keltiriladi.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Magik universum strukturasi tushinishda magik sonlar.
2. Shaman faoliyati doirasida paranormal hodisalar sohasi.
3. Diniy fanatizmning asoslari va manbalari diniy fanatizm asoslari.
4. Diniy fanatizm kurtaklarida universal madaniy hodisa hisoblangan askeza yoki tarkidunyochilik.
5. Diniy fanatizm fenomenini tushunish zaruriyati.
6. Diniy ekstremizmining siyosiy ekstremizmdan farqi.
7. Diniy fanatizmning shakl-shamoyillari.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Diniy tuyg'ular insonning boshqa tuyg'ularidan o'zining g'ayritabiiy manbai bilan ajralib turadi deb kim aytdi?

- A. U. Jens
- B. L. Levi-Bryul
- C. J. Frezer
- D. U. Razerford

2. Insonning qanday tuyg'ulari g'ayritabiiy obyekt mavjudligiga bo'lgan ishonch bilan sug'orilgan tuyg'ularni o'zida ifodalaydi?

- A. Diniy
- B. Dunyoviy
- C. Ma'naviy
- D. Iqtisodiy

3. Qadimgi qaysi e'tiqodda diniy fanatizmning eng yorqin analogi va ilk obrazini ko'rish mumkin?

- A. Shamanizm
- B. Animizm
- C. Fetishizm
- D. Totenizm

4. Bugungi kunda g'arbda bilim va ongning noilmiy shakllariga qanday munosabat shakllangan?

- A. Falsafiy tadqiqotlarning diqqat markazi
- B. Inson bilimining tarixan shakllangan bosqichi
- C. Inson madaniyatining shakllanish davridagi o'ziga xoslik
- D. Kundalik amaliy bilimlarning asosi

5. Bugungi kunda shamanizm va magiyaning o'rganishga bo'lgan qiziqish falsafaning qaysi sohasi vakillari davrasida kuchayib bormoqda?

- A. Gnoseologlar va dinshunoslar
- B. Psixologlar va sosiologlar
- C. Pozitivist va naturalistlar
- D. Ekzistensialistlar va antikvaristlar

6. Olimlar shamanizm va magiyaning bilish nazariyasida noilmiy fikrlash unsurlarini hamda inson qiziqishlari va qadriyatlarini izlarini topish orqali unga «.....» berish maqsadida tahlil qiladilar.

- A. Insoniy tus
- B. Jiymoiy xarakter
- C. Me'yoriy sifat
- D. Majoziylik

7. Ingliz olimi U. Razerfordning qaysi kitobida shaman harakatlari, uning magik raqslari, ekstaz va trans holatlari tavsiflanadi?

- A. "Shamanizm. Magiya asoslari"
- B. "Tabiat tizimi"
- C. "Narsalarning tabiati haqida"
- D. "Osmon jismlarining aylanishi to'g'risida"

8. Shaman «san'ati»

A. Tablik mahorati va tajribasi mahalliy etnik va geografik sharoitlar

B. Fol ko'rish

C. Bashorat qilish va tabiatni boshqarish

D. Barcha javoblar to'g'ri

9. «Shaman» nima?

A. Barcha javoblar

B. «Shaman» atamasi etimologik jihatdan indoyevropa tillaridagi «bilim» tushunchasiga borib taqaladi

C. Shaman – bu «biladigan odam»

D. Antropologlar shaman «ruhlar hukmdori» degan ma'noni anglatishini ta'kidlaydilar, dinstunoslars esa shamanizmini g'ayritabiiylik g'oyasi, animizm va totemizm bilan bog'laydilar

10. Ibtidoiy tafakkurga irratsionalizmining qanday shakllari bor?

A. Magik totemizm va diniy fetishizm

B. Magik totemizm va diniy animizm

C. Animizm va fetishizm

D. Barcha javoblar to'g'ri

11. Ushbu fikr muallifini toping: idealistik dunyoqarashga asoslangan «totemizm mafkurasi» ijtimoiy ongning birinchi shakli hisoblanadi.

A. Y. Sigeti

B. L. Levi-Bryul

C. J. Frezer

D. U. Razerford

12. Qaysi olim fikriga ko'ra shaman – bu shaxs inqirozini boshdan kechirgan, «ongning evrilishi»ga erishish imkonini bergan maxsus trening jarayonidan o'tgan odam?

A. U. Razerford

B. Y. Sigeti

C. L. Levi-Bryul

D. J. Frezer

13. Ushbu fikr muallifini toping: Shaman «ummon tuyg'usi»ni his qilish orqali «tabiat bilan mulqot qilish» qobiliyatini kasb etadi.

A. Z. Freyd

B. Y. Sigeti
C. L. Levi-Bryul
D. J. Frezer

14. Fransuz etnografi va psixologi L. Levi-Bryul ilgari surgan ibtidoiy tafakkurning ilk mantiqiy, assosiativ xususiyati haqidagi konsepsiyada ibtidoiy odamlar tahlilini qanday yoritgan?

A. Muayyan asoslarga tayangan holda uzil-kesil xulosalar chiqarganlarida mantiqiy fikrlaganlarini ko'rsatadi. Biroq ularning tafakkuri voqelik bilan muvofiq kelmaydi

B. Mantiqiy fikrlay olmaydilar. Lekin ularning ehtiyojlari to'g'ri yo'nalganligi bilan muvofiq keladi

C. Voqelikka ularning xarakatlari mos kelmaydi

D. To'g'ri javob yo'q

15. «Insonning mazmun va mohiyati uning yemishi bilan belgilanadi» ushbu ibtidoiy tafakkurning fundamental qonuni nima deb atalgan?

A. Totemizm

B. Animizm

C. Iudizm

D. Fritizm

16. J. Frezer konsepsiyasida magiyaga qanday fikr bildirgan?

A. Magiya din emas, u fanning ibtidoiidir

B. Magiya kundalik hodisalar orqasiga berkinadigan tabiat va psixik kuchlar sirlari

C. Bilimning alohida shakllaridan biri

D. Faoliyatdan tashqarida mavjud bo'lgan tashqi tizimlarga ta'sir qilish qobiliyati

17. Hozirgi zamon maglari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

A. L. Grey, M. Xarner, K. Kastaneda

B. P. P. Gaydenko, E. A. Mamchur, L. A. Markova

C. S. R. Mikulinskiy, L. M. Kosareva, D. I. Rojanskiy

D. R. Metton, A. Koyre, J. Bernal

18. Ko'inot – bu?

A. Kosmosdir degan tasavvur shaman dunyoqarashining o'zagi hisoblanadi

B. Yagona hamda o'zaro aloqadorlikdagi hodisalar uyumi, xarakatsiz qat'iy sfera

C. Osmon va yer jismlarining tabiiy xossasi

19. **Magik universum strukturasi tushinishda magik sonlar nechta?**

A. 7

B. 6

C. 4

D. 8

20. **Shaman faoliyatida magik trans metodikasida qanday aloqaga ega?**

A. O'z hukmiga shamanni bo'ysundirgan iblisning amallaridan biri sifatida

B. Moddiy ne'matlarni ko'paytirish-yomonlik kuchlarni sindirish vositasi sifatida

C. Dunyo, koinot, tabiat haqidagi tasavvur hamda tushunchalarni ikki qutb o'rtasidagi kurash tarzida

D. Narsalar tabiatini to'g'ri tushinish

22. **Trans – bu.....**

A. Shaman joniining natig'i dunyoga «sayohat qilish» usuli

B. Narsalar tabiatini to'g'ri tushinish

C. O'zidagi yomon tuyg'ularni jilovlash

D. Nirvana holatiga tushish

23. **Qaysi olim transda faqat niqoblangan aldovni va jaholat belgisini ko'rish noto'g'ri bo'lgan deb hisoblaydi?**

A. U. Razerford

B. G. E. Svetlov

C. L. Levi-Bryul

D. J. Frezer

24. **Hozirgi vaqtda magik transni inson mavjudligining o'ziga xos bir shakli sifatida tushinish imkoniyatini beruvchi qanday dalillar paydo bo'lgan?**

A. M. Xapting shogirdlari fikriga ko'ra trans paytida ular jon hayotdan go'yoki «xoli» bo'lgan «natig'i dunyo»ning ko'rkam manzaralarini xayolan kuzatganlar

B. Ayrim kishilarning ular «ongning boshqa holatlariga o'tishni boshdan kechirganlari haqida ma'lumotlari bor

C. Paranoimial hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilarning hisobotlari mavjudligi haqidagi faktlar

D. Barcha javoblar to'g'ri

25. **AQShda shamanlar maktabini kim tashkil qilgan?**

A. M. Xarner

B. Y. Sijeti

C. J. Frezer

D. L. Levi-Bryul

26. **Shamanizm – bu**

A. Real bilimlar va ko'nikmalar

B. Fantaziya, notanqidiy e'tiqod, spontan reaksiyalar, soddalanganliklar

C. Qo'zboq'log'chilik, gipnozchilik mahorati

D. Barcha javoblar to'g'ri

Adabiyotlar

1. Rutherford W. Shamanism. The foundations of Magic. – Wellingborough, 1986.
2. Тайгор Э. Б. Первобытная культура. – Москва: 1989.
3. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. – Москва: 1984; Элиаде М. Космос и история. – Москва: 1987.
4. История древнего мира. Ранняя древность. – Москва: 1989. – 17-б.
5. Сетунь J. Religia starożytnych egiptan. – Warszawa, 1974. – 114-p.
6. Заболотца Ю. История Ближнего Востока в древности (от первых поселений до персидского завоевания). – Москва: 1989. – 134-135-с.
7. Поликарпов В. С., Поликарпова В. А. Феномен человека – вчера и завтра. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 168-с.
8. Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. Мозг, разум, поведение. – Москва: 1988.
9. Нейродарвинизм // В мире науки. 1988. № 3. – 93-94-с.
10. Прошин Г. Черное воинство. – Москва: 1988.
11. Гьерве В. Западное монашество и папство. – Москва: 1913. – 41-б.
12. Никольский Н. М. История русской церкви. – Москва: 1988; Прошин Г. Черное воинство. – Москва: 1988; Русское православие: веки истории. – Москва: 1989.

8-mavzu: DINIY FANATIZM VA DINDORLIKNING MOHIYATI

Qo'rquvning ijtimoiy madaniy mohiyati. Tarixdan ma'lumki, diniy-fanatik kayfiyatlardan boshqa dinlarning vakillariga nisbatan adovat qo'zg'atish, nifoq va urushlar olish, dahriylar va xudosislarni jazolash uchun foydalanilgan. Bunday kayfiyatlarni tushunish uchun dindorlikning subyektiv tomonini inobatga olish lozim. Dinshunoslikda «individual» dindorlik atamasi qo'llaniladi: «*Individual dindorlik deganda diniy ta'limot, rasm-rusumlar va institutlarning ayrim individ ruhini, shaxsiyati, xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarga ta'sirining tarixan va sinfiy o'zgaruvchi darajasini tushunish lozim*»³⁷⁸. Dinning ayni shu subyektiv tomoni obyektiv tarixiy, ijtimoiy va madaniy sharoitlar bilan uyg'unlikda katolik cherkovining o'ta fanatik muassasalaridan biri hisoblangan muqaddas inkvizitsiyaning faoliyati nima uchun ancha samarali bo'lganligini tushunish imkonini beradi. Inkvizitsiya 1232-yilda papa Grigoriy IXning tashabbusi bilan tashkil etiladi. Uning maqsadi katolik cherkovi fikriga ko'ra xavfli sanalgan kishilar – «dahriylar»ni, hurfikrli odamlar, papa hokimiyatining muxoliflarini ta'qib qilishdan iborat edi. Muqaddas inkvizitsiyaning tashkil topishi xristian dini va katolik cherkovining rivojlanish maniti bilan belgilanadi, shu tufayli ham bu rivojlanish mantiqi va uning xususiyatlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Avvalambor, xristian dinining rivojlanish jarayonida burilish yasagan tarixiy bosqichlarga qarab tuzilgan individual dindorlik shakllarining quyidagi tasnifi diqqatga sazovor:

- ilk xristianlik davridagi (xristianlik vujudga kelgan paytdan u milodiy 313-yilda Milan edikti asosida boshqa dinlar bilan huquqiy jihatdan tenglashtirilgan paytgacha bo'lgan davrdagi) xalq dindorlik bosqichi;

- kosmik-teokratik dindorlik bosqichi (Milan edikti va Trident sobori oralig'idagi davr (1545–1563 yillar);

- Trident sobori va II Vatikan sobori oralig'idagi davrga (1563–1965-yillar) xos bo'lgan kosmik-xalq dindorlik bosqichi;

- hozirgi davrning antropotsentristik-industrial dindorligi³⁷⁹.

Ushbu tasnifning bizga ma'qul bo'lgan jihati shundaki, birinchidan, u diniy e'tiqodlar mazmunini o'zida mujassamlashtiradi; ikkinchidan, u yoki bu davrda jamiyatda qaysi ijtimoiy qatlamlar yoki guruhning diniy e'tiqodlari hukm surayotgan bo'lsa, shu ijtimoiy qatlamlar yoki guruhni ifodalaydi.

Nihoyat, biz uchun individual dindorlikning dastlabki uch shakli diqqatga sazovor: zero, ular hukm surgan davrda diniy toqatilik va toqatsizlik muammolari bir-biri bilan ajabovur tarzda chatishtigan, bu esa o'z navbatida muqaddas inkvizitsiya tribunali faoliyatiga oydinlik kiritish imkonini beradi.

Ilk xristianlik davridagi dindorlik haqida «Yangi ahd» (ya'ni Injil), qadimgi apokriflar, cherkov tarafdorlari, a'yonlari va xristianlik muxoliflarining bitiklari asosida hukm chiqarish mumkin³⁸⁰. Individual dindorlik ushbu shakliga yagona xudoga sig'inish, simvolik xulq-atvorning taraqqiy etgan shakllari, jamoaviy birjamlik hissi va uchta muqaddas bo'lmagan diniy ta'limotning soddaxalqiy prinsiplari xosdir. Quyomat kuni panoh topishga bo'lgan umid, dunyoning tez halok bo'lishi va Ro'zi Mahshar qarshisida qo'rquv, jamiyatda hukm suruvchi ijtimoiy munosabatlarni rad etish – bularning barchasi xristianlarni «Yangi Bobil»ga qarshi yaxlit bir butunga birlashtirgan. Shuni qayd etish lozimki, ushbu davrning dindorlik tipi o'tra asrlar feodal jamiyatidagi xalq harakatlarga ham xosdir.

Yuqorida aytilganidek, diniy toqatilik va toqatsizlik muammolari monoteistik dinlar bilan birga paydo bo'lgan. Zotan mazkur dinlar universalizmga da'vogar edilar va shu tariqa boshqa dinlarni istisno etardilar. Biroq ilk xristianlik davrida, markazlashgan cherkov tashkiloti paydo bo'lgunga qadar, ko'p sonli alohida diniy jamoalar mavjud bo'lgan. Bundan tashqari, ilk xristianlikning Yustinianaga (milodiy II asr) o'xshash namoyandalari uning ta'limotini qadimgi falsafa, ayniqsa platonizm bilan muvofiq holatga keltirishga harakat qilganlar. Yustinian fikriga ko'ra ilohiy Aql sifatidagi Logos xristianlikning mutlaq haqiqatini o'zida gavdalantirgan tarixiy Iso Masihda mujassamlashtirgan. Shu tufayli ham Geraklit, Suqrot, Platon, Moisey, Avraam xristianlardir, zero, ular Logos haqiqatini anglab yetganlar: «*Aql va Logosga muvofiq yashovchi har kim, garchi xudosis bo'lsa-da, xristianidir*», deb yozadi Yustinian «Apologiya» asarida³⁸¹.

Milan ediktidan so'ng cherkov asta-sekin hokimiyatni o'z qo'lida jamlaydi. Bunga u «butun hokimiyat Xudo partiyasi qo'lida» degan fikrni odamlar ongiga singdirish orqali erishadi³⁸². O'tra asrlarda katolik cherkovining hokimiyati harakatlarning yagonaligi nazariy prinsipiiga asoslanadi. Ushbu prinsip dunyoviy munosabatlarni to'laigicha

³⁷⁸ Papuzitskiy A. *Istoriya razvitiya i religioznosti // Czlowiek i swiatopogodland*. 1989. № 1. – 141-p.
³⁷⁹ O'sha joyda. – 143–152-b.

³⁸⁰ Апокрифы древних христиан. – Москва. 1989.

³⁸¹ Skrzyneck M. *Tolerancja religijna // Czlowiek i swiatopogodland*. 1987. № 4. – 132-p.

³⁸² Dekriv R. *Le scribe: Genese du politique*. – P., 1980. – 96-p.

unifikatsiya qilishni, ta'lim idoralarining yagonaligini va boshqaruv organlarini markazlashirishini nazarda tutadi.³⁸³

O'rta asrlar xristian sivilizatsiyasida diniy toqatsizlik va fanatizm muhiti vujudga kelishiga madaniyat ham o'z hissasini qo'shadi. Tadqiqotlar o'rta asrlar madaniyatida ikki yo'nalish – xristiancha an'ana va dunyoviy bilimni birlashtirgan Kassiodor Senator (taxminan milodiy 487–578-yillar) yo'nalishi va taxminan shu davrda yashagan Nursiyalik Benedikt yo'nalishi mavjud bo'lganini ko'rsatadi: «Asrlar mobaynida ular yonma-yon mavjud bo'ladilar va o'zaro aloqa qiladilar. Biroq avliyo Benedikt an'anasi ilk xristianlik mafkurachilari muayyan qismining dunyoviy madaniyatga salbiy munosabatini aks ettirar edi. O'rta asrlarda u ma'naviy hukmronlikni cherkov o'z qo'lga olishiga, Kassiodor an'anasi esa – dunyoviy madaniyatning shakllanishiga olib keladi»³⁸⁴

Individual dindorlik ikkinchi bosqichining dastlabki davrida rim papalari madaniyat sohasida faol siyosat yuritib boshlaydilar. Xususan, ular madaniyatni mafkuraviy va ijtimoiy vazifalarni hal qilishga bo'yundiradilar. Bu jarayon papa Grigoriy I ning hukmronlik davrida (milodiy 590–604-yillarda) bo'rtib namoyon bo'ladi. O'rta asrlar birinchi yozuv ustaxonasiga asos solgan, uning faoliyatida antik va xristian madaniy an'analarni birlashtirgan «so'nggi rimlik» – Kassiodordan farqli o'laroq Grigoriy I turli mafkuralarining tinch-totuv mavjudligi ta'limotini mulqat o'rinsiz deb hisoblar edi. Asosiy tarkibiy element Iso Masih dini hisoblangan madaniyat sohasidagi bunday toqatsizlik o'zgaracha fikrlashni dindoshlarga nisbatan toqatsizlikning kuchayishiga olib keldi va keyinchalik muqaddas inkvizitsiyani tashkil etish uchun asoslardan biri bo'lib xizmat qildi.

O'rta asrlarda cherkovning daromadlari va yer-mulki ko'payib boradi, uning kuch-qudrati misli ko'limagan darajaga yetadi. G'arbda bargaror markazlashgan hokimiyat yo'qligi sharoitida cherkov g'arbiy Rim imperiyasi hududida vujudga kelgan varvarlar davlatlarining qirollari tashlab ketgan ko'p miqdorda boyliklarni o'zlashtiradi.³⁸⁵ Katolik cherkovi feodal jamiyatdagi sinfy munosabatlarning muhim jihati hisoblanuvchi noitqisodiy majburlashning mafkuraviy shaklini o'zida ifodalay edi.³⁸⁶ Diniy mafkura kosmik, tabiiy tartibning tarkibiy qismi hisoblangan mavjud ijtimoiy tartibning daxlsizligini kafolatlovchi Xudoga sig'inish g'oyasiga

xizmat qilardi. Individual dindorlikning ikkinchi – **kosmik-teokratik** bosqichi uchun «ilmiy e'tiqod» va «xalq e'tiqodi» o'rtasidagi farq birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Ushbu bosqichda xalq madaniyati «olimlar», o'qimishli kishilar madaniyati bilan uyg'unlashadi, folklor an'analari rasmiy cherkov ta'limoti bilan o'zaro aloqaga kirishadi.³⁸⁷ Tadqiqotlar *legitimlik, agrarlik va toqatsizlik* kosmik-teokratik dindorlikka xos bo'lgan umumiy jihatlarni hisoblanishini ko'rsatadi.³⁸⁸

Darhaqiqat, 382-yilda, imperator Feodosiy I majlislarining barcha ibodatxonalarini yopish to'g'risida farmon chiqarganidan so'ng rim xalqi, shuningdek, german va slavyan qabilalari oqsoqollar va drijnalarni cho'qintirish yo'li bilan xristianlikni qabul qilganlar. Qabila oqsoqollari xristian dinini qabul qilishlari qadimdan hukm suruvchi «cuius regio, eius religio» (qiro'l qanday bo'lsa, din ham shunday) prinsipiga muvofiq qabilalar va xalqlarning xristianlashuvi bilan ayniy bo'lgan. Ushbu huquqiy prinsipga binoan oqsoqli yoki podshosi xristian dinini qabul qilgan qabila a'zosi yoki xalq vakili xristianga aylanar edi. Xristianlik davlat dini bo'lgani bois dunyoviy va ma'naviy hukmdorga bo'yusinish uning legitimlashuviga sabab bo'lar edi.

Xristian teologiyasi Koimol va tabiat haqidagi tasavvurlarning yaxlit tizimini o'zida ifodalaydi. Uning prinsiplariga muvofiq Xudo Koimotni yaratgan, uning mavjudligi va intihosi kafili hisoblanadi, uning hukmiga binoan farishalar osmonda jismlarni bir joydan boshqa joyga ko'chiradilar, u g'ayritodiy voqealar sababchisi hisoblanadi. Xalq tasavvurida Xudo yomg'ir yoki qurg'oqchilik, sovuq yoki issiq, yashin va momqaldiraq yuboruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Teolog olimlar va oddiy kishilar Xudoni tabiat sultoni – to'qchilik yoki ocharchilikni, ya'ni hosildorlikni belgilovchi kosmik kuch sifatida tasavvur qiladilar. Shu tufayli ham agrarlik kosmik-teokratik dindorlikning umumiy xususiyati hisoblanadi.

Individual dindorlikning yuritidik va agrar xususiyatiga asoslangan diniy universallik o'z mavjudlik mintaqasida diniy indifferentlikka ham, o'ziga dinga e'tiqod qilishga ham toqati bo'lishi mumkin emas edi. Mavjud tasavvurlarga ko'ra nokonformistik xulq-atvor tabiiy tartibni buzardi – ijtimoiy bargarorlikka va tabiat ritmlariga tahdid solardi, shikastli oqibatlarga sabab bo'lardi. Dinni qabul qilmagan kishi mavjud ijtimoiy tartibga qarshi odam sifatida olomon qilinardi.³⁸⁹ Cherkov, davlat va odamlar o'rtasida mavjud aloqa shunga olib kelardiki, jamiyatda yashashni

³⁸³ O'sha joyda.

³⁸⁴ Рашкин Р. Т. Византизм и современная культура. – Москва: 1989. – 216-с.

³⁸⁵ Корсунский А. Р., Гонтар Р. Упалоки и габель. Западной Римской империи и возникновение германских королевств. – Москва: 1984.

³⁸⁶ Сказкин С. Д. Из истории социальное-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. – Москва: 1981. – 22–23-с.

³⁸⁷ Гуревич А. Я. Проблемы средневековой империальной культуры. – Москва: 1981. – 13-с.

³⁸⁸ Рашкин Р. Т. История культуры индустриальной религии // Словник і світогляд. 1989. № 1. – 145–146-с.

³⁸⁹ O'sha joyda. – 146-с.

istagan har kim ayni paytda xristian ham bo'lishi lozim edi. Ayni shu sababli toqatsizlik kosmik-teokratik dindorlikning uchinchi xususiyati hisoblanadi.

Nihoyat, Trident soboridan so'ng **kosmik-xalq dindorligi** tantana qiladi. Unga quyidagi xususiyatlar xos: agrarlik – diniy marosimlar va bayramlar tabiat ritmlariga bog'liq bo'ladi; madaniylik, zero, din xalq madaniyatining birlashtiruvchi elementi hisoblanadi; ijtimoiy nazorat, u xalq madaniyatining markazi sanalgan diniy maxsus institutlar qo'llab-quvvatlagani va himoya qilganini anglatadi; magik dunyog'arash, u diniy e'tiqodlar (yaxshi va yomon ruhlariga bo'lgan ishonch va hokazolar) bilan chatisib ketadi; diniy me'yorlarga rioya qilishda guruhaviy birlamlik; formalizm va ritualizm; rasim-rusumlar va diniy simvollarining muhim roli tan olish; jamoa cherkov xizmatchilari va dunyoviy kishilarga bo'linishi, bunda ularning har biri o'z ijtimoiy rollarini o'ynaydi, maxsus huquqlar va burchlarga ega bo'ladi; xalq dindorligining madaniy xususiyati bilan belgilangan diniy fanatizm, fatalizm³⁹⁰.

Ayni paytda g'arb jamiyatida hukm suruvchi kosmik-xalq dindorligi kosmik-teokratik dindorlik butunlay zavol topishiga sabab bo'lmaydi, zero, dindorlikning so'nggi zikr etilgan tipi ilohiyotchilar hamda imtiyozli sinflar va qatamlar vakillarining bir qismi orasida tarqalgan edi. Biz uchun muhim shuki, «ilmli» dindorlikda ham, xalq dinida ham fanatizm va agressiv toqatsizlik kabi umumiy jihatlari mavjud. Rim-katolik cherkoviga konservatizm, o'z-o'zini asrash instinkti va o'ziga tahdid soluvchi har qanday nuqtai nazarini qoralash xosligini e'tiborga olsak nima uchun muqaddas inkvizitsiya faqat g'arb xristian sivilizatsiyasida vujudga kelgani ayon bo'ladi.

G'arbiy Yevropaning feodal jamiyatida xristianlik mafkuraviy birlashtiruvchi vazifasini bajarar edi. Bu pirovardida uning tashkiloti – rim-katolik cherkovi birlashishiga ham olib keldi. Rim-katolik cherkovi Rim papasi boshchiligidagi ierarxiyaviy markazlashgan tizimni o'zida ifodalaydi va xristianlar dunyosida eng yuksak mavqeni egallashga harakat qilardi. Ayni paytda, o'zining yashovchanligini ta'minlash maqsadida, u o'z asoslariga va ommaviy xalq harakatlari tayanchlarga ega bo'lgan ko'p sonli sektalar, chunonchi: katarlar, valdenslar, montanistlar, flagellantlar, XIV asr nemis va flandriya mistiklari, guschlar va nihoyat, Uyg'onish davri harakatlari qarshi samarali kurash olib boradi. Diniy fanatizm muhitida shakllangan va fanatik muassasani o'zida ifodalagan muqaddas

inkvizitsiya bu kurashda g'alaba qozonishning samarali qurollaridan biriga aylanadi.

Rim-katolik cherkovi tashkiloti bo'lgan muqaddas inkvizitsiya millionlab kishilar faoliyatining barcha sohalarini nazorat qiladi, jamiyatni ijtimoiy-texnik, shu jumladan, xufyona boshqarishning turli usullaridan, shuningdek, inson ruhini yashirin burchaklariga nazar tashlash yo'llaridan foydalanadi. Katolik cherkovining «dahriylar»ni ta'qib qilgan maxsus tribunallari faoliyati sifatida inkvizitsiya XII asrda paydo bo'ladi. XIII asr oxiriga kelib katolik cherkovi ta'siri ostida bo'lgan g'arbiy Yevropa inkvizitsiya tribunallari tarmog'i bilan qoplangan edi. Inkvizitsiya tarixchisi G. Li qayd etishicha, bu tribunallar faoliyati tabiat qonunlarining amal qilishi kabi uzluksiz bo'lgan va ayni hol «dahriylar»ni vaqtda yutish va Yevropa mamlakatlaridan birida yashirinish imkoniyatidan mahrum qilgan: «Dahriy go'yoki istalgan paytda otishi va uni o'z korniga tortishi mumkin bo'lgan vulqon ustida yashar edi... Odamlar ko'z o'ngida papa inkvizitsiyasi har narsaga qodir va hamma joyda hozir-u nozir edi»³⁹¹. O'sha davrda inkvizitsiya o'ziga xos xalqaro politsiya vazifasini ham bajarar edi.

Muqaddas inkvizitsiya tizim sifatida quyidagi elementlarni o'z ichiga olar edi: sud, ayblov, tergov, so'roq, qiyonoqlar, hukm, autodate va g'ulxan. Rim papasi Xudoning yerdagi soyasi hisoblangani bois u inkvizitsiyaning oliy rahbari sifatida ham amal qilardi. Inkvizitsiyaning o'zi papalikka bo'yusnar va katolik cherkovi manfaatlariga xizmat qilardi. Inkvizitsiya tizim sifatida papa Lutsiy III va uning ittifoqchisi Germaniya imperatori Fridrix I tashabbusi bilan tashkil etilgan edi. Ular 1184-yilda Vena soboriga taqdim etgan dekretga binoan yepiskoplariga dahriylik yabosi bilan zararlangan viloyatlarda faoliyat olib borish uchun komissarlarni tayinlash vakolati beriladi. Sobor qabul qilgan dekret bilan inkvizitsiyaga asos solinadi. 1198-yilda papa Innokentiy III apostol legatlarini tayinlaydi va shu tariqa ular papaning birinchi inkvizitorlariga aylanadilar. 1215-yilda IV Lateran sobori dahriylarni sud qilishni yepiskoplariga yoki ularning vakillariga topshiradi. Inkvizitorlarni lavozimga tayinlash bevosita boshliqlarga bog'liq bo'lsa-da, yuridik jihatdan ular papalikka to'g'ridan to'g'ri bo'yusnar edilar. Bundan tashqari, muqaddas tribunal favvudoda sud sifatida papa legatlariga ham, ordenlarning generaliga ham bo'yusnmas edi.

Inkvizitorlarga cheksiz huquqlar berilgan edi. Inkvizitorlar devoni ularning o'rinbosarlari, mazkur okrugning boshqa shaharlarida dahriylar bilan ish olib boruvchi vakillar, fuqarolik qonunchiligiga muvofiq

³⁹⁰ Papazian A. A. *Istoriya razvitiya religioznosti* // *Chelovek i sotsialnoye sredstvo*. 1989. № 1. – 145–149-p.

³⁹¹ Ли Г. Ч. История инквизиции в средние века. – СПб., 1911. Т. I. – 232–233-с.

ayblovlar va hukmlarni ta'riflovchi ekspert-yuristlar, tergovga qonuniylik va beg'arazlik ustini berishga xizmat qiluvchi notariuslar va xolislar, ayblovchilar sifatidagi prokurorlar, ayblanuvchi qiynoqlardan barvaqt jon bermasligini kuzatib borgan shifokorlar hamda jallodlardan iborat edi.³⁹²

O'z faoliyatida bu devon ko'p sonli yordamchilarga – xabarqilar, ayg'oqchilar, qamoqxona nazoratchilari, qarollar va hokazolarni o'z ichiga olgan inkvizitsiya «jigargo'shalariga» tayanar edi. Xabarqilar va ayg'oqchilar jamiyatning turli qatlamlari vakillari orasidan yollanadilar. Ularga qur'ol a'yonlari, rassomlar va shoirilar, savdogarlar va harbiylar, dvoryanlar va oddiy fuqarolar, aristokratlar va shaharning muvaziri kishilari orasida duch kelish mumkin edi. Ular mahkumlarni jamoa qarshisida tavba-tazarru qilishga, istig'for keltirishga, cherkov bilan yarashishga chaqiradilar, dahriylarni gulxangacha kuzatib boradilar, gulxanni yoqishga ko'maklashadilar, mahkum kuyib bitungunga qadar gulxanga o'tin tashlab turadilar. Inkvizitsiya xizmatida bo'lganlarning barchasi o'tin jumladan, «jigargo'shalar» ham qur'ol taqib yuradilar, ularni dunyoviy va diniy sudga tortish taqablanardi, ularning faoliyatiga xalaqit berish yo'lidagi har qanday harakatlar bid'at sifatida baholalanar edi. Bularning barchasi inkvizitsiya xizmatidagi kishilarda jazosizlik hissiini uyg'otardi. O'z-o'zidan ravshanki, inkvizitsiya qo'lga tushish sodiq katolik uchun ham, dahriy uchun ham eng katta baxtsizlik hisoblanar edi. Inkvizitsiyaga bo'yusmaslikning har qanday ko'rinishi aybdorni gulxanga olib kelishi mumkin edi.

Muqaddas inkvizitsiya tizimining ikkinchi elementi ayblov hisoblanardi. Dindan qaytganlarning idizini quritishdan oldin ularni aniqlash talab etiladi. Dastlabki bosqichda ularni aniqlash oson ish bo'lgan, zero, ular o'z qarashlarini ochiq-oydin bildirgan va rasmiy cherkovga qarshi chiqqan bo'lsalar (katarlar, valdenslar va boshqalar), albigoychilar ommaiy qirg'inga uchraganlaridan so'ng ular o'zlarining asl e'tiqodlarini yashirib, katoliklarning rasm-rusumlari va odatlariga rioya eta boshladilar. Shu tufayli ham biron-bir kishini javobgarlikka tortish uchun asoslar mavjud bo'lishi kerak edi. Din ishlarida bunday asoslar sifatida dahriylikda, dindan qaytganlarga hammadilikda yoki ularga yordam qo'lini cho'zganlikda ayblash amal qilardi.

Ayblovlar quyidagicha qo'lga kiritilar edi. Masalan, bid'at bilan zararlangan muayyan viloyatga inkvizitor tashrif buyurar va o'z sha'niga tashkil etilgan tantanali ibodatda va'z o'qib, unda barcha dahriylarni o'n kun ichida inkvizitsiya qo'lga topshirishni talab qilardi. Inkvizitsiya bilan hamkorlikdan bosh tortgan kishi o'z-o'zidan cherkovdan chetlatilar edi,

chunki dahriylarni ta'qib qilish vazifasi hammaga – imperatordan tortib oddiy dehqongacha yuklangan edi. Bid'atni yo'q qilishga ko'maklashish ularning har bir xristianing oliy burchi hisoblanishi ularning ongiga singdirilar edi. Fuqarolarni dahriylar ustidan chaqimchilik qilishga majburlar edilar. Dahriyni yashirgan odamni qon-qarindoshchilik rishalarining mavjudligi ham oqlayolmasdi: o'g'il otasining ustidan chaqimchilik qilishga majbur edi, o'z xotinini datshatli o'limga topshirmagan er ham aybdor hisoblanardi. Bid'arga jinoiy daxldorlik kishilarni bir-biri bilan bog'lovchi barcha rishalarni uzib tashlar edi: bolalar shuuringa chin katolik bo'lmagan ota-onani tashlab ketish lozimligi singdirilardi. Inkvizitor chorloviga qulqol solib, belgilangan muddat ichida dahriy haqida unga xabar qilgan odamga mukofot tariqasida uch yil muddatga indulgensiya³⁹³ berilar edi. Inkvizitor xabarni shaxsan o'zi qabul qilib olar va xabar beruvchining ismini sir saqlar edi. Bu esa aksariyati asossiz va uydirma bo'lmagan chaquvlarning yangi to'liqlariga turki berardi. Kimdir bid'atda ayblanishdan qo'qib inkvizitor qarshisida «istig'for» keltirar va tavba-tazarru qilar edi, kimdir chaquvdan o'z nqiblari bilan orani ochiq qilish yo'li sifatida foydalanardi, yana kimdir o'zi sotgan dahriyga qarashli mol-mulkning bir qismini qo'lga kiritish ilinjida chaqimchilik qilardi. Shuni qayd etish lozimki, inkvizitsiyaga ko'p sonli anonim xabarlar kelar va ular ham e'tiborga olinar edi.³⁹⁴

Yuqorida zikr etilgan axborot manbalaridan tashqari, muqaddas inkvizitsiyani «ishlar» bilan ta'minlagan yana bir manba – isyonkorlik ruhida san'at asarlari, falsafiy, siyosiy risolalar va boshqa asarlar ham mavjud edi. Bu asarlarning mualliflari katolik dini aqidalariga qarshi fikr bildirganlari ularni javobgarlikka tortish uchun kifoya qilardi. Bu mualliflarni ta'qib qilardilar, qamoqqa tashlardilar, qiynoqqa solardilar, jazolardilar, aksariyat hollarda esa gulxanda kuydirardilar. Bunga ishonch hosil qilish uchun Jordano Brunoning fojiali taqdirini eslash kifoya qilsa kerak.

Inkvizitsiya tizimining uchinchi elementi tergov hisoblanardi. Tergov uchun asos bo'lib chaquv, tergov ostidagi odamning uchinchi shaxsga qarshi ko'rsatuvlari xizmat qilardi. Avvaliga inkvizitor bunday hujjatlardan foydalanib dastlabki tergovni ochar edi. U guvohlarni ayblov xususida so'roq qilardi, gumon qilinuvchining jinoiy faoliyati haqida qo'shimcha ma'lumotlar to'plardi, qo'shimcha dalillarni aniqlash uchun boshqa inkvizitsiya tribunallariga so'rovlar yuborardi. To'plangan material kvalifikatorlar tomonidan ekspertiza tekshiruvidan o'tkazilar va

³⁹² Досиенский С.Т. Святая инквизиция. – Москва. 1927. – 17-с.

³⁹³ Индулгенция – улохнинг кечирилиши ва шу халқда Рим Папаси томонидан берилганлиги ёрлик.

³⁹⁴ Досиенский С.Т. Святая инквизиция. – Москва. 1927. – 18-с.

natiijada gumon qilinuvchiga ayb eʼlon qilish yoki qilmashlik toʻgʻrisida bir toʻxtamga kelinar edi. Kvalifikatorlar gumon qilinuvchini bidʼatda ayblash mumkin degan xulosaga kelgan boʻlsalar, inkvizitor uni qamoqqa olish toʻgʻrisida buyruq berardi. Qamoqqa olingan odam inkvizitsiyaning maxfiy qamoqxonasida kishanlangan holda saqlanar edi. Ayblanuvchining oʻlimi yoki aql-hushidan ayrilishi tergovning tugatilishiga sabab boʻlmas edi: «Inkvizitsiya changalidan hatto oʻlib qutulishning ham iloji yoʻq edi. Gunohkor oʻz qilmishlari uchun Yaratganining oldida javob berganini ham eʼtiborga olmasdilar; din gunohkorni qoralash yoʻli bilan undan oʻch olishi lozim edi».³⁹⁵

Qamoqqa olish uchun koʻpincha gumonning oʻzi, yaʼni dahriy bilan tasodifiy mulotoqqa, u bilan bir uyda yashashga va hokazolarga asoslangan faraz, taxmin yoki tusmol kifoya qilardi. Dahriylar bilan bir lahzaali munosabatlarda gumon qilingan shaxslar ham qamoqqa olinar va baʼzan uzoq yillar turmushda saqlanar edi.

Inkvizitorlar uchun dalil boʻlib chaquv xizmat qilardi. Cherkov dinga eʼtiqod qiluvchi har bir kishida potentsial dahriyni koʻrardi, zero, xristiancha monoteizm har bir dindorni toʻgʻri yoʻldan chalgʻitishga harakat qiluvchi iblisning mavjudligini faraz qilish imkonini berardi. Ayni shu sababli inkvizitsiya tergovni chaqimchilarni haqiqatni aytuvchi karomatgoʻy deb hisoblar edi. Toʻgʻri, uning chaquvini iblisning amali sifatida baholash imkoniyati ham yoʻq emasdi, biroq bu holda inkvizitsiya qurbonlardan mahrum boʻlar edi. Tergovning maqsadi chaquvni tekshirishdan emas, balki ayblanuvchi oʻziga qoʻyilayotgan aybga iqror boʻlishi, tavra-tazartu qilishi va cherkov qarshisida istigʻfor keltirishiga erishishdan iborat edi.

Bu maqsadga erishish yoʻlida chaqimchilar tomonidangina emas, balki yoʻlgʻon guvohlik beruvchilar – inkvizitsiya aygʻoqchilari, qotillar, oʻgʻrilar va boshqa jinoy unsurlar tomonidan taqdim etilgan dalillardan ham keng foydalanilardi. Vaholanki, soʻnggi zikr etilgan toifadagi shaxslarning koʻrsatuvlari hatto oʻrta asrlarning dunyoviy sudlarida ham eʼtiborga olinmas edi. Ayblanuvchiga qarshi uning xotini, farzandlari, aka-ukalari, opa-singillari, ota-onasi va boshqa qarindoshlari, shuningdek, xizmatkorlarining guvohliklaridan foydalanilardi. Muhimi shundaki, inkvizitsiya chaqimchilar va guvohlarning ismlarini, shuningdek, ular bergan koʻrsatuvlarning toʻliq matnlarini ayblanuvchilardan va boshqa manfaatdor shaxslardan yashirardi. Aks holda uning faoliyati samarali boʻlmas edi.

Soʻroq inkvizitsiya tizimining toʻrtinchi elementi hisoblanadi. Soʻroq tartib-taomillari ayblanuvchi oʻz aybiga iqror boʻlishiga, binobarin, bidʼatdan voz kechishi va cherkov bilan yarashishiga boʻysundirilgan edi. Soʻroq qilinuvchi oʻz aybiga iqror boʻlishiga toʻlamachilik yoʻli bilan erishish inkvizitsiya tribunali sud jarayonining markaziy boʻgʻini hisoblanar edi. G. Li fikriga koʻra bu usul «markaziy Yevropaning yuridik tizimiga besh yuz yil mobaynida ulkan va shikastli taʼsir koʻrsatdi».³⁹⁶ Ayblanuvchining shaxsiyatida zaif boʻgʻinni topish, uning irodasini sindirish va inkvizitorning hukmiga boʻysundirish imkoniyatini qoʻlga kiritish uchun soʻroqqa ancha puxta tayyorgarlik koʻrilardi. «Inkvizitsiya» deb nomlangan yirik tadqiqot muallifi I. Grigulevich dahriyni gulxanda kuydirishga hukm qilish inkvizitor uchun birdan bir maqsad hisoblanmaganini, uni «shaytonning malayi»³⁹⁷ dan «xudoning bandasi»ga aylantirish muhimroq boʻlganini taʼkidlaydi.

Aybdor oʻz aybiga iqror boʻlishiga erishish uchun soʻroqqa uni tushkunlikka tushirish, mahkumlik hissinin paydo qilishga qaratilgan sinashta vositalar – faktlarni soxtalashirish, aldov, qoʻrgʻitish ham qoʻllanilar edi. Qamoqxonada ayblanuvchi bilan bir boʻlmagan maxsus tayyorlangan igʻvogarlarni joylashtirish, ular ayblanuvchidan yangi dalillarni olishga yoki oʻz aybiga iqror boʻlish maʼqulligiga uni ishonitirishga harakat qilardilar. Agar bu ham ish bermasa, maqsadga erishish yoʻlida ayblanuvchining xotini va farzandlari ishga solinar, zero, ularning yigʻi-sigʻisi va unatishlari ayblanuvchiga taʼsir koʻrsatishi mumkin edi.

Inkvizitsiya ixtiyorida ayblanuvchini ruhiy tushkunlikka giriftor etishning boshqa vositalari ham mavjud edi. Shulardan biri vaqt bilan taʼsir koʻrsatishdir. Birinchi soʻroq va sudning uzil-kesil qarori oʻrtasida besh, oʻn, baʼzan oʻttiz yil oʻtishi mumkin edi – inkvizitsiyaning shoshadigan joyi yoʻq, u kutishga tayyor edi. Vaqt bilan uzoq qiyinash natijasida inson odatda taslim boʻlardir. Inkvizitorlar sudlanuvchi tilla kiradi degan umidda sudda oʻlim jazosi tayinlangan soxta hukmdan ham foydalanardilar. Mahbusni ochlik bilan qiyinashlari, unga uzoq vaqt suv bermasliklari, uni zalt, qorongʻi, sassiq zindonda saqlashlari mumkin edi.

Inkvizitsiya tizimining beshinchi elementi qiyinloqlardir. Ular oʻzining dinga qarshi haqiqiy yoki uydirma jinoyatlariga iqror boʻlmaganlarga va aybiga iqror boʻlgan, biroq oʻz sheriklarini hali sotmagan va «gunohkorona yangilishishlari»dan voz kechmagan kishilarga nisbatan qoʻllanilgan. Inkvizitorlar unatish, qoʻrgʻitish yoki hiyla-nayranglar bilan

³⁹⁵ Лил Г. Ч. История инквизиции в средние века. – СПб., 1911. Т. 1. – 254-6.

³⁹⁶ Лил Г. Ч. История инквизиции в средние века. – СПб., 1911. Т. 1. – 259-6.

³⁹⁷ Оллинг. Г. Ритуалы и И. Р. Инквизиция. – Москва: 1985. – 25-6.

ayblanuvchining irodasini sindira olmasalar «azob-ugubat aqlni teranlashtiradi» degan qoidadan kelib chiqib, unga kuch ishlatish yo'li bilan taziyq o'tkazganlar.³⁹⁸ O'rta asrlar inkvizitsiyasining himoyachilari buni inson hayotining o'zi azob-ugubatlaridan, Odan Ato va Momo Havoning birinchi gunohi uchun Xudoning jazosidan iborat, binobarin, jon panoh topishi uchun tanani qiy-nash aslida dahriylarga nisbatan mehr-shafqat ko'rsatishdan boshqa narsa emas degan vaj-korsonlar bilan oqlashga harakat qilganlar.

Inkvizitsiya qo'llagan tergov usullari katoliklar dunyosida dahshat va norozilik uyg'otadi. Shuni inobatga olib cherkov qiy-noqlar qo'llash uchun yepiskop roziligini olishni nazarda tutuvchi tartib o'rnatadi. Biroq amalda yepiskoplar inkvizitsiya bilan yaqin aloqada ish olib borardilar. Shunday qilib, cherkovning «adolat kato-latlarini o'rnatish»ga qaratilgan bu qarori havoda muallaq osilib qoladi va «muqaddas» tribunal qurbonining qismatini yengillashtirmaydi. Boshqa hujjatlarda qiy-noqlar «me'yorda» bo'lishi va ayblanuvchiga faqat bir marta qo'llanilishi lozimligi ta'kidlanadi. Ammo kazusitika³⁹⁹ va papaning sukutga asoslangan roziligi bunday cheklashlarni chetlab o'tish imkonini berar edi. Qiy-noqlarni «me'yorda» va bir marta qo'llash deganda nimani tushunish lozimligini inkvizitorlar o'zlari hal qilardilar. Zarur holda ularni «tugallanmagan», «uzulib qolgan» deb e'lon qilardilar va inson o'zlariga zarur bo'lgan ko'rsatuvlarni bermagunicha qiy-noqlarni davom ettirverardilar.

Jalod qiy-noqda ishlatilgan asbob-uskunalar to'plamiga diba, ya'ni aybdorning tanasini cho'zadigan qiy-noq qurilmasi, jazo kursisi, o'rma qamchilar, omburlar va boshqa shunga o'xshash asboblardan kirardi. Ayblanuvchini bo'g'izigacha suvga solib qo'yish, suv bermasdan ochlik bilan qiy-nash ko'p qo'llanilardi. Bu qiy-noqlardan so'ng dahriy gulxanga shikastsiz holatda chiqishi uchun shifokor uning yaralarini davolashi lozim edi. Jazodan qutulib qolish uchun inson avval o'z aybiga iqror bo'lishi so'ngira haqiqiy yoki soxta sheriklarni sotishi talab etilardi, shundan keyingina unga bid'atdan voz kechish va cherkov bilan yarashtirishga ruxsat berilardi. Agar u bularning barchasini itoatkorlik bilan bajarsa, odada yengil jazo olardi. Inkvizitorlar iqroga uzok qiy-noqlardan so'ng erishgan holda esa uni ancha og'ir jazo kutardi.

Hukm inkvizitsiya tizimining olinchi elementi hisoblanadi. U tergov natijalariga bog'liq edi. Cherkov Injilga va o'z arboblari – Avliyo Avgustin, Bernard Klevoskiy, Foma Akvinskiy va boshqalarning fikrlariga tayangan holda ruhiy va jismoniy jazolarni oqlashga harakat

qilardi. Masalan, Foma Akvinskiy dahriylar bilan muomalada bo'lishning quyidagi qoidalarini belgilaydi: birinchi – ularga aslo shafqat qilmaslik kerak; ikkinchi – cherkov ularga muruvvat ko'rsatib, to'g'ri yo'lga kiritishga undovlar bilan ikki marta murojaat etadi, shundan keyin ham ular bid'atdan qaytmasalar dunyoviy hokimiyat ixtiyoriga topshirilishi va qatl etilishi mumkin. Bunda go'yoki cherkovning insonga nisbatan cheksiz mehr-shafqati namoyon bo'ladi, zero, jonning hayotini belgilovchi dinga xiyonat, aytaylik qalbaki pul yasashga qaraganda og'irroq jinoyat hisoblanadi. «Cherkovning siyosati shunday edi, – deb ta'kidlaydi S. Lozinskiy. – Bu siyosatga cherkov hamisha og'ishmay amal qilardi»⁴⁰⁰.

Xo'sh, inkvizitsiya hukmronligi o'z «vasiyiligi» ostidagi shaxslarga qanday jazolar tayinlar edi? Birinchi navbatda epifimiyalar, ya'ni katoratlar (uzok toat-ibodat qildirish, ro'za tutirish va h.k.); oddiy yoki qattiq tartibli qamoq; galeralar; nihoyat, mahkumni cherkovdan chetlatish (uni murad deb e'lon qilish) va gulxanda kuydirish uchun uni dunyoviy hokimiyat vakillariga topshirish. Shuni qayd etish lozimki, aksariyat hollarda bu turdagi jazolar mahkumlarni savalash va ularning mol-mulkini musodara qilish bilan birga amalga oshirilardi. Natijada dahriylarning ommaviy qamoqqa olinishi va ularga qarashli mol-mulkning musodara etilishi XIII asr boshida Yevropaning iqtisodiy ravnaq topgan hududlarini tez orada xarobazorlarga aylantirdi.

«Muqaddas» inkvizitsiya hukmi uzil-kesil hisoblanar va uning ustidan shikoyat keltirishga yo'l qo'yilmas edi.

Nihoyat, inkvizitsiya tizimining oxirgi elementi – autodate va gulxan. O'z xatolarini tan olish va cherkov bilan yarashtirishdan bosh tortgan kishilarni, sirdan hukm qilingan va keyinchalik ushlangan dahriylarni inkvizitsiya cherkovdan chetlatar va «ozod qilardi». Boshqacha qilib aytganda, cherkov ularni o'z vasiyiligi ostidan chiqarar va shu tariqa ularga o'lim jazosini nazarda tutuvchi hukmga imzo chekar edi. Shu yo'l bilan qo'lga kiritilgan «ozodlik» mahkumni gulxanda kuydirilishigagina emas, balki «narigi» dunyoda abadiy azob chekishiga ham hukm etardi.

Mahkumni gulxanda kuydirish inkvizitsiya tomonidan abohida marosimga aylantirilgan edi. Qatl odada bayram kuniga tayinlanardi. Aholi unda hozir bo'lishga chaqirilardi. Bunday taklifdan bo'yin tovlash, mahkumga xayrixohlik bildirish yoki unga achinish kabi bid'atda gumon qilinishga sabab bo'lishi va pirovardida og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkin edi. Mahkumni gulxanda kuydirishdan oldin shaharning markaziy maydonida autodate tashkil etilardi. Avval cherkov a'yonlari, ma'murlar va xalq ishtirokida tantanali ibodat o'tkazilar so'ngira inkvizitsiya hukmi

³⁹⁸ Лип Г. Ч. История инквизиции в средние века. – СПб., 1911. Т. 1. – 264-б.

³⁹⁹ Казуистика – урта asrlar X-XV asrlarida yashagan ayolarning fikrlarini yig'ib olinadigan yig'indi.

⁴⁰⁰ Лозинский С. Г. История инквизиции. – Москва: 1986. – 20-б.

o'qib eshitirildi. Autodate ezkuzitsiyalar bilan yakunlanardi: ayrim mahkumlarga masxaraboz kiyimini kiydirib sazoyi qilishardi, ba'zilarini o'rma qamchilar bilan savalashardi, marosim oxirida soqchilar va ruhoniylar mahkumlarni gatl uchun hozirlangan supaga sudrab chiqishardi. Gulxan yoqilgach, shaharning alohida ehtironga sazovor bo'lgan fuqarolariga olovga o'tin tashlab turish huquqi berilardi — shu tariqa ular cheklov qarshisida o'z obro'larini yanada oshirardilar.

Garchi jallodlar gulxani mahkum kuyib kul bo'ladigan darajada yoqishga harakat qilsalar-da bunga doim ham muvaffaq bo'linavermasdi. Bunday hollarda jallodlar mahkumning kuyib bitmagan goldiqarini maydaloib chopishar va gulxanda qayta yoqishar edi. So'ngra mahkumning kulini yig'ib olib daryoga tashlashardi. Shu yo'l bilan inkvizitorlar dahriylarni o'z jafokashlarining mayillarini olish va ularga sig'inish inkoniyatidan mahrum qilardilar.

Mahkum qatlgacha vafot etgan bo'lsa, gulxanda uning murdasi kuydirilar edi. Jazoga o'limdan keyin hukm qilinganlarni ham shu qismat kutardi. Ispaniya va Portugaliya inkvizitsiyalarida mahkumlarining qo'g'irchoqlarini gulxanda kuydirish odat tusini olgan edi. Umrbod qanoq jazosiga hukm qilinganlar, shuningdek, qamoqdan yoki inkvizitsiya ta'qibidan qochganlar shunday ramziy qatiga tortilardi. Gulxandan boshqa maqsadda — dindan qaytganlar, o'zga dinga sig'inuvchilar va cherkovga ma'g'ul bo'lmagan yozuvchilarning asarlarini kuydirish uchun ham foydalanilar edi.⁴⁰¹

Shunday qilib, muqaddas inkvizitsiya tizimi amalda xalqaro maxfiy siyosiy politisiya funksiyalarini bajarar va shu tariqa papaliking jahonda hukmronlik uchun kurashida samarali qurol bo'lib xizmat qilardi. Muqaddas inkvizitsiya faoliyatining tashqi ko'rinishlari (qynoqlar, qatillar) yaxshi ma'lum bo'lsa, uning yashirin informatsion faoliyati haqida ma'lumotlar juda oz. Birinchidan, inkvizitsiya turi ijtimoiy tabaqalardan bo'lgan aytg'ochlardan foydalangan, ularning tarmog'i jamiyatning barcha qatlamlarini to'la qamrab olgan. Ikkinchidan, u axborotga ishlav berishning politisiyacha usullaridan foydalangan. Bunda bir-biridan bog'liq bo'lmagan turli manbalardan (kamida ikki manba) olingan ma'lumotlar taqdoslangan va bu pirovardida «politisiyacha» kartoteka yaratilishiga olib kelgan.

Muqaddas inkvizitsiya faoliyatini o'rganigan tadqiqotchilar tarixiy paradoksga duch keladilar: o'rta asrlarda tashkil topgan bu institut Uyg'onish davrida ayniqsa ravnaq topadi. Tadqiqotchi A. Gregorova XV asr oxirida, Uyg'onish davrida rim katolitsizmi (keyinchalik esa —

protestantizm) tarixidagi eng sharmandali bosqichlardan biri — afsungarlar va jodugarlarni ta'qib qilish bosqichi boshlanganini ta'kidlaydi.⁴⁰² Bu davrda iblis haqidagi xristiancha ta'limot asosida va og'ir ijtimoiy sharoitlar ta'sirida barcha yomonliklarni afsungarlar va jodugarlar faoliyatidan ko'ruvchi xurofiy aqidalar paydo bo'ladi. Bu aqidalardan cherkov darhol o'z maqsadlarida foydalanadi, zero, u mazkur aqidalarda o'z hokimiyatini mustahkamlash vositasini ko'radi.

1487-yil inkvizitorlar Ya. Shprenger va G. Instoris tomonidan yozilgan «Jodugarlar to'qmo'g'i» kitobi nashr etiladi. Bu kitobda inkvizitsiyaning jodugarlikda gumon qilingan kishilarni ta'qib qilish va o'ldirishga bo'lgan huquqi asoslanadi.⁴⁰³ O'z mohiyatiga ko'ra bu kitob asrlar mobaynida inkvizitorlar uchun ularning qonli faoliyatida o'ziga xos bir dasturlamal bo'lib xizmat qiladi. Tarixchilarning taxminlariga qaraganda «Jodugar ovi» qurbonlarining umumiy soni o'n-o'n ikki million kishini tashkil etadi.⁴⁰⁴ O'ta shafqatsiz ta'qiblar XVII asr oxirida barham topgan bo'lsa-da, «afsungarlar» va «Jodugarlar» hatto XIX asrda ham gulxanlarda halok bo'lganlar.

Ma'lumki, Uyg'onish davrida inson barcha narsalar mezoniga aylanadi. Bunday sharoitda shu vaqtgacha iblis (zulmat, yer osti dunyosi, tun xudosi) nomi bilan bog'lanib kelgan yomonlik insoniy shakl-sharoyil, dunyoviy mezon kasb etishi, oqilona tus olishi, biluvchi aql me'yorlariga bo'yusinishi lozim edi. Shu tufayli ham jodugar va dahriy katolik cherkovi yaratgan oqilona konstruksiya — obyektiv dushmanga, avtoritar siyosiy tuzilmalar faoliyati uchun zarur bo'lgan vositaga aylanadi. Iblis bilan til birlitgan jodugarlarning fitnalari mavjudligi haqidagi axborotdan dunyoviy hokimiyat ma'murlari va inkvizitsiya o'z maqsadlarida qanday foydalanganlari yaxshi ma'lum. «Obyektiv dushman» yaxlit tuzilma sifatidagi insonga ta'sir ko'rsatuvchi oqilona vosita hisoblanadi. Ammo individ va guruhlilar xulq-atvorida oqilona va yashirin, sirli narsalarni aniq ajratish mumkin emas. Shuni unutmaslik kerakki, insonning ong osti sohasi ruhiyatning kattagina qismini egallaydi va unda jamiyatning ongsizlik sohasi mujassamlashadi. «Obyektiv dushman» oqilona konstruksiyasi diniy-poetik mafkura elementi hisoblanar va ayni payda hayotning mazmunini anglab yetishga bo'lgan ehtiyojni qondiruvchi yaxlit dunyoqarash bilan uyg'un edi. Shu tufayli ham mazkur konstruksiya insonning tarixan shakllangan ehtiyojlari bilan muvofiq kelardi. Ayni shu sababli dunyoviy hokimiyat ma'murlari va muqaddas inkvizitsiya, ayniqsa

⁴⁰¹ Грегорова А. Р. Инквизиция. — Москва: 1985. — 141—144-с.

⁴⁰² Грегорова А. К. «Инквизиция» в Европе // Атеизм. 1984. № 1. — 75-р.
⁴⁰³ Шпренгер Я., Инсторис Г. Могот велкам. — Москва: 1932.
⁴⁰⁴ Шпрингер М. М. Вера в дьявола в истории религии. — Москва: 1977. — 57—58-с.

Torkvemada faoliyati bilan asos solingan ispan inkvizitsiyasi bu konstruksiyadan o'z maqsadlarida samarali foydalanishga muvaffaq bo'ladi.

Albatta, Ispaniyada inkvizitsiya buyuk inkvizitor Torkvemadaga qadar ham mavjud bo'lgan, bu yerda u XV asr oxirida «istoh» qilgan inkvizitsiya nazarda tutiladi.⁴⁶⁵ Ibis dominikanlik Torkvemadani tanlab, uning tanasiga bir necha o'n yillarga kirib joylashgunga qadar uzoq o'yagan, mulohaza yuritgan degan rivoyat mavjud. Bu monax Torkvemada Buyuk Inkvizitorning muovini etib tayinlangan 1482-yilda yuz beradi. Bir yil o'tgach esa u Ispaniyaning Buyuk Inkvizitori rubasini kiyadi.

Buyuk Inkvizitor ishining samaradorligi «Xudo yo'lida» qat' etilgan yoki qanoqqa tashlangan odamlar soni bilan belgilanadi. Biz yashayotgan davrgacha yetib kelgan hujjatlar asosida Torkvemadaning inkvizitorlik faoliyati davrida (1482-1498-yillarda) taxminan 16200 kishi gulxanda tiriklayin kuydirilgan, 6840 kishi ustidan ramziy kuydirish marosimi o'tkazilgan, yuz ming kishi zindonga tashlangan va ikki yuz mingga yaqin odam boshqa jazolarga tortilgan aniqdangan. Ushbu ro'yxatga sud va tergovsiz o'ldirilganlarni hamda Ispaniyadan yahudiylarni quvg'in qilish davrida halok bo'lganlarni ham kiritish o'rini bo'ladi. O'sha davrda Ispaniya aholisi taxminan sakkiz million kishini tashkil qilardi.⁴⁶⁶ Shuni ham qayd etib o'tish lozimki, qatag'on qilinganlarning bu soni bilan Buyuk Inkvizitorga bo'yusunuvchi devonning miqdoriy tarkibi ham muvofiq kelgan. Ispaniyaning 45 viloyatida faoliyat olib borgan dominikan cherkovi xodimlarining o'zi 150000 kishini tashkil qilgan, ular bilan 20000 nafar familiyar (inkvizitsiya yashirin politsiyasi a'zolari) yelkama-yelka ish olib borgan. Germaniyada (qiroli va Buyuk Inkvizitorga bo'yusunuvchi yashirin siyosiy politsiya) va qiroli armiyasi bu hisobda yo'q.

Torkvemadaning faoliyatini birgina diniy fanatizm bilan tushuntirish mumkin emas. U barcha tadbirlarni sovuqqonlik bilan rejalashtiruvchi, ommada qat' etilganlar yoki ta'qib qilinayotganlarga nisbatan salbiy munosabat uyg'ota oluvchi tashkilotni tuzishga muvaffaq bo'ladi. Ayni paytda Buyuk Inkvizitor Ispaniyada ulkan siyosiy hokimiyatni ham qo'lga kiritadi, xalq orasida «qirillar monarxi» degan nom oladi.⁴⁶⁷

Diniy fanatizm nqobi ostida ispan inkvizitsiyasi – markazi Trianada joylashgan Suprema jahonda hukmronlikni qo'lga kiritish maqsadida qoni

terror boshlaydi. Bu maqsadga erishish uchun qisqa vaqt ichida ta'qiblar va qatag'onlarning o'ziga xos tizimi yaratiladi. Ushbu tizim faoliyati doirasida shafqatsizlik va toqatsizlik jamiyatni boshqarish usullariga aylantiradi. Ispan inkvizitsiyasi tarixda tengi yo'q jabr-zulm «mashinasi» sifatida maydonga chiqadi.

Torkvemada yahudiylar, habashlar va barcha «yot» kishilardan xalos bo'lish maqsadini ko'zlaydi, u faqat «toza qonli» kishilar yashaydigan Ispaniya g'oyasini ilgari suradi. O'rta asrlar alkimyogarlari o'zlariga ma'lum bo'lmagan materiya sirlariga aralashish yo'li bilan oltin olishga harakat qilgan bo'lsalar, Ispaniyada inson ruhiyati va erkini boshqarish yo'li bilan butunlay yangi odamni yaratish mumkinligini nazarda tutuvchi dunyovlashni hayotga tatbiq etishga harakat qiladilar. «Ispanlar» va «yevropaliklar» o'rtasida farq mavjudligi to'g'risidagi g'oya ongli ravishda targ'ib qilinadi. Tarix sahnasiga Torkvemada chiqqan paytdan boshlab Ispaniya dahshat va sir-u sinoatlarning chuqur dengizi bilan qir'adan qir'atadi.

Ispan inkvizitsiyasi din dushmanlarini yo'q qilish rejalari amalga oshirish bilangina kifoyalannmaydi, u Yevropani bosib olish, Yevropa falsafasi va adabiyotining ilg'or yo'nalishlari ta'sirini neytrallashtirish muammolari bilan ham shug'ullanadi. Torkvemada buni o'zining Yevropa ustidan hukmronlik o'rnatishga bo'lgan iddaolarini ro'yobga chiqarish uchun zarur deb hisoblaydi.

Diniy qoidalar. Garchi Torkvemadaning rejalari amalga oshmagan bo'lsa-da, Suprema tajribasidan rim kuriasi foydalanadi. Bu xristianlikning ko'pgina aqidalari aniq va ravshan emasligi tufayli rim-katolik cherkovi ta'limotlarining haqqoniyligiga nisbatan shubhalar Yevropani chulq'ab olgan XVI asrning boshlarida yuz beradi. Trident soborida protestantlar bilan til topish, bittimlar tuzish mumkin emasligi, ularning ta'limoti rasmiy doktrinadan chiqarib tashlanishi uzil-kesil qayd etilgan bo'lsa-da, xristianlar dunyosida dinning fundamental muammolari atrofida bahs-munozaralar to'xtamaydi. Papa Pavel III ikki kardinal – neopolitik Karafe va ispaniyalik Xuan Alvares de Tolledodan bu vaziyatdan chiqish uchun nima qilish lozimligini so'raydi. Dominikan cherkovining bu ikki keksa vakili xavf-xatar kuchaygan sharoitlarda uni bartaraf etish uchun ispancha andozadagi muqaddas inkvizitsiyadan foydalanish ayini muddao bo'lishini aytadilar. Ularning taklifini ispaniyalik iezuit – Ignatius Loyola ham qo'llab-quvvatlaydi. Natijada 1542-yilda papa farmoniga binoan Rimda cheklanmagan huquqlarga ega bo'lgan makaziy inkvizitsiya tribunali tashkil etiladi. Bu italyan ruhoniylariga ochiq-oydin ilhonchisizlik mahsuili bo'lib, Yakov Burkhardt ta'biri bilan aytganda,

⁴⁶⁵ Липсберг X. А. Критическая история испанской инквизиции в 2-х томах. – Москва, 1936. Т.1; Сепик J. Torkue-mada. – Poznan, 1986. Torkue-mada 1420 йилда тутилган ва 1498 йилда ифлот этгани маълум. У Серониядаги доминикан монастыри прюри бўлган, сўнгги кирои Фердинанд Катolik на кироичи Изабелла Кастильяканинг истифориси этиб таъинланган. Солда, настр-намеруя халт кечирган, халт халон чўмилган, зеро уйри йўлда, кўрашии айнаётган одамга бунин кепакси деб хисобланган.

⁴⁶⁶ Qanung: Сепик J. Torkue-mada. – Poznan, 1986. – 167-p.

o'sha paytgacha o'zmi-ko'pini erkin bo'lgan Italiyaning «ispanlashuvi»ga olib keladi. O'sha davrda «Iso Masih dushmanlari» va dindan qaytganlarga qarshi kurashish uchun iezuitlar ordeni ham tashkil etiladi. Bu tashkilotga Ignat'y Loyola rahbarlik qiladi.⁴⁰⁸

Iezuitlar ordeni rim kuryasi o'ziga bildirgan ishonchni to'la oqlaydi: u bid'atlar va hurfikrlilikka qarshi kurashda rim cherkovi qo'lida samarali qurolg'a aylanadi. Uzoq vaqt mobaynida u Vatikan siyosiy va makruraviy ekspansiyasining asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bu haqida tasavvur hosil qilish uchun iezuitlar ordeni generali Tamburini (1706–1730) Fransiya marshali gersog de Brissakka ayrgan so'zlarni keltirish kifoya qilsa kerak: «...shu xonada turib men nafaqat Parijni balki butun dunyoni boshqaraman va buni qanday amalda oshirayotganimni hech kim bilmaydi».⁴⁰⁹ Iezuitlar ordeni hozirgi vaqtda ham katolik cherkovi tashkilotlari orasida alohida o'rin egallaydi va muayyan funksiyalarni bajaradi.⁴¹⁰

Iezuitlar ordenini katolik cherkovining qudratli va samarali qurolg'a aylantirish yo'lida Ignat'y Loyola tashkilot a'zolarini individual tarbiyalash prinsipi bilan kelib chiqadi. Ayni shu prinsip iezuitlarda «ichki iroda»ni, o'zi bajarayotgan ishning to'g'riligiga qattiq ishonchni shakllantirish imkonini beradi. Katolik cherkoviga fanatiklaracha sodiq bo'lgan «Iso Masih askarlari»ni tayyorlash uchun ularning shaxsiyatiga chuqur ta'sir ko'rsatish talab etiladi. Ular o'zlarida mavjud bo'lgan insoniy fazilatlarning barchasini qurbonlik keltirishlari lozim. Bu askarlardan tanqidiy fikrlash qobiliyatini siqib chiqarish va ularni qarama-qarshi fikrlarning soxtaligiga bo'lgan ishonchni shakllantirish zarur. Iezuit shaxsiyatining o'zgarishi fanatizm holatiga erishish bilan bog'liq bo'lishi lozim. Bunga erishish uchun esa insonning aqligagina emas, balki uning sezgirligiga ham ta'sir ko'rsatishga qaratilgan maxsus tarbiya talab etiladi.⁴¹¹

Umuman olganda, fanatik iezuitni tayyorlash ijtimoiy texnologiyasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: mushtra, ya'ni ko'r-ko'rona qattiq intizomga asoslangan harbiy ta'lim, harbiy mashqlarni, zo'ma-zo'raki ta'lim va tarbiyani, shaxsdan mustaqillikning har qanday unsurlarini siqib chiqarishni; uni erkin fikrlashdan mahrum qilishni; tarbiyalanuvchilarni tirk robotlarga, boshliq qo'lida ko'r-ko'rona jonsiz qurolg'a aylantirishni. Orden generali («qora papa») «Iso Masih jamiyati» a'zolari uchun shoh va xudo bilan barobar, uning obro'si shak-shubhasiz, unga so'zsiz itoat etilishi shart. Vatikan, papa, orden generali maqsadlariga erishish yo'lida

zohmat chekish, ularning qo'lida qurol bo'lib xizmat qilish iezuit hayotining mazmunini tashkil etadi.⁴¹²

Irodani sindiruvchi kitoblarni o'qish yo'li bilan taqvodorlikni shakllantirish, insoniylikka zid qilmishlari bilan tilga tushgan shaxslarga taqbid qilish zarur degan fikrni ongga singdirish iezuitlarda fanatizmni shakllantirish vositalari hisoblanadi. «Taqvodorlik tuyg'ularga, mulohaza va sub'otlar – aqlga, maxsus mashqlar – ularning ikkalasiga, kun tartibi – irodaga ta'sir ko'rsatadiki, bu individning ma'naviy kuchlariga har tomonlama ta'sir ko'rsatish va uni diniy fanatikka, orden va Vatikan qulig'a aylantirish imkonini beradi. Pirovard natijada u iezuitlarni tarbiyalashda qo'llaniladigan «Ma'naviy mashqlar»ning quyidagi mazmunda o'n uchinchi qoidasiga muvofiq ish ko'radi: «Hech narsada xatoga yo'l qo'ymaslik uchun biz, agar Ieraxiyaviy Cherkov buyursa, oqning qoralig'iga ham ishonishimiz lozim».⁴¹³

Iezuitlar ordenida hamma bir-birining ortidan poylar edi. Rektorlar va superiorlar provinsialga har hafta ma'lumot yuboradilar, provinsial esa rektorlarga har oy javob qaytaradi. Yevropa provinsiallarining barchasi orden generaliga har oy, rektorlar va superiorlar esa – uch oyda bir marta ma'lumot beradilar. Rektorlar va superiorlarning assistentlari har ikki haftada bir marta provinsialga va har oyda bir marta generalga ma'lumot yuboradilar, provinsiallarning assistentlari esa har yili ikki marta o'z provinsiallari to'g'risida generalga yashirin ma'lumot beradilar.⁴¹⁴ Orden mansablar shaxslarining har biri nima qilayotgani va nimani o'ylayotgani generalga ma'lum edi. U o'zining Rimdagi kabinetida turib orden qat'iy tartib va ko'r-ko'rona itoatkorlikni quvvatlay olardi.

Iezuitlar ordeni o'z faoliyatining dastlabki davridan boshlab hayotining barcha sohalarida papa va katolitsizmning hukmronligini mavjud barcha yo'llar va vositalar bilan qo'llab-quvvatlaydi.⁴¹⁵ Chunonchi, iezuitlar Xitoy va Yaponiyada xristianlikni yoyar ekanlar, dingga o'g'rilanganlarga eski rasm-nusumlar va itim-sirimlarga amal qilish – fonalar kunini bayram qilish, Konfutsiyga sig'inish va boshqa shunga o'xshash diniy amallarni bajo keltirish imkoniyatini qoldiradilar. Ular o'zlariga boylik, kuch-qudrat va hokimiyat keltiruvchi prozelitlar sonini ko'paytirish uchun ularning eski

⁴⁰⁸ Лосинский С.Г. История папства. – Москва: 1986. – 246-б.

⁴⁰⁹ Сашин Ю.Ф. Сопинения. – Москва: 1887. Т. 6. – 69-с.

⁴¹⁰ Вестининг Л.Н. Черная папщина Ватикана. – Москва: 1980.

⁴¹¹ Толли А. Иезуиты. – Москва: 1955. – 126-с.

⁴¹² Толли А. Иезуиты. – Москва: 1955. – 126-с.

⁴¹³ Толли А. Иезуиты. – Москва: 1955. – 139-с.

⁴¹⁴ Провинциаллар, ректорлар, сутериторлар ва ularning ассистентлари – иезуитлар ordeni noraqisqila shaxslarining ularning itim-sirimlarini, ordeni iezuitlar uchun muhtaj xonimiyatga ega bulgan genralni

⁴¹⁵ Табиёе исламшеница орден иезуитов // Америк. 1927. № 17. – 25-б.

diniy odatlar va rasm-rusumlarga sodiqligiga ko'z yumish mumkinligidan keib chiqadilar⁴¹⁶.

Iezuitlar Yevropa va jahonda ulkan kuch-qudrat va mavqega erishadilar. Ular ko'p sonli o'quv yurtlariga asos soladilar (masalan, birgina AQShda iezuitlar hozirda 28 kollej va 50 oliy maktabga rahbarlik qiladilar⁴¹⁷). Turli davlatlarning rahbarlari va oliy mansabdor shaxslarini o'z ta'siri doirasiga oladilar. Bid'atga, ayniqsa lyuteranlik va kalvinizmga qarshi qattiq kurash olib boradilar. Barcha mamakatlarning iste'dodli va aqlli kishilarini orden a'zoliigiga qabul qiladilar⁴¹⁸.

Iezuitlarda diniy fanatizmni shakllantirish vositalari va usullariga nazar tashlasak, ularning orasida xotira yoki mnemonika vositalari alohida o'rin egallashini ko'rishimiz mumkin. Ma'lumki, mnemonika nazariyasini Aristotel, Platon, Siteron, Kvintilian, Avliyo Avgustin, Foma Akvinskiy, Petrarka, Raymond Lulliy, Jordano Bruno, Dekart, Leybnits kabi buyuk mutafakkirlar ishlab chiqqanlar. Qadimgi Yunoniston va Rimda ritorikaning bir qismi sifatida tarqalgan⁴¹⁹ mnemonika san'ati o'ra asrlarda xristianlar dunyosida chin xristianga xos bo'lgan fazilatlar to'plamining tarkibiy elementlaridan biri sifatida falsafa, din, tasviriy san'at, me'morchilik, teatrga va hatto xufiya uyushmalarining timsollariga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Uyg'onish davri bilimdoni, angliyalik mutaxassis F. Yeyts fikriga ko'ra, mnemonika san'atini Jotto mo'yalamidan chiqqan novatorlarcha freskalarda, Dantening «Illohiy komediyasi»da, gotika uslubida qurilgan ibodatxonalar arxitektikasida, protestantcha tarbiya konsepsiyalarida, Foma Akvinskiyning «Teologiya yig'indisi» asari strukturasi, Leybnitsning differensial hisobida va hokazolarda kuzatish mumkin⁴²⁰. U Yevropa madaniyati tarixidagi ko'pgina fenomenlarni tushunish imkoniyatini beradi.

Mnemonika san'ati sivilizatsiyaning yozuv paydo bo'lishidan oldingi bosqichida aytilgan so'zni eslab qolish san'ati sifatida keng amal qilgan. Keyinchalik, sivilizatsiyaning taraqqiy etishiga qarab, u ashyolarga nisbatan tartib qo'yish boshlagan va kodekslashirilgan. Sun'iy xotirani qo'llash qoidalarini paydo bo'lgan. Lo'nda qilib aytganda, mnemonika san'atida vaqt o'tishi bilan vizuallashtirish omilining kuchayishi yuz bergan.

⁴¹⁶ Гринингер Т. Иезуиты. Полная история их выходов и тайных деланий от основания ордена до настоящего времени. – СПб.-Москва: 1868. Т. 2. – 3-е.

⁴¹⁷ Веллмонич Д.Н. Черная папщина Ватикана. – Москва: 1980. – 180-с.

⁴¹⁸ Гринингер Т. Купертино асар. Т. 1. – 122-128-с.

⁴¹⁹ Античные риторики. – Москва: 1978.

⁴²⁰ Yates F.A. Szulka pamielci. – Warszawa, 1977.

Sxolastika qoidalarini o'zida ifodalovchi mnemonika qoidalarining Albert Buyuk va Foma Akvinskiy tomonidan qayta ko'rinishi XIII asrda ularning ommaviylashuviga imkon yaratadi. Monaxlar ordenlarining a'zolari o'z ta'limotlarini targ'ib qilish uchun foydalanish maqsadida notiqlik san'atini tiklaydilar; voizlik Dominikan cherkovi faoliyatida amosiy o'rin egallar edi. O'ra asrlarda sun'iy xotiradan asosan din a'yonlarining va'zilarini eslab qolish uchun foydalanadilar. Dominikan cherkovi namoyandalarning voizlik va targ'ibotchiilik faoliyati zaminida Foma Akvinskiy tomonidan ta'riflangan va ushbu maqsadlarga moslashtirilgan xotira qoidalarini yaratadi. Bu qoidalar quyidagicha yalang'aydi: «Insonga yaxshi eslab qolishga yordam beruvchi to'rt narsa bor: birinchidan, u eslab qolish talab etiladigan narsalar va voqealarni muayyan tartibda joylashtirishi lozim; ikkinchidan, u mazkur narsalar va voqealarga emosional yondashishi kerak;

uchinchidan, ularni abstrakt tushunchalar sifatida ifodalashni darkor; to'rtinchidan, ularni tez-tez xayolan takrorlashi lozim»⁴²¹.

Dominikan cherkovi namoyandalari inson ruhiga ta'sir ko'rsatish borasida to'plagan tajribadan Ignaty Loyola iezuitlarni tarbiyalash tizimida samarali foydalanadi. Bu tajriba bo'lg'usi iezuit shaxsiyatini shakllantirishda ancha muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, yuqorida bayon etilganlar turli madaniy, psixologik va fiziologik mexanizmlar iezuitlar tomonidan Vatikan «qora gvardiyasi»ning o'zagini tashkil qilgan diniy fanatiklarni tayyorlash uchun foydalanilgan degan xulosaga kelish imkonini beradi. Shuni unutmash kerakki, to'rt yuz yil muqaddam Reformatsiya harakatiga qarshi kurashish uchun ta'sis etilgan iezuitlar ordeni hozir ham faol ish olib bormoqda.

Diniy qoidalarining Kolumbcha modeli. Yuqorida aytib o'tilganidek, Rim papalari, teokratiyaning oliy namoyandalari sifatida o'zlarini barcha qirollar va imperatorlardan ham yuqori qo'yganlar. Ular siyosat bilan faol shug'ullanganlar, xalqning bir qismini boshqa qismiga, fuqarolarni – podshohlarga qarshi g'ijg'ilaganlar, o'z maqsadlariga erishish yo'lida monaxlarning turli ordenlari va muqaddas inkvizitsiyadan foydalanish⁴²². Masalan, papa Grigoriy VII (1020–1085) pul va dag'al kuchni dunyoda o'z hukmronligini o'rnatishning eng samarali vositalari deb hisoblagan. Papa Innokentiy III (1161–1216) ekspansiyaning nisbatan mo'tadil usullarini qo'llagan va natijada papalik uning davrida o'z kuch-

⁴²¹ Yates F.A. Szulka pamielci. – Warszawa: 1977. – 96-p.

⁴²² Гуревич А.Я. Купертино и общество средневековой Европы глазами современников. – Москва: 1989. Т. 10.

qudratining cho'qqisiga ko'tarilgan. Uning o'limidan so'ng papalik o'zining egallagan mavqeiini boy bera boshlagan va bu ma'lum ma'noda Reformatsiya harakati paydo bo'lishiga turtki bergan.

Yevropa madaniyatining bo'lg'usi rivojlanish yo'lini belgilab bergan Reformatsiya davri kabi olamshumul bosqichlar jahon tarixida uncha ko'p emas. Insoniyat tarixidagi har qanday buyuk harakat kabi Reformatsiya ham quruq joyda vujudga kelgani yo'q, unga XIV va XV asrlarda yuz bergan jarayonlar (ta'bir joiz bo'lsa, shu davrda amalga oshirilgan o'ziga xos «tayo'tgarlik ishi») zamin hozirladi. Bu asrlar feodal va cherkov ierarxiaviy muassasalari zavol topgan, papalik va Muqaddas Rim imperiyasi inqirozga yuz tutgan, rim-katolik cherkoviga muxolifat vujudga kelgan davr hisoblanadi.

Ushbu muxolifatga rim cherkovida yuzaga kelgan vaziyatdan norozilar va uni isloh qilishga intiluvchilar kiradi.⁴²³ Rim cherkovida yuzaga kelgan vaziyatdan norozilar qatoriga papa Bonifatius III dan ruhoniylarni dunyoviy ishlarida dunyoviy hokimiyatga to'la bo'yusundirishni talab qilgan Fransiya qiroli Filipp VI Chiroylini, «Monarxiya» asarining uchinchi kitobida: «Biz papaga bo'yusunar ekamiz, unga Iso Masih sifatida emas, balki Pyotr sifatida qaraymiz» deb ta'kidlagan Dante Aligerini, Papaning benugsonligi va uning ulkan kuch-qudrati haqidagi ta'limotni rad etgan faylasuf U. Okkanni, o'zining «Ahmoqlar kemasi» asarida ruhoniylarning buzulqligini ayovsiz tanqid tig'i ostiga olgan nemis satirigi Sebastian Brantni, «Kenterberiya hikoyalarida» cherkov to'g'ri yo'ldan qaytganligini ko'rsatgan va islohotlarni talab qilgan ingliz she'riyati otasi Jeffri Chosemi kiritish mumkin. Xalq ommasining o'rta asrlar ruhiga mos ravishda diniy shakllarda ifodalangan noroziligi ham Reformatsiya harakatiga zamin yaratgan omillardan biri hisoblanadi. Ushbu norozilik ko'rinishlaridan biri sifatida flagellantlar sektasi faoliyati namoyon bo'ladi. Didro va D. Alamber «Ensiklopediyasi»dagi «Flagellantlar» maqolasining muallifi L. de Jakur flagellantlar «xudolar marhamatiga sazovor bo'lish uchun o'z tanasini mayib qilgan ayrim majusiy kohlilar fanatizmini eslatadigan fanatizm»ni namoyish qilganlarini qayd etadi.⁴²⁴ Flagellantlarning namoyishlari g'arbiy Yevropani deyarli to'la qamrab oladi. Mualliflar bu harakat faoliyatida «ruhiy omillarning ustunligi»ni, uning «epidemik xususiyati»ni, namoyishga qo'shingan «dindor omma kavg'iyatining ko'tarinkiligi»ni

ta'kidlaydilar.⁴²⁵ Mistiklar Ekkart, Tauler, Suzo va boshqalar faoliyatining kuchayishi yuqorida zikr etilgan norozilikning boshqa bir ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi.

Ikkinchi guruhga fransuz ilohiyotchilari, Parij universiteti o'qituvchilari Petr D'Ali va Jan Sharle kiradi. Ular yepiskop hokimiyatini unga papaning ba'zi bir vakolatlarini o'tkazish yo'li bilan kuchaytirishga, Rim cherkovini cheksiz monarxiyadan konstitutsiyaviy monarxiyaga aylantirishga chaqiradilar. Ular bilan bir qatarga katolik cherkovi haqiqatlarini rad etuvchi xalq panteistik sektalarining a'zolarini (ular Germaniya va Fransiya davlatlarida ayiniga ko'p edi), «Reformatsiya davridan oldingi islohotchilar» deb nomlash mumkin bo'lgan bir qancha atiqi arboblar va mutafakkirlarni ham qo'yish mumkin.⁴²⁶ Ular jumlasiga, dunyoviy hokimiyat manfaatlarini himoya qilgan, o'limidan so'ng shogirdlari lollardlar sektasini tuzgan tanqil ingliz ilohiyotchisi Jon Viklif, dinning birdan bir manbai Muqaddas kitob hisoblanishini, cherkov ikkinchi darajali va shartli ahamiyat kasb etishini isbotlashga harakat qilgan Praga universiteti magistri Yan Gus kiradi. Ushbu qarashlari uchun Gusni gulxanda kuydiradilar va bu voqea guschilar urushlari olovi yoqilishiga sabab bo'ladi. Shunday qilib, feodal munosabatlarga qarshi inqilobiy muxolifat mistika, ochiq-oydin bid'at va qurolli qo'zg'olon ko'rinishida Reformatsiya uchun zamin tayyorlaydi.

Reformatsiya g'arbiy Yevropa hayotida tub burilish yasagan davr hisoblanadi. Bu davrda Rim-katolik cherkovining ma'naviy sohadaagi yakkahokimligi cheklanadi, dunyoviy madaniyat va buyua dunyoqarashi rivojlanishiga asos solinadi. Reformatsiya davri – bu Yevropa madaniyatida to'rtarish yasagan davr. Unda oljanob intilishlarga ham, «dahriylar»ni gulxanda kuydirish hollariga ham, antik madaniyatga qiziqishning tiklanishiga ham, «jodugarlarga» qarshi qatag'onlarning kuchayishiga ham (bunga «Salem ishi» yorqin misol bo'ladi), qizg'in ilmiy munozaralar va vahshiyona qiynoq usullariga ham duch kelish mumkin.⁴²⁷

Reformatsiya bosqichi – bu Uyg'onish davri va gumanistik mafkura qudriyatlari protestantcha fanatizm bilan to'qnashgan murakkab va ziddiyatlarga to'la bosqich. Reformatsiya davrida katoliklarnikidan ham kuchliroq diniy fanatizm paydo bo'ladi. Protestantizm, g'arbiy Yevropada shakllana boshlagan buyua davlatlarning ma'naviy asoslari va axloqiy me'yorlari diniy fanatizmining o'ta vahshiyona ko'rinishlari paydo

⁴²³ Мислалювский В. Прелестности и преступности Реформации в XVI и XV веке // Голосер Л. История Реформации. – Москва: 1882.

⁴²⁴ Flagellans / Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. – P., 1756. Vol. 6. – 833-p.

⁴²⁵ Strzypek M. Poganski «entuzjazm» w chrześcijańskiej heterodoksja Czarniecki i swiętopolek. 1986. № 7-8. – 123-p.

⁴²⁶ Мислалювский В. Прелестности и преступности Реформации в XVI и XV веке // Голосер Л. История Реформации. – Москва: 1882.

⁴²⁷ Митрофан Л.Н. Стефан Цвейг. Кастрично против Кальвина. – Москва: 1986. – 17-с.

bo'lishiga olib keladi. Din tarixchisi F. Mautner protestantlar rahnamosi Lyuter iblisning mavjudligiga va uning yovuz amallariga ishonganligini qayd etar ekan shunday deb yozadi: «Protestantizm katoliklarning iblis haqidagi xurofati qarashlarini o'zlashtirish bilan bir vaqtda uni dogmatik jihatdan yanada mustahkamlaganligi aybi Lyuterining bo'yniga tushadi. Protestantlik yetakchi din bo'lgan mamlakatlarda jodugarlar ustidan o'tkazilgan jarayonlar aksariyat hollarda katoliklar o'tkazgan shunday jarayonlardan ham fanatikroq tus kasb etadi. Jodugarlarni gulxanda kuydirishning o'tashin tarafdorlari protestantlar orasida katoliklardan ham ko'proq topiladi. Lyuter uchun iblis oddiy qurolg'a, xudo g'azabining jallodiga aylanadi»⁴²⁸.

Protestantcha Reformatsiyaning xususiyatlaridan biri faqat monaxlarga xos bo'lgan asketizmning dunyoviy hayot tarziga ham tatbiq etilishi hisoblanadi. Lyuter insonni yuzaki dindorlikdan xalos qiladi va dindorlikni insonning ichki dunyosiga aylantiradi. Lo'nda qilib aytganda, u ruhoniylarni dunyoviy kishilarga, dunyoviy kishilarni esa – ruhoniylarga aylantiradi. Bunda protestantizmning fundamental g'oyasi – Lyuterining insonga panohtopish imkonini beruvchi birdan bir vosita sanalgan «shaxsiy e'tiqod» to'g'risidagi g'oyasi mazmuni namoyon bo'ladi. Protestantizmning turli yo'nalishlari, shu jumladan, uning kalvinistik ko'rinishi zaminida ham ayni shu g'oya yotadi. Bu g'oya turli-tuman kuchlar – siyosiy mustaqillikka intilayotgan hukmdorlar, o'iponlar va feodal jamiyatning tarqoqligi faoliyatiga to'sqinlik qilayotgan tadbirkorlar va tijoratlar, o'z tabaqalarini talagan uchun rim cherkovini yomon ko'rgan qashshoqlashgan dvoryanlar va ritsarlar, qotib qolgan cherkov aqidalari hukmron muhida nafas olishga qiynalayotgan ziyolilar, ayovsiz jabr-zulmga duchor bo'lgan dehqonlar va shaharlik plebeylarni birlashtiruvchi omil bo'lib xizmat qildi.

Bu kuchlarning barchasini birlashtirish uchun «ideal shakl» sifatidagi g'oya zarur edi. Ma'lumki, bunday «ideal shakllar»ni yaratish ziyolilarning vazifasi hisoblanadi. Ijtimoiy amaliyot jarayonida ayni shu «ideal shakllar»ni amalga oshirish talab etiladi. Holbuki, Reformatsiya davriga kelib ziyolilarning ko'pchiligi yo daydilaracha hayot kechirardi, yo gersoglar, grafflar, baronlar va shahar patrisiyalariga boqimanda edi. O'rta asrlar ziyolilari kuchli shaxsiy qaramlik evaziga tirikchilik qilardilar. O'sha davrda qurilgan ayrim hashamatli soborlar va ratushalarning me'morlari, xattotlar, daydi faylasuflar va sohnomachilar o'z ismlarini oshkor etmaganlari tasodifiy bir hol emas. Ziyoli, makurachi ma'naviy hayotda muhim rol o'ynaydi, u jamiyat hali anglab yetmagan g'oyalarni ta'rifiyladi.

Rim-katolik cherkovining ma'naviy yakkahokimligiga asoslangan feodal jamiyatda yig'ilib qolgan ziddiyatlar oxir-oqibat inqilobga olib keladi. Amalga oshirish jarayoniga ashaddiy diniy fanatizm yo'ldosh bo'lgan protestantizm fundamental g'oyasi Reformatsiya davrini boshlab bergan ushbu inqilobning «ideal shakli» hisoblanadi.

Ma'lumki, rim-katolik cherkovi mavjud feodal tuzumni o'zida mujassamlashtirgan ijtimoiy institut hisoblanar edi. Shu tufayli ham har qanday ijtimoiy va siyosiy harakat teologik shakl-shamoyil kasb etishga majbur edi, mavjud ijtimoiy munosabatlarga hujum qilish uchun esa ularni muqaddaslik rubasidan mahrum qilish talab etilardi. Sodda qilib aytganda, ijtimoiy institut sifatidagi rim-katolik cherkovi ustidan g'alaba qozonish uchun uning jamiyatdagi hukmronligini asoslovchi aqidalar tizimini vayron qilish talab etilar edi. Bu tizimda inson panohtopishi uchun ko'makchi sifatida cherkovning zarurligi haqidagi aqida markaziy o'rinni egallardi. Mavjud obyektiv va subyektiv sharoitlarda cherkov nufuzini rad etishni faqat uning o'z quruli vositasida amalga oshirish mumkin edi. Rim-katolik cherkovining «ilohiy panteon»ni egalash borasidagi iddaolarga hech bo'lmasa shu darajada avtoritar ta'limotni qarama-qarshi qo'yish talab etilardi. «Shaxsiy e'tiqod» konsepsiyasi ayni shunday ta'limotga aylandi⁴²⁹. Xristianlik doirasida bunga faqat Xudoning kuch-qudratiga nisbatan rim-katolik cherkovining «dunyoviy» cheklanganligini qarama-qarshi qo'yish yo'li bilan erishish mumkin edi. Ayni shu sababli protestantlar Muqaddas kitobni dinning birdan-bir manbai deb e'lon qiladilar va amalda cherkov ediktlerini asoslovchi Muqaddas rivoyatga emas, balki «Xudoning so'zi»ga itoat etishga chaqurdilar. Bunga protestantlar jodugarlarni «ovlash» va dahriylarni ta'qib qilishda yanada shafqatsizroq va fanatikroq bo'lganlari sababining klassik izohi sifatida qarash mumkin. Masalaga chuqurroq yondashish kishilarning tengligi, insonning «ichki» erkinligi, uning burchi va maslaji haqidagi odatdagi tasavvurlarni aniq ifodalagan protestantcha mafkura «burjuaziyanning 430 o'ziga xos faolligini rag'batlantirishning samarali vositasi»ga aylanganligining guvohi bo'lish imkonini beradi. Burjuacha ong va faollik manbai protestantcha fanatizm fenomenini tushunishning o'ziga xos «kaliti» bo'lib xizmat qiladi, ya'ni ushbu fenomenni anglab yetish inson tabiatining funksional modeliga tayanishni taqozo etadi.

Darhaqiqat, faylasuflar va mutafakkirlar inson faoliyatining samardorligi to'g'risidagi masalaga yechim topish jarayonida imkoniyat

⁴²⁸ Мейнер Ф. Истории черта на Запад // Архив. 1926. № 8. – 19-с.

⁴²⁹ Митрохин Л. Н. Лжепротестантизм. – Москва. 1986. – 20-21-с.
⁴³⁰ О'ziga xos joyda. – 29-с.

darajasidan tashqaridagi faoliyatni tavsiflovchi ikki qarama-qarshi model – prometeycha va sizifcha modellarni yaratganlar⁴³¹.

Prometeycha model inson va jamoaning tabiat ustidan hukmronlik qilish, barkamol jamiyatni yaratish va inson shaxsiyatini kamol toptirish qobiliyatiga bo'lgan shakl-shubhasiz ishonchdan kelib chiqadi. Ushbu model g'alaba ketidan g'alaba qozonayotgan konkistadorni eslatadi. To'g'ri, bu yo'lida u azob-uqubatlar chekadi, qurbonlar ko'radi, biroq erishilgan natijalar shunga arziydi. Prometeichilik insonni oqilona va izchil yo'llar bilan o'z maqsadiga erishuvchi ideal arbob deb hisoblaydi. Bunda va'da bajarilmay qolmaydi. Zero, bajarilmagan va'da o'zining empirik ma'nosini yo'qotadi. Bunday optimistik yondashuv ancha murakkab faoliyatga nisbatan ham kuzatiladi.

Prometeycha modelning turli variantlari ba'zi bir mutafakkirlar, olimlar va siyosatchilar tomonidan o'zlashtirilgan. Unga ko'pgina inqilobchilar ham amal qilganlar. Ular inqilobiy faoliyat va o'z ijodi yordamida inson uning ehtiyojlarini qondiruvchi va erkinlik doirasini kengaytiruvchi jamiyat qurishga qodir ekanligiga ishonganlar, shu tufayli ham insoniyat kelajagi kollektiv Prometei yo'lidadir deb hisoblaganlar. Bunday naqai nazarni ko'pgina bixevioristlar, sosiologlar va pedagoglar ham ilgari suradilar. Masalan, amerikalik sosiobiolog Skinner fikriga ko'ra xulq-atvor texnologiyasining ikki tomonlama pozitiv aloqa prinsiplidan kelib chiquvchi metodlari individ reaksiyalarini erkin modifikatsiyalash va biobirobchilar jamiyatiga o'xshash yangi jamiyat barpo etish imkonini beradi. Yuzaki cheklashlar va to'siq o'z kuchiga ishonmay qo'ygan aqlning iltiyuziyalari hisoblanadi.

Prometeycha model empirik ma'lumotlar bilan to'la tasdiqlanmaydi. G'oya va natija o'rtasidagi farq aksariyat hollarda kritik masofani o'zida ifodalaydi. Qo'yilgan maqsadlarga qisman yoki umuman erishmaslik inson taqdirining elementi sifatida uning innovatsion faoliyatida ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Inson tayyorlagan ijtimoiy inqiloblar, ta'lim-tarbiya sohasida u amalga oshirgan islohotlar, ilmiy tadqiqotlar, odatda, kutilganidan farq qiladigan natijalarga olib keladi. Zotan inson har narsaga qodir arbob emas – Faust belbog'ini taqish yo mahalliy guruhlarining manfaatlariga xizmat qiladi, yo tushkunlik qarshisida himoya mexanizmi hisoblanadi. Tashqi va ichki omillar majmui prometeycha ideallarga erishishni qiyinlashtiradi. Iqtisodiy va siyosiy jarayonlar ustidan to'la nazoratning yo'qligi, tavakkalchilik, axborotdan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi, inson hayot faoliyatidagi irratsional sohalar, aqlning norasoligi va hokazolar turli-tuman g'oyalarni ro'yobga

chiqarish imkoniyatini bermaydigan omillar hisoblanadi. Ijodiy faoliyat ham ko'pincha umidlarni oqlamaydigan natijalarga olib keladi. Prometeycha model inson faoliyatining tomonlaridan biriniga tavsiflaydi.

Sizifcha model prometeycha ideallarga qarama-qarshi hisoblanadi. U inson faoliyatini samarali emasligini, faoliyatga turtki beruvchi g'oyalar va uning qadriyat tusini kasb etuvchi oqibatlari o'rtasida tafovut mavjudligini nazarda tutadi. Inson innovatsion harakatlarni bajarayapman deb o'ylaydi, biroq ular individning umidlarga zid o'laroq narsalar va hodisalarning mavjud tartibidan chega chiqish imkonini bermaydi. Bunday yondashuvda ijtimoiy inqiloblar, o'z-o'zini kamol toptirish yo'lidagi harakatlar yoki azob-uqubatlar qarshi kurash besamardir. Yutuq barvaqt e'ton qilingan mag'lubiyatga aylanadi, odamlarning say-harakatlari absurd va irratsional bo'lib chiqadi, ular afsonaviy Sizifning ishini takrorlaydilar.

Sizifcha model uning turli ko'rinishlarida ko'pgina faylasuflar va mutafakkirlar, ayniqsa ekzisistensialistlar tomonidan o'zlashtirilgan. Alber Kamyu «Sizif haqida afsona» essesinde absurd va ma'nosiz faoliyatga shlo'ng'igan inson uchun o'zini o'zi o'ldirish to'g'risidagi masala tom ma'noda falsafiy xususiyatga ega bo'lgan birdan bir masalaga aylamshini ta'kidlaydi. Shunga yaqin qarashlarga melanolliya va depressiyani boshdan kechirayotgan nevroitik yoshlar davrasida duch kelish mumkin. Individ va guruhlar faoliyati behuda ekanligi haqida o'ylashga majbur etuvchi vaziyatlar har bir inson hayotida mavjud bo'lsa kerak. Polyak psixologi Y. Kozelskiy sizifcha modelga tavsif berar ekan, u inson taqdirining umumiy andozasi sifatida karikatura xususiyatini kasb etishini ta'kidlaydi⁴³². Agar inson ta'sirchan faoliyat ko'rsatmaganda, faoliyat va uning natijalari o'rtasida aloqa mavjud bo'lmaganida, innovatsiyalar samara bermaganida, u dunyoda yashab qolmagan va o'zgaruvchan muhitga moslasha olmagan bo'lur edi. Odamzot san'atda, fanda, dinda va o'z hayot faoliyatining boshqa sohalarida bunyodkor bo'la olmas, yo'qlik qa'riga singib ketgan bo'lardi. Inson doim ham yutqazavermasligiga ishonch hosil qilish uchun ko'p sonli mag'lubiyatlar «chig'irig'i»dan o'tish lozim edi. Shu tufayli ham sizifcha model, prometeycha modelga zid o'laroq inson mavjudligining boshqa tomonini aks ettiradi.

Shundan kelib chiqib, Y. Kozelskiy, o'z fikriga ko'ra inson faoliyatining eng oqilona modeli – amaliy hayotda innovatsiyalarni amalga oshiruvchi inson modelini taklif qiladi. Bu modelni u «Kolumbcha model» deb nomlaydi⁴³³. Bu yerda u Hindistonga g'arbiy yo'nalishda yangi dengiz yo'lini ochishga ahd qilgan va bunga muvaffaq bo'lgan Kolumbning hayot

⁴³¹ Kozielecki J. O człowieku wielowymiarowym. – Warszawa, 1988. – 113–116-p.

⁴³² Kozielecki J. O człowieku wielowymiarowym. – Warszawa, 1988. – 116-p.
⁴³³ O'lim joyida. – 116–118-c.

tarixini asos sifatida oladi. Kolumbning g'oyasi o'ta xavfli edi – o'sha zamon kemalari ham, navigatsiya asboblari ham, ekipajning tayyorligi darajasi ham maqsadga erishishni to'la ta'minlash imkonini bermasdi. Natijada Kolumb kutilmagan natijaga erishdi – u yangi qit'ani kashf qildi. Kolumb sayohati natijalari insoniyat uchun olamshumul ahamiyat kasb etadi. Ammo ba'zan bunday harakatlar fojiali oqibatlariga olib kelishi ham mumkin. Masalan, mayya qabilalari va kxmerlar tomonidan turli zamonlarda o'rmonlarning kesib tashlanishi ularga dalalar uchun arzon quyosh energiyasini berdi, ammo shu bilan bir paytda kutilmaganda tuproqning chuqur eroziyasiga olib keldi va pirovardida ularning sivilizatsiyalari tanazzulga yuz tutishiga sabab bo'ldi.

Kolumbcha model inson faoliyatini, ayniqsa innovatsion faoliyatni ancha to'liq tavsiflaydi. Bu tavsif to'rt banddan iborat:

- yirik yutuq - ish o'ngidan kelib inson ulkan ahamiyatga molik natijaga erishadi, bilim yoki hokimiyat doirasini kengaytiradi;
- yutuqqa erishish ehtimolining ozligi – erishilgan natija kamdan kam holda yuksak ahamiyatga ega bo'ladi;
- yirik mag'lubiyat – ish o'ngidan kelmasligi nafaqat insonga, balki jamiyatga ham tahdid solishi mumkin bo'lgan ulkan muvaffaqiyatsizlikka olib keladi;

• muvaffaqiyatsizlikka erishish ehtimolining kattaligi – nomaqbul natijalarga erishish imkoniyati bor va shu bois potensial xavf real tus olishi mumkin. Kolumbcha model inson faoliyatining ehtimoliy modelini o'zida ifodalaydi.

Kolumb hayoti va inson faoliyatining taklif qilingan modeli o'trasida teran bog'lanish mavjud. Tarixiy manbalardan ma'lumki, mashhur dengizchi o'z oldiga qo'yilgan maqsadga erishganiga, Hindistonga etuvchi g'arbiy dengiz yo'lini ochganiga umrining oxirigacha ishonib yashagan, o'zi yangi qit'ani ochgani haqida o'ylashni istamagan. Xuddi shuningdek, umidlari puch bo'lib chiqqan arbob ham amalda yutuqqa erishganligiga o'zini va boshqalarni ishonitishga harakat qiladi. Bu yo'lda u o'zini o'zi aldash usullari, himoya mexanizmlari va repressiya vositalaridan foydalanadi. Muhimi shundaki, mazkur model insonning murakkab, jo'shqin va o'ziga yot bo'lgan dunyodagi faoliyatini tushunish imkonini beradi. Shakllanayotgan Yevropa burjuaziyasi dunyosi ham ayni shunday dunyo edi.

Protestantcha mafkuraga ko'ra inson hayoti ilohiy taqdir to'g'risidagi ta'limotga muvofiq amalga oshadi. Bu nuqtai nazar inson faoliyatining kolumbcha modeli bilan muvofiq keladi. Lyuter ilgari surgan bu ta'limotdan «Jeneva papasi» Kalvin burjuaziya manfaatlarini himoya qilish

uchun ancha samarali foydalanadi. Uning dogmasi o'sha davr burjuaziyasi ilg'or qismining talablari javob berar edi. Uning ilohiy taqdir haqidagi ta'limoti aslida savdo va raqobat dunyosida muvaffaqiyat yoki bankrotlik ayrim shaxslar faoliyati yoki mahorati bilan emas, balki ularga bog'liq bo'lmagan omillar bilan belgilanishining diniy ifodasidan boshqa narsa emasdi. Kolumbcha model zaminida ham aynan «ilohiy» (amalda obyektiv) taqdir ta'limoti yotadi.

Inson faoliyatida «ish o'ngidan kelish» yoki «kelmasligi» taqdirning ayni shunday obyektiv taqozosi sifatida namoyon bo'ladi. Reformatsiya davrida yashagan odam shundan kelib chiqib o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishish uchun o'z-o'zidan dinga murojaat etadi. Yuqorida qayd etib o'tilganidek, inson yashayotgan dunyoning nomuayyanligi sharoitida bu e'tiqod uni diniy fanatizmga olib keladi. Nomuayyanlik sharoitida inson faoliyatini namoyish etuvchi kolumbcha model kalvinizmining toqatsizligini va o'zgacha fikrlovchilarga nisbatan uning shafqatsizligini ham tushuntiradi. Uyg'onish davrining prometeycha modeli esa aksincha diniy toqatlilikni nazarda tutadi. Bu ikki model o'trasidagi farq Uyg'onish davrining insonparvarligi va jangari kalvinizm o'trasidagi qarama-qarshilikni aks ettiradi. Binobarin, diniy toqatlilik va toqatsizlikning qarama-qarshiligi ularni yuzaga keltiruvchi ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi.

Ammo diniy toqatlilik an'anasi o'ta asrlarda ham yashashda davom etadi. Masalan, dinga e'tiqod qilmaydigan, biroq to'g'ri yashaydigan kishilarni qoralash mumkin emas degan fikrni ilgari surgan Per Abelyar Avliyo Avgustin an'anasiga emas, balki Yustinian an'anasiga tayrandi⁴³⁴. Abelyarning bid'at bilan chegaradosh bo'lgan bu konsepsiyasi davrimiz bilan ham hamohangdir, zero, unda mutafakkir axloq masalalarini diniy e'tiqoddan ajratishga harakat qilgan. Bu XII asrda insonparvarlik, bag'rikenglik va toqatlilik prinsiplari rivojlanishiga imkoniyat yaratgan. O'sha zamonda yashagan solisberlik Ioann ham qadimgi faylasuflar – Aristotel, Platon va boshqalar, garchi cho'qqimagan bo'lsalar-da, haqiqatni xristianlar darajasida bilganlarini Abelyar kabi tan olgan.

Platonizm bilan birga meros qolgan «majusiylikdagi yaxshi fazilatlar» va «antik xudojo'ylik» motivi xristiancha tafakkur doirasida Uyg'onish va Reformatsiya davrlarida ayniqsa faol rivojlanadi. Masalan, ruhoniy Marsilio Fichino o'z faoliyatida «avliyo Sugrot» ruhini shod etish uchun duolar o'qish bilan shug'ullanadi, ba'zan o'z duolarida «avliyo Platon» ruhini ham yod etadi⁴³⁵. Uyg'onish davrida diniy toqatlilikning birinchi

⁴³⁴ Skrzypek M. Tolerancja religijna // Człowiek i światopogląd. 1987. № 7. – 134-c.

⁴³⁵ Горфункель А.Х. Гуманизм и пантеизм в итальянской Возрождении. – Москва. 1977. – 110-c.

tarafdori – Rotterdamlık Erasm «Xristian askarining quruli» asarida mehriyatlik, aqliy mehnat va antik donishmandlikda ifodalannuvchi e'tiqod xristianlikning ideali hisoblanishini qayd etadi. U Xudo cherkov vositachiligsiz ato etgan «tabiiy» din tarafdori Siseroni tilga olib o'tadi, Muqaddas kitobni yangicha ko'z bilan o'qishni, afsonalar va rivoyatlar mazmunini Platon va qadimgi tillar yordamida anglab yetishni talab qiladi.⁴³⁶ Reformatsiya davrida diniy toqatlilik g'oyasini Sebastian Kastellioning ikki buyuk o'rinishdoshi – Tomas Mor va Sebastian Frank ilgari suradi. Sebastian Kastellioning o'zi protestantizmning rivojlanish bosqichi (XVI asr)da faoliyat ko'rsatadi. Protestantizmning lyuterancha va kalvincha yo'nalishlari dastavval diniy totuvlik ta'limotini tan oladi. Keyinchalik esa ular o'z yo'nalishi doirasidagi radikal harakatlardan shafqatsizlik bilan o'ch oladi. Lyuter Myunserga qarshi, Kalvin – o'z dushmanlariga qarshi kurash olib boradi, shu jumladan, 1533-yilda ispan tabibi Migel Servetni gulxanda kuydiradi. Kalvinning fanatiklaracha toqatsizligi insonparvar Sebastian Kastello bunga norozilik bildirishiga sabab bo'ladi. O'zining diniy fanatizmga qarshi qaratilgan fikr-mulohazalarini Kastello 1554-yilda nashr etilgan «Dahriylarni ta'qib qilish kerakmi» asarida, shuningdek, «Ishtiboh san'ati» va «Sarasimaga tushib qolgan Fransiyaga maslahatlar» risolalarida bayon etadi. So'nggi risolada u katoliklar va gugenotlar o'rtasidagi diniy urushlarni to'xtatishga chaqiradi.

Kastello shubhali ilohiy haqiqatlar yo'lida odamlar bir-birini ta'qib qiluvchi, o'zlarini o'limga va azob-ugubatlariga giriftor etuvchi vaziyatning absurdligiga e'tiborni qaratadi. Diniy toqatlilik muammosi nisbatan mazkur yondashuv shunga olib keladiki, Kastello XVI asrda siyosiy muammolar diqqat markazidan o'tin olgan diniy bag'rikenglik prinsipini hayotga tatbiq etish yo'lida otashin kurashchiga aylanadi. U o'z asarlarida keyingi davrlarda paydo bo'lgan vijdon erkinligi konsepsiyalarining barchasiga o'z ta'sirini ko'rsatgan mazkur prinsipni atroflicha tahlil qiladi va chuqur asoslab beradi.⁴³⁷ Shu tariqa Kastello o'zi yashayotgan jamiyat dunyoqarashini va unda kurtak ota boshlagan ijtimoiy idealni ifodalashga muvaffiq bo'ladi. Kalvin o'zining bor kuchini Kastellioqa qarshi tashlagani tasodifiy bir hol emas. Kalvinchilar xurujidan Kastellioni faqat bevaqt o'lim qutqaradi.

Kalvin o'zining ashaddiy diniy fanatizm ruhi bilan sug'orilgan faoliyatida o'ziga xos tarzda tushunilgan xristianlik dini ta'limotiga asoslangan yangi jamiyatni yaratishni harakat qiladi. O'zining bu

maqsadiga erishish yo'lida u o'z ixtiyorida mavjud barcha vositalardan foydalanadi.⁴³⁸ Avvalambor shuni qayd etish lozimki, Kalvin ta'limotida rim-katolik cherkovi aqidalari tizimiga ikki yoqlama munosabat kuzatiladi. Bir tomondan, u o'rta asrlar katolik cherkovining ierarxiyaviy asosi qadimgi chin xristianlikning cherkov tizimi haqidagi g'oyasiga butunlay zid ekanligini isbotlab beradi. Ayni shu sababli rim-katolik cherkovi uni Lyuterdan ham murossizroq va xavfliroq dushman deb hisoblaydi.

Boshqa tomondan esa Kalvin cherkov va davlatning yaxlit bir butunligini nazarda tutuvchi teokratiya g'oyasining ashaddiy muxlisi edi va shu ma'noda u katolik cherkov nuqtai nazarini to'la qo'llab-quvvatlardi. U cherkov davlati jamoa demokratiyasiga asoslangan holda inson hayotining barcha sohalariga kirib borishi lozim deb hisoblar edi. Kalvin rim-katolik cherkovining Muqaddas rivoyatini rad etgan holda jamoaning oliy rahbarligiga bo'yusundirilgan teokratiya hukmronligini o'rnatishga harakat qiladi.

«Jeneva papasi» o'zini Xudoning «elchisi» deb hisoblaydi va imkoniyat tug'ilgani zahoti o'zining «Xudo shahri» idealini amalga oshirishga kirishadi. 1541-yilning sentabrda Spartadagi Likurg huquqlariga o'xshash vakolatlarni qo'lga kiritgach, Kalvin Jenevani din va ijtimoiy hayot, ibodat va dunyoviy boshqaruv musharak bo'lgan «Xudo shahri»ga aylantira boshlaydi. Kalvin barpo etgan Jeneva butun g'arbiy Yevropa uchun andoza bo'lib xizmat qila boshlaydi. Keyinchalik qit'aning bu qismida Jenevadagiga o'xshash tushdagi protestantlar jamoalari vujudga keladi.

Birinchii navbatda Kalvin ibodatni ortiqcha unsurlardan tozalaydi: inson tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatuvchi narsalarning barchasidan, aniqroq aytganda, katolik cherkovining barcha tashqi atributlari – ikonalar, mehroblar, timsollar, taqinchoqlar va shu kabilardan voz kechiladi. Faqat og'zaki nasihatlar, Injilni mutolaa qilish va shartlash, diniy qo'shiqlar kuylash saqlanib qoladi. Shu tariqa Kalvin shakllanayotgan burjuaziyaning arzon cherkov haqidagi talabini bajaradi. Dindorlarning tuyg'ulari va fantaziyasiga ta'sir ko'rsatuvchi o'rta asrlar katolik cherkovidan farqli o'laroq kalvincha cherkovda individning ma'naviy sohasiga ta'sir ko'rsatadiki, bu dindorlardan cherkov intizomiga qat'iy rioya qilishni talab etar edi.

Kalvin bunday cherkov intizomini yaratadi. U dindorlarning barcha munosabatlarini qamrab oladi va har kimga beshikdan qabgacha yo'lidosh bo'ladi. Mazkur intizomni saqlash uchun katolik cherkovi ixtiyorida mavjud barcha vositalar: cho'qintirish, tarbiyalash, konfirmatsiya,

⁴³⁶ Эразм Роттердамский. Философские проповеди. – Москва: 1986. – 140–163-с.
⁴³⁷ Митрополит И.И. Даблер. Сочинения. – Москва: 1986. – 37-с.

⁴³⁸ Голдсбер Л. История реформации. – Москва: 1882. – 244–254-с.

epitimiya, ma'naviy jazolash, cherkovdan chetlatish va hokazolardan foydalaniladi. Protestantizmga xos bo'lgan yagona andozadagi kazarma ruhi, ma'naviy despotizm, obskurantizm va zo'ravonlik qat'iy cherkov intizomi yordamida shakllantiriladi⁴³⁹.

Kalvin faoliyati tez orada samara beradi. U hokimiyatga kelishi bilan buzulqil gindobidagi Jeneva puritancha axloqiylik namunasiga aylanadi. Kalvin o'zgacha fikrlovchilar va «jodugarlar»ni shafqatsiz jazolaydi: «U hatto iblis bilan til birlashtirish mamlakatda o'lat tarqalishiga sabab bo'lmogda deb e'lon qiladi va 1545-yilning uch oyi ichida «o'lat aybdori» bo'lgan 34 ayolni dahshatli qiynoqlardan so'ng boshini tanidan judo qilish, dorga osish va to'rtga bo'lish yo'li bilan qatl qiladi»⁴⁴⁰.

Shaharda maxsus politsiya tartibni, intizomga rioya etilishini qattiq nazorat qiladi. Shaharning har bir fuqarosi kechqurun soat to'g'riqda o'z uyida bo'lishi shart edi, aks holda u qattiq jazoga tortilardi. Jamoat tartibini buzganlik uchun shaharda yalpi qo'rg'uvni quvvatlovchi jazolar tizimi belgilangan edi. Masalan, ilgari bir necha kun qamoq va oz miqdorda jarima bilan jazolangan zino uchun endi o'lim jazosi nazarda tutilardi: zinokorlikda fosh qilingan bir ayol Rona daryosiga cho'k'tirib yuborilardi, ikki zinokor erkakning boshi tanasidan judo qilinardi. Xudoga shak keltirish va hatto unga hurmatsizlik uchun ham o'lim jazosi tayinlanishi mumkin edi. So'kinish va hatto hayvonlarga qaratilgan la'natlashlar ham taqiqlangan edi. Onasini so'kkan bir bola non va suvga o'tqizib qo'yilardi, onasiga tosh o'tgan boshqa bir bola olomon oldida savlanardi va dorga qo'lidan osib qo'yilardi, ota-onasini do'p'solagan yana bir bola qatl qilinardi. Shahvoniy gunohlar asosan suvga cho'k'tirish bilan, uyatsiz qo'shiqlar kuylash esa - quvg'in qilish bilan jazolanardi. Dunyoviy qo'shig'ni salom ohangiga solib xirgoyi qilgan bir ayol olomon oldida savalanardi. Pojo Brachcholinining uyatsiz hikoyalari mutolaa qilish ustida ushlangan o'qimishli kishi turmaga tashlanardi. Qimor o'yini ustida ushlanganlarni esa bo'yimga qarta shodasini osib sazoyi qiladilar. Nikoh marosimida har qanday o'yin-kulgi, shuningdek, teatr tomoshalari taqiqlanardi.

Kalvinizm byurgerlar Reformatsiya harakatidagi eng faol, izchil va jangari oqimni o'zida ifodalaydi. U hokimiyat yirik burjuaziya qo'lga o'tishi, burjuaziyaning faolligiga to'sqinlik qilayotgan feodal tartiblar tugatilishi yo'lida jonbozlik ko'rsatadi. Kontreformatsiya davrida kalvinizm Reformatsiya maqsadlariga erishish, chunkinchi: eskirgan feodal tartiblarni tugatish, yirik burjuaziya hokimiyatini o'rnatish, rim-katolik

cherkoviga qarshi kurashish yo'lida sobit bo'lgan, o'zlarini «Xudo tanlagan odamlar» deb hisoblagan kishilarning metindek mustaklam jipslashgan tashkilotini yaratadi. Jenevada Kalvin tashkil qilgan Akademiyaga protestantizmning birinchi ma'naviy markaziga aylanish bilan bir qatorda, Loyolaning izevillar ordeniga qarshi kurash olib boradi. Bu Akademiyada butkimas irodaga ega bo'lgan va qat'iy intizomga bo'yusnadigan voizlar va targ'ibotchilar tayyorlanardi. Natijada Jeneva davlati Rimning qudratli raqibiga aylanardi. Bu kishilar demokratiya injilini qo'lida ushlab eski monarxik tartiblarga qarshi kurash olib boradilar. Rim-katolik cherkovining makravyi va harbiy-siyosiy mashinasi Reformatsiya harakatining ma'naviy va moddiy imkoniyatlarini yo'qqa chiqarishga zo'r berib harakat qiladi. Bu tizimga qarshi harakat qilish uchun Lyuter passiv qarshiligining o'zi kifoya qilmas edi. Bu yerda qonli kurash olib borishga qodir kishilar zarur edi. Kalvin maktabi tartibachilari ana shunday kishilar sifatida maydonga chiqadilar. Ular hamma joyda - Fransiyada, Niderlandiyada, Shotlandiyada, Angliyada, Skandinaviyada jangga kirishadilar. Diniy-siyosiy urushlarda ularning faol ishtiroki Kalvinning hokimiyat haqidagi orzularini ro'yobga chiqarish uchun asos berdi. «Bu ashhaddiy fanatik barcha mamlakatlarga o'z hukmini o'tkazish, butun Yevropani, butun dunyoni o'z totalitar tizimga bo'yusundirish orzusi bilan yonadi»⁴⁴¹. Boz ustiga bu orzular asta-sekin ro'yobga chiqa boshlaydi: «Legat Jon Noks Shotlandiyani unga bo'yusundiradi, Gollandiyada va qisman Skandinaviya mamlakatlarida puritanizm ruhi hukm sura boshlaydi, Fransiya gugenotlari qurollanib, hal qiluvchi jangga hozirlanadilar, yana bir qadam tashlansa - bas: kalvinizm g'arb dunyosi tafakkuri va hayotining birdan bir shakliga aylanadi»⁴⁴². Biroq, ne baxtki, bu hal qiluvchi qadam tashlangani yo'q, zero, rang-barang hayotni diniy fanatikning abstrakt ta'limoti «quyushqoni»ga quvib kiritish mumkin emas.

Ammo tarix o'zining dialektik mohiyatini bu yerda ham namoyon etadi va kalvinizm bilan bir qarashda kutilmagan metamorfozalar yuz beradi - u o'zining diniy fanatizmini yo'qotadi va liberal, demokratik davlat g'oyalari aylanardi. Bu siyosiy erkinlik g'oyalari Gollandiyada, Angliyada, Amerika qo'shma Shtatlarida va boshqa protestantlik mamlakatlarida ro'yobga chiqarilardi. Aynan puritanlik ruhi «Qo'shma Shtatlar mustaqillik deklaratsiyasi» (1776-yil) va Fransiya «Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi» (1789-yil) kabi butun dunyo uchun muhim hujjatlar paydo bo'lishiga olib keladi. Stefan Sveyg bu haqida

⁴³⁹ Гелсдор Л. История Реформации. - Москва: 1882. - 248-249-с.

⁴⁴⁰ Геннинг М. Дэвон, его миф и история в христианской религии. - Москва: 1929. - 44-с.

⁴⁴¹ Лелер Средан. Соесть, против инквизит. - Москва: 1986. - 209-210-с.

⁴⁴² О'лин joyda. - 210-б.

shunday deb yozadi: «Toʻgʻatsizlik gʻoyasi kuchli boʻlgan mamlakatlar mutlaqo kutilmaganda Yevropada toʻgʻatilik panoh topgan yurtlarga aylanadi. Aynan Kalvin dini qonunga aylangan joylarda Kastellio gʻoyasi roʻyobga chiqadi»⁴⁴³

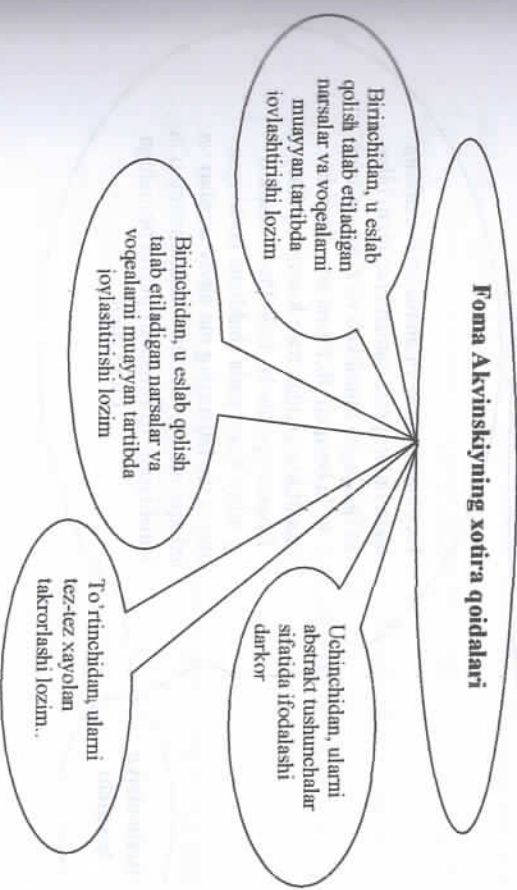
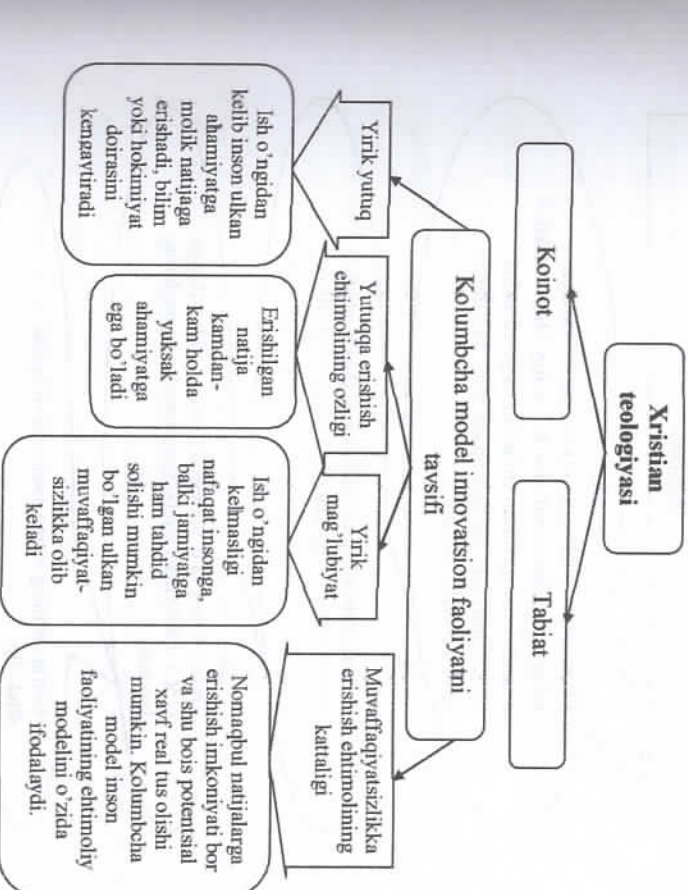
Toʻgʻatilik klassik taʼlimning oʻz-oʻzini rivojlanish jarayonining progressiv bosqichiga kirgan burjua madaniyati mahsuli hisoblanadi. Feodalizmni agʻdarib tashlagan Buyuk fransuz inqilobi «Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi»da uning eʼtiqodlari, shu jumladan, diniy eʼtiqodlarga hech kim daxl etishi mumkin emasligini eʼlon qiladi. Tarixning bu metamorfозalari natijasida diniy fanatizm evolyutsion rivojlanish jarayonida diniy toʻgʻatilikka aylanadi. Ammo bu evrilishni sof mantiqiy yoʻl bilan tushuntirish mumkin emas.

Xulosa. Shunday qilib, Reformatsiya davri protestantizmining ashladdiy fanatizmi, G. Markuze taʼbiri bilan aytganda «bir darajali inson» yaratilishiga olib keladi. Bu daraja «isteʼmol jamiyati» belgilagan daraja boʻlib, u inson faoliyatining sizicha modeli bilan muvofiq keladi. Hozirgi zamon sanʼatining ayrim yoʻnalishlarida va ekszistensializm falsafasida inson borligʻining absurdligi va maʼnosizligi toʻgʻrisida bahs yuritilishi tasodifiy bir hol emas. Grotesk va burlesk adabiyoti inson hayotini soʻnggi nafsagacha davom etuvchi mashqati va behuda orzu-umidlar zanjiri sifatida tasvirlaydi. Hozirgi dunyoning ziddiyatlarga toʻla sharoitlarida inson mavjudligining besamarligi va absurdligi shunga olib keladiki, odamzot ayrimlarida diniy fanatizm hukm suruvchi turi kommunalar va diniy-mistik sektarlarga qoʻshilish yoʻli bilan «borliq tuzogʻi»dan qutulishga harakat qiladi.

Tajribaviy amaliy matnlar

Qoʻrgʻuv tushunchasi, dindorlik atamasi, Individual dindorlik shakllari. Muqaddas inkvizitsiya tizimi, ispan inkvizitsiyasi. Iezuitlarda diniy fanatizmini shakllantirish vositalari va usullari. Diniy fanatizmining modellari.

Qoʻshimcha va tushuntiruvchi matnlar

⁴⁴³ Ilyeitr Cpeqlan, Coнecтa ипoтoнн нaсчeннa, – Moсквa: 1986, – 209–210-с.

Xristian dinining rivojlanish jarayonida individual dindorlik shakllari

Ilk xristianlik davridagi (xristianlik vujudga kelgan paytdan u milodiy 313 yilda Milian edikti asosida boshqa dinlar bilan huquqiy jihatdan tenglashtirilgan paytgacha bo'lgan davrdagi) xalq dindorlik bosqichi

Kosmik-teokratik dindorlik bosqichi (Milian edikti va Trident sobori oraliq davri (1545–1563 yillar));

Trident sobori va II Vatikan sobori oraliq davriga (1563–1965 yillar) xos bo'lgan kosmik-xalq dindorlik bosqichi;

Hozirgi davrning antropotsentristik-industrial dindorligi.

Reformatsiya bosqichi

Uyg'onish davri va gumanistik mafkura qadriyatlarini protestantcha fanatizm bilan to'qnashgan murakkab va ziddiyatlarga to'la bosqich. Reformatsiya davrida katoliklarning haddan tashqari diniy fanatizm paydo bo'ldi. Protestantizm, g'arbiy Yevropada shakllana boshlagan buniyad davlatlarining ma'naviy asoslari va axloqiy me'yorlari diniy fanatizmining o'ta vahshiyona ko'rinishlari paydo bo'lishiga olib keladi.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Dinshunoslikda «individual» dindorlik atamasi haqida nimalarni bilasiz?

2. Qo'rquvning qora bayrog'i nima?
3. Individual dindorlik shakllarini sanang?
4. Xalq dindorlik bosqichining asosiy xususiyatlarini izohlang?
5. Kosmik-teokratik dindorlik bosqichining o'ziga xos xususiyati nima?

6. Kosmik-xalq dindorlik bosqichini izohlang?
7. Izzatlar diniy fanatizmini shakllantirishda qanday vositalar va usullardan foydalanishgan?
8. Diniy fanatizm nima?
9. Kolumbcha model mazmunini tushuntiring?

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Tarixdan ma'lumki, diniy-fanatik kayfiyatlardan nima maqsadda foydalanilgan?

- A. Diniy bag'rikenlikni cheklash
- B. Boshqa dinlarning vakillariga nisbatan adovat qo'zg'atish, nifoq va urushlar ochildi
- C. Dahriylar va xudosiszlarni jazolash
- D. Barcha javoblar

2. Dinshunoslikdagi «individual» dindorlik atamasi qanday ma'noni anglatadi?

- A. Diniy ta'limot, rasmlar-rusumlarni tarixan va sinfiy o'zgaruvchanlik darajasini bildiradi
- B. Diniy institutlarning ayrim individ ruhini, shaxsiyatini, xulq-atvorini o'zgaruvchanlik darajasini bildiradi
- C. Diniy ta'limotning ijtimoiy munosabatlarga ta'sirining tarixan va sinfiy o'zgaruvchi darajasini tushunishi
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

3. Diniy fanatik kayfiyatlarini tushunish uchun dindorlikning qaysi tomonini inobatga olish kerak?

- A. Ijtimoiy va madaniy
- B. Obyektiv
- C. Tarixiy
- D. Subyektiv

4. Katolik cherkovining o'ta fanatik muassasalaridan biri hisoblangan muqaddas inkvizitsiya faoliyati qachon va kim tomonidan tashkil etilgan?

- A. 1095-yil papa Urban II
- B. 1214-yilda papa Innokenti III
- C. 1096-yilda roxib Pyotr Amenskiy
- D. 1232-yilda papa Grigoriy IX

5. Muqaddas inkvizitsiya faoliyatining maqsadi nima edi?

- A. Katolik cherkovi fikriga ko'ra xavfli sanalgan kishilar – «dahriylar»ni ta'qib qilish
- B. Hurfiy odamlarni taqib qilish
- C. Papa hokimiyatining muxoliflarini ta'qib qilish.
- D. Barcha javoblar

6. Xristian dinining rivojlanish jarayonida burilish yasagan tarixiy bosqichlarga qarab tuzilgan individual dindorlik shakllarini tasnifini ko'rsating?

- A. Xalq dindorlik bosqichi; kosmik-teokratik dindorlik bosqichi
- B. Kosmik-xalq dindorlik bosqichi; antroposentristik-industrial dindorligi.
- C. Kosmik-teokratik dindorlik bosqichi; tribunal dindorlik bosqichi.
- D. A va V

7. Ilk xristianlik davridagi dindorlik haqidaasosida hukm chiqarish mumkin.

- A. «Yangi ahd» (ya'ni Injil), qadimgi apokriflar bitiklari
- B. Cherkov tarafdorlari, a'yonlari bitiklari
- C. Xristianlik muxoliflarining bitiklari
- D. Barcha javoblar

8. Yagona xudoga sig'inish, simvolik xulq-atvorning tarqiy etgan shakllari, jamoaviy birdamlik hissi va uncha murakkab bo'lmagan diniy ta'limning sodda axloqiy prinsiplari individual dindorlikning qaysi shakliga xos?

- A. Antroposentristik-industrial
- B. Kosmik-xalq dindorlik
- C. Kosmik-teokratik dindorlik

D. Xalq dindorlik

9. Ushbu fikr muallifini toping: «Aql va Logosga muvofiq yashovchi har kim, garchi xudossiz bo'lsa-da xristiandir».

- A. Kassiodor Senator
- B. Grigoriy I
- C. Jordano Bruno
- D. Yustinian

10. Milan ediktidan so'ng cherkov asta-sekin hokimiyatni o'z qo'lida jamlaydi. Bunga u qanday fikrni odamlar ongiga singdirish orqali erishgan?

- A. Butun dunyo ziyolilar qo'lida
- B. Hokimiyat papa qo'lida
- C. Hokimiyat Ruhoniyat qo'lida
- D. Butun hokimiyat Xudo partiyasi qo'lida

11. O'rta asrlarda katolik cherkovining hokimiyat harakatlarning yagonaligi nazariy prinsipiga asoslanadi. Ushbu prinsipning maqsadi nima?

- A. Dunyoviy munosabatlarni to'laigicha unifikatsiya qilishni
- B. Ta'lim idoralarining yagonaligiga erishish
- C. Boshqaruv organlarini markazlashtirish
- D. Barcha javoblar to'g'ri

12. O'rta asrlar xristian sivilizatsiyasida diniy toqatsizlik va fanatizm muhiti vujudga kelishiga ta'sir ko'rsatgan yo'nalishlar?

- A. Kassiodor Senator
- B. Nursiyalik Benedikt
- C. Grigoriy I tarafdorlari
- D. A va V javob

13. Individual dindorlikning ikkinchi – kosmik-teokratik bosqichi uchun xos bo'lgan umumiy jihatlarni sanang?

- A. Agrarlik, fanatizm va logizm
- B. Tarixiylik va mantiqiylik
- C. Sistemalilik, mantiqiylik va legitimlik
- D. Legitimlik, agrarlik va toqatsizlik

14. Nechanchi yilda imperator Feodosiy I majusiylarning barcha ibodatxonalarini yopish to'g'risida farmon chiqardi?

- A. 384-yil
- B. 325-yil
- C. 283-yil
- D. 382-yil

15. Xristian teologiyasi-bu?

- A. Olam asosini inson va tabiat birdamligi tashkil qiladi
- B. Koinotda inson markaziy o'rin tashkil qiladi
- C. Inson tafakkuri organi butun koinotni boshqaradi.
- D. Koinot va tabiat haqidagi tasavvurlarning yaxlit tizimini o'zida ifodalaydi

16. Xristian teologiyasi prinsiplarida koinot qanday tashkillangan?

- A. Xudo Koinotni yaratgan, uning mavjudligi va intihosi kafili hisoblanadi
- B. Xudo hukmiga binoan farishtalar osmonda jismlarni bir joydan boshqa joyga ko'chiradilar, u g'ayrioddiy voqealar sababchisi hisoblanadi
- C. O'z-o'zidan tashkillangan va tabiat kuchlari sifatida namoyon bo'ladi.
- D. A va V javoblar

17. Nima sababdan agrarlik kosmik-teokratik dindorlikning umumiy xususiyati hisoblanadi?

- A. Teolog olimlar va oddiy kishilar Xudoni tabiat sultoni sifatida bilishadi
- B. Insonlar Xudoni to'g'chilik yoki ocharchilikni, ya'ni hosildorlikni belgilovchi kosmik kuch sifatida tasavvur qiladilar
- C. Insonlar o'zlarini ishlab chiqaruvchi kuch sifatida biladilar.
- D. A va V

18. Trident soboridan so'ng qaysi dindorlik bosqichi shakllandi?

- A. Antropotsentristik-industrial
- B. Xalq dindorlik
- C. Kosmik-teokratik dindorlik
- D. Kosmik-xalq dindorlik

19. Kosmik-xalq dindorligiga xos bo'lgan xususiyatlarini sanang?

- A. Agrarlik, madaniylik, ijtimoiy nazorat va magik dunyoqarash
- B. Gruppaviy birdamlik, formalizm va ritualizm; rasn-rusumlar va diniy simvollarining muhim rolini tan olish
- C. Jamoa cherkov xizmatchilari va dunyoviy kishilarga bo'limish, diniy fanatizm, fatalizm
- D. Barcha javoblar to'g'ri

20. Muqaddas inkvizitsiya nima uchun faqat g'arb xristian sivilizatsiyasida vujudga kelgan?

- A. Rim-katolik cherkoviga konservatizm xosligi
- B. O'z-o'zini asrash instinkti
- C. O'ziga tahdid soluvchi har qanday nuqtai nazarni qoralash xosligini
- D. Barcha javoblar

21. G'arbiy Yevropaning feodal jamiyatida xristianlik qanday vazifani bajargan?

- A. Markuraviy birlashtiruvchi vazifasini
- B. Xalqning tabaqalanishuvini
- C. Siyosiy urushlarni tartibga soluvchi
- D. Diniy aqidalarning hukumronligini

22. Nechanchi asr oxirlariga kelib katolik cherkovi ta'siri ostida bo'lgan G'arbiy Yevropa inkvizitsiya tribunallari tarmog'i bilan qoplangan edi?

- A. X asr oxirida
- B. XII asr oxirida
- C. XIV asr oxirida
- D. XIII asr oxirida

23. Ushbu fikr muallifini toping: «Dahriy go'yoki istalgan paytda otinish va uni o'z komiga tortishi mumkin bo'lgan vulqon ustida yashar edi... Odamlar ko'z o'ngida papa inkvizitsiyasi har narsaga qodir va hamma joyda hozir-u nozir edi».

- A. Bernard Klervoskiy
- B. Foma Akvinskiy
- C. I. Grigulevich

D. G. Ch. Li

24. Muqaddas inkvizitsiyaning tizim sifatidagi elementlarni ko'rsating?

- A. Sud, ayblov, tergov
- B. So'roq, qiyonoqlar, hukm
- C. Autodafe va gulxan
- D. Barcha javoblar

25. Nechanchi yildagi Vena soboriga taqdim etgan dekretga binoan yeriskorlarga dahriylik vabosi bilan zarargangan viloyatlarda faoliyat olib borish uchun komissarlarni tayinlash vakolati beriladi?

- A. 1215-yilda
- B. 1183-yilda
- C. 1214-yilda
- D. 1184-yilda

Adabiyotlar

1. Skitzyrek M. Tolerancja religijna // *Człowiek i światopogląd*. 1987. № 4. – 132-p.
2. Debray R. *Le scribe: Genèse du politique*. – P., 1980. – 96-p.
3. Рашкова Р.Т. Ватикан и современная культура. – Москва. 1989. – 216
4. Flagellans / *Encyclopedic ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. – P., 1756. Vol. 6. – 833-p.
5. Skitzyrek M. Roganski «епизодизм» а chrześcijańska heterodok-sja *Człowiek i światopogląd*. 1986. № 7-8. – 123-p.
6. Михайловский В. Предвестники и предшественники Реформации в XVI и XV веке // Гейссер Л. История Реформации. – Москва. 1882.
7. Митрохин ДН. Стефан Цвейг: Кастеллио против Кальвина. – Москва. 1986. – 17-с.
8. Маутнер Ф. История черта на Западе // Атеист. 1926. № 8. – 19-с.
9. Горфункель А.Х. Гуманизм и натурфилософия Итальянского Возрождения. – Москва. 1977. – 110-с.
10. Эразм Роттердамский. Философские прозвещения. – Москва. 1986. – 140–163-с.

9-MAVZU: DINIY-MADANIY AN'ANALARNING AHAMIYATI

Milliy madaniyatlarning diniy madaniyat shakllanishidagi roli. Biz yashayotgan ziddiyatlarga to'la dunyoda turli ijtimoiy guruhlar, mamlakatlar manfaatlari va ehtiyojlarining to'qnashuvlari kuzatiladi. Bu guruhlar va mamlakatlar o'z mafkuraviy va siyosiy maqsadlariga erishish yo'lida dindan foydalanadilar. Tarixdan ma'lumki, Reformatsiya harakatida ishtirok etgan kuchlarning barchasi – rim-katolik cherkovining diktatorlik siyosatidan norozi bo'lgan byurgerlik, dvoryanlarning bir qismi, dehqonlar, ziyolilar din bayrog'i ostida muayyan siyosiy talablar bilan chiqqanlar. Ammo g'olib chiqqan burjuaziya keyinchalik o'z ideallari va ijtimoiy qadriyatlarini asoslash uchun dunyoviy mafkuraviy konsepsiyalarga ehtiyoj sezadi. Burjua jamiyatining yanada rivojlanishi eski ziddiyatlar kuchayishiga va yangi qaragma-qarshiliklar paydo bo'lishiga olib keladi. Hozirgi zamon yapon burjuaziyasi ham bundan mustasno emas. Faqat u mamlakatning madaniy an'analari bilan bog'liq o'z xususiyatlariga ega.

Avvalambor, yapon madaniyati buddizmning kuchli ta'siri ostida shakllangan, boz ustiga u Osiyo buyuk madaniyatlarining yutuqlarini o'zlashtirgan. Darhaqiqat, Osiyo yaxlit va yagona, Osiyo dunyosini ikkiga bo'luvchi Himolay tog'lari Xitoy va Hind sivilizatsiyalarining o'zaro aloqasiga faqat urg'u beradi. Risarlik unsurlarini o'zida mujassamlashtirgan arab madaniyati, fors tilida yaratilgan she'riyat durdonalari, xitoycha axloq va hindcha tafakkur – bularning barchasi huyoti turli mintaqalarda har xil bo'lgan, aniq chegata bilmaydigan yagona qadimgi Osiyo dunyosidan darak beradi. Masalan, islomni harbiy libosdagi konfutsiychilik sifatida, oliq qo'shin ko'rinishida, buddizmi esa shargona tafakkur tizimlari darvo yanglig' kelib quyiladigan idealizmning ulkan ummoni sifatida tavsiflash mumkin⁴⁴. Asrlar osha saqlanib qolgan suverenitet Yaponiyaning osiyochoa tafakkur va madaniyat durdonasiga aylantiradi. Hind san'ati yutuqlarining asosiy qismi gunlar, islom manfaatlari va yevropalik tijoratshilar tomonidan vayron qilingan edi. Shu ma'noda Yaponiyaning Osiyo sivilizatsiyalari muzei deb atash aslo adashmagan bo'lamiz⁴⁵. Bugina ishonch hosil qilish uchun hind san'ati va Tan davri xitoy madaniyati asarlari bilan bezalgan Nara'dagi yapon ibodatxonalari e'lashning o'zi kifo'ya qilsa kerak.

⁴⁴ Okakura K. *The Ideal of the East with special Reference to the Art of Japan*. – Tokyo, 1985. – 4-p.
⁴⁵ O'sha joyda. – 7-b.

Bundan tashqari, yaponlarga o'z milliy an'alariga o'ta sodiqlik xos.⁴⁴⁶ Bu esa Sharqning asosiy dinlari (konfutsiychilik, buddizm va b.) qoidalari bilan uyg'un bo'lgan xalq rivojlanishining normativ funksiyalari yapon millatining hayot faoliyatida bundan buyon ham o'z rolini o'ynashini anglatadi. Ayni paytda yaponlar mavjud diniy an'alar bilan to'qnashuvchi diniy ta'limotlarga yot ko'z bilan qaraydilar.

Yaponiyada asrlar osha saqlanib qolayotgan dzen-buddizmcha diniy fanatizmining o'ziga xosligini tahlil qilish jarayonida bu omillarning barchasini e'tiborga olish talab etiladi. Yaponiya ko'p jihatdan noyob va g'aroyib, ma'naviy hayotda kontrastlarga boy mamlakatdir.

Yaponiya madaniyatiga hind va xitoy sivilizatsiyalari ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsatgan. U hinduizm, konfutsiychilik, daosizm va buddizm an'alarini o'zlashtirgan va ularni o'z ehtiyojlariga muvofiq qayta ishlagan. Tadqiqotchilar xitoycha chan-buddizmdan farqli o'laroq, sof yaponcha hodisa hisoblangan dzen-buddizm yapon milliy xarakterining shakllanishiga, shu jumladan, diniy fanatizm fenomenining o'ziga xosligiga ulkan ta'sir ko'rsatganini qayd etadilar. Rus sharqshunosi L. Vasilev bu haqida shunday deb yozadi: «Dzen-buddizm samuraylarda tarbiyalagan fanatizm va o'zini o'zi qurbon qilishga tayyorlik nariigi dunyoda mukofot kutib o'limning yuziga tik qaragan islom askarlarining fanatizmdan farq qiladi. Nariigi dunyoda abadiy rohat-farog'ida yashash konsepsiyasi sintoizm ham, buddizm ham mavjud emas. O'limni bo'yning olgan samuraylar nariigi dunyoda rohat-farog'ida yashash haqida emas, balki munosib o'lim topish va tiriklar xotirasida yuksak o'rin egallash haqida o'ylaganlar».⁴⁴⁷ Fatalizm falsafasida yaratilgan, o'limga tabiiy inhiho sifatida qarashni nazarda tutadigan bunday yondashuv diniy fanatizmga axloqiy mazmun baxsh etish orqali uning o'ziga xosligini belgilaydi.

Feodalizm davrida Yevropa va Osiyo davlatlarining ko'pchiligida professional askarlar tabaqalari mavjud bo'lgan. Samuraylik ana shunday tabaqalardan biri hisoblanadi. U o'z axloq kodeksi – busidoni shakllantirgan. Bu kodeks turli tizimlar, ayniqsa sinto, konfutsiychilik va dzen-buddizm tasavvurlarining sintezini o'zida ifodalaydi. Xususan, konfutsiychilikdan «burchiga sodiqlik», o'z xojasiga itoatkorlik va ma'naviy kamolotga erishish yo'lida harakat qilish talablari o'zlashtirilgan. Busidoning shakllanishiga buddizmining «dzen» mazhabi vakillari sig'inuvchi maxayana ta'limoti ham ancha kuchli ta'sir ko'rsatgan. Uning ma'naviy mashqlari ruhiy muvozanatga erishishga ko'maklashgan.

Samuraylarning busido («askar yo'li») kodeksi yaponlarning kundalik axloqiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Avvaliga kodeks faqat hukmron sint (samuraylar, busi) uchun mo'ljallangan edi. Biroq vaqt o'tishi bilan samuraylar burjua qatlami aytilgan, ushbu jarayon bilan bir qatorda burjua vakillari va hatto dehqonlar ham samuraycha «sha'n» tushunchalaridan ayrimlarini taqlid uchun andoza sifatida o'zlashtira boshlaganlar. Quyi tabaqalar doim oliy tabaqalarga taqlid qiladilar – bu ijtimoiy psixologiyaning rivojlanish qonuni hisoblanadi. Samuraylar kodeksining shakllanishiga, shuningdek, yaponlar xulq-atvori psixologiyasiga, ularning o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning axloqiy prinsiplariga sintoizm, buddizm va konfutsiychilik ta'sir ko'rsatgani bois, ularning mazmun va mohiyatiga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Sinto – xudolar yo'li. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, asoslari hamuzgacha aniqlanmagan bu qadimgi din Yaponiyada Xitoy bilan bog'liq bo'lmagan holda vujudga kelgan va rivojlangan. Sinto qadimgi mifologiyaning bir turi hisoblanadi, zero, buddizm paydo bo'lishidan oldingi ilk sintozmda gap g'ayritabiiy dunyo – yaponlar azaldan sig'inib kelgan xudolar va ruhlar dunyosi (kami) haqida boradi. Uning ildizlari oliy moziyga borib taqalishi va ibtidoiy xalqlarga xos bo'lgan e'tiqodlar – totemizm, animizm, magiya, o'liklar, oqsoqollar ruhiga sig'inish va hokazolarning barcha shakllarini o'z ichiga olishi ma'lum. Boshqa xalqlar kabi qadimgi yaponlar ham o'zlarini qurshagan tabiat hodisalarini ruhlaninganlar, bu dunyo bilan ruhlar va xudolar dunyosi o'rtasidagi vositachilar – sebrgarlar, afsungarlar va shamanlarga izzat-ikrom ko'rsatganlar. Keyinchalik buddizm ta'sirida ilk sintochi shamanlar kohlirlarga aylangan va maxsus qurilgan ibodatxonalarda turli xudolar va ruhlar sha'miga marosimlar o'tkazganlar, tegishli rasmlar-rusumlarni bajo keltirganlar. «Sintoizmining amaliy maqsadi va mazmuni Yaponiyaning o'z qadimgi tarixini va yapon xalqining ilohiy kelib chiqishini tasdiqlashdan iborat: sinto ta'limotiga ko'ra mikado (imperator) – osmon ruhlar avlodi, har bir yapon esa – ikkinchi daraja ruhlar – kami avlodi hisoblanadi».⁴⁴⁸ Yapon tasavvurida kami xudo, ruh, ajdod, qahramondir. Dunyoda son-sanoqsiz kamilar mavjud va inson o'lganidan so'ng ular bilan birligga aylanadi. Sintoizmining o'ziga xos xususiyati shu bilan belgilanadiki, unda tungi «bosh hokimiyati» haqida tasavvur mavjud emas. Ajdodlar ruhiga va tabiatga sig'inish sintozmda birinchi darajali ahmiyat kasb etadi. «Kodziki» (qadimgi bitiklar), 712-yil) sintoizmining muqaddas kitobi hisoblanadi. Taniqli sharqshunos olim N. Konrad ushbu kitobdan

⁴⁴⁶ Проппинсон В. А., Лиданов И. Д., Япония. – Москва: 1983. – 89-90-с.

⁴⁴⁷ Васильев Л. С. История религий Востока. – Москва: 1988. – 362-с.

⁴⁴⁸ Васильев Л. С. История религий Востока. – Москва: 1988. – 362-с.

yaponcha milliy ruh ufurib turishini qayd etadi. Uning fikricha, «Kodziki» Yaponiyani va yaponlarni anglab yetish uchun yo'l ochadi.⁴⁴⁹

Yaponlarning narsalar dunyosi va tabiat haqidagi tasavvurlari shakllanishida sintoizm ulkan rol o'ynagan. Uning zamirida besh konsepsiya yotadi. Birinchi konsepsiyaga ko'ra dunyo o'z-o'zicha paydo bo'lgan, u o'zini o'zi tartibga soladi. Ikkinchi konsepsiya hayot kuchini tavsiflaydi, jinsiy hayotga xudolar asos solganlar. Shu tufayli ham yaponlar ongida seks va axloqiy ayb o'rtasida aloqa yo'q; nimaiki tabiiy bo'lsa, u xunuk emas. Bu konsepsiya yaponlarda moslashuvchanlik, o'z an'anasiga kirmay qolgan narsalarni o'zlashtirishga moyillik rivojlanishiga ko'maklashgan. Uchinchi konsepsiyada gap tabiat va tarixning yagonaligi, jonli va jonsiz dunyoning uzviyligi haqida boradi. Bu g'oya tabiatning barcha hodisalarida va insonda karni yashashi bilan asoslanadi. Karni bu dunyoda yashashi bois, narigi dunyoda panoh izlashga hojat qolmaydi. To'rtinchi konsepsiya ko'p xudolilikka urg'u beradi, zero, sintoning o'zi tabiatga, jamoa va qabila xudolariga sig'inishdan kelib chiqqan. Ayni hol har qanday bir xudolilikni istisno etar edi. VIII asr boshida imperator saroyida sinto ishlari bo'yicha maxsus departament tashkil etiladi, X asrda esa sinto xudolari ro'yxati tuziladi. Ushbu ro'yxatga ko'ra sinto panteoni 3132 xudoni o'z ichiga olgan, keyinchalik ularning soni ancha ko'paygan. Nihoyat, beshinchi konsepsiya sinto xudolari, karni umuman odamlarni emas, balki faqat yaponlarni yaratganini qayd etadi. Shunday qilib, sintoga mansublik haqidagi tasavvur, karni faqat yapon millati bilan intim darajada bog'liqligi to'g'risidagi g'oya har bir yapon ongiga bolalikdan singdiriladi. Shu tufayli ham sintoga boshqa millat vakillarining sig'inishi aqlga sig'maydigan bir hol bo'lib tuyuladi. Ayni paytda sinto yaponlarga boshqa har qanday dinga sig'inishga monelik qilmaydi.⁴⁵⁰ Ayrim konfessiyalarga mansub yaponlar sonini hisoblaydigan bo'lsak, mamlakat aholisi sonidan ortiq raqam hosil bo'ladi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, sintoizmga buddizm ancha kuchli ta'sir ko'rsatgan. Syogunat davrida (XII–XIX asrlar) buddizm sintoizmining rivojlanish jarayonini tartibga soladi. Syogunat ibodatxonalari qurish va qadimga diniy bayramlarni tiklashga mablag'lar ajratadi; u qadimgi yapon kitoblarni sharhlashga bag'ishlangan tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlaydi. Garchi bu sintoizmga bevosita daxldor bo'lmasa-da, lekin mazkur diniy yo'nalish uchun muhim oqibatlarga sabab bo'ladi. Avvaliga bunday sharhlash buddavilyik-sintoistik sinkretizm ruhida amalga oshiriladi, biroq

asta-sekin syogunlar saroyida konfutsiyechilik ruhida sharhlar yetakchilik qila boshlaydi.

Falsafiy jihatdan asoslangan sintoizm o'ziga xos salmoq kasb etadi va mustaqil dunyogarash tizimiga aylanish imkoniyatini qo'lga kiritadi. Bunga XVII asrda Yaponiyadagi Uyg'onish davri ko'maklashadi. Bu davrda ruhoniyar Xitoydan buddizm va konfutsiyechilik falsafasiga oid kitoblarni keltiradilar, ularni tanqidiy tahlil qiladilar va sharhlaydilar. Qadimgi yapon mifologiyasi manbalari – «Kodziki» va «Nixongi» faol o'rganiladi va sharhlanadi. Yaponiya podshosi Iezasu Tokugava hayotining so'nggi yillarida qadimgi qo'lyozmalarni to'plashni odat qiladi va ularni o'rganishni rag'batlantiradi. Shu tufayli ham «Kodziki» va «Nixongi» qayta nashr etiladi (1644-yil), abadiy tanqidchilar va tarixchilar yangi maktabi namoyandalari – Kamo Mabuti, Motoori Norinagi va boshqalar tomonidan o'rganiladi va sharhlanadi. Bu olimlar sinto milliy kultini jonlantirish yo'lida o'z kuch-g'ayratini ayamaydilar. Xususan, Motoori Norinagi 44 jildidan iborat «Kodziki-den» («Kodziki» sharhlar)ni tayyorlaydi, unda mazkur qadimgi asar falsafasi va mifologiyasi zamonaviy tilda va yangi davr talablariga muvofiq tushuntiriladi.⁴⁵¹ Ayrim konfutsiyechilar hatto sintoizmi xitoy falsafasining konseptual tilida bayon etish mumkin deb hisoblaydilar.

Ammo qadimgi yapon adabiyotiga oid tadqiqotlar faqat XVIII asrdagina ayrim olimlar sintoizm begona ta'sirlar va sharhlarsiz ham yagona, o'ziga to'g'ri yaxlitlik hisoblanishini anglab yetishlariga olib keladi. Xitoycha ta'sirlardan xoli bo'lgan sof holatdagi «qadimgi atga qaytish» (fukko) shiori paydo bo'ladi va «sintoni tiklash» (fukko-sinto) jarayonini boshlab beradi.⁴⁵² Bu harakatning birinchi yirik rahbari Kamo Mabutsi (1697–1769)dir. U asosan eski duolar – norioni sharhlash bilan shug'ullanadi. «Kodziki»ni tiklashga uringan Motoori Norinagi faoliyati harakatning keng yoyilishiga imkoniyat yaratadi. Uning shogirdi Xirata Aсутane fukko harakatining yanada ashadiyroq muxlisiga aylanadi. Uning targ'ibotchilik faoliyati hukumat amaldorlarining noroziligiga sabab bo'ladi.

Fukko-sintoning keyingi tarixi u sintoizmi mustahkamlash bilan bir qatorda yapon millatchiligining kuchayishiga olib kelganligini ko'rsatadi. «Xudolar davriga oid chuqur tadqiqotlar va sharlarga qaramay ilk xudolar fukko-sintoistlarda bosh tushuncha – «imperator sulolasi va imperatorning ilohiyligi» foydasiga o'z ahamiyatini yo'qotadi. Nihoyat, XX asrda xudolar ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi va sintoizm

⁴⁴⁹ Конрад Н. И. Иоганниное труды. Литература и театр. – Москва: 1978. – 150-с.

⁴⁵⁰ Пронинков В. А., Лидинков И. Д. Спонтан. – Москва: 1983. – 60–63-с.

⁴⁵¹ Кирпичев К. Ренессанс в Японии. – Москва: 1988. – 43-с.

⁴⁵² Кохетски В. Religion Japoni Religion Asji. Afriki, Ameriki, Avstrali i Oseani. – Warszawa, 1980. – 192-p.

imperator va imperiyaga izzat-ikrom ko'rsatish marosimi shakl-shamoyilini kasb etib, mikadoizm yoki tennoiizmga (mikado, tenno – imperator) aylanadi. Tabiiyki, sintoizm busido kodeksining shakllanishiga va yapon milliy xarakteriga o'z hissasini qo'shadi va shu tariqa diniy fanatizm o'ziga xos tarzda amal qilishga imkoniyat yaratadi.

Buddizm. Ma'lumki, bu din Yaponiyaga miloddan oldingi davrda kirib kelgan. Biroq yaponlar psixologiyasiga u buddaviy monaxlar, ular bilan birga esa – buddaviylarning xitoy tilida yozilgan muqaddas kitoblari Yaponiyaga kelgan V–VI asrlardan e'tiboran ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsata boshlagan.⁴⁵³ Uning Yaponiyadagi bir yarim ming yillik tarixi buddizm bu qadimgi yapon davlatчилиги va madaniyatining oltin asri sanalgan Xeyan davri (VIII–XII asrlar)ning vujudga kelishiga buddizm muhim rol o'ynagan. Buddizm davlatni boshqarishning nazariy asosiga aylanadi va «seykyo-itti» – siyosat va dinning yagonaligi prinsipi aynan Yaponiyada to'la ro'yobga chiqariladi.

Xeyan davrida buddaviylar cherkovi iqtisodiy salohiyat va mafkuraviy ta'sirga ega bo'lgan feodal tashkilot hisoblangan. Buddaviylarning Tenday sektasi (birlashmasi) o'ziga xos «davlat ichidagi davlat» bir necha asr mobaynida rasmiy diniy muassasa sifatida amal qilgan. Uning doirasida teokratik davlat ta'limoti yaratilgan.⁴⁵⁴ Buddizimning o'zi ta'limotlar va aqidalar kichik tizimlarining, ya'ni har biri mazkur din muxlislarining shu davrdagi ehtiyojlarini qondirgan o'ta moslashuvchanligini uning mahalliy diniy e'tiqodlar bilan birikish qobiliyati bilan izohlash mumkin. Ayni holda Xeyan davridayoq daosizm bilan o'zaro aloqa qiladi va bu ham an'anaviy yapon madaniyatining shakllanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

1185-yildan keyin davlatda hokimiyat tizimini samuraylar qo'lga o'tadi. Imperator va uning saroyi mamlakat hayotida siyosiy rol o'ynamay qo'yadi. Amalda hokimiyat syogun qo'lida bo'lib, uning qarorgohi Kamakurada joylashgan edi. Kamakura davrida sodir bo'lgan ko'p sonli fuqarolar urushlari XVI asr oxirida Toyotomi Xideyosining markazlashgan davlati tashkil topishiga olib keladi.⁴⁵⁵ Samuraylar tabaqasi yoki busi o'z o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Tenday va boshqa yirik sektalar ikkinchi

darajali ahamiyat kasb etadi, birinchi o'ringa esa yangi ishlohtchilik harakatlari chiqadi. Bunday harakatlar orasida dzen sektasi alohida o'rin egallaydi. U Yaponiyadagi ma'naviy uyg'onish jarayonlariga ulkan hissa qo'shadi va shu tariqa milliy psixologiyaning shakllanishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Feodallar o'rtasida nifoq ayniqsa kuchaygan bir sharoitda markaziy hokimiyat o'z-o'zini intizomga solish mafkurasini va amaliy tizimiga muhtoj edi. Ichil odatlar va mashqlarni o'z ichiga olgan dzen ta'limoti bu ehtiyojni qondirardi. Dzen ta'limoti va amaliyoti o'sha davrda aqlga ta'sir ko'rsatishning yapon buddizimiga ma'lum bo'lgan usullaridan butunlay farq qilardi. Qadimgi sektalar bilan orani ochiq qilgan, eng avvalo ularning ritualizmi va sxolastikasidan voz kechgan dzen oqimi reformatorlik xususiyatiga ega edi. U tang'ib qilgan meditatsiyaning maqsadi Buddani aqlning ravshanligi holati (satori)ga erishishga mustaqil intilish yo'li bilan anglab yetishga qaytishdan iborat edi. Bunday holatga meditatsiya va abstrakt mushohada yuritish yo'li bilan erishish mumkin edi. Bunda prinsiplar ta'rifi namas, yozma manbalar va va'zlardan foydalanilmadi. Dzen ta'limoti maslahatlarga asoslanar edi. Aqlning ravshanligi holatiga erishish uchun dzen muxlisleri qattiq ma'naviy va jismoniy intizomga bo'yusinishlari talab etilardi. Ayni shu omil yapon harbiy aristokratiyasi – samuraylarga ayniqsa ma'qul keladi. Zero, dzen ta'limotida ilgari suriladigan ma'naviy intizom o'z-o'zini biluvchi faqat o'ziga ishonuvchi insonni shakllantirish imkonini berardi.

Dzen oqimi Yaponiyaga konfutsiychilik ta'sirining yangi to'liqliniga yo'l ochadi. XII asrda Xitoyda konfutsiychilik Chju Si maktabida jonlanadi. Uning ta'limotiga ham daosizm, ham buddizm ta'sir ko'rsatadi. Dzen ta'limoti orqali Yaponiyaga Chju Si falsafasi kirib keladi. Uning metafizik xususiyati bu yerda uncha katta e'tibor qozonmaydi, biroq fuqaroning burchlariga urg'u beruvchi konfutsiycha axloq inson ideali – busi, ya'ni yozilmagan busido axloqiy kodeksiga amal qiluvchi ritсар g'oyasi shakllanishiga sabab bo'ladi.⁴⁵⁶ XII asrda sintoizm ta'sirida busidoni kodekslashtirish amalga oshiriladi. Ushbu kodeksda vassalning senorga sodiqligi asosiy fazilat sifatida belgilanadi. Ayni shu sababli dzen ta'limoti samuraylar e'tiborini qozonadi. Vatanga o'z jonini qurbon qilishni samuray o'zining eng oliy burchi deb hisoblaydi. An'anaviy madaniyatni asrash va keyingi avlodlarga uzatish vazifalarini u yoki bu an'anaviy san'atni yaxshi o'zlashtirgan va o'zlari boshqaradigan maktabda katta obro'ga ega bo'lgan kishilar – iemoto bajara⁴⁵⁷ jemoto tizimi bugungi kunda ham yaponlarga mafkuraviy ta'sir ko'rsatishning samarali

⁴⁵³ Ипполитов А.Л. Буддизм в Японии. Очерк ранней истории. – Москва: 1988. – 6-с.
⁴⁵⁴ О шию дзюда. – 7-б.

⁴⁵⁵ Иксендерсон А.А. Токитоми Хидеёси. – Москва: 1984. – 10-с.

⁴⁵⁶ Колпакчи В. Религия Японии. Религия Азии. Австралии и Океании. – Warszawa: 1980. – 185-р.
⁴⁵⁷ Гриншпена Л.Д. Формирование японской национальной культуры. – Москва: 1986. – 208-с.

vositasi hisoblanadi. U yaponlarda millatchilik va shovinizmning shakllanishiga imkoniyat yaratadi. Yapon an'anaviy sar'atlari bilan shug'ullanish shaxsni kamol toptirish vositasi hisoblangani bois uning qaysidir turi bilan deyarli har bir yapon shug'ullanadi. Mahoratni o'zlashtirish darajalari ancha ko'p bo'lgani tufayli shug'ullanish jarayoni umr bo'yi davom etishi mumkin. Ayrim maktablarda ta'lim oluvchilar soni ikki-uch million kishigacha yetadi. Bu maktablar diniy jamoalarni, ularning rahbarlari – iemoto esa konservativ diniy davralarga qarab mo'ljal oluvchi diniy rahnamolarni eslatadi.⁴⁵⁸ Qadimda dzen mashqlari tizimi bilan shug'ullanish asnosida shakllangan va keyinchalik axloqiy shakl-shamoyil kasb etgan diniy fanatizm XX asr oxiri – XXI asr boshlarida millatchilik ruhida fanatizmga aйлandi deb aytilish mumkin.

Konfutsiychilik ham yapon jamiyatining axloqiy va diniy hayoti poydevorida muhim o'rin egallaydi. Uning ravnaq topish jarayoni bu yerda XVII asrda boshlanadi. Shu davrda u buddaviy ruhoniylar nazorati ostidan chiqariladi va mustaqillikka erishadi. Toyotomi Xideyosi va Ieyasu Tokugava kabi podshohlar konfutsiychilikka ijobiy yondashar edilar. Ular samuraylarni jasoratga undovchi diniy fanatizm yordamida jittimoiy jarayonlarni markazlashgan hokimiyat orqali samarali boshqarish mumkinligini yaxshi angardilar.⁴⁵⁹ Bu podshohlar va ularning zamondoshlari dunyo boshqarish mumkin deb hisoblardilar. Mazkur nuqtai nazar buddizm va uning hayotga mistik munosabatiga qarshi intellektual kurashga turki bergan omillardan biriga aylanadi. Yangi hayot falsafasi va yangi kosmologiyani taklif qilgan konfutsiychilik Tokugava davridagi kayfiyatlar bilan muvofiq kelar edi. Konfutsiychilik ta'limotiga ko'ra koinotda og'lona sabab mavjud va u materiyaga ta'sir ko'rsatish orqali inson va narsalar dunyosini yaratadi. Sabab va tartib jamiyat strukturasi ham mavjud bo'lad, faqat ularni tushunish talab etiladi, bunda mazkur tartib axloqiy xususiyat kasb etadi. Dunyoga konfutsiychilik nuqtai nazaridan yondashish fikr va harakatning, falsafa va siyosiy tizimning yagonaligini nazarda tutadi.⁴⁶⁰ Bilim asosiy prinsiplarni anglab yetish imkonini beradi. U insonga axloqiy tartibning mohiyatini tushunish va shu tariqa axloqiy insonni shakllantirish uchun imkoniyat yaratadi.

Konfutsiychilik yangi jittimoiy va siyosiy tartib – bakafti bilan bir vaqtda tarqaladi. Tokugava davrining ilk podshohlari mamlakatdagi vaziyatni barqarorlashtirish, harbiy isyonlarga barham berishga qarab mo'ljal oladilar, konfutsiychilar esa mazkur muammolarni yechish yo'llari

o'zlariga ma'lum ekanligini qayd etadilar. Feodal tarqoqlikdan kuchli makdazlashgan davlatga o'tish yangi va universal huquqiy qoidalarini, yangi qonunlarni yaratishni talab qiladi. Syogun va daymyo bu davrda o'z o'rnishdoshlariga qaraganda kengroq vakolatlariga ega bo'lganlari bois ular o'z hokimiyatini asoslash uchun yanada ishonchliroq dalillar va qonunchilik prinsiplariga muhtoj edilar.

Tokugava rejimi uchun konfutsiychilikning ahamiyati shu bilan belgilanadiki, u yangi boshqaruv nazariyasini va uyg'un jamiyat haqidagi yangicha tasavvurni taklif qiladi. Jittimoiy tartibning taklif qilingan ideali sinflarning tabiiy ierarxiyasi shakl-shamoyiliiga ega edi. Bu ierarxiyada har bir individ muayyan o'rin egallardi. Natijada har bir sinfning xulq-atvor andozalarini ajratish va kodekslashtirish amalga oshirildi.⁴⁶¹

Shuni qayd etish lozimki, konfutsiychilik faqat jittimoiy nazorat falsafasidan iborat emas edi. U podshohlardan ham ustun turadigan axloqiy tartib mavjud degan g'oyani ilgari surardi. Syogun va daymyoga xalq farovonligini ta'minlash vazifasi yuklatilgan edi. Konfutsiy ta'limoti dunyoviy podshohlarga ham, omikor fagarolarga ham mos kelardi, chunki «u mutlaqo insoniy, o'ta intellektual va jamiyat ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'limot edi».⁴⁶² Shu ma'noda Konfutsiyini Suqrot, Aristotel, Epikur, Seneka kabi buyuk mutafakkirlar bilan bir qatarga qo'yish mumkin.

Mamlakat siyosiy hayotida konfutsiychilik bilan bir qatorda buddizm va sintoizm ham ulkan rol o'ynaydi. Ma'murlar uchun buddizm bundan buyon ham yalpi nazorat vositasi bo'lib qoladi. Boz ustiga u o'sha davr Yaponiyada taqiblangan xristianlikka va boshqa yashirin sektalarga nisbatan muqaddas inkvizitsiya funksiyalarini bajaradi. Ummuman olganda buddizm va sinto oddiy yapon va oliy tabaqalar vakillarining asosiy diniy ehtiyojlarini qondiradi, sinto va konfutsiychilik yaponlarning siyosiy tartib haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi, shu bilan bir qatorda buddizm me'yorlar psixologik tizimini o'zida ifodalaydi, konfutsiychilik esa jamiyatda kishilar xulq-atvorini ma'naviy-axloqiy tartibga solish bilan shug'ullanadi.⁴⁶³

Bu diniy tizimlar ayriqsa dzen-buddizm o'z me'yorlari va qoidalari bilan samuraycha sha'n kodeksini ko'p jihatdan belgilab berdi, samuraylarda fanatizmini va o'z jonini qurbon qilishga tayyorlikni shakllantirdi, bularning barchasi yapon milliy xarakteriga ulkan ta'sir ko'rsatdi, ayni paytda millatchilik, shovinizm va irqchilikning

⁴⁵⁸ Гринштейн Л. Д. Формирование японской национальной культуры. – Москва: 1986. – 208 с.

⁴⁵⁹ Чанг: Исечулерон А. А. Токотом Хидееси. – Москва: 1984. – 15-6.

⁴⁶⁰ Чанг: Филл J. W. Япония од сзасов индипандизмизм до дзиджи. – Варшава: 1979. – 153-154-р.

⁴⁶¹ Сипакоксевилл А. Б. Саурун – военное сословие Японии. – Москва: 1981. – 19 с.

⁴⁶² Карквуд К. Ренессанс в Японии. – Москва: 1988. – 39 с.

⁴⁶³ Пронников В. А., Лидинсон И. Д. Япония. – Москва: 1983. – 79 с.

rivojlanishiga ham o'z hissasini qo'shadi. Xususan, XX asr 30-yillarining oxirida davlat sintoizmi agressiv millatchilikning o'ta reaksiya va ancha nufluvi ta'limoti sifatida «millatning diniy fanatizmi»dan aholini bo'lg'usi urushga tayyorlash maqsadida samarali foydalandi.⁴⁶⁴ Davlat sintoizmi ta'limoti yapon xalqini bir qancha urushlarga, shu jumladan, ikkinchi jahon urushiga ham tortish imkonini berdi. Ma'lumki, so'nggi zikr etilgan urush Yaponiyaning mag'lubiyati bilan tugadi.

Milliy fanatizmining shakllanishida busido izdoshlari omiga o'limdan qo'rqmaslik g'oyasini singdirgan dzen-buddizmining ham, busido kodeksida «burchga sodiqlik»ni mustahkamlagan konfutsiychilikning ham roli kuzatiladi. Ikkinchi jahon urushi oxirida bu kamikadze fenomenida ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Harakatlari urushda Yaponiya foydasiga burlish yasashi lozim bo'lgan yosh askarlarga yapon qo'mondonligi shunday nom beradi. Avvaliga bular AQSH aviabardorlarini ovlovchi uchuvchilar edi. Keyinchalik «kema-odam», «mina-odam», «tank-odam» va hokazolar ham «kamikadze» degan nom bilan atala boshlaydi. Urush oxiriga kelib yapon qurolli kuchlarida kamikadzelarning yuzlab otryadlari faoliyat ko'rsatib, ulardan ayrimlarning saflarida mingdan ortiq askar bor edi. Kamikadzelar harakatining asoschisi va g'oyavi rahnamosi admiral Onisi edi. 1944-yilning kuzida u Filippinda «kamikadze» eskadriyasini tashkil qildi. Bunday bo'limlarning paydo bo'lishi zaminida Yaponiya uchun, imperator uchun jon fido qilish g'oyasini o'z ichiga olgan busido ma'naviy-axloqiy tizimi yotadi. Yaponiya matematik statistika instituti «milliy xarakter» muammosiga bag'ishlab o'tkazgan tadqiqotlar busido ruhi yaponlar ongida yashashda davom etayotganidan dalolat beradi.⁴⁶⁵

Diniy-madaniy an'analarning ahamiyati yangi Yaponiya uchun optimal bo'lgan ijtimoiy-psixologik strukturani yaratish jarayonida ham namoyon bo'ladi. Yapon iqtisodchisi Mitio Morisima «Nima uchun kapitalizm aynan Yaponiyada ayniqsa rivojlangan?» degan savolga javob berar ekan ushbu jarayonda konfutsiychilikning roli haqida shunday deydi. Uning fikricha, yapon kapitalizmi – bu konfutsiycha kapitalizm, uning vujudga kelishi va rivojlanishi yaponcha andozadagi konfutsiychilikning millatchilik va militaristik ko'rinishi bilan bog'liq. Aynan konfutsiychilikning milliy shakli nisbatan qisqa vaqt – taxminan 20 yil ichida millatni birlashtirish imkonini berdi.⁴⁶⁶ Konfutsiycha axloq doirasida yuksak darajada qadrlanadigan jismoniy va aqliy mehnat madaniyati, bilimlar va qobiliyatlar kulti Yaponiya iqtisodiy rivojlanish borasida

erishgan yutuqlarda, shuningdek, «kichik ajdarlar» to'rtligi – Janubiy Koreya, Tayvan, G'ongkong va Singapur yutuqlarida ulkan rol o'ynadi.

Islom dini asosiy g'oyalarning rivoji. «Olooh buyuk». Islom universal jahon dinlaridan biri hisoblanadi. U VII asrda xristianlik va iudaizm kabi monoteistik dinlarning an'analari negizida vujudga kelgan, ularning asosiy qoidalari va aqidalaridan aksariyatini o'zlashtirgan. Islom bu dinlar mohiyati o'z aqidalari bilan ayniy ekanligini tan oladi, biroq xristianlar va yahudiylar ayni bir Xudo yuborgan vahyning ma'nosini noto'g'ri tushunganlar, deb hisoblaydi, faqat Muhammad payg'ambar o'z o'limishdoshlarining xatolarini tuzatib, haqiqiy vahiy bilan kelgan deb biladi.⁴⁶⁷

Islom dini asosiy g'oyalarning rivojlanish jarayoni butunlay boshqa yo'nalishlarda yuz beradi va bu uni qurshagan muhit sharoitlari bilan bog'liq. Arabiston yarimorolidagi ko'chmanchilar va savdogarlar davasida tug'ilgan oddiy g'oyalar Yaqin Sharqda rivojlanayotgan feodalizm sharoitida yangi va yangi qatlamlar bilan boyib boradi.⁴⁶⁸ Shu sababli islom o'sha davrning xalifalik hokimiyati ostidagi jamiyatlari hayotini tashkil etuvchi prinsiplarga aylanadi. Axloqiy absolyutizm prinsipi bilan bir qatorda islom ma'naviy dogmatizm prinsipi ham ilgari suradi va din tarafdorlaridan Qur'oni Karimning axloqiy me'yorlarini so'zsiz bajarishni talab qiladi.

Islom faqat dingina emas, u yaxlit sivilizatsiya va madaniyat, davlat va huquq, o'zining betakrorligi bilan ajralib turuvchi islom tarixi, falsafasi va san'ati hamdir. Masalan, musulmon Sharqning falsafiy an'anasiga O'rta Yer dengizi bo'yidagi sivilizatsiya mansub bo'lgan ellinizm va islom kiradi.⁴⁶⁹ Ayni paytda bu falsafiy an'ana o'rta asrlar arab-musulmon madaniyatining xususiyati bilan belgilanuvchi alohida jihatlariga ham ega. Ayni holda arab-musulmon sivilizatsiyasi Sharq va G'arb sivilizatsiyalari o'rtasida «oralig'» bo'lg'in sifatida qaraladi. Arab xalifaligi Yaqin Sharqning Shumer, Akkada, Qadimgi Misr shahar madaniyatining ming yillik tajribasini o'zida mujassamlashtirgan yirik madaniy markazlarni o'z ichiga oladi. Islom o'zi paydo bo'lgan paytdan e'tiboran o'zini qabul qilgan xalqlar tarixida yangi bosqich boshlaydi. U o'z ta'siri doirasiga kurgan xalqlar madaniyati va sivilizatsiyasiga ulkan ta'sir ko'rsatadi. Arablar orasida u alohida obro'-e'tibor kasb etadi, bu yerda u monoteistik din sifatida shakllanadi va arab qabilalarining barchasini yagona arab

⁴⁶⁴ Гриншпелен Л. Л. Формирование японской национальной культуры. – Москва: 1986. – 214 с.

⁴⁶⁵ Пронинков В. А., Лопатин И. Л. Япония. – Москва: 1983. – 140–143 с.

⁴⁶⁶ Морисима Митио. Капитализм по Конфуцию // Кураер ЮНЕСКО. 1988 г. январь. – 34–37 с.

⁴⁶⁷ Басилев Л. С. Иероглифы Востока. – Москва: 1988. – 401–405 с.

⁴⁶⁸ Sourdel J., Sourdel D. Civiлизация ислама. – Варшава: 1980. – 15–16 с.

⁴⁶⁹ Итингенно А. А. В поисках синтеза. – Москва: 1989.

xalqiga birlashtiradi. Islom bayrog'i ostida arablar buyuk davlatlar – Vizantiya va Eron vorislariga aylinadilar.

Keyingi davrlarda islomni boshqa xalqlar – forslar, turklar, mo'g'ullar, hindlar va malaylar ham qabul qiladilar va u jahon diniga aylanadi. Musulmonlarning ko'p sonli xalqlardan iborat bo'lgan yagona birligi – umma vujudga keladi. Umma a'zolari o'rtasidagi munosabatlarda kuzatildigan birdamlikni islom o'z muxlislariga kuchli ta'sir ko'rsatgani, avvalgi xalq, madaniy va diniy an'analardan qat'i nazar, ularda o'ziga xos musulmoncha zehniyatni shakllantirgani bilan izohlash mumkin.

Islom o'z tarixining dastlabki bosqichidayoq shaxsning o'ziga xos modelini ishlab chiqqan va o'z rivojlanishi jarayonida uni boshqa ko'pgina mamlakatlar va xalqlar o'rtasida yoygan. Shu tariqa u musulmonlar jamoasining kengayishi va mustahkamlanishiga imkoniyat yaratgan.⁴⁷⁰

Islomda shaxsni kamol toptirish andozasi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- Qur'oni Karimning ta'sirchan xususiyati va afsonaviy strukturasi bilan;
- diniy rasmlar-rusumlar va Qur'oni Karimda bayon etilgan nasihatlarning ruhlantiruvchi va ta'sirlantiruvchi kuchi bilan;
- haqiqiy din qo'riqchisi bo'lgan, o'z qonunlarini Qur'oni Karim qoidalariga asosida shakllantirgan markazlashgan davlatning faoliyati bilan;
- islom dinining shakllanish bosqichida (610–632-yillar) vujudga kelgan, individual va kollektiv xulq-atvorning o'zaro aloqasini belgilaydigan siyosiy va diniy tasavvurlar majmui bilan.

Siyosiy va diniy tasavvurlarning tinimsiz rivojlantirilgan bu majmui arab-musulmon dunyosi tarixida ulkan rol o'ynadi. Islom dunyosining tarixdagi keng ko'lami harakatlarning barchasi an'anaviy islom ta'limotining barcha tasavvurlarini o'zida mujassamlashtirgan shaxs tipining mavjudligini nazarda tutadi. Musulmonlar zehniyatining o'ziga xos jihati sifatida uning Xudo bilan o'zaro aloqasi, qonunga so'zsiz itoat etish va politeizmining har qanday shaklini qat'iyan rad etish namoyon bo'ladi.⁴⁷² Bularning barchasi arab-musulmon dunyosi tarixida diniy fanatizmining amal qilishi va xususiyatiga oydinlik kiritadi.

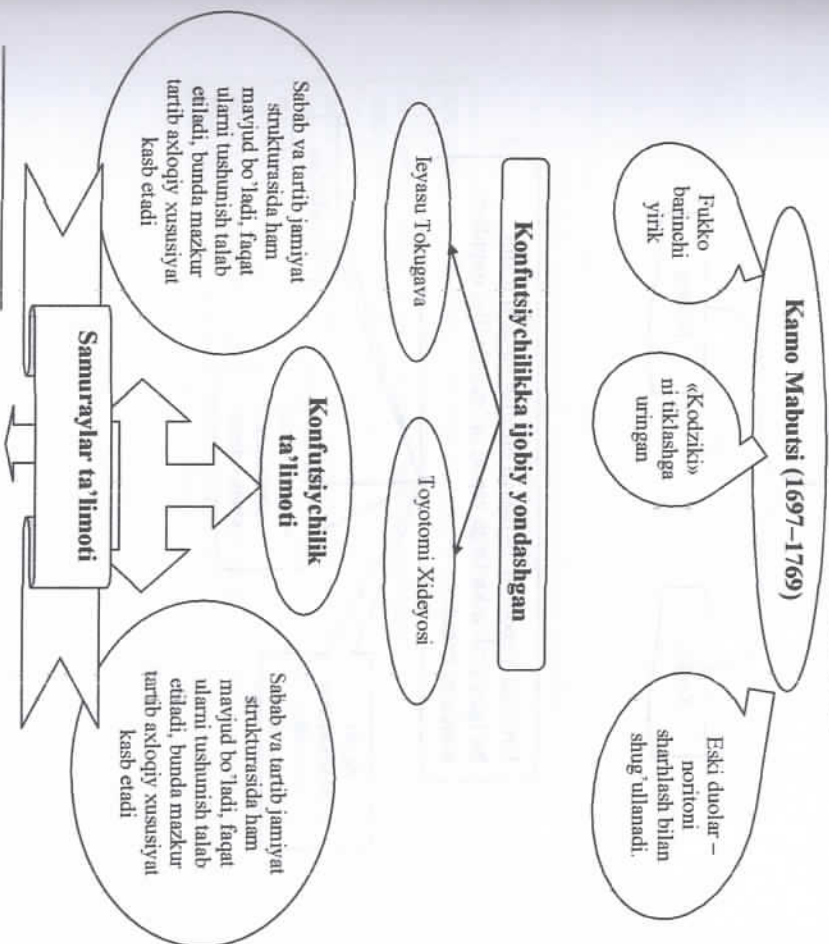
Xalosa. Umuman olganda, Marokashdan boshlanadigan va Malay arxipelagi orollarida poyoniga yetadigan islom dunyosi G'arb dunyosidan sezilarli darajada farq qiladi. Fransuz tarixchilari F. Brodel, F. Koarelli va

M. Eyymar fikriga ko'ra, islom G'arbning ziddidir.⁴⁷³ Shunga qaramay ular bir-biriz yashay olmaydi. Biri bajaragan amalni boshqasi ham bajo keltirishga shoshadi: G'arb salb yurishlarini kashf qilgan va amalga oshirgan bo'lsa, islom muqaddas urush – jihodni o'ylab topgan va hayotga tatbiq etgan. O'z mag'sadlariga xristianlik Rimda erishsa, islom Makkada va payg'ambarining sag'anasi oldida erishadi.

Tajribaviy amaliy matnlar

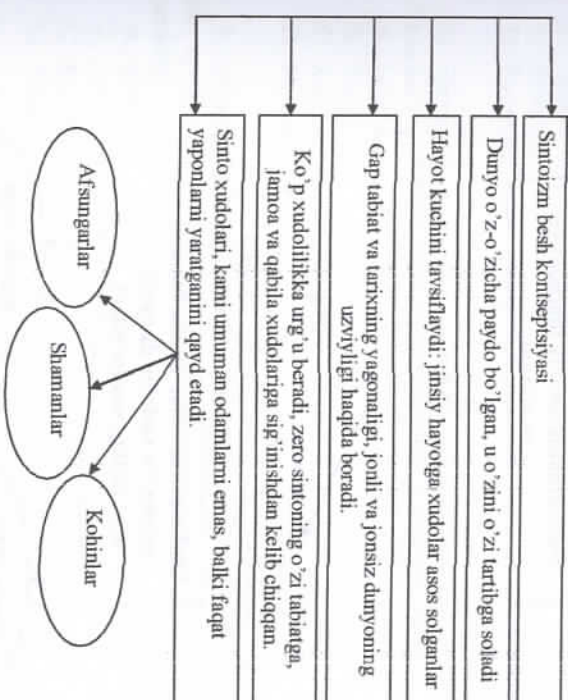
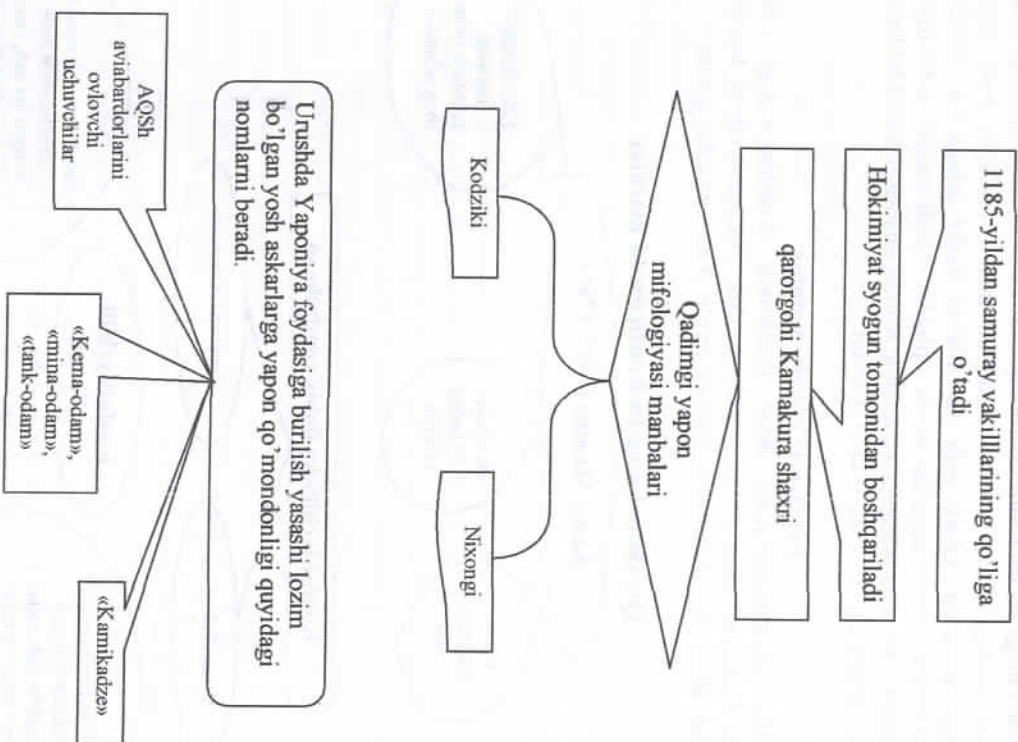
Miliy madaniyatlarning diniy madaniyat shakllanishidagi roli, sintoizm, buddizm, dzen oqimi, konfutsiychilik, Tokugava rejimi, busido izdoshlari, islom dini asosiy g'oyalarning rivoji. «O'loah buyuk» goyasi

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

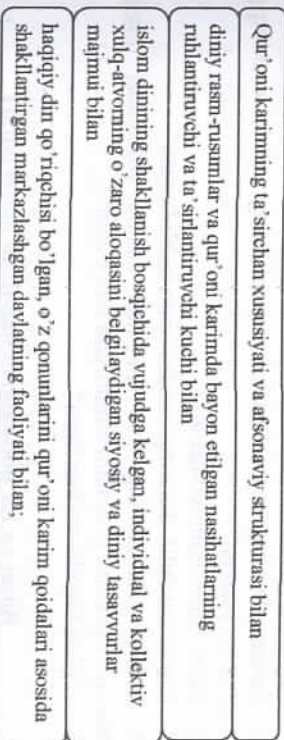

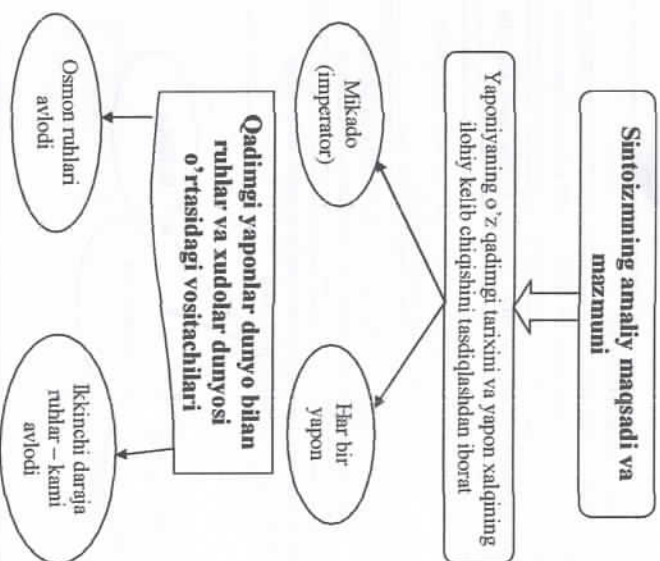
⁴⁷⁰ Громеев, Ф. Т. 3. Очерки истории исламской культуры. – Москва: 1981. – 34-б.
⁴⁷¹ Ахмед М. The topicality of problem of the person in Islamic thought International Social Science Journal. 1988. № 117. – 140-б.
⁴⁷² Огла жойда. – 413-б.

⁴⁷³ Громеев, Ф. Т. 3. Очерки истории исламской культуры. – Москва: 1981. – 34-б.

Islomda shaxsni kamol topdirish andozasi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Sintoizm nima?
2. Samuraylarning qaysi kodeksi yaponlarning kundalik axloqiga kuchli ta'sir ko'rsatgan?
3. Dzen oqimi nomoyondalari?
4. Konfutsiychilik dinining asosini nima tashkil etgan?
5. Milliy fanatizmning shakllanishida busido izdoshlari ongiga o'timdan qo'rqmaslik g'oyasini singdirgan diniy oqim?
6. «O'lloh buyuk» tushunchasi?

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. harakatida ishtirok etgan kuchlarning barchasi – rim-katolik cherkovining diktatorlik siyosatidan norozi bo'lgan byurgerlik, dvoryanlarning bir qismi, dehqonlar, ziyolilar din bayrog'i ostida muayyan siyosiy talablar bilan chiqqanlar.

A. Reformatsiya

- B. Qadimiyatga qaytish
- C. Sintoizm
- D. Fanatizm

2. Qaysi dinin harbiy libosdagi konfutsiychilik sifatida o'tliq qo'shin ko'rinishida tavsiflash mumkin?

- A. Islomni
- B. Buddizm
- C. Konfutsiylik
- D. Xristiyan

3. Qaysi dinning sharqona tafakkur tizimlari darvo yangi kelib quyiladigan idealizmning ulkan ummoni sifatida tavsiflash mumkin?

- A. Buddizm
- B. Islom
- C. Konfutsiylik
- D. Xristiyan

4. Samuraylarning qaysi kodeksi yaponlarning kundalik axloqiga kuchli ta'sir ko'rsatgan?

- A. Busido
- B. Kodziki-den
- C. Kodziki
- D. Nixongi

5. Sinto – bu?

- A. Xudolar yo'li
- B. Askar yo'li
- C. Ruhoniyat yo'li
- D. A va S javoblar

6. Sintoning ildizlari oliy moziyga borib taqalishi va ibtidoiy xalqlarga xos bo'lgan e'tiqodlarning qaysi shakllarini o'z ichiga oladi?

- A. Barcha javoblar to'g'ri
- B. Totenizm, o'liklar
- C. Animizm, magiya
- D. Oqsogollar ruhiga sig'inish

7. Sinto ta'limotiga ko'ra mikado—bu?
- Osmon ruhlari avlodi
 - Ikkinchi daraja ruhlar – kami avlodi hisoblanadi
 - Oqsogollar
 - Barcha javoblar to'g'ri
8. Sinto ta'limotiga ko'ra har bir yapon esa – bu?
- Ikkinchi daraja ruhlar – kami avlodi hisoblanadi
 - Osmon ruhlari avlodi
 - A va V
 - Imperator
9. Sintoizmining muqaddas kitobi to'g'ri ko'rsatilgan javobning toping?
- Kodziki
 - Busido
 - Nixongi
 - Barcha javoblar to'g'ri
10. Sharqshunos olim N. Konrad fikricha qaysi kitobdan yaponcha milliy ruh ufurib turishini, yaponiyani va yaponlarni anglab yetish uchun yo'l ochishini qayd etadi?
- Kodziki
 - Busido
 - Nixongi
 - Barcha javoblar to'g'ri
11. Sintoizm talimotida Ikkinchi konsepsiyasi nimani tavsiflaydi?
- Hayot kuchini- jinsiy hayotga xudolar asos solganlar
 - Dunyo o'z-o'zicha paydo bo'lgan, u o'zini o'zi tartibga soladi
 - Tabiat va tarixning yagonaligi, jonli va jonsiz dunyoning uzviyligi haqida boradi
 - Ko'p xudolilikka urg'u beradi, zero, sintoning o'zi tabiatga, jamoa va qabila xudolariga sig'inishdan kelib chiqqan
12. Ko'p xudolilikka urg'u beradi, zero, sintoning o'zi tabiatga, jamoa va qabila xudolariga sig'inishdan kelib chiqqan. Ushbu gap qaysi konsepsiyaga taalluqli?
- 4
 - 3

- 6
 - 2
13. Nechanchi asrda boshida imperator saroyida sinto ishlari bo'yicha maxsus departament tashkil etigan?
- VIII
 - IX
 - X
 - XII
14. Nechanchi asrda sinto xudolari ro'yxati tuziladi?
- X
 - VI
 - VII
 - VIII
15. Sinto xudolari ro'yxatiga ko'ra sinto panteoni nechta xudoni o'z ichiga olgan?
- 3132
 - 1000
 - 2500
 - 2345
16. Nechanchi konsepsiyada sinto xudolari, kami umuman odamlarni emas, balki faqat yaponlarni yaratganini qayd etiladi?
- 5
 - 1
 - 6
 - 4
17. Syogunat davrida (XII–XIX asrlar) buddizmining sintoizmgaga ta'siri?
- Rivojlanish jarayonini tartibga soladi
 - Inkiloonga yuz tutdi
 - Xalqda norozilik xarakatlarini keltirib chiqardi
 - Barcha javoblar to'g'ri
18. Nechanchi asrda Yaponiyadagi Uyg'onish davri ko'maklashadi va bu davrda ruhoniylar Xitoydan buddizm va konfutsiychilik falsafasiga oid kitoblarni keltiradilar?

- A. XVII
- B. XII
- C. XV
- D. XVI

19. Yaponiyaning qaysi podshosi hayotining so'nggi yillarida qadimgi qo'lyozmalarni to'plashni odat qiladi va ularni o'rganishni rag'batlantiradi. Shu tufayli ham «Kodziki» va «Nixongi» qayta nashr etiladi?

- A. Iezyasu Tokugava
- B. Motoori Norinagi
- C. Kamo Mabutsi
- D. Xeyan

20. XVIII asrda «qadimiylatga qaytish» (fukko) harakatining birinchi yirik rahbari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

- A. Kamo Mabutsi
- B. Xirata Atsutane
- C. Motoori Norinagi
- D. Toyotomi Xideyosi

21. XX asrda xudolar qanday ahamiyat kasb etadi?

- A. Ikkinchi daraja
- B. Oliy daraja
- C. Xalqda xudolarga sig'inish kuchaydi
- D. Uchinchi daraja

22. Buddizm Yaponiyaga nechanchi asrda ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsata boshlagan?

- A. V-VI asrlar
- B. V-VII asrlar
- C. V-X asrlar
- D. VI-X asrlar

23. Qadimgi yapon davlatчилиги va madaniyatining oltin asri sanalgan Xeyan davri (VIII-XII asrlar)ning vujudga kelishida qaysi din muhim rol o'ynagan.

- A. Buddizm
- B. Totemizm

- C. Animizm
- D. Islom

24. Xeyan davridayoq vujudga kelgan din?

- A. V va S javoblar
- B. Ryobusinto
- C. Sinkretik
- D. Germevitik

25. 1185-yildan keyin davlatda hokimiyat tizimini qaysi ta'limot vakillarining qo'lga o'tadi va amalda hokimiyat syogun qo'lida bo'lib, uning qarorgohi Kamakurada joylashgan edi?

- A. Samuray
- B. Konfutsiylik
- C. Sintoizm
- D. Fanatizm

Adabiyotlar

1. Пронников В. А., Ладанов И. Д. Япония. – Москва: 1983. – 60–63-с.
2. Киркевуд К. Ренессанс в Японии. – Москва: 1988. – 43-с.
3. Игнатенко А. А. В поисках счастья. – Москва: 1989.
4. Грюнебаум фон Г. Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры. – Москва: 1981. – 34-6
5. Kotariski W. Religie Japonii Religie Azji, Afryki, Ameryki, Australii i Oceanii. – Warszawa, 1980. – 185-p.
6. Гришелева Л. Д. Формирование японской национальной культуры. – Москва: 1986. – 208-с.
7. Искендеров А. А. Тоётоми Хидэеси. – Москва: 1984. – 15-6.
8. Пронников В. А., Ладанов И. Д. Япония. – Москва: 1983. – 140–145-с.
9. Морисимо Митио. Капитализм по Конфуцию // Курьер ЮНЕСКО. 1988 г. январь. – 34–37-с.
10. Васильев Л. С. История религий Востока. – Москва: 1988. – 401–405-с.
11. Sourdel J., Sourdel D. Cywilizacja islamu. – Warszawa: 1980. – 15–16-p.

FALSAFIY ATAMALAR (GLOSSARIY)

- Agnositsizm** – inson obyektiv borligini to'liq bilishi mumkin emas deb hisoblaydigan falsafiy ta'limot.
- Antisitsentizm** – faning jamiyat hayotidagi roli va ahamiyatini salbiy baholaydigan falsafiy nuqtai nazar.
- Antropogen** – inson faoliyati bilan bog'liq.
- Antroposentizm** – dunyoni bilishda insonni ustun qo'yuvchi falsafiy yondashuv.
- Aprior** – tajribadan tashqarida. Inson tafakkurida tajribada ko'rilgunga qadar, tajribadan qat'i nazar paydo bo'lgan obraz, g'oya, tushuncha.
- Ateizm** – xudoning borligini inkor etuvchi falsafiy nuqtai nazar.
- Atribut** – xossa.
- Bashorat** – kelajak haqidagi, ya'ni hali amalda mavjud bo'lmagan, lekin rivojlanishning kutilayotgan rivojini belgilovchi obyektiv va subyektiv omillar ko'rinishida hozirgi zamonada potentsial mavjud bo'lgan hodisalar va jarayonlar haqidagi bilim.
- Belgi** – boshqa bir predmet, xossa yoki munosabatni ifodalaydigan va muayyan xabarni uzatish, saqlash yoki unga ishlov berishda ishlatiladigan moddiy, hissiy idrok etiladigan predmet.
- Garmoniya** – bir butun narsa qismlarining o'zaro muvofiqligi.
- Gerменевика** – falsafada-tarix, madaniyatni, o'zga individuallikni tushinish san'ati.
- Gipoteik** – ehtimol tutilgan, faraz qilingan, taxmin (gipoteza)ga asoslangan.
- Globallashuv** – ijtimoiy hayotning turli jabhalarida yaxlit tuzilmalarning dunyo miqyosida shakllanish jarayoni.
- Globalistika** – globallashuv va uning oqibatlari mohiyatini anglab yetishga qaratilgan ilmiy va falsafiy tadqiqotlarning fanlararo sohasi.
- Gnosologiya** – bilish nazariyasi.
- Deduktsiya** – tadqiqot yoki tavsiflash metodi, usuli bo'lib, bunda ayrim qoidalar umumiy xulosalar, aksiomalar, qoidalar, qonunlardan tadrijiy yo'l bilan keltirib chiqariladi.
- Dezintegratsiya** – butunning ayrim qismlarga parchalanishi.
- Deizm** – Xudo dunyoni yaratgach unda ishtirok etmaydi va uning voqealari tabiiy kechishiga aralashtirmaydi deb hisoblaydigan falsafiy nuqtai nazar.
- Determinizm** – barcha voqealar va hodisalarning qonuniyligi va sababiy bog'langanligi haqidagi falsafiy ta'limot.

- Dialektika** – harakat, rivojlanish, o'zgarish haqidagi falsafiy ta'limot.
- Diskret** – uzluqli.
- Differentsiatsiya** – butunning turli-tuman qismlar, bosqichlar, shakllarga bo'linishi, parchalanishi, ajralishi.
- Ideal** – muldaq barkamollik, bunday barkamollik haqidagi tasavvur.
- Ierarxiya** – bir narsaning funksional ahamiyati yoki xizmat mavqega ko'ra ikkinchi narsaga, uchinchi narsaga va hokazolarga bo'yusinishi.
- Ijtimoiy prognoz qilish** – kelajakni muayyan tarzda davriylashtirishni nazarda tutadi.
- Izotrop** – barcha yo'nalishlarda bir xil.
- Indeterminizm** – determinizmga qarama-qarshi ta'limot.
- Integratsiya** – birlashish, birikish, yaxlit bir butunning shakllanishi.
- Introvert** – o'ziga, o'z ichki dunyosiga qaratib mo'ljalluvchi.
- Imitatsiya** – taqlid qilish, soxtalashtirish.
- Axborot inqilobi** – fan-texnika inqilobining rivojlanish bosqichi bo'lib, bunda axborot o'ta muhim resursga aylanadi.
- Irratsionalizm** – borligini oqilona mantiqiy bilish imkoniyatini rad etuvchi nuqtai nazar.
- Kauzallik** – sababiyat, sabab va oqibatning qonuniy aloqasi.
- Kommunikatsiya** (keng ma'noda) – mulqot. Ekzistensializmda – mulqot turi bo'lib, uning yordamida «Men» o'zini boshqa odamda topadi.
- Konstitutsiyalash** – yaratish, belgilash, muayyan tashkiliy tus berish.
- Konsyumerizm** – iste'mol qilishga bo'lgan kuchli ehtiyoj.
- Koevolutsiya** – birgalikda tadrijiy rivojlanish.
- Kreasionizm** – butun borligini Xudo yaratgan deb hisoblaydigan diniy ta'limot.
- Materializm** – dunyoning moddiyligidan va ongdan qat'i nazar mavjudligidan kelib chiqadigan falsafiy yo'nalish.
- Mahalliy muammolar** tushunchasi yuqoriroq darajadagi muammolarga, aniqroq aytganda, ayrim mamlakatlarga yoki yirik mamlakatlarning ancha katta hududlariga tegishi bo'lgan muammolarga nisbatan tabiiq etiladi. Bu yerda odatda kuchli zilzilalar, yirik suv toshqinlari yoki kichik davlatdagi fuqarolar urushi nazarda tutiladi.
- Metafizika** – Gegeylan oldingi va hozirgi G'arb falsafasida borligining o'ta hissiy tamoyillari va asoslari haqidagi fan. Falsafaning simonini sifatida ishlatiladigan atama.
- Metodologiya** – metod haqidagi ta'limot, bilishning yangi metodlarini yaratish tamoyillarini ishlab chiqish.
- Milliy muammolar** tushunchasi ijtimoiy-siyosiy va ilmiy muomalada ba'zan muayyan davlat yoki milliy harnamiyatning ma'lum qiyinchiliklari,

g'am-tashvishlarini aks ettiradi. Miqyos darajasiga qarab ular muntazam yoki mahalliy muammolar sifatida talqin qilinishi mumkin.

Muntazam muammolar ayrim qir'alar, dunyoning yirik ijtimoiy-iqtisodiy hududlari yoki ancha yirik davlatlarda yuzaga keladigan muhim masalalar doirasini qamrab oladi.

Mistika – sirli, g'ayritabiiy, tushunarsiz narsa yoki hodisa.

Moddiylashirish – ma'no strukturalari, sxemalar, loyihalarning inson faoliyatida gavdalanishi.

Modus – predmetning unga ayrim holatlardagina xos bo'lgan muvaqqat xossasi.

Monizm – plyuralizimga zid o'laroq muayyan bir asosdan kelib chiqadigan falsafiy yondashuv.

Nano yunoncha "nanos" – so'zidan olingan bo'lib, mitti degan ma'noni bildiradi.

Nanotexnologiya – mitti texnologiya bo'lib, uning prototipi tabiatning o'zida mujassam. Ko'zga ko'rinmas bakteriyalar, chumoli, o'gimchak va shunga o'xshash hasharotlar tabiiy nano jismlardir.

Negativ – salbiy, biror narsaga zid.

Noumen – mushohada yo'li bilan anglash mumkin bo'lgan mohiyat.

Noosfera – aql-idrok sohasi yoki biosferaning shunday bir holatiki, bunda odamlarning oqilona faoliyati biosfera rivojlanishining muhim omiliga aylanadi.

Obraz – amaliy faoliyat va bilish jarayonida shakllangan hissiy yoki oqilona tasavvur.

Okkultizm – maxsus ruhiy mashqlar, alohida marosimlar orqali ayrim insonlarga bila oladigan koinotda sirli kuchlar mavjudligini e'tirof etuvchi ta'limot.

Oppozitsiya - qarshi harakat, muayyan narsaga ochiqdan ochiq yoki zindan qarshilik ko'rsatish.

Panteizm – Xudoni tabiat bilan tenglashtiruvchi falsafiy ta'limot.

Paradigma – mazkur davrda ilmiy hamjamiyat tomonidan e'tirof etilgan muayyan ilmiy tadqiqot yo'nalishini belgilovchi prinsiplar majmui.

Passionar – ichki energiyaga egalik yoki o'ta g'ayratlilik.

Permanent – doimiy, uzluksiz.

Persepsiya – idrok etish.

Prognoz qilish – bu maxsus ilmiy metodlar yordamida kelajak haqida bilimlar olish jarayoni.

Ratsionalizm – aqlni bilish va odamlar xulq-atvorining negizi deb e'tirof etadigan falsafiy yo'nalish.

Reduksionizm – murakkab narsa yoki hodisani soddaroq narsa yoki hodisaga bog'lash.

Relyativizm – bizning barcha bilimlarimiz, qadriyatlarimiz va xulosalarimizni nisbiy, shartli deb hisoblaydigan falsafiy yondashuv.

Refleksiya – o'z fikrlari va kechinmalarini tahlil qilishga qaratilgan mulohaza.

Sakral – muqaddas.

Sensualizm – hissiy bilishning rolini oqilona bilishning ahamiyatidan ustunroq qo'yuvchi falsafiy yo'nalish.

Sinvol – biron-bir g'oyani ifodalovchi belgi, obraz.

Sinkretizm - qismlarga ajralmaganlik, biron-bir hodisaning noraso holati bilan belgilanadigan har xil jinsli elementlarning aralashuvi.

Skeptitsizm – inson bilimining ishonchiligiiga shubha bildiruvchi va barcha haqiqatlarni nisbiy deb e'lon qiluvchi falsafiy konsepsiya.

Stereotip – ko'pincha jamiyat tomonidan faol ilgari suriladigan va individ tanqidsiz qabul qiladigan borliqning nisbatan barqaror va soddalashtirilgan obrazi.

Substansiya – birinchi asos, barcha narsalar va hodisalarning mohiyati.

Siientizm – madaniyat tizimida, jamiyat hayotida fan rolini mulqalashirish.

Tabu – biron-bir narsa, harakat, so'zga nisbatan belgilanadigan diniy taqiq.

Teologiya – diniy ta'limotlar tizimi.

Teosentizm – dunyoni tushunish markaziga Xudoni qo'yuvchi falsafiy yondashuv.

Texnogen – texnika bilan bog'liq, uning ta'siri bilan belgilangan.

Texnokratik – texnikani birinchi o'ringa qo'yuvchi.

Technooptimizm – turli muammolarni yechishda fan-texnika taraqqiyotining rolini oshirib ko'rsatuvchi falsafiy yondashuv.

Technopesimizm – fan-texnika taraqqiyotini jamiyat va tabiat tuzatuvining manbai va omili deb e'lon qiluvchi falsafiy yondashuv.

Texnotron jamiyat – kompyuter inqilobi bosqichiga kirgan jamiyat.

Transsendental – o'ta umumiy.

Universum – yagona Olam, yaxlit dunyo.

Xususiy muammolar – davlat faoliyatining muayyan jabhasiga, ayrim aholi yashaydigan punktlarga yoki kichik tabiiy obyektlarga tegishli bo'lgan muammolardir.

Fauna – barcha turdagi hayvonlar majmui.

Faoliyat atributlari (xossalari) faoliyatni motivlashtirish va amalga oshirish mexanizmlarini tavsiflaydi. Faoliyat atributlari orasida avvalo subyektilik va moddiylik qayd etiladi.

Fenomen – insonga hissiy bilish tajribasida berilgan hodisa.

Fenomenologiya – bevosita kuzatish mumkin bo'lgan ideal mohiyatlar sifatidagi fenomenlar haqidagi falsafiy ta'limot.

Flora – o'simliklar dunyosi.

Fluktuatsiya – o'zgarish, belgilangan parametrlardan tasodifiy og'ish.

Futurologiya – kelajak haqidagi fan.

Fundamental globallashtiruv – dunyo miqyosidagi aloqalar, tuzilmalar va munosabatlar yuzaga kelishi bilan bog'liq. Bu jarayonlar natijasida dunyo o'zining deyarli barcha jihatlarida yaxlit bir butun organizm sifatida uzil-kesil shakllandi. Fundamental deb nomlanuvchi bunday globallashtiruvning ilk alomatlari XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi, XX asr o'rtalariga kelib esa u to'la darajada borliqqa aylandi.

Evolutsion epistemologiya – bilishni jonli tabiat evolutsiyasining momenti va uning mahsuli sifatida o'rganuvchi fan.

Evristik – ijodiy, noma'lum narsalar va hodisalarni bilishda sakrashni amalga oshiruvchi.

Egalitarizm – umumiy tenglikni targ'ib qiluvchi g'oyaviy-siyosiy oqim.

Ekzistensializm – diqqat markazida hayotning ma'nosi, inson erkinligi va mas'uliyati muammolari turuvchi falsafiy yo'nalish.

Ekologiya – jonli mavjudotlarning o'zini qurshagan muhit bilan o'zaro munosabatlari haqidagi fan.

Ekologik muammo – jonli organizmlarning atrof muhit bilan muvozanatining buzilishi.

Ekologik tanglik – ekologik muammoning keskinlashuvi, bunda uning oqibatlari orgaga qaytarib bo'lmaydigan xususiyat kasb etadi.

Eksplikatsiya – u yoki bu predmet (yoki madaniyat obyekti)ning mohiyatini aniqlash, uning mazmunini keng tavsiflash.

Eksperitza usulida baholash – bu ilmiy metodning mohiyati ekspertlar (fan va texnikaning turli sohasidagi yetakchi mutaxassislar) tomonidan muammoni tahlil qilish va so'ngra natijalarni formallashtirilgan asosda qayta ishlashdan iborat.

Ekopessimizm – asosiy e'tibor inson faoliyatining salbiy oqibatlari va atrof muhit muammolariga qaratilgan, ularni yechish imkoniyatlari salbiy tusda ko'rilgan hol.

Ekstraveriv – sirtga qaratilgan.

Ekstrapolyasiya metodlari – qonuniyatlari o'timishda va hozirgi davrda yaxshi ma'lum bo'lgan tendensiyalarni kelajakka tatbiq etishga asoslanadi.

Empirizm – hissiy idrok etish va tajribani bilishning asosiy manbai deb hisoblangan falsafiy ta'limot.

Empirik – tajribada ko'rilgan.

Etimologiya – u yoki bu so'z yoki iboraning kelib chiqishi.

Epistemologiya – bilish haqidagi falsafiy ta'limot.

Etnogenez – xalqlar yoki millatlarning kelib chiqishi.

O'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish – o'zining betakror mohiyatini faoliyada namoyon etuvchi va gavdalantiruvchi har bir indivud axloqiy faoliyatining maqsadi.

Qidiruv prognozi – ijtimoiy obyekting kelajagi qanday bo'lishi mumkinligini ko'rsatish uchun tuziladigan prognoz.

Ғоудаланпш ишп тавсйа етйавотган дарслк ва о'қув қо'лланмалар

Rahbariy adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Тошкент Ўзбекистон 2018
2. Мирзиёев Ш.М. Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, мукаддас динимизнинг софлигини асраш - давр талаби. 2017 й. 15 июль //16 Ўзбекистан Миллий ахборот агентлиги (ЎзА)нинг веб-сайти www.uza.uz.
3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилида ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якуналари ва 2017 йилга мулжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим ўстувор йўналишларида баътиланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. - Тошкент: «Ўзбекистан», 2017. - 104 б.
4. «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисидаги Ўзбекистан Республикаси қонунининг амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 февралдаги ШҚ-2752-сонли Қарори
5. «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар стратегияси тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й, 6-сон, 70-модда, 20-сон, 354-модда). www.lex.uz.

Asosiy adabiyotlar

1. Sheptukhamedov S. Inson falsafasi. -T.: Fan, 2009
2. Choriyev A. Inson falsafasi. -T.: O'FMI, 2006.
3. Kurbatova L. Inson borlig'i. Andijon, AndU, 2009.
4. Falsafa. Mamashokirov S. talitit ostida. -T.: SHarq, 2005
5. Falsafa asoslati. Aхmedova M. talitit ostida. -T.: O'FMI, 2005
6. Falsafa qomusiy lug'at. Nazarov Q. talitit ostida. -T.: SHarq, 2005
7. Tikhonova S.V. SNeiovek v prostanstvennykh strukturalah globalnogo soistuma : diss... kand. filosofskikh nauk: 09.00.11. Saratov, 2003.
8. Shtysaj V. Sovetshenay chelovek i protsess translyasii kulturny v tranzitivnom obshchestve : diss. Dokt. Filosof. nauk.-M.: 2004.
9. Marchenko E.A. Sudba cheloveka: filosofsko-antropologicheskuyu podkod : diss. kand. filosof. nauk : 09.00.13. Stavropol, 2004.
10. Alekseev P.V., Papis A.V. Filosofiya: Uchebnyk dlya vuzov. 3-e izd. - M.: 2006.

11. Beyli Alisa. Ot intellekta k intuitii. -M.: 2002.
12. Beskova I.A. Evolyutsiya i soznanie: novuyu vzglyad. -M.: 2002.
13. Saundenko P.P. Protyv k transsendentnomu. Novaya omlologiya XX veka. -M.: 1997.

Qo'shimcha adabiyotlar

14. Шегер М. Место человека в космосе. -Москва: 2001.
15. Курбонова Л. Инсон борлиги. -Андижон: АндУ, 2009.
16. Шермухамедова Н.А. инсон фалсафаси. -Тошкент: Ношир, 2016.
17. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. - Москва: 1988. - 35-с.
18. Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы // Вопросы философии. 1995. № 1. - 4-с.
19. Хацкевич Д.Х. Природа как эстетическая ценность. - Москва: 1987. - 31-с.
20. Николаева Н. Японские сады. - Москва: 1975. - 97-98-б.; Шейнер Е.С. Икко Солозон. - Москва: 1987. - 73-76-с.
21. Рябушин А., Дворжак К. Прогностика в архитектуре и градостроительстве. - Москва: 1983. - 50-51-б.
22. Vohm D. Quantum theory as an indication of new order in physics // Foundations Phys. 1971. - 139-168-б.; 7. Pribyan K. Problem concepitng the stricture of Consciousness // Consciousness and the Brain. - N.Y., 1976. - 83-120-р.
23. Qatane: Kазначев В.П., Михайлова Л.П. Биоинформационная функция естественных электромагнитных полей. - Новосибирск, 1985. - 186-с.
24. Валентинов А. Жизнь после смерти в компьютере? // Российская газета. 1995. 10 июня.
25. Поликарпов В.С. Время и культура. - Харьков, 1987.
26. Плеханов Г.В. Искусство. - Москва: 1922. - 46-с.
27. Эфроимсон В.П. Генетика этики и эстетики. - СПб(б), 1995. - 107-108-с.
28. Политические учения: история и современность. - Москва: 1976. - 173-с.
29. Личность в традиционном Китае. - Москва: 1992. - 19-с.
30. Papis D. Artificial reality // Golep. 1992. V.2. N1.
31. Носов Н.А. Реальные нереальности // Человек. 1993. № 1. - 40-41-с.
32. Малинин В.В. Чжунан-цзы. - Москва: 1985. - 88-с.
33. Грэн Э. Проблемы итальянского Возрождения. - Москва: 1986. - 341-с.
34. Пронников В.А., Ладанов И.Д. Японцы. - Москва: 1983. - 179-с.

35. Философия власти. – Москва: 1993. – 125-с.
36. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – Москва: 1993. – 23-с.
37. Naisbitt J. Megatrends: Ten new directions transforming our lives. – N.Y., 1982. – 192-p.
38. Russel P. The Global Brain: Speculation on the Evolutionary Leap to Planetary Consciousness. – Los Angeles, 1983. – 158-p.
39. Психологические аспекты буддизма. – Новосибирск, 1986. – 6-с.
40. Поликарпов В. С., Поликарпова В. А. Феномен человека – вчера и завтра. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 132-с.
41. Роллерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – Москва: 1994. – 460-с.
42. Кастанеда К. Путешествие в Икстилан. – Киев, 1992.
43. Ошак П. Г. Колокол тревоги: Пределы бесконтрольности и судьбы цивилизации. – Москва: 1990.
44. Джан Р. Г. Нестареющий парадокс психофизических явлений: инженерный подход // ТР. ин. инженеров по электротехнике и радиоэлектронике. 1982. Т. 70. № 3. – 98-с.
45. Гринмак Л. П. Магия биополя. – Москва: 1994. – 383-384-с.
46. Винокуров И., Гуртовой Г. Психотронная война. – Москва: 1993. – 342-с.
47. Напимов В. В., Дрогалина Ж. А. Как возможно построение модели бессознательного // Бессознательное. – Тбилиси, 1984. Т. 4. – 86-с.
48. Гроф С. Путешествие в поисках себя. – Москва: 1994.
49. Швырков В. В. Нейрофизиологическое изучение структуры психики // Мозг и психическая деятельность. – Москва: 1985. – 5-с.
50. Rifeftord W. Shamanism. The foundations of Magic. – Wellington, 1986.
51. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – Москва: 1989.
52. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. – Москва: 1984. Элиаде М. Космос и история. – Москва: 1987.
53. История древнего мира. Ранняя древность. – Москва: 1989. – 17-б.
54. Senu J. Religia starożytnych egipcjan. – Warszawa, 1974. – 114-p.
55. Заболоцкая Ю. История Ближнего Востока в древности (от первых поселений до персидского завоевания). – Москва: 1989. – 134-135-с.
56. Поликарпов В. С., Поликарпова В. А. Феномен человека – вчера и завтра. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 168-с.
57. Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. Мозг, разум, поведение. – Москва: 1988.
58. Нейродарвинизм // В мире науки. 1988. № 3. – 93-94-с.
59. Прошин Г. Черное воинство. – Москва: 1988.
60. Герье В. Западное монашество и папство. – Москва: 1913. – 41-б.
61. Никольский Н. М. История русской церкви. – Москва: 1988; Прошин Г. Черное воинство. – Москва: 1988; Русское православие: веки истории. – Москва: 1989.
62. Skizurek M. Tolencja religijna // Szwolwiek i swiatopoglad. 1987. № 4. – 132-p.
63. Debru R. Le scribe: Genese du politique. – P., 1980. – 96-p.
64. Рашкова Р. Т. Ватикан и современная культура. – Москва: 1989. – 216
65. Flagellans / Encyclopedic ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers. – P., 1756. Vol. 6. – 833-p.
66. Skizurek M. Roganski «entizlazm» a chrzescijanska heterodoksja Szwolwiek i swiatopoglad. 1986. № 7-8. – 123-p.
67. Михайловский В. Предвестники и предшественники Реформации в XVI и XV веке // Гейссер Л. История Реформации. – Москва: 1882.
68. Митрохин Л. Н. Стефан Цвейг: Кастеллио против Кальвина. – Москва: 1986. – 17-с.
69. Маутнер Ф. История черта на Западе // Атеист. 1926. № 8. – 19-с.
70. Горфункель А. Х. Гуманизм и натурфилософия Итальянского Возрождения. – Москва: 1977. – 110-с.
71. Эразм Роттердамский. Философские произведения. – Москва: 1986. – 3
72. Пронников В. А., Ладанов И. Д. Японцы. – Москва: 1983. – 60-63-с.
73. Кирквуд К. Ренессанс в Японии. – Москва: 1988. – 43-с.
74. Игнатенко А. А. В поисках счастья. – Москва: 1989.
75. Грюнебаум фон Г. Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры. – Москва: 1981. – 34-б
76. Kotanski W. Religie Japonii Religie Azji, Afryki, Ameryki, Australii i Oceanii. – Warszawa, 1980. – 185-p.
77. Гришелева Л. Д. Формирование японской национальной культуры. – Москва: 1986. – 208-с.
78. Искендеров А. А. Тоётоми Хидэеси. – Москва: 1984. – 15-б.
79. Пронников В. А., Ладанов И. Д. Японцы. – Москва: 1983. – 140-145-с.
80. Морисимо Митио. Капитализм по Конфуцию // Курьер ЮНЕСКО. 1988 г. январь. – 34-37-с.
81. Васильев Л. С. История религий Востока. – Москва: 1988. – 401-405-с.
82. Sourdel J., Sourdel D. Czwilizacja islami. – Warszawa: 1980. – 15-16-p.

Internet resurslari

1. www.ziynet.uz
2. www.philosophy.ru
3. <http://www.intencia.ru>
4. <http://www.anthropology.ru>
5. <http://www.ido.rudn.ru>
6. <http://www.filosofia.ru>
7. <http://www.falsafa.de.uz>
8. <http://www.phenomen.ru>
9. <http://www.lib.rusfil.osof>
10. <http://www.filam.rug.sait.phg>

MUNDARIJA

KIRISH	3
BIRINCHI BOB. XXI ASRDA INSON FENOMENI	
1-mavzu: INSON MAVJUDLIGINING ONTOLOGIK OMILLARI	10
2-mavzu: INSON MAVJUDLIGINING KOSMIK DARAJASI	58
3-mavzu: INSON MAVJUDLIGINING BIOLOGIK DARAJASI	91
4-mavzu: INSON MAVJUDLIGINING IJTIMOY MAQOMI	125
5-mavzu: INSON MAVJUDLIGINING MADANIY OMILI	155
6-mavzu: INSON MAVJUDLIGINING PSIXOLOGIK OMILI	190
IKKINCHI BOB. DINIY FANATIZM FENOMENI	
7-mavzu: DINIY FANATIZMNING KELIB CHIQISHI, MAZMUNI VA SHAKLLARI	216
8-mavzu: DINIY FANATIZM VA DINDORLIKNING MOHIYATI	278
9-mavzu: DINIY-MADANIY AN'ANALARNING AHAMIYATI	319
FALSAFIY ATAMALAR (GLOSSARIY)	340
Foydalanish uchun tavsiya etilayotgan darslik va o'quv qo'llanmalar	346

-13835/8-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI Oliy Ta'lim,
Fan va Innovatsionalar Vazirligi
Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti
AXBOROT RESURS MARKAZI

N.A. Shermuxamedova

INSON FALSAFASI

DARSLIK

Falsafa(sohalar boyicha magistratura mutaxassisiği uchun

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2021

Muharrir Xolsaidov F.B.

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.

Bosishga 15.10.2021. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.

"Times New Roman" garniturası.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 25. Nashr bosma tabog'i 25.

Aldati 100 nusxa.

ISBN 978-9943-6792-8-3

9 789943 679283